حاجی قادری کۆیی

بەشی یەکەم

حاجی قادری کۆیی

بەشی یەکەم

مەسعوود محەمەد

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس

هەولێر – هەرێمی کوردستانی عێراق

هـەموو مافێك هـاتووەتە پاراستن ©
دەزگای چاپ و بڵاوكردنەوەی ئاراس
شەقامی گوڵان – هـەولێر
هـەرێمی كوردستانی عێراق
هـەگبەی ئەلیكترۆنی aras@araspress.com
وارگەی ئینتەرنێت www.araspress.com
تەلەفۆن: 35 49 224 66 (0) 00964
دەزگای ئاراس لە ٢٨ تشرین (٢) ١٩٩٨ هـاتووەتە دامەزران

مەسعوود محەمەد
حاجی قادری كۆیی – بەشی یەكەم
كتێبی ئاراس ژمارە: ١٠٤٢
چاپی دووەم ٢٠١٠
تیرێژ: ١٦٠٠ دانە
چاپخانەی ئاراس – هـەولێر
ژمارەی سپاردن لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی كتێبخانە گشتییەكان ٧٧٩ – ٢٠١٠
نەخشاندنی ناوەوە: كارزان عەبدولحەمید
رازاندنەوەی بەرگ: مریەم موتەقییان
هـەڵەبژێری: شێرزاد فەقێ ئیسماعیل
رێنووسی یەكگرتوو: بەدران ئەحمەد حەبیب

دیاری سەرەتاکانی ڕاپەڕینی کوردە بۆ دواڕۆژێکی ئازاد

ڕوونکردنەوەیێك

١– لە سەرەتای دەست پێکردن بە نووسین لەبارەی حاجی قادر ئامانجی کتێب دانان لە فکراندا نەبوو، نیازم بوو گوتارێك بنووسم و لە گۆڤاری کۆڕی زانیاریدا بڵاو بکرێتەوە. خۆ ئامادەکردنم لە گوێرەی نەفەسی کورتی گوتار بوو. عەیبی بێ کەرستەیی کە لە دانانی کتێب پەیدا دەبێ، لە نووسینەوەی گوتار بەدەر ناکەوێ. بەهۆی ئەوەوە درێژبوونەوەی نووسینی گوتارەکە پەراوێزی پێ فراوان کرد بۆ بارستی کتێب، تەرازووی ئەرك و دەسەڵات خوار بووەوە. لە چەندین جێگە بێ سەرچاوەیی نووسراو و کەم ماوەیی توێژینەوە و ئیمکان نەبوونی بەدوادا گەڕان تەنگی بە خامە هەڵچنیوە و پەکی خستووە، ڕوونکردنەوەی گەلێك باسی نەزانراو و بێ سەر و شوێن بوو بە فەرمانی دواڕۆژ، جا یا من دەرفەتم پەیدا ببێ و بیکەم یا دڵسۆزێکی دیکەی لە من بەختیارتر بە بەر خۆی هەڵبڕێ و قەرزی منی پێ بداتەوە.

٢– تا توانیبێتم نووسینەکەم، بۆ مەبەستی ئاسانی و ئاشکرایی، بە وشەی عادەتی و ئاشنا لە بەر گوێی کوردەواری نووسیوە. بەکارهێنانی ڕستەی کوردی پەتی لەدوا ئەو مەبەسە هاتووە. پەروام نەبووە لە ڕوونکردنەوەی واتا بە وشەی بێگانە.

٣– وا بووە یەك وشە وەیا چەند وشەی لە یەکدی نزیك بە دوو جۆر ڕێنووس (املاء) نووسراون. تا ڕادەیێك ویستوومە یەك ڕێنووس بەکاربێنم. بەڵام بە هۆی ئەوەوە تا ئێستا بڕیار لەسەر ڕێنووسێکی دیارکراو نەدراوە، بەکارهێنانی دوو ڕێنووسم بە هەڵە نەزانیوە.

٤– خوێنەر بۆ خۆی سەرنج دەگرێ لەوە کە زۆربەی بیر و ڕایەکانم لە سەرچاوەی دەروونی خۆم و وتوویژی ناوەکی (حوار داخلي) یەوە هاتوون. هۆی ئەم زاهیرەیە، ئەوەی ڕاستی بێ، تازەیی و بێ سابیقەیی ڕوانگەی لێوە نۆڕینە بۆ سەر چەشمەنداز. گۆشەی نیگا (زاوية نظر)یێك کە من پەسندم کردووە بۆ تێوە ڕامان لە زۆر باسەکانی ئەم نووسینە، ڕەنگە لەگەڵ سەرپاکی گۆشەی نیگای نووسەرانی دیکە جودا بێ. هەر بۆیەیە بەدەگمەن نەبێ ناوی سەرچاوەیێکی نووسراوم نەبردووە. زۆربە و زۆرینەی نووسراوی لێرە بەپێشەوە لەوانەن کە من لە باوەڕدا

لە گەڵیان ڕێك ناكەوم، هێندەی كە نووسینەكەم بیگرێتەوە. حەز بەوە ناكەم دڵی نووسەران برەنجێنم و شەڕی لاوەكیی (جانبي) بۆ لزووم بەرپا بكەم لە ڕێی بە هەڵەخستنەوەی سەریحی نووسینیان. نەگونجانێك كە هەیە لە بەینی بیروڕای من و ئەواندا بە بەراوردیكردن و بەیەكدی گرتنی رای من و ئەوان ڕۆشن بێتەوە چاكترە لەوە پەنجە دانێم لەسەر ناوی نووسەر و كتێبەكەی یا نووسراوەكەی.

٥– دوشمنی هیچ باوەڕێك یا بەشی باوەڕێك نیم كە لەگەڵ قەناعەتی خۆم ڕێك كەوێ. دەمەوێ بڵێم بڕیاری پێشەكیم نەداوە بە هەڵەبوونی هیچ فەلسەفەیێك، پێشەكیش ئالای تەسلیمبوونم هەڵنەكردووە.

٦– لە موناقەشەی مەوزووعی سەر بە باوەڕی ئاینی و فەلسەفی نەمویستووە هەستی كەس بریندار كەم. هەندێ جار پێویستی لەسەر خۆ كردنەوە و ئیسپاتی قەناعەتی خۆم لێی داوا كردووم زیاتر لە عادەتی خۆم سەراحەت بەكاربێنم. لەو حالانەدا بەوە دڵی خۆم داوەتەوە كە بیر و باوەڕ لەسەر كەس تاپۆ نەكراوە، بۆ هەموو ئادەمزاد میللی كراوە (مؤمم). شتێكیش نەماوەتەوە باوەڕی ئاینی و فەلسەفی لێی نەدوابێ، دەوجا یا دەبێ ڕەخنە نەگری و بەتەواوی خامۆش بی، یا ئەگەر بە دەنگ هاتی و قەناعەتی تایبەتیی خۆت هەبوو بە ناچاری ناو ناوە یاخود زۆر جاران پێككەوتنەوەت دەبێ لەگەڵ باوەڕی حازر و بزر.

٧– هەر جارە مەعلووماتێكی تازەم وەرگرتبێ خستوومەتە گەڵ ئەو مەوزووعەی كە پێوەندیی پێوە هەیە، واتە نووسینەكەی كۆنم نەسڕیوەتەوە بە هۆی هاتنی زانیاری[1] تازەوە.

حەزم بەوە كردووە ڕشتەی بیركردنەوەم بەر لەو مەعلووماتە نوێیە نەشێرمەوە.

٨– وەك لە ناوەڕۆكی نووسینەكەمدا بە پێی داخوازی جێگە گوتوومە، لەپێشەوە و بەر لە هەموو شتێكیش دەڵێم، ڕاستی شەرەفی گوتار و نووسین و كردارە. لەبەر مەشخەڵی ئەم دروشمە ڕێم داوە خۆم چی بەڕاست بزانم ئەوە بنووسم.

---

(١) زانیار: وشەیێكە وەك پرسیار، بڕیار، دزیار دەشێ پێیان بگوترێ (اسم المصدر) كە واتاكەی (تجرید)ی تێدایە بێ ڕوودان. لە وشەی (زانین)دا ڕوودان هەیە، بەڵام لە «زانیار»دا ئەو واتایە هەیە كە لە (المعرفة) دا هەستی پی دەكرێ.

پێشەکی

لەو باوەڕەدام تا ئێستا دیراسەیێکی ئەوتۆ لە بارەی فەلسەفە و خەبات و ژیانی حاجی قادر بڵاو نەکراوەتەوە لە قووڵی و فراوانیدا بگا بە رادەی گرینگی و پێویستیی مەوزووع. تا ئەوەی لە سنووری ئاسۆی رۆشنبیری ئێستاکەی کوردەواریش دێتە بەر چاوم هیچ عەلامەتێکم لێوە دیار نییە موژدەی دیراسەیێکی لایق بە حاجی راگەینێ. گوتەی کوردی ئەگەر راست کا کە دەڵێ مانگەشەو سەر لە ئێوارەوە دیارە، ئەو ئەرکەی ناساندنی حاجی قادر بە تایبەتی کورد و تێکڕای جیهان خەریکە لە ئەستۆی جیلی ئێمە دەترازێ و دەکەوێتە سەر شانی جیلی ئایندە. ئەوساش بەپێی دوورکەوتنەوەی رۆژگار حاجی لە نیگای بینەران، کارەکە وە زەحمەتتر دەکەوێ.. چەندین پەردەی حەقیقەت پۆشی تازە لە دەوری شوێنەواری حاجی دەئاڵێ و تاریکایی لێ دەتەنێ. سەرەڕای ئەو وە زەحمەت کەوتنە مەترسێکی گەورەی بزربوونی حەقیقەت لەوەش پەیدا دەبێ کە داهاتنی فەلسەفەی جیاجیا مەیل و ئارەزووی هەمەچەشنە دادێنێ بۆ پێوان و هەڵسەنگاندنی هەموو بابەتێکی عەلاقەدار لەگەڵ سیاسەت بە کێش و تەرازووێك کە خزمەتی ئامانجە سیاسییەکانی خاوەن تەرازووەکە بکا. ئەو هێندە دەسکاری و گۆڕینی ئانقەست کە بە چاوی خۆمان دیومانە تا ئێستا بۆ خزمەتی مەبەسی سیاسی لە گێڕانەوەی رووداوی کۆن و نوێدا کراوە ئومێد زۆر زەعیف دەکا بەوە کە لە دواڕۆژدا راستی و حەقیقەت لە چنگ داخوازیی سیاسەت بە سەلامەتی دەرچێ. بێ گومان هاندەرێکی یەکجار بەهێز کە پاڵی پێوەنام جورئەت بدەمە بەر خۆم تا شەرمم لە حاجی بشکێنم و گوزارشتی ژیانی بگێڕمەوە، ترسی لەناوچوونی یەکجارەکی ئەو راستییانە بوو کە من لەبارەی حاجییەوە دەیانزانم و دەبینم لەگەڵ رەوتی زەمان یەك یەك دەکوژێنەوە و چرای تازە دروستکراو لە شوێنیان هەڵدەکرێ. لە ماوەی ٧٥ساڵ کە بەسەر مەرگی حاجیدا تێپەڕیوە، زوربەی گوزارشتی ژیانی لەناو چووە. بە گوێرەی راگەیاندنی نووسینی بێ شوبهە زۆربەی بەرهەمە نووسراوەکانیشی فەوتاوە. کەم تا کورتێك لە ئەحواڵی حاجی و هێمای شیعرەکانی کە وا لای چەند کەسێك ماوە تا ئێستا تۆمار نەکراون: جا ئەگەر ئەو کەمینەی ئەحواڵ و هێمایەش نەنووسرێن و لە ناو بچن نووسەرێکی دواڕۆژ بشیەوێ لەعاست حاجیدا حەق پەرستی بکا و راستی دەرخا چیی ئەوتۆی دەست نا کەوێ لە سەرچاوەی بێ فێڵ بیکا بە چەکی

هەڵمەتبردن بۆ سەر دەسكاری وەیا دیفاعكردن لە حەقیقەت. من لە لای خۆمەوە، بە پێی توانین، چیی بۆم ساغ دەبێتەوە دەربارەی حاجی و ژیان و شەخسییەت و ئەدەبی لەگەڵ بەڵگەی مادی و زیهنی كە لە دەستمدا بێ بە تۆمارخانەی مێژووی رادەگەینم. هەرچەند پانایییەكی فراوان لە هەموو رووێكی ئەو باسانە بە بەتاڵی و بێ ڕەنگی دەمێنێتەوە لە بەر نەبوونی سەرچاوەی مەعلوومات و تەسكیی دەرفەت، دیسانەوە ئەو هێندەی كە بۆم رووپێو[1] دەكرێ راستیی ئەوتۆی تێدا دەبێ یارمەتیی تۆژەرەوەی دواڕۆژ بدا بۆ رووپێوكردنی سەرانسەری مەیدانێكی فراوانتر لە باسی حاجی. دەڵێن تابلۆی نیگاركێش دەبێ بەڕەنگكراوی لەبەر دەستی هونەركار دەرچێ، مانەوەی هەر جێگایەكی تابلۆكە بە بەتاڵی دەبێتە عەیبی هونەركار و بەرهەمەكەی. بە داخەوە تابلۆی ژیانی حاجی قادر میقدارێكی ئەوەندە زۆری لە تاریكاییدایە ئەگەر نیگاركێش رەنگی درۆزنی لێ نەدا بە ناچاری بێ ڕەنگ دەمێنێتەوە. بە لای بیر و رای منەوە بەشێكی كەمی تابلۆكە بەڕەنگی راستگۆ رەنگ بكرێ چاكترە، سەد جارانیش چاكترە، لەوەی بۆ مەبەستی خۆ هەڵكێشان وەیا رواڵەتی بێ عەیبی، رەنگی درۆزن بەكار بهێنرێ با لە كۆتاییی ئەو بەكارهێنانەشدا تابلۆیەكی تێرڕەنگ پێك بێ. پێویستە لێرەدا ئەوەش بڵێم: نووسینی درۆزن گەلێك سەر شێوێنترە لە تابلۆی درۆزن، چونكە نووسین راستەوخۆ دەبێتە سەرچاوەی لێكۆڵینەوە و توێژینەوە و بڕیاری مێژوویی. ئەو هێندە خەڵقەی كە نووسین دەخوێننەوە دەیێكی ئەوان عاشقە تابلۆ پەیدا نابێ. لەفەرزی ئەو ژمارەیە پەیداش بێ حیسابێكی كە بۆ واتا و راگەیاندنی شتی نووسراو دەكرێ بۆ وێنە وەیا پەیكەر وەیا هیچ بەرهەمێكی دیكەی هونەری ناكرێ. وا دەبێ شتی نووسراو ببێتە كولانەی سەیركردن نەك بۆ دیمەنێكی تەسك و مەحدوود، بەڵكو بۆ زەمینێك تۆی باوەڕ و فەلسەفەی تێدا بڕوێ: دەمەوێ بڵێم هەندێ نووسین هەڵەی ئەوتۆیان تێ دەكەوێ كە خەڵق فریو دا بۆ باوەڕی چەوت یا بۆ ئینكاركردنی شتی راست. دەگێڕنەوە جارێكیان شێخ رەزای تاڵەبانی لە زۆرانبازیدا ژێر دەكەوێ كەچی بە چەند بەیتێكی تەڕ و پاراو وا رادەگەینێ خۆی سەركەوتووە و هەماوەردەكەی نەك تەنها ژێر كەوتووە بەڵكو ریسواش بووە. لە وەرامی گلەیی و گازاندەدا شێخ رەزا دەڵێ: تازە من ئەمەم كرد بە (تأریخ) بۆ خۆت هەرچی دەڵێی بیڵێ.. بەشێكی زۆرلە شتی نووسراو، وەك بەیتەكانی شێخ رەزا، دەبێتە (تأریخ) یاخود بیر و باوەڕ. بەڵام مەرج

(١) رووپێو: مساحة.

نـیـیـە هـەمـوو جـاران ئـەو نـووسـیـنـانـە بـە دڵـخـوازی نـاڕاسـتـی بـێ وەیـا بـۆ مـەبـەسـی شاردنەوەی حەقیقەت بێ. هەندێ لە نووسەران دووچاری هەڵە دێن لەبەر هەڵەی سەرچاوەیێك كە مەعلوماتیان لێ وەرگرتووە یاخود بە هۆی سەهووی ناچاری وەیا بێ سەرو شوونیی مەوزووع وەیا لەبەر گەلێك هۆی جۆر جۆری دیكە كە نیگای نووسەر لێڵ دەكەن و خامەی دەخلیسكێنن. خۆ پاراستن لە سەهو و هەڵە هەرچەند لێشیان كەم كاتەوە بە جارێ پاكیان ناكاتەوە.

هەڵەی نووسەر كە لە نەزانین وەیا بە سەهووچوونەوە بێ نابێتە جێی گلەیی بـەمـەرجـێك كـە هـەسـتـی پـێ كـرد لـێی بكشێتـەوە: پـێ داگـرتـن لـەسـەر هـەڵـە دوای روونبوونەوەی، لە خوێندەوار ناوەشێتەوە چ جایێ ئەوەی بڵێین رەوا نییە.

نووسەر هەیە لە رووی لایەنگیریی فەلسەفەیێكەوە وەیا لەبەر نەویستنی یەكێكی دیكەوە چاو لە راستی دەپۆشێ یاخود تەرجیحی شتی زەعیف دەدا بەسەر هی بەهێزدا.

ئەم خوەی راست پۆشی[١]، كە لەجێی پێویست بەگوێرەی باوەڕی خۆم لێی دەدوێم، لای هەندێ كەس لە هەموو سنوورێكی عادەتی ویستن و نەویستن تێ دەپەڕێ و دەگا بە رادەی رووخاندن. خەتەری راست پۆشی گەلێك زیاترە لەوە كە راستیمان لە كیس دەدا، بەولای دۆڕاندنی راستییەوە گوناهێكی گەورەتر دەكا: چونكە خوێنەری عادەتی توانای زیهنی و فیكری ئەوتۆی نییە نووسراو وەیا گوتە بە تەرازووی زانست و مەنتیق هەڵسەنگێنێ بۆیە مومكینە هەڵەی نووسراو لە مێشكیدا جێگیر بێ و لێی ببێ بە باوەڕ. جا ئەگەر كەسێك لە نووسیندا هەڵە دەدۆزێتەوە بۆی بلوێ بە نووسین راستی كاتەوە بـەوەدا خـزمـەتـێكـی گـەورە دەكـا بـۆ ئـێستـا و دواڕۆژی میللـەتـەكـەی، بـەڵكـو هـەمـوو ئادەمزاد: بە سڕینەوەی هەر هەڵەیەك لە مێشكی خەڵق پەڵە هەورێكی رەشی جەهالەت دەڕەوێتەوە و چرایێكی حەقناسی هەڵ دەكرێ.

نووسەری دڵسۆز تا بەسەر بابەتی نووسینەكەیدا زاڵ نەبێ دەستی بۆ درێژ ناكا. كە هەر چاری نەما، وەك من، مەجبوور بوو بە نووسینی ناتەواو دەبێ فێڵ لە خەڵق نەكا بـەوەدا نـاتـەواویـیـەكـەی بشارێتـەوە وەیـا بـەرگـی خوازرایـەوەی لـەبـەر بـكـا. پێویستـە حەقیقەت چییە بە زۆر و كەمییەوە بخرێتە روو.

من بەش بەحاڵی خۆم ماوەیێكی درێژ لەگەڵ گیانی (حاجی)دا ژیاوم و سرنجێكی

---

(١) راست پۆشین: وەك عەیب پۆشین بە واتای شاردنەوەیە نەك لەبەر كردن.

وردم گرتووه لە کەلەپووری نووسراو و دەماودەم کە لەوەوە بە جیلی ئێمە گەیشتووە. بە هۆی ئەوەیشەوە کە حاجیی هاوڕێی باپیرم و سوختەی باوکی باپیرم بووە و وەك یەکێك لە بنەماڵەی (جەلی زادە) لە دوو مزگەوتەکەی ئەو بنە ماڵەیەدا (مزگەوتی گەورەی حاجی بەکرئاغا و مزگەوتی حاجی مەلا ئەسعەد) لەگەڵ کەسانی هاوتەمەنی خۆی لەم بنەماڵەیەدا ژیانێکی تێکەڵاوی و دەرفەتم پتر بووە لە نووسەرانی دیکەی کورد بۆ شناسی لەگەڵ (حاجی)دا، جا بە پێی ئەم نزیکییەم لە حاجی هەستی ناڕاحەتی دەکەم لەو هەڵە و چەوت و چوێرییەی کەوتوونەتە ناو نووسین لە بارەی ژیان و ئەدەب و خەباتیەوە وەیا هەر شتێك پێوەندیی بەوەوە هەبێ.

یەکەم سروشتی بایەخداری نووسین راستییە. بەڵێ بوونی گیانی زانایانە و پەیبردن بە مەنهەجی زانستی تازە لە لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەدا پاڵپشتێکی زۆر بەهێزە بۆ نووسەر. لە هەندێ مەیدانەکانی نووسیندا بێ ئەم پاڵپشتە هەر مومکین نییە بەرهەمی بایەخدار پەیدا بێ. بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا راستگۆیی لە ژووررووی هەموو بابەتێکەوە دێ کە دەبێتە بنچینەی بەرهەمی پاك و چاك. چی بکەم لە زانا و گیانەکە و شەهادەکەی کە زەکا و زانستی خۆی بۆ چەوتی و لایەنگیری و دوشمنایەتی بە کار بێنێ. خۆ ئەو تەرزە کەسە هەر بە سادەیی و بێ شەهادەیی بمێنێتەوە باشترە. هەر نەبێ لە لایەنگیری و دوشمنایەتییەکەیدا ناتوانێ فەلسەفە بەرخەرج بدا و فەندی خلسکێنەر بە کاربێنێ. زیرەکی و شەهادە و زانین کە خزمەتی راستی نەکەن دەبن بە دوشمنی سوودی گشتی، چونکە شوبهە نییە لەوەدا کە مرۆڤ بە تێکڕایی و لە ماوەی درێژدا هەر لە راستی سوود وەردەگرێ. درۆ و هەڵە هەرگیز خزمەتی زۆربە و زۆرینەی مرۆڤ ناکەن.

نامەوێ خوێنەری بەڕێز ئەوەی بچێتە دڵیەوە کە من دەڵێم هەموو شتی چەوت و هەڵەی نووسراو دەربارەی حاجی قادر بە ئەنقەست هاتوون یاخود نووسەرەکانیان بە فەند و فێڵن. من ئەمەم مەبەس نییە. با لەوەش زیاتر بڵێم: هەندێ لەو نووسەرانە ناسیاوی خۆمن و لەگەڵ بەعزێکیان کە ماوەی وتوێژ بووە گەیشتووم بە تەفاهوم تا وا بووە راستکردنەوەی لێ سەلماندووم. نووسەر هەیە تووشی هەڵە بووە لەبەر نەزانینی مەوزووع وەیا رووداو، مەعلوومیشە کە نەزانین پەردەی خستە سەر مەوزووع نووسەر بە ناچاری دەکەوێتە سەر لێکدانەوە و زەرب و تەرح بەڵکو پەردە لە رووی راستی هەڵبداتەوە، کە ئەمە نەکا دەبێ واز لە تەقەللا بێنێ.

بەڵام لەم زەرب و تەرحەدا خلیسكێك دێتە پێش نووسەر ئەگەر لێی بە پارێز نەبێ بە ئاسانی دەخلیسكێ. تۆ بڵێی خلیسكەكە چی بێ. مرۆڤ بۆخۆی كە لە باسێكدا باوەڕێكی تایبەتی هەبوو خەریك دەبێ بە شێوەیێكی عەفوی بەڵگە كۆكاتەوە بۆ سەپاندنی باوەڕەكەی، جا ئەگەر باسەكە پێوەندیی هەبێ لەگەڵ مێژوو و گۆڕانی كۆمەلایەتی حەز بەوە دەكا ڕووداوی لێرە بە پێشەوە بە جۆرێك ڕووی دابێ كە خۆی ئارەزوویەتی، بۆ ئەوە لە ئێستا و دوا ڕۆژیشدا ئەو شتە ڕوویدا كە بە چاكی دەزانێ. با میسالێك بێنمەوە لە ئەفسانە و سەرگوزەشتی كۆن كە گێڕانەوەیان كەس تووڕە ناكا: ئەوانەی گوێ دەگرنە داستانی ڕۆستەم و ئەسكەندەر و ئەرسەلان و مەیلیان بۆ ئەوە دەچێ گورزی قارەمانەكە قورستر و شیرەكەی بڕندەتر و بازووەكەی بەهێزتربێ. حیكایەت خوانێك ئەگەر شتێكی كەم كردەوە لە پایەی قارەمانەكە ڕەنگە خەڵقەكەی كە بە ئینتیزاری كاری ئیعجازهێنی ئەو قارەمانە دەمە بەشكەیان گرتووە هەر لێی نەسەلمێنن و جارێكی دیكە نەیەنەوە لای بۆ گوێ لێگرتن. نووسەریش كە بۆ خۆی حەزی لە جۆرێك فەلسەفە كرد و ویستی جیهان بە گەزێكی تایبەتی بپێوێ، مەگەر پێشەكی بڕیاری دابێ گوێ نەداتە مەیلی خۆی و توانجی هاوبیرانی، دەنا بە ڕادەی خەریكبوونی لە نووسینی ئەسلی مەوزووع بەڵكو لەوەش زیاتر خەریك دەبێ مەوزووعەكە بە چەشنێك بنووسێ كەوا خزمەتی گەز و فەلسەفەكە بكا. ئا ئەمەیە خلیسكی كوشندە لەپێش نووسەر و ئەمەیە پەتی ڕاستی خنكێن كە دەبێتەوە بە بەندی دەست و پێی خەلق و دەیانكا بە دیلی باوەڕی چەوت. مەلای گەورە لە دێڕە شیعرێكدا دەفەرموێ:

ئێمە پابەندی وەهم و خەیاڵین
ئێمە خەریكی كـەری دەجاڵین

دەجاڵێك خۆی نەبوو تا كەری هەبێ، كەچی هەزاران ساڵە خۆی و كەرەكەی دروست كران و چوونە مێشكانەوە تا ئێستاش دێنە خەونی خەڵقەوە، هێندەش ڕێزیان لێ گیراوە وا بووە یەكێك ئینكاری بوونی كردبان بووەتە قوربانی. ئەم دەجاڵەی ئەفسانەیی، بەداخەوە، تا ئیمڕۆ لەگەڵمان دەژی و بە جۆرێكی جادووكار جگە لە مەیدانی ئەفسانە لە زۆر مەیدانی دیكەشدا هەیكەلی بۆ خۆی دروست كردووە و جل و بەرگی پێویستی ئەو جێگایەی لەبەر كردووە و خەریكی لەوەڕانە لەسەر حیسانی ئادەمزاد. دوێنێ ئاین لەبرەو بوو، ئەوڕۆ فەلسەفە و سیاسەت و ئابووری لە باودان.

ئیتر لە هەر مەیدانێکی سێ قۆڵی (فەلسەفە – سیاسەت – ئابووری) سەیر دەکەی جۆر جۆر و پۆل پۆل لە مەخلوقاتی دەجاڵی دەبینی تێر، تەسەل، حەسایەوە، قەڵەو و بە برەو. دەجاڵی دوێنێ خۆی لکاندبوو بە فیکرەی قیامەت و بەهەشت و جەهەننەمەوە، هی ئیمڕۆ لەگەڵ نیشتمانپەروەری و پێشڕۆیی و سوودی گشتی خۆ پەیوەست دەکا، ئیتر بەڕادەی تۆقینی سۆفییەك لە ئاگری جەهەننەم نووسەر و خاوەن بیریش لە ترسی تاوانباربوون بە کۆن پەرستی و دوشمنایەتیی گەل دەمکوت دەبێ لە عاست دەجاڵی نوێ، نە دەوێرێ رەخنەیێکی لێ بگرێ وەیا بە جۆرێك هەڵی سەنگێنێ چ جایی ئەوە بە درۆی خاتەوە. لەم زەمینەدا شتێکی عەلاقەدار لەگەڵ مەوزووعی حاجی قادر کە پێویستییە روونی کەینەوە و چەوتییەکەی دەرخەین ئەو ئارەزووە ئاشکرایەیە لای بەشێکی زۆر لە رۆشنبیرانی تازەی کورد بۆ ئەوە حاجی نیشان بدرێ وەك هەیکەلێکی داتاشراوی ئەوتۆ خزمەتی باوەڕی سیاسی ئێستاکە بکا. چالاکانە هەوڵ دەدرێ بۆ ئەوە حاجی بپچڕێتەوە لە کات و جێگەی ژیانی خۆی و بگوێزرێتەوە بۆ سەردەمی ئێستاکە تا بە پێی زەماوەندێك کە جیلی ئیمڕۆ حەزی لێ دەکا گۆرانی بڵێ و هەڵبەست رێك خا. دەبێ حاجی رۆڵەی هەژار و رەش و رووت بووبێ.. لە دژی بۆرجوازی و دەرەبەگ بووبێ.. بەیەك چاو سەیری هەموو گەلانی کردبێ.. رەنگە رۆژەك بێ ئیسپاتی ئەوە بکرێ حاجی خەریکی رێکخستنی نەقابە بووبێ.. سەیرت بەم قسەی دواییەم نەیێ چونکە نووسین هەیە بلاو کراوەتەوە دەڵێ باوکی خاتوو زین سەبارەت بە جیاوازی چینایەتی رازی نەبوو زین بدا بەکاکەمەم گۆیا کاکەمەم سایقی تراکتۆر بوو لای باوکی زین.

لێرەدا نامەوێ، مەوداشم نییە، بچمە ناو موناقەشەی ئەو باوەڕە کە نووسەرێك هان دەدا بۆ دەسکاری لە رووداوی مێژوویی وەیا شاردنەوەی ئەو رووداوانە کە خزمەتی باوەڕەکەی ناکەن. تەنها ئەوەندە دەڵێم هەر باوەڕێك کە پێویستی هەبوو بە گۆڕین و شاردنەوەی راستی، خۆی لە خۆیدا هەستی بێ هێزی دەکا و خاوەنەکەی دەیەوێ بەڕاست پۆشی عەیبی باوەڕەکەی داپۆشێ. بەدەم راست پۆشیشەوە هەنگاو بە هەنگاو ناچار دەبێ تا خۆی و باوەڕی زمان کورت دەرنەیێن دەکەوێتە شەڕ لە دژی سوود و بەرژەوەندی خەڵق چونکە هەر بەرژەوەندێك درۆیەك سپی دەکاتەوە بەو مانایە کە ئیمکان نییە بەرژەوەند لە درۆ پەیدا بێ. کەواتە مەرگی بەرژەوەند دەبێتە ژیانی ئەو درۆیە کە راست پۆشیی بۆ دەکرێ. ئەم شریتەی راست پۆشی و بەرژەوەند کوژییە سەر

بەوە دەگەینێ نەك هەر بەقسە بەڵكو بە زەبری كوتەك و یاسا و نیزام گەل دەمكوت دەكرێ و ورتەی لێ دەبڕێ.

ئەم كارەی راست پۆشی لەوە دەچێ لایەنێك بیەوێ ئیسپات كا یەك و یەك دەكەن چوار (١+ ١=٤) ئیتر سەپاندنی ئەم هەڵەیە بەسەر دەستووری حیسابدا دەبێ هەموو راستییەك بەدرۆ بخاتەوە كە هەڵەی مەسەلەكە دەردەخات. نابێ دوو و سێ بكەن پێنج (٢ + ٣=٥) نەكا بەوە مەعلووم بكرێ دوو و دوو دەكەن چوار (٢+٢=٤) چونكە ئەوسا یەك و یەك ناكەنە چوار. هەموو مەسەلەیێكی دیكەی حیسابیش كە عەلاقەدار بێ لەگەڵ (١+١) دەبێ بە درۆ بخرێنەوە، خۆ دیارە ئەو هەموو بەدرۆخستنەوەی شتی راست بە كوتەك نەبێ ناكرێ. ئەو كەسە وەیا ئەو لایەنە كە سوودیش وەردەگرێ لەپرسیارە چەوتەكە (١+١=٤) سوودی تازەش وەردەگرێ لە بەدرۆخستنەوەی هەر راستییەك. بۆیە رۆژ لە رۆژ چالاكتر دەبێ لەو كاری بەرژەوەندكوژی و راست پۆشییەدا. پێی ناوێ من بڵێم لە خۆوە دیارە سوودی ئەو، ماڵ وێرانی خەڵقتی و پەرەسەندنی درۆ بەرهەم دێنێ. بۆیە مرۆڤی دڵسۆز دەبێ بڵێ (١ + ١=٢). ئەگەر بۆ ماوەیێكیش لەو راستییە غافڵ بوو وەیا لێی بە سەهوو چوو پێویستە لە سەهووەكەی بگەڕێتەوە، یاخود با بڵێم هەر كاتێك سەهوەكەی خۆی دۆزییەوە نابێ بای چركەی سەعاتێك لەسەری بوەستێ. بەمەشدا چ شتێكی زەحمەتم داوا نە كردووە. زۆربەی ئەو كەسانەی قسەكەیان بەر دەكەوێ گەنجی رۆشنبیرن كە لە زۆر هەڵوەستدا هەند ئازان دەگەن بەپایەی خۆكوژی، ئیتر بۆ دەبێ ترسیان هەبێ لە راستكردنەوەی چەوتی یاخود دوودڵ بن لە دان پێداهێنان بە هەڵە. خۆ ئەگەر كەسێكی غەیب پەرست لە ترسی ئازاری جەهەننەم نەوێرێ ئینكاری دەجاڵ بكا گەنجێكی (علمانی) لەو مەیدانەی خەباتی تێدا دەكا وەیا خەریكی دۆزینەوەی رێی كامەرانییە بە پێی باوەڕی خۆی ترس و هیوای غەیبی نایبزوێنێ تا چاو لە حەقیقەت بپۆشێ. جەهەننەم و بەهەشتی مرۆڤی (علمانی) لەسەر ئەرزە بەهەشتی سەر ئەرزیش هەرگیز بە درۆ دروست نابێ. بۆیە من بەڕادەی پەرۆش و ئەسەفم بۆ هەڵە و سەهووی كوردێكی رۆشنبیر ئەوەندەش بە گلەییم لە سووربوون و پێداگرتنی لەسەر هەڵە. هەموو هەوڵ و تەقەللایێك و جان فیداییەكی پێشكەش بە هەڵە بكرێ دەچێتە هیچە و لە كیس گەل دەچێ و دەكەوێتە باغەڵی درۆزنان.

هەندێ جار نووسەرم دیوە لەو پلەی سووربوون لەسەر هەڵەی تێ پەڕاندووە تا لە

لووتکەی هەرە بەرزی ڕاست پۆشی سەرکەوتووە و بەودیودا شۆڕ بووەتەوە بەرەو زەلکاوی جنێو فرۆشی. وەك پەندێکی برایانە و حەقیقەتێکی بێ پەڵە بە گەنجی کورد دەڵێم جنێودان نیشانەی سووکایەتیی ئەو کەسەیە کە جنێو دەدا چونکە دیارە پەروای نییە لەوە کە لە مقابلەدا جنێوی پێ بدرێتەوە. (متنبی) چەند ڕاستی گوتووە کە دەڵێ:

من يهن يسهل الهوان عليه

ما لجرح بميت ايلام

ئەوەی سووك بوو سووکایەتی لێ خۆش دێ. برین لە مردوو ئازار نابەخشێ.

بێ گومان مرۆڤی ڕەوشت پاك بەر لەوە ترس مەنعی بکا لە جنێو، سروشتی خاوێنی خۆی فیزی هەڵدەستێنێ لەجنێودان، ئیتر لەبەر بەرزیی سروشت زمانی خۆی دەپارێزێ و ڕێزی خەڵق رادەگرێ. سرنج بدە جنێو فرۆش دەبینی لەبەر پەستیی نەفسی یەخەگیری کەسی وەها یاخود لایەنی وەها دەبێ کە بێ دەسەڵاتیان دەزانێ و لێیان ناترسێ. کە بزانێ جنێودانەکەی دینارێکی لەکیس دەدا وەیا دوو شەوان دەیخاتە بەندیخانە دەمی خۆی دەدروێ و دەبێتە نموونەی شەرم و شکۆ.

وا دەبێ زار شڕی بۆ مەبەسی سوودی شەخسی بەکار دێ؛ کابرای زار شڕ دەیەوێ بە جنێو فرۆشی مەیدان بۆ خۆی چۆل کا چونکە دەزانێ زۆر کەس خۆ دەپارێزێ لەوە کە قسەی سووکی پێ بگوترێ. مرۆڤی شەرم بە خۆ بە وشەیێکی بێ حورمەت نیوە مردوو دەبێ، زات ناکا نزیك بێتەوە لە جێگە و ڕێگەیێکی ترسی بێ حورمەتی تێدا بێ. شەخسی جنێودەر ڕاستەوخۆ وەك کەسێکە (بۆ خۆم یەکێکم دیوە لەو تەرزە) تف بکاتە ناو قاپی چێشت تا هاوبەشی نەبێ لە خواردندا. ئەو شەخسە خۆی لە خواردنیش ناکا ئەگەر یەکێکی دیکە وەك ئەو چێشتەکەی پیس کرد. بە نیسبەت گەلی کوردەوە ئەو ڕەوشتەی ڕاست پۆشی وەیا مەیدان لە خەڵق تەنگ کردنەوە و دەرپەڕاندنیان لە کۆڕی زانست و ڕۆشنبیری زیانێکی زلتری هەیە لە چاو گەلێکی دیکەی چەسپاوی خاوەن کیان و سامان، چونکە وەك (بديهيه) وایە بە ڕادەی هەژاری پێویست هەیە بە ماڵ.. بە ڕادەی نەزانین پێویست هەیە بە زانست.. بە ڕادەی نەخۆشی پێویست هەیە بەدەرمان. ئێمە لە سەرەتای هەموو کارێکداین. دوو هەزار ساڵ زیاترە دەتلێینەوە.. ترووسکەی خۆشیمان نەدیوە. تازە بە تازە و مەودایێك پەیدا بووە بۆ سوودی کوردەواری تێیدا هەڵسووڕێین، بۆیە لە گەلانی دیکە محتاجترین بۆ ئازادی لە گوفتار و نووسین و

کردار و توێژینەوە بێ ئەوە یەکدی بترسێنین وەیا مەیدان لە یەکدی تەنگ کەینەوە: هەمووما‌ن یەك دڵ و یەك دەست و یەك ئامانج بایی هەڵگرتنی ئەو ئەرکە ناکەین وا بەسەر شانی کوردەوەیە، دەوجا دەبی حاڵمان چی بێ کە خەریکی دوشمنایەتی بین لەگەڵ یەکتر و بەوەدا دەرگەی کرایەوە لە رووی خۆمان داخەینەوە. ئەوەندە لە کاروانی گەلانی پێشکەوتوو دوا کەوتووین ئەگەر لەشەقامی بێ کۆسپ و هەموارەوە بە راکردن ماوە ببڕین دیسانەوە تا کاتێکی گەلێك دوور و درێژ ماوەیێکی ئەوتۆ نابڕین لەچاو ئاسمان گەردیدا خۆ بنوێنێ. کۆسپی سەر رێبازمان یەکدی ترساندن بێ وەیا راستی شاردنەوە بێ وەیا هەڵە سەپاندن بێ تێکڕایان هەنگاوی بەرەو پێشەوەمان کورت دەکەنەوە یاخود دەیوەخرێنن یاخود دەیوەستێنن.

ئەوەی پێشتر گوتم لە نیشاندانی حاجی وەك هەیکەلی داتاشراو دوو خراپەی تێدا دەدیترێ: شاردنەوەی راستی و تەرجیحی مەبەسی تەسکی تایبەتی بەسەر بەرژەوەندی گشتی. پچڕینەوەی حاجی لە واقیعی خۆی و بڕینی ڕەگی پێوەندیی لەگەڵ ئەو واقیعەدا زۆرینەی راستی لە ژیان و شەخسیەتی حاجی دەسڕێتەوە، وەك بڵێی لە بەتاڵاییدا دەخولێنێتەوە. بەم پچڕینەوە و بڕین و سڕینەوەیە حاجی ئەو مرۆڤە نامێنێ کە هەبووە و بەشێکی یەکجار بە نرخ لە ئەدەبەکەی سەراو دەبێ وەك بڵق و کەفەلوولکەی لێ دێ کە بێ عەلاقەیە لەگەڵ قووڵاییی دەروون و ناخی کۆمەڵ. چەند حەیفە دەسکاری جەوهەر بکا بە کەف. حاجی لە شیعرەکانیدا دەروونی خۆی کردووەتەوە و هەست و بیری دەربڕیوە. تا فکری تێی بڕ کردبێ بە دڵێکی پاك و قەناعەتێکی تەواوەوە ویستوەتی خزمەتی کوردەواری بکا. هەڵبەستەکانی لەم رووەوە سادە و رەوانن، پەردە و گرێ واتاکانی نەشاردووەتەوە تاکو تەئەویلی دوور لە مەبەس هەڵگرن. مرۆڤێکی دڵسۆزی تێگەیشتووی ئەوسای کورد دەبوا ئەوشتانەی گوتبان کە حاجی گوتوونی یا شتی لەوە نزیکی گوتبا: ئەگەر فێڵ لە خۆمان نەکەین تا ئێستاش زۆربەی بیرەکانی حاجی هەر لە کاردان و رێ پیشاندەری خەباتن بۆ کورد، چونکە هەمان گیروگرفتی ئەوسا هەبوون لەبەر هەنگاوی کوردا ئەوڕۆش هەن و بەقەدەر ڕۆژگاری حاجی ئێستاش هەڕەشە لە حازر و دواڕۆژی کورد دەکەن. لە باری ژیانی ئابووری و گۆڕانی مادیشەوە کەمێکی کەم نەبێ لە سەرانسەری کوردستاندا ئەو گۆڕانە رووی نەداوە ببێتە بنکە بۆ گۆڕاوێکی قووڵ لە بیر و ئامانج. جگە لەوەو سەرەڕای ئەوە کە کورد خۆی خاوەنی بێ شەریکی ئەو کەمە گۆڕانەش نییە و دەستی

ئەوتۆ هەیە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بتوانێ تەفر و تونای کا، گیروگرفت و تەگەرە بە جۆرێك تێکەڵی واقیع و ورێبازی ژیان و بزووتنەوەی بووە دەرفەت بەوەندە گۆڕانەش نادا کاری ئازادانەی خۆی بکا بۆ پێشخستنی هەنگاوەکانی، ئێستەش هەر لەبەر تیشك و لە ناو پەڕاوێزی ئەو گیر و گرفت و تەگەرانەدا پەلەفرەیەتی. (وا ڕێگەتان دەبەسرێ عێلاتی جاف و بلّباس) مۆدێلی دروشمەکانی خەباتی کوردە لە ساڵی ١٩٧٢[١]دا. تا کاتی خوێندنەوەی ئەم دێرانەت حیسابی کورد لەوەدا نییە وەك خاوەنی پەزی عادەتی لەگەڵ خۆیدا بڵێ (مەڕگەلەکەم زاوە داخوا کەی بێچووەکان بفرۆشم قازانجی زیاترە!). کورد جارێ خەریکی ئەوەیە لێکدانەوەیێکی دیکە بکا و بڵێ (گورگ لە پارێزی مەڕگەلەکەمدایە.. وا پێ دەچێ کەوتبێتە ناو کۆزی بێچووەکانیشەوە. تۆ بڵێی چ بکەم خۆم و مەڕەکە لە ددان و چنگاڵی گورگ رزگار کەم!) بەڵێ راستە تا کەرەستەی مادی و مەعنەوی هەبێ بۆ خۆ پاراستن، ئومێدی نەجات بوون و سەرکەوتن زۆرترە، بەڵام وەك ئەو راستییە و لەویش گرنگتر راستییەکی دیکە هەیە دەڵێ (تا گیرو گرفت و خەتەری کوشندە هەبێ دەبێ ئامانج نەهێشتنی ئەو گیر وگرفت و خەتەرە بێ: خۆ خەریککردن بە ئامانجی لابەلا لەگەڵ پێداویستی ژیان و بوونی میللەت نا گونجێ). بۆ مەبەسی روونکردنەوە میسالێك دێنمەوە: با بڵێین کاك پیرۆتێك هەژار بوو دەوڵەمەند بوو. ئا ئەم کاك پیرۆتە ناپەرژێ خۆشی لە دەوڵەتەکەی ببینێ تا خۆ رزگار دەکا لە زۆردارێك کە خەریکە دەوڵەتەکەی لێ بسەنێ.. ئێمە هەر بۆ کورتکردنەوەی موناقەشە وا ڕادەنوێنین کاك پیرۆت دەوڵەمەند بووە، خۆ ئەوەی راستی بێ بە پێی زەمانە و لە چاو خەڵقی دیکە هەژارتر بووە. کاتێك کاك پیرۆت ئانەیێکی هەبوو کاك (×) ٢٠ ئانەی هەبوو، ئێستا کاك پیرۆت ٢٠ ئانەی پەیدا کردووە کاك (×) بووە بە خاوەنی ١٠٠دینار یا زیاتر. کاك پیرۆت خۆی و ٢٠ ئانەکەشی وا لەبەر دەست و دەسەڵاتی کاك (×)دایە.

من لە پشت چاویلکەی رەشەوە سەیری جیهانی کوردەواری ناکەم . هێندەی هەر مرۆڤێکی دڵخۆش بە بوون و ژین و چارەنووس ئومێدم هەیە کورد بە مافی نەتەوایەتیی خۆی بگا. دەمێکە گەییوم بەو قەناعەتە کە زەمانی توانەوەی کورد بە سەرچووە. لە تەمووزی ١٩٦٠ گوتارێکم لە رۆژنامەیێکی عەرەبیدا بڵاو کرایەوە ئەمە یەکێکە لە رستەکانی: (والكرد جاوز العصور التيكانت تسيغ اضمحلال الشعوب

---

(١) لەم ساڵەدا دەست بەو نووسینە کراوە.

وترقين قيدها من سجل الوجود وهو اليوم حقيقة مستعصية على الفناء وتدرج على مهل في مرقاة مطردة التصعيد نحو ذرى تشهده منها الدنيا كما تشهد بزوغ النجم المحتوم في حكم طبيعة الأشياء.) لە هەمان گوتاردا روو دەكەمە خاوەن بیروڕای عەرەب داوایان لێ دەكەم بە نووسین كورد بە میللەتەكەیان بناسێنن چونكە زەمان ئەو ناسینە هەر فەرز دەكا: (فستفرض الأيام هذا التعريف في أمد قريب أو بعد أمد قريب. وخير لمصالح الشعوب ان ترقب مخاض المستقبل باحداث التاريخ على أهبة منها و إبصار). سرنجێك بدەرە گوتەی (في أمد قريب او بعد أمد قريب) واتە بەو نزیكانە یا نەختێك دوای ئەم نزیكانە، بەڵێنەكەم نەختە دوای زەمانێكی دوور. ساڵی تێ وەرنەسووڕایەوە سەرەتای ئاژاوە لە كوردستان دەستی پێ كرد. لە ئەیلوول شۆڕش بەرپابوو. ئەمە دەگێڕمەوە تا لێم بسەلمێنی بە هەموو دڵ و قەناعەتمەوە باوەڕم هەیە بە نەفەوتانی كورد، قەناعەتەكەشم لە سۆز و هەستی تەبیعیی كوردایەتییەوە هەڵناستێ و بەس، بەڵكو لێكدانەوە و وردبوونەوەشی لەگەڵدایە. بەڵێ كورد میللەتێكی نەمرە، دەماری زیندووەتیی لە فڕكەدایە هەر دەڵێی ئەگەر بشیەوێ ناتوانێ بمرێ. بەلام لەگەڵ ئەمەشدا و بە رادەی دڵنیاییم لە ئەنجامی گەشەدار و سەركەوتنی كۆتاییی كار، ترسم هەیە لە هەنگاوی چەوت و بێ كەلك. مرۆڤی ئاسایی كە لێی نەشێوابێ نابێ لەبەر ئومێدی بە ژیانی دواڕۆژی چەند برینێكی بێ لزووم بخاتە لەشیەوە، یاخود بۆ دڵخۆشی بە خەلە و خەرمانی سالانی ئایندە خەرمانی وەرزی ئێستاكەی بسووتێنێ. وا بووە دەوڵەتی بەهێز و سامان و پڕ چەك بە هۆی هەڵە و رەوتی چەوت دووچاری تەنگژەی كوشندە بووە، كەواتە گەلێكی وەك كورد كە خۆی لە تەنگژەدا بێ و هێزی بەرگری و هەڵمەت بردنی لە پێداویستی هەڵكەوت كەمتر بێ دەبێ هەڵە و خلیسكان چیی بەسەر بێنێ! كە ئەمە وا بێ، بێ گومان وایشە، دیارە خۆ بە سەهوو بردن وەیا سەهووكردن لە عاستی ژیان و ئەدەبی بوێژێك- وەك حاجی- دەرگەی سەهووی گەورەتر دەكاتەوە لە كاری زلتردا، چونكە بە جۆرێكی عەفوی هەنگاوی نووسەر یاخود خشكەی خامەی لەئەدەبەوە دەڕوا بۆ پرسیارەكانی فەلسەفی و سیاسی و ئابووری و كۆمەلایەتی، كە ئەمانە هەموویان مەوزووعی ئەوتۆن دەبنە بنگە بۆ تصوری واقیع و دەست نیشان كردنی خەبات و جوولانەوەی تایبەتی بۆ سەرخستن و پێشخستنی ئەو واقیعە. دەوجا نووسەرێك كە لە هەوەڵ پیتی نووسینی دەربارەی ئەو بوێژە لایەنی چەوتی گرت و حەقیقەتی خستە ژێر پێیەوە.. كە نووسەر

رازی نەبوو بە چۆنیەتیی راستەقینەی ژیان و فکر و ئەدەبی ئەو بوێژە و لە رێی راست پۆشی و داتاشین و هەڵبەستنەوە شتێکی ساختەی پێکەوە نا، دیارە نووسینەکەی کە لە سەرەتاوە وەك جۆگەلەیێکی تەسکی درۆزن لە کانیاوی شەخسیی بوێژەکەوە هەڵ دەقولێ، بەرە بەرە زیاد دەکا بە تێکەڵ بوونی لێکدانەوە و لێکۆڵینەوەی هەمە چەشنەی دەسکرد و هەڵبەستراو لە هەموو مەیدانەکانی فکرەوە تا دەبێ بە رووبارێکی پان و قووڵ و شەپۆلاوی پڕاوپڕ لە هەڵە و فەند و فێڵ. هەڵبەت نووسەرێك کە رازی نەبوو بە راستییەکی پێش سەد ساڵ و دووسەد ساڵ و لێی وە تەنگ هات تا بەرگێکی درۆی لەبەر دەکا کە خۆی کەیفی پێی دێ، دیارە ئەو نووسەرە لە عاستی ئیمڕۆدا زیاتر وەتەنگ دێ و لە جیاتی بەرگێك چەندین بەرگی درۆی لەبەر دەکا. بۆ میسال دەڵێم (ملحد)ێکی ئیمڕۆ هیچ لە (الحاد)ەکەی کەم نابێتەوە ئەگەر حاجی قادر نوێژکەر و خواناس بووبێ. خوا ناسیی حاجی وەك ئەوە نییە ئێستا فەیلەسووفێك خەریك بێ ئیسپاتی بوونی کردگار بکا چونکە کە ئیسپاتەکە کرا ئیلحادەکە بە درۆ دەخرێتەوە. دەوجا کە (ملحد) بەوە رازی نەبێ حاجی قادری پێش سەد ساڵ نوێژکەر بووبێ دیارە دەرگای هەموو (مناقشە)یێك دەبەستێ لە رووی باسی لاهووتی. لەوەندەش ناوەستێ بەڵکو کە دەسەڵاتی بوو سزای قورسیش دادەنێ بۆ پیاوانی لاهووت و هەموو جۆرە باوەڕێکیان. دەتوانین بڵێین ئەو تەرزە (ملحد)ە لە رووی تەسکیی مێشك و بێ حەوسەڵەییەوە وەك قەشەیێکی سەردەمی (گالیلیۆ)یە کە بڕیاری سووتاندنی هەموو فەلەکناسێکی دەدا بیگوتبایە زەوی بە دەوری رۆژدا دەخولێتەوە. [ئەم میسالەم هێنایەوە بە نیازی روونکردنەوەی مەبەس. دەنا لێرەدا دەخلێکم نییە بەسەر ئیلحاد و ئیمانەوە و بەهیچ جۆر نامەوێ بچمە ناو گۆمی ئەو باسەوە]. خاوەن باوەڕی سیاسیش وەك کابرای (ملحد) و لەو دڵ گەرمتر جەنگ دەکا لە دژی ئەو راستییانەی کە حەزیان لێ ناکا، چونکە (الحاد) مەوزووعێکی نەزەرییە و دەخلی راستەوخۆی بەسەر سوود و بەرژەوەندەوە نییە: لە فەرزی (ملحد) لە دەمەتەقەدا ژێریش کەوێ هەر قسە دەدۆڕێنێ پارە و پوولێکی هەیبێ لە جێی خۆی دەمێنێتەوە. بەڵام سیاسەت نەزەرییە و بەرژەوەندە، بە قەدەر تێشکانی سیاسی لە نەزەرییەدا بەرژەوەندیشی تێ دەشکێ. دەوجا بۆ خۆت سیاسی (ملحد) بە یەکدی بگرە لە رووی پێداگرتن و سوور بوون لەسەر هەڵە و دەسکاری.

دوور نییە فرچك گرتن بە دژکاری و لایەنگیری (خصومة وتحيز) لە رێی تەسکی

مێشکەوە مرۆڤ بگەینێ بە پلەی خۆ هەڵقوتاندن لە هەموو سەر و بەرێکی ژیانی رۆژانەی خەڵق. رەنگە لە جۆری گوزەران و بەڕێوە چوونەوە تێی کا تا سەر دەگەینێ بە مۆدێلی جلك و شەکری چایە و خوێی چێشت. ئەوەی لێرەدا دەیڵێم چ (مبالغە)ی تێدا نییە. مێشکی تەسك کە دەسەڵاتی بوو جیهان بە پێی میزاجی نالەبەری خۆی لە قالب دەدا، هەر کاتێکیش رووداو وەیا میزاجی خەڵق ئەو قالبەی نەسەلماند ئەوسا بە هیمەتی کوتەك رووداو و مێژوو و خەڵقیش سەر نەرم دەکا بۆ کەیفی خۆی و هەزار و یەك بەڵگەش دێنێتەوە کە خۆی راستە و جیهان چەوت. لە فەرزی خۆی پێی نەکرێ دەلیلان بێنتەوە ئەو کارە بەقۆنتەرات دەدا و کرێگرتەی زیرەك و پسپۆڕی بۆ دەگرێ.

بەڵێ سەرەڕای ئەوە کە مەنتیق و لێکدانەوە دەمانگەیەنێ بەو قەناعەتە کە سنوورێك نییە بۆ دژکاری و لایەنگیری رووداوی مێژووش باسی ئەوتۆمان بۆ دەگێڕێتەوە لە هەوەسبازیی دەسەڵاتداران کە هەر بەجارێ بمانتۆقێنێ لەو ئافاتەی خۆی بەسەهوو بردن و سوور بوون لەسەر هەڵە: قەسابخانەی کارەساتەکەی (خلقی قرآن) لە سەردەمی عەباسییەکان یەکێکە لەو بەرهەمە جەرگبڕەی دژکاری و لایەنگیری. دوێنێ و پێرێش هاوتای ئەو رووداوە کۆنە رووداوی تازەمان دیوە بە چاوی خۆمان ئەوەندە دزێو و دڕندە بووە ئەگەر رەحمێکمان بە خۆماندا بێتەوە و ئینسافێك لەگەڵ راستیدا بەکار بێنین لە خۆمانەوە دەکەوینە دژی (دژکاری) بێ لزووم و (لایەنگیری)ی هەوەس بازانە، چونکە دەبێ ئەوە بزانین چیلکە و دار و سووتەمەنی ئەو جەهەننەمە من و تۆین یا کوڕ و برا و برادەرمانن. کە رەحممان بە مرۆڤی نەناسراودا نەیێ با رەحم بە خۆمان بکەین!

سەیر ئەوەیە زۆردارێك یا لایەنێکی دەسەڵاتدار کە خەڵق دەتۆقینێ تا سەریان پێ دانەوێنێ بۆ باوەڕی خۆی، وا دەبێ دوای کارەسات و ئازاردانی بێ سامان و ناڕەوا، واز لەو باوەڕە دێنێ و دەچێتە سەر باوەڕێکی تا بڵێی جیاواز ئەوساش سەرلەنوێ ئازاری خەڵق دەدا بۆ ئەوە لەگەڵ خۆیدا باوەڕ گۆڕییان پێ بکا. هەندێ جار قەوماوە ئەو شەخسە یا ئەو لایەنە چووەتە سەر باوەڕێك کە لەمەوپێش بە کفری حیساب دەکرد و خەلقی لەسەر دەکوشت. چەند خۆش دەبوو ئەو لایەنە سزای خۆشی دابا وەك هی خەلق چونکە ئەویش وەك ئەوان تاوانبارە بە پێی گەز و گرێی خۆی، واتە بەقسە و کردەوەی خۆی دەگیرێ نەك بە هی من و تۆ.

ئەوانەی لایەنگیری و دژکاری دەکەن لە مەوزووعێکدا هەموویان لە یەك رادە و

ئەندازەدا نین. هۆی ئەو جیاوازییەش یەك و دوو نییە بەڵكو بە پێی چەند و چۆنی بابەت و هەڵوەستی شەخس و رەوتی ژیانی و عەوامیلی دیكەی جۆرجۆرە كە نایێنە ئەژمار دژكاری و لایەنگیری لە كەسێكەوە تا یەكێكی دیكە تەفاوتی دەبی و توند و شلی پەیدا دەكا. لە عاست حاجی قادردا دژكاری و لایەنگیری گەنجێكی كۆیی لە هی جێگەیێكی دیكە ئاشكراتر و بەهێزترە بە هۆی ئەوەوە كە هاوشارییەتی كۆیییێك لەگەڵ (حاجی)دا هاندەرێكی تایبەتییە بۆ لایەنگیریی وەیا دژكاری كە وا بەنیسبەت گەنجێكی ئاكرەیی یا خانەقینی نابێتە هاندەر. حاجی هەرچییێك بووبێ و هەر چۆنێك ژیابێ و رای بواردبێ لە رابردووی باپیرانی ئاكرەیی و خانەقینی و ئێستاكەی خۆیان كەم ناكاتەوە. بەڵام هەم بە حوكمی مەنتیق و هەم بە پێی ئەوە كە لە مەوقیف و نووسینی هەندێ كەسانی كۆیی دەبینم و دەخوێنمەوە دیارە بەلای ئەوان كۆیییانەوە ئەگەر حاجی قادر بە جۆرێكی كە خۆیان دەیانەوێ نەخرێتە پێش چاوان و پێوەندی و دۆستایەتی لەگەڵ ناسراوانی كۆیەی سەردەمی حاجی تەفر و تونا نەكرێ، ئا ئەو حاجی قادرە و یاد و بیرەوەری و شیعری بە كەلكی ئەوان نایێ، چونكە بەلایانەوە حاجی قادری راستەقینە لەدەست ئەوان دەردەچێ و دەبێتە سامانێكی مەعنەوی بۆ شوێنەواری ناسراوەكانی هاوچەرخی حاجی. گەنجێكی كۆییی كاڵی تازە مێشك پراو و خاوەن بیر و باوەڕێكی لایەنگیر خۆشییەك هەست پێ ناكا لەوەدا كە حاجی قادر دۆستی حەماغا بووبێ وەیا شیعری بە ئەمین ئاغادا هەڵكوتبێ: نەك هەر هەستی خۆشی لەو دۆستایەتییە و پێدا هەڵگوتنە ناكا بەڵكو حاجی قادری ئەوتۆیی هەر دەست نادات بۆ ئەو. بۆیە تا دەتوانێ خەریك دەبێ رووپەڕەی دۆستایەتی حاجی لەگەڵ ناسراوانی ئەو دەمەی كۆیێدا دەسڕێتەوە و وێنەیێكی دەسكرد بۆ پێوەندیی حاجی لەگەڵ زەمانەكەیدا دروست دەكا. وەنییە ئەمەش كارێكی ئاسان بێ چونكە خۆشی بێ و ترشی بێ حاجی هەموو ژیایێكی كە لە كوردستانی عیراق و ئێراندا رابواردبێ لە نێو مەلایان و لەگەڵ ناودارانی ئەو دەمەدا بووە، دەسەڵاتی بوێژی و پژانی بلیمەتیشی هەر بە هۆی ئەو نزیكییەی لەگەڵ ئەواندا گەشەی كردووە. ئیتر مەعلوومە سڕینەوەی پێوەندیی حاجی لەگەڵ مەلاكان و ئاغاكانی ئەو دەمەی كویێدا راستەوخۆ دەبێتە سڕینەوەی سەرپاكی ژیانی حاجی بەر لە سەفەری بۆ ئەستەمبۆڵ. بۆ بێ تالیعی پیاوی لایەنگیر دیوانەكەی حاجی هێندەی شایەدی تێدایە بۆ ئەم راستییە خامۆشكردنیان بە سووتاندنی دیوانەكە نەبێ ناكرێ. بۆ هەر مەبەسێكی كە

ئەو لایەنگیرانە حەزی لیَ دەکەن ئەگەر حاجییەك دوو بەیتی گوتبیَ، بۆ سەپاندنی عەلاقەی لەگەڵ ناودارانی دەوری خۆی چوار پێنج بەیتی گوتووە. وەزعێکی یەکجار ناڕاحەتە بۆ میزاجی مرۆڤی لایەنگیر.

بەلای یەکێکی وەك من بڵێ تەرەفی بیَ لایەنگیری کە مەبەسی گوتنی حەقیقەت بیَ و ئەو حەقیقەتە هەر چییەك بیَ بابیَ و پێی وەتەنگ نەییَ، زۆر بە دڵی خۆشەوە دەڵێم کورد و حاجی بەختیان یار بوون لەوەدا کە حاجی کەوتە سەر خوێندنی مەلایەتیی و رەفاقەتی پیاو ماقووڵانی دەوری خۆی. بە هۆی ئەو خوێندنە و رەفاقەتەوە بوو لەگەنجێکی عادەتی لادێوە بوو لە بە شاعیرێکی ناسراوی پەنجە نیشان و خاوەن کەرستەیێکی زیهنی و مەعنەویی ئەوتۆ کە رێی ئەستەمبۆڵی بۆ کردەوە و جێگە و مەقامی لەوێدا بۆ ئامادە کرد. وەك دەزانین لە رووی وەفاکاری و بیَ گریَ و گاڵییەوە حاجی ئەو راستییەی لە بیر نەچوو و تا ژیا دۆستەکانی دێرینی فەرامۆش نەکرد. تۆ بڵێی لەبەر کام هۆی جنۆکاوی دەبوو حاجی وانەبیَ؟ کە رابردووی خۆی سڕیبایەوە و رەفیقەکانی خۆی لە دڵ دەرهاویشتبان ئەو بەتاڵاییەی بە چی چاکتر پڕ کردبایەوە؟ خۆ ئەوسا وەك ئێستا مامۆستای لایەنگیر نەبوون بە خێری خۆیان حاجی باوێنە سەر ماخولیایێك لەگەڵ مەیل و ئارەزووی خوێن گەرمی ئیمڕۆ بگونجیَ. هێشتا کوردەواری بە هۆی فەلسەفەی تازەی داهاتوو فێری جنێودان نەبووبوو بە دەرەبەگ و بورجوازی و کۆنەپەرستی تاکو حاجی قادریش لەو بەرەکەتە هەندێکی پیَ گەیشتبا و بیکردبا بەهانەی فەرامۆشکردنی رابردوو.

حاجی لە رەفاقەتیی ئەمین ئاغا و حەماغا و حاجی مەلا عەولا لە سوود بەولاوە نەیدیبوو تا بکەوێتە دژی ئەو رەفاقەتە. بە پێی باوەڕی ئەو سەردەمەش هیچ کامێك لەوانە خراپەیان نەبووە بۆ گەلەکەیان تاکو حاجی لە رێی نیشتمانپەروەرییەوە پێوەندیی شەخسی و رەفاقەت لە بیر کاو بکەوێتە سەر باری دوشمنایەتییان. حاجیی نیەت پاك بە خەیاڵیدا نەدەهات و لە غەیبیشەوە نیدای نەبیستبوو رۆژەك لە رۆژان گەنجی ئەوتۆ پەیدا دەبن لە شارەکەی کە خۆیان بە خەسارەتمەند دەزانن لە چۆنیەتیی راستەقینەییی ژیان و رابواردنی ئەو. دەتوانم لێرەوە شایەدی بدەم بۆ حاجی ئەگەر ئەمەی زانیبا لە رووی دڵسۆزییەوە ئامۆژگاریی دەکردن کە هێزی قەڵەم و زمان و فکریان بۆ خزمەتی راستی بەکاربێنن چونکە راستی نەبیَ بە کەڵکی زۆربەی گەل نابیَ. دروستکردنی شت لەسەر درۆ وەك کەڵەکی پەڕۆ وایە یا خێرا ژێر ئاو دەبیَ

یاخود دەبێ بە ئەرکێکی هەمیشەیی سەراوی کەی.

دوشمنایەتی راستیی جگە لەوە سەر دەکێشێتەوە بۆ دوشمنایەتیی گەل، تا بڵێی کارێکی بە سفت و سۆیە بۆ گیانی ئەو کەسە دەکەوێتە دژی راستی. لێرەدا میسالێکت بۆ دێنمەوە بایی قەناعەت هێنان بکا. حاجی قادر دەڵێ:

دوو ئـاغا مـاوە وەك بیستوومە ئەخبار

ئەمین ئاغا و حەماغای (صاحبی) کار

گومانت نەبێ ئەو بەیتە بە قەد خەنجەرێك لەناخی دڵی هەموو کەسێك کار دەکا کە دژی دۆستایەتیی میانی حاجی قادر و ئەمسالی ئەمین ئاغا بێ. بەڵام ئەو بەیتە بەنیسبەت گەنجێکی عادەتیی کورد کە دژی ناودار و خاوەن دەسەڵاتی ئەو سەردەمە بێ وەك خەنجەر بە یەك دەم برینداری دەکا ئەویش دەمی (موضوعی)، کەچی گەنجێکی ئەوتۆیی کۆیی لەو بەیتەدا بە هەر دوو دەمی تیغەکە بریندار دەبێ (ذاتی و موضوعی) چونکە سەرەڕای ئیشێکی کە راستەوخۆ لە واتای بەیتەکە بۆی پەیدا دەبێ جارێکی دیکەش هەست بە ئازار دەکا لەوەدا کە رابردووی خودی خۆی زامدار بووە بە ناوهێنان و رێز لێگرتنی ئینسانی ئەوتۆ لە شارەکەیدا کە بە هیچ جۆرێك لەگەڵ خۆیدا پێوەندی نییە و لە هیچ رووێکەوە بۆی ناکرێ لە ناو شۆرەتی بەشدار ببێ. وەك بڵێی درەوشانەوەی ناوی ئەو تەرزە کەسانە لە کۆیەی سەردەمی حاجی قادردا تاریکی و نادیاری و بێ ناویی باپیری ئەو ئاشکراتر دەکا، بۆیە زامی ئەو لە بەیتەکەدا لە زامی کەرکووکییەکی هاو باوەڕی خۆی بەئازارترە. ئەگەر کەرکووکی بۆ بابەت شین بکا کۆیییەکە بۆ خۆی و بابەت.

هەڵوەستی وەها ئەزموونێکی (امتحان) نەفسی بێ پێچە و پەردەیە بۆ مرۆڤ چونکە تا خۆ بەکەم بزانێ دەکەوێتە دژی گەورەیی. هەر بۆیەیە مرۆڤی بێ دەسەڵات کاتێ دەسەڵاتی بوو لە خۆی دەردەچێ و رەفتاری لەگەڵ خەڵقدا دڕ دەبێ. دەیەوێ تۆڵەی سەردەمی لاتی و بێ دەسەڵاتیی خۆی لە عالەم وەرگرێ. ئەو کەسەی مێژووی راستەقینە دەسڕێتەوە و سەرلەنوێ مێژووی دەسکرد دەنووسێتەوە، نیازی رواڵەتی هەرچی بێ، لە قووڵایی دڵی خۆیدا خەریکە چوارچێوەیێك دروست دەکا لە دەوری ناو و وێنەی خۆی تا ئارایشی زیاد کا. بایی شاردنەوەی ناوی مرۆڤی بە شۆرەت خۆی و ناوی دێنێتە پێشەوە و کورێنی پێوە دەکا. بچووکیی شەخسیەتیشی هەستێکی

حەسانەوەی پێ دەبەخشی لە سڕینەوەی ناوی هەر ناودارێك. گەلێ جار لەم ڕەفتارەدا ڕەگێکی نەخۆشی (سادیزم) خۆ دەنوێنێ تا دەیبینین کابرای مێژوو گۆڕ وەك نەخۆشی سادیست کە لە ئازاردانی نێچیرەکەی لەزەت وەردەگرێ ئەویش لە گۆڕینی مێژوو و سڕینەوەی ناوی مرۆڤی گەورە پسپۆڕییەکی ئەوتۆ بەخەرج دەدا لە دەسەڵات (تمثیل و افتعال) دەردەچێ، وەك زەنەك لە گیانی دەزێتەوە و پێوەندیی (عضوی) ئاشکرا بەدی دەکرێ لە میانی خۆی و کردارەکەی. دەوجا قوڕ بەسەر ڕاستی و سوودی گشتی و گۆڕان و پێشکەوتن لە دەست مرۆڤی وادا.

سەرنجێکی لەسەرەخۆو بێ پەلەپەل بۆت دەردەخا ئەم نەخۆشییەی سادیزم و گیانی رووخێنەر هۆی ئەوەیە لە هەموو هەرا و بگر و بکوژێکدا تاقمێك هەن لە ڕێزی هەرە پێشەوە خەنجەربازی دەکەن هەرایەکە ڕەش بێ یا سوور یا زەرد. هەر هەمان هەوەسی لەوەرگەی دڕکاوی و خوێناوییە ئەم تاقمە وا خۆش جڵەو دەکا بۆ خۆ گۆڕی و جێگۆڕی بە پێی گۆڕانی ڕەنگ و جێی زەماوەند. لە ساڵانی ١٩٥٨و ١٩٥٩دا کە گیانی شۆڕشگێری لای زۆر کەس گەیشتبووە پلەی (چەپڕەوی منداڵانە) دەستە و تاقمی ئەو خوێن کوڵاوانە و دەمار هەڵهاویشتوانە بە قەبرستانەکانی کۆیێدا وەربوون و ئەو کێلە قەبرانەی تەوش و تراش کرابوون و شتێکیان بەسەرەوە نووسرابوو شکاندنیان. یەکێك لەو کێلانە هینەکەی قەبری حاجی بەکر ئاغا بوو کە مێژووی مەرگی بە شیعر لێ هەڵقەندرابوو، شیعرەکەش هەڵبەستی حاجی قادر بوون. داوا دەکەم لە خوێنەری کورد لەگەڵ مندا نەختێك هەڵوەست بکا تا بە هۆی وردبوونەوە واتای تەواوی ئەم کارەساتە بنیشێتە دڵیەوە. وابووە لە نێو میللەتێکدا شۆڕش بەرپا بووە و لەکاتی هەوەڵ تەقینەوەی شۆڕشەکە دەستدرێژی کراوە بۆ رووخاندن و سووتاندن و کاری ناڕەوا. ئەوەی رووخاوە کاخێك بووە، ئەوەی سووتاوە فابریقەیێك وەیا مۆزەخانەیێك وەیا بنگەیێکی ئابووری وەك بانق و سەڕافخانە. شۆڕش بەرپا بووە و خەلق تێیدا خرۆشاوە و دەستی کردووە بە رووخاندنی کاخ و سووتاندنی فابریقە و بانق. کاخ و فابریقە و بانق هەبوون بۆ رووخاندن و سووتاندن. بەڵام لە کۆیەی ساڵی ١٩٥٨ شتێك نەبووە بنیاد نرابێ و کەلکی رووخاندن و لەناوبردنی بووبێ لە کێلە قەبر بەولاوە. زیندووەکان شتێکی ئەوتۆیان نەبوو لێیان بە زیاد بگیرێ تا خوێن گەرمێك بەهۆی لەناوبردنی کرمی دڵی خۆی بکوژێ، ناچار کەوتە گیانی مردوو. تەنیا دروشمێك کە بە جیهانی زیندووانی دەلکاند و شوێنەواری دەپاراست کێلە قەبرەکەی بوو، نە ملْك و

نە ماڵ و نە منداڵ هاوڕێی گۆڕستانی نەبوون. وەك تەزکەرەی نفوسی زیندووان ئەو هێندە بەردە نووسراوەی هەبوو پێی بناسرێتەوە، بەزەبری چەکوچ و کوتەك کاکی خوێن گەرم لێی ورد و خاش کرد.

وەی ئافەرینت لێ بێ رووداو، دەك دەستت خۆش بێ کارەسات، چەند جوان بە بەلاغەتی وشە و هونەری ریشەی نوخشەی ئیفلاسی(مادی و معنوی) خۆمان بۆ دەکێشی و بەتاڵیی وجودمان دێنیە پێش چاوان تا رادەی شێوەن بۆ خۆ کردن و بێز لە خۆ هەستان: سالم لە جوابەکەیدا کە بۆ نالیی نووسیەوە و داد و فیغانی کرد لە دەست ستەمی تورکەکان لە بەیتێکیدا ئەمە دەڵێ:

سالی هەوەڵ بوو درا بەرگ و باری شێخ هەواس
رۆمــــی ئەوەندە شوومە لــە شەخسیش دەدا زەرەر

بە خەون و خەیاڵی سالم دا نەدەهات رۆژگار ئەوەندە گاڵتەچی بێ لە بن باخەڵیدا کارەساتی ئەوتۆ هەڵگرێ دوای سەد ساڵێك لە (شوومیی رۆمیان) بیکا بە چیرۆکێکی شانۆگەریی تراجیدی – کۆمیدی لە گۆڕستانی کۆیەدا ئاکتۆری چیرۆکەکەش گەنجی شۆڕشگێریی پێگەیشتووی تێگەیشتووی علمانیی کوردی کۆیی بێ نەك جندرمەیێکی داگیرکەری نەخوێندەواری بێ رەحمی عوسمانی. ئەم برە شیعرەی کە بەسەر کێلە قەبرەکەی حاجی بەکرئاغاوە بۆ مێژووی مردنی بە حیسابی ئەبجەد تێدا دیار کرابوو. وەنییە پەرۆشم بۆ بزربوونی خودی مێژووەکە بێ چونکە سالی مەرگی حاجی بەکرئاغا ساڵێکی دیارە و لە چەندین جێگایاندا تۆمار کراوە، بەڵام ئەوەی بۆی بە پەرۆشم بزربوونی برە شیعرەکەیە، چونکە لە نموونەی هونەری مێژوو دەرهێنان بە شیعر تاکە یەکێکی حاجی قادرمان بە دەستەوەیە کە بۆ مەرگی کەیفی جوانرۆیی داینـاوە و لە دیوانەکەی نووسراوەتەوە. عادەتەن شاعیر بەیەك دوو نموونە دانامەزرێ. هەڵبەت حاجیش لەو بابەتە هی تری هەبووە و فەوتاون. جا ئەگەر ئەم مێژووەی مەرگی حاجی بەکرئاغا مابا هەندێك یارمەتیی دەداین بۆ دیار خستنی پایەی هێزی حاجی لەم جۆرە هونەرەدا. لە بیرمە خوا لێخۆشبوو (فەتاح ئاغای حەوێزی) شیعرەکانی لەبەر بوون و دەیخوێندنەوە. بە داخەوە لەو زانینەی ئەو من سوودم وەرنەگرت و شیعرەکانم نەنووسییەوە. خۆ مرۆڤ وەنییە هەرچیی بیستی تۆماری کا، بەبیریشیدا نایێ هەل کە لە دەست چوو نایێتەوە. تۆ بڵێی کوڕانی فەتاح ئاغا یا

خـزمـانـی نـزیـکـی ئـەو کـە هـەمـوویـان نـەوەی حـاجـی بـەکـر ئـاغـان ئـەم شـیـعـرانـەیـان نەپاراستبێ[1]!

خوێنەری کورد بانگهێشتن دەکەم بۆ ئەوە هەرچی لە کەلەپووری کۆن و بەرهەمی نوێ دێتە بەر دەستی بیاننووسێ و لە گۆشەیەکی ماڵەکەیدا بیانپارێزێ، نەکا لەدواییدا پەرۆش و حەسرەتی لەناوچوونیان ئەنگوستی نەدامەتی پێ بگەزێ. لەباوکی خۆم بیستووە (ئیبراهیم ئەفەندی حەیدەری) کە سەردەمێك (شێخ الاسلام) بوو لە ئەستەمبۆڵ و بە زۆری دیدەنی و رابواردنی لەگەڵ حاجی قادردا بوە گەلێ باس و لەتیفە و نەوادیری حاجیی گێڕاوەتەوە، ئەوەندەی ئەو شارەزای بە ژیانی حاجی بووە ئەگەر نووسرابایەوە یەك دێڕ لە ڕووپەڕەی ئەو رۆژگارە بە ناتەواوی نەدەمایەوە. ئیبراهیم ئەفەندی باسی کردبوو کە حاجی لای پیاوە گەورەکانی ئەوسای ئەستەمبۆڵ رێزی لێ گیراوە و لەلایەن دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەوە وەك پیاوێکی گەورە و ناودار رەفتاری لەگەڵدا کراوە. هەر ئەویش باسی کردبوو حاجی قادر تا مردن تەرکی نوێژ و تاعەتی نەکردووە و لەو زەمینەدا گوتوەتی وا بە ئومێدی بوونی دواڕۆژێك ئەو نوێژ و پەرستنە دەکەم، خۆ ئەگەر ئومێدەکەم گەیشتەجێ ئەوا پێی ناوێ شتێکی تێدا بڵێم. ئەگەر چەشنێکی دیکەش بوو زەرەرم نەکردووە. قسەی وا لە پیاوی دیکەش دەگێڕنەوە بەڵام مانیعێك نییە لەوەدا یەك قسە دوو کەس یا زیاتریش کردبێتیان. من گومانێکم

---

(١) دوای ماوەیێك لە نووسینی ئەم مەوزووعە لە تەرەف کاك کازمی فەتاح ئاغاوە شیعرەکانم بۆ هاتن. وا لێرەدا تۆماریان دەکەین لەگەڵ سپاسێکی پڕ بە دڵ کە فریام کەوت و پەرۆشمی دامرکاندەوە.

شنیدم دیشب افغان زن و مرد صدا افکند پر طاق زبرجد
بگفتم چیست این افغان، مردی کشید اهی ز سوز از سینهء سرد
پگفتا مر ندانی کز جهان رفت ابو بکری انیس غار أحمد
بگفتم چیست تأریخ وفاتش بگفت «وا ثانی ثنین محمد»

رستەی «وا ثانی ثنین محمد» بە حیسابی «أبجد» ساڵی ١٢٧٠ دەگرێتەوە. بەڵام ئەوە تێبینی دەکرێ کە وشەی «ثنین» هەمزەکەی پەڕیوە. حاجی دەستووری پەڕاندنی هەمزەکەی داوە بە خۆی لە رێی ئەوەوە کە هی «وصل»ە و هی «قطع» نییە ناخوێندرێتەوە کە ئەمە لە عورفی شاعیران جایزە. ئەگەر هەمزەکە بگەڕێتەوە بۆ ناو شیعرەکە ساڵەکە دەبێتە ١٢٧١، راستیش ئەوەیە حاجی بەکرئاغا لە ١٢٧٠دا مردووە.

نییە لە راستیی گێڕانەوەکانی ئیبراهیم ئەفەندی چونکە سەرەڕای رەوشتی بەرزی خۆی کە رێ نادا بە گومان کردن لە قسەکانی مووجیبێکیش نییە بۆ گومان لێکردن. لە بنەماڵەی حەیدەری ئەگەر کەسێك هەبێ خەبەرداری ئەو مەوزووعانە بێ کەلە ئیبراهیم ئەفەندی وەرگیراون وەك پێویستی میللی دەبێ بە نووسین بیپارێزێ.

بە پێی گێڕانەوەی دەماودەم و لە هەندێ زەواهیرەوە پێم گەییوە، زۆر و کەم ئەم مەیلەی شاردنەوەی راستی و سڕینەوەی رووداو لە بیرەوەرییەکەی حاجی قادر کە لە هاوینی ۱۹۷۱دا لە کۆیێ بەرپا کرا خۆی خستە بەر هەست و پێش چاوی خەلق. هەرچەند نەمتوانی بە برووسکە نەبێ تێیدا بەشدار بم بەلاَم تا رادەیێك چۆنیەتیی بیرەوەریەکەم زانی. خۆ ئەوەی راستی بێ لە ژیانمدا چ بە خوێندنەوە چ بە بیستن هێندە دەرسەم وەرگرتووە کە ئەگەر حازریش نەبم لە ئاهەنگی وەهادا بتوانم بە چاوی (تصور) گوزارشتەکەی ببینم یاخود هەر نەبێ چاوەنۆڕی شتی نێزیك لە واقیعی ئاهەنگەکە بکەم.

بە داخەوە، وەك چاوەڕوان دەکرا، بیرەوەرییەکە بەجۆرێك ئاراستە کرا ناوی هاوچەرخە ناودارەکانی کۆیەی سەردەمی حاجی قادری سڕیەوە و لە ناوی بردن، کە ئەمە راستەوخۆ مێژووی سەد ساڵێکی کۆیێ دەپێچێتەوە و کانیاوی سەرچاوەی ژیان و ئیلهاماتی حاجی قادر وشك دەکا. لەوەش واز بێنە، کە ناکرێ وازی لێ بهێنرێ، چەرخی نۆزدەم جێ بهێڵە بۆ چەرخی بیستەم کە لە بیرەوەرییەکەدا موناسەبەی جۆر جۆر هێنابوویە باسەوە: لە زنجیرەی ناوی شاعیرانی کوردی دەوری ئێستاکە و رابردوویێکی تازەدا ناوی مەلای گەورە بەسەر زمانی خاوەن گوتاردا نەهاتبوو. ناوی بێ و نەیێ رۆناکترین چرایەکی کوردی کەوا لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە تا ساڵی ۱۹٤۳نەك هەر کۆیێ بەڵکو ئاسۆی فکر و حەقیقەت پەرستی سەرانسەری کوردستانی بە تیشکی تیژ و بێ پەروای خۆی روون کردبێتەوە مەلای گەورەیە. نیسبەتی مەلای گەورە لەگەڵ کۆیێ ئەو نیسبەتەیە کە لەبەیتە شاهکارەکەی (حمدی)دا دێتە بەرچاو:

یا مەدینە بێ نەبی بێ یا نەجەف بێ بێ عەلی
شاری غەزنەش ئێستە بێ مەحمودە وەك (داری کەلی)

منیش لێرەدا بە پێی داخوازی جێگە و بە ناوی عوزر هێنانەوە لە جیاتی سەرپەرشتیکەرەکانی بیرەوەریی حاجییەوە ئەم فەردە پێشکەش بە گیانی بەرزی

(حمدی) دەکەم:

باوەقوش لێی خوێندووە ئەم شارە بێ زەوقە و سەدا
یانەخۆ خامۆشە کۆیێ بێ چرای کاکی (جەلی)

مەلای گەورە بێ یا حەماغا یا حاجی بەکرئاغا، ئەمانە تازە لە من و تۆ بێ نیاز بوون! هەرچی بۆیان بکەین نوقتەیەك لە پەڕەی مردنیان ڕەش ناکاتەوە و زەڕەیێك لە خاکی سەر قەبریان کەم ناکاتەوە. بەڵام ئەسەف و سەد ئەسەف بۆ ئەو بێ ڕەحمییە لەگەڵ خۆمانی دەکەین لە دژکاریمان بەرامبەر کەسانێکی ناوێکیان بۆ کۆیێ دروست کردووە و لە سەردەمی خۆیاندا شۆرەتی پیاوەتی و جوانمەردییان شانازیی بۆ کۆیێ پێك هێناوە. سەدان هەزار کەس هاتن و ژیان و مردن لە مەڵبەندی کۆیەدا وەك نەقشی سەر ئاو، نە ناو و نەنیشانێکیان لێ بەجێ نەما، نە خۆیان و نە ڕۆژگاریان بە بیری کەسدا نایەن و مێژوو وای فەرامۆش کردوون وەك هەر نەبووین. جا ئەگەر هەموو کۆیێ بەو چەشنە بێ ناو و شوێنەوار ژیابان و مردبان دەبوا شیوەن بکەین بۆ ئەو رابردوە بێ کەلك و هیچ و پووچەمان. عەرەب گوتەنی (قحط الرجال) نەبێ بۆ دەبێ ناودارێك لە کۆیێ پەیدا نەبووبێ، کە ناودارێکیش هەبێ بۆ دەبێ ئێمە ئیعدامی کەین. لەوەش زیاتر! کەسێك کە حاجی قادر خۆی مەدحی کردبێ و رێزی لێ نابێ چۆن رەوایە ئێمە کە شانازی بکەین بە حاجی قادر ئەو کەسە لە رشتەی عومری حاجی دەرباوێین. با ئەوەش بخەمە سەر قسەکانم: کەسێك لەگەڵ مردوو ئینسافی نەبوو مومکین نییە لەگەڵ زیندوو چاکە بکا. کە یەکێك ئەوەندە بەرچاو تەنگ بوو بە قسە چاکەی مردوو نەگێڕێتەوە چۆن دەچێتە عەقڵەوە بە ئەرك و ماڵ و خۆ بەختکردن خزمەتی خەلق بکا. بێ گومان ئەگەر شتێکیش بکا یا لەبەر ترسە یا لەبەر تەماع. نەفسی ئادەمزاد خۆ وەك (هەزار پیشە)ی تاقمی چایە نییە جێگەی ئەنواعی شتی لەیەك نەچووی تێدا ببێتەوە. نەفسێك لەگەڵ رابردوو درۆزن بێ چۆن لەگەڵ ئێستادا راست دەکا! کە پەروای نەبوو لە سڕینەوەی دەفتەری دوێنێ دیارە شەرم ناکا لە سڕینەوەی دەفتەری ئیمڕۆ. کە مەسڵەحەتێکی دیت لە ئینکارکردنی چاکەی زیندووان بە ئاسانی دەیکا وەك هی چاکەی مردووانی کرد. لە ئینکارکردنی چاکەی زیندواندا چالاکتریش دەبێ چونکە هەرچۆنێك بێ مردوو نابێتە خاوەن پشك لە بەرژەوەند و سوودی ئێستاکە.

بیرەوەریی حاجی بۆ خۆی کارێکی هێندە پیرۆزە لەوانەیە شەفاعەت بکا بۆ کەم و

کوورپییەکی کە تێیدا هەبووە، بەتایبەتی لەو بیرەوەرییەدا هەر سۆزی کۆمەڵەی سەرپەرشتیکەری ئاهەنگەکە هۆی پێکهێنان و بەرپاکردنی بووە لە چ لایێکەوە یارمەتی بۆ کۆیێ نەچووە. چی لێرەدا دەیڵێم لە رووی پەرۆشەوەیە بۆ بە خەسارچوونی بەشێکی گرنگ لەو هەوڵ و تەقەلالای پاك و مەردانەدا لەبەر سەیرکردنی جیهان بە نیگاییێکی نادروست. ئومێد دەکەم لە دوارۆژدا کە بیرەوەریی حاجی دووبارە بکرێتەوە لەگەڵ ئەودا رۆژگارەکەشی زیندوو بێتەوە و برادەر و دۆست و هاوچەرخەکانی سەرلەنوێ لە ئاهەنگی ئەودا هەناسەییێکی بووژانەوە هەڵێنن. چاوەنۆڕ دەکەم ئەم نووسینە یارمەتیی دڵسۆزەکانی شاری کۆیێ بدا لەو ئەرك و زەحمەتەی خستوویانەتە سەر شانی خۆیان بۆ تەکاندنەوەی تۆزی فەرامۆشی لە ڕووپەڕە پڕ شانازییەکانی رابردووی کۆیێ بە هەموو رووداو و مێژووی تاك و کۆمەڵیەوە لەو سەردەمانەدا کە پێوەندییان هەیە لەگەڵ حاجی قادر. ئێمە کە خەریك بین تۆز لە رابردوو بتەکێنینەوە ، بێ گومان، دەبێ تۆزی بە سەهوو چوونیش لە مێشکی خۆمان بتەکێنینەوە. زاتەن لە گێڕانەوەی گوزارشتی مێژوو و بیرەوەریی مەزنە پیاوی وەك حاجی قادر یەکەم مەبەس روونکردنەوەی مێشکی زیندوانە.. دیارخستنی شوێن هەنگاوی خەباتکەرانی ئیمڕۆیە.. دەوڵەمەندکردنی سامانی فکری و روحیی سەردەمی ئێستاکەیە. بایی ئەوە رابردوو بخەینە بەر تیشکی راستی، ئێستاکە و دواڕۆژمان رووناك دەکەینەوە چونکە رۆژگار لە کۆنەوە تا ئێستا و هەتا هەتایێ یەك زنجیرەی بەیەکەوە بەستراوە، لەوانەبوو ئەگەر مرۆڤ تەمەنی عادەتی ٢٠٠ ساڵ با سەردەمی حاجی بەنیسبەت زۆربەی خەلقی ئێستا هەر بە ئێستا لە قەڵەم درابا چونکە خەلقەکەی ئەو سەردەمە هەر خۆیان هی ئیمڕۆ دەبوون. تێپەڕینی زەمانە وەك خشکەی مار هەستی پێ ناکرێ، بە مردنی مرۆڤەکانی چینی لە خۆت بە پێشەوە و بڕانەوەیان لە بەرچاوت زەمانەکەشیان دەبێتە رابردوو و کۆنینە، تا خۆت و هاوتەمەنەکانت لە حەیاتدان ئەوا زەمانە بە لای خۆتەوە هەر ئێستاکەیە. بەپێی تێگەیشتن و باوەڕی خۆم چی بەڕاست بزانم ئەوە بە هاونشتیمانم رادەگەینم. تا لە دەستم بێ قێزی لێ هەڵدەستێنم لە کاری ناڕەوای دژی سوودی گشتی کە یەکێك لەو کارانە گۆڕینی راستییە. حەزم بەوە دەکرد نووسینەکەم لەو رووەوە بەقەد نشتەرێك خوێنەری غافلی هۆشیار کردبایەوە و بیخستبا سەر دوشمنایەتیی شت هەڵبەستن و حەقیقەت پۆشی. چەند کەسانێکی فێڵبازی خاوەن مەبەسی شەخسی نەبێ کە سوود

وەردەگرن لە کاری ساختە ئەوەی سوود بێ تێیدا نییە، لە زەرەر بەولاوە. زۆر جاران مرۆڤی دڵ پاك و بێ فێڵ بە سافیلکەیی شوێن ئەو فێڵبازانە دەکەوێ و قسەکانیان وەك تووتی دووبارە دەکاتەوە وا دەزانێ بەو کارە خزمەتی زوربەی گەل دەکا چونکە لە زاهیردا قسەکانی ئەگەر هەڵبەستراویش بن لەدژی دوژمنانی گەلە، با بڵێین لە دژی ئەو کەسانەیە کە نێویان لێ نراوە دوژمنانی گەل. کەچی ئەو مرۆڤە دڵ پاکە ئاگادار نییە لەوە کە بەپێی بەرژەوەندی وەخت و سەعاتی فێڵبازان دوژمنانی گەل مۆدێلیان دەگۆڕێ، پاڵەوانی ئیمڕۆ رۆژەك دێ پێی بگوترێ دوژمنی گەل یاخود کە بەرژەوەندی فێڵبازان داخوازی کرد خاینی دوێنێ دەبێتەوە پاڵەوانی ئیمڕۆ و سبەینێ. کاری ساختەگەری وەك چەرخ و فەلەك لەگەڕدایە سرەوتی نییە لەوانەیە خۆت نۆرەت بگاتێ سەرەوژێرت کاتەوە بۆ ناو چاڵی خیانەت بێ ئەوە هیچت بە خۆت شك بێ. من دیومە تۆش دیوتە، زۆر جاران خەباتگێڕی دەنگ دلێری زار قەڵەباڵخ بە شانازییەوە گوتووەتی بۆ مەبەسی داخوازی باوەڕەکەی خۆی و لەناوبردنی ناحەزانی ئەو باوەڕە دوودڵی ناکا لە هەڵبەستنی توهمە و تاوان. ئەو تەرزە خەباتگێڕە نەك بۆ دوژمن بەڵکو بۆ هاوڕێی خۆیشی درۆ هەڵ دەبەستێ کە هات و رێگەی پێشکەوتن و سەرۆکایەتیی لێ گرت. مومکینە درۆزنی وا لەئەنجامی مەیدان بە خەلق چۆڵکردنەوە ببێتە یەکەم پاڵەوانی سەر شانۆی خەبات. بەڵام دەبێ بزانین درۆزن هەر درۆزنە با لە هەموو شار و دێیەکیشدا پەیکەری بۆ دروست بکرێ. درۆزن نەفسی بچووکە با خەلق بیشیپەرستێ. ئەو کەسەی دەستی دەچێتە کێلە قەبران کە دەسەڵاتی بوو بۆ مەسلەحەتی خۆی زیندووش لە قەبر دەنێ با برای خۆی بێ، یا هاوڕێی بیر و باوەڕی بێ و لە سەنگەرێکدا بەیەکەوە شەڕ بکەن. بە هەر لایێکدا هەڵی دەسەنگێنم و دەیخەمە بەر حوکمی هەر ئیحتمالێك دەگەمە ئەو ئەنجامە کە درۆزن و مێژووگۆڕ و ساختەچی مومکین نییە مرۆڤی چاك بێ. ئەو هەر هێندە چاکە کە بۆ خۆی چاك بێ. چاکەیشی وەك خۆی درۆزنە. نابێ گەل بەو تەرزە کەسانە هەڵخەڵەتێ دەنا رۆژەکی دێ ببێتە قوربانی فەند و فێڵیان ئەوساش پەشیمانی کەلکی ناگرێ.

ئەم راستیانە هەر لە کوردەواریدا نایێنە دی، حاڵی هەموو میللەتێك لە جەنگ راست بپۆشی و درۆ هەڵبەستن بۆ مەبەسی سیاسەت و بە ناوی بەرژەوەندی گشتی وەك حاڵی کوردە، بەڵکو دەشێ لەویش خراپتر بووبێ. وا بووە لەو زەمانانەی بە بیری خۆمان دێ درۆزنێکی ئەوتۆیی لە میللەتێکی گەورە و بەهێز و خاوەن کیاندا هەزاران کەسی

کوشتووه بۆ هەوەسی خۆی و سەپاندنی هەڵە بەسەر خەڵقدا، قوربانییەکانیش هەموو مرۆڤی پێگەیشتوو و تێگەیشتووی میللەتەکە بوون نەك مرۆڤی عادەتیی بازاڕی، بەر لە هەموو کەسێکیش برادەری نزیك و هاوڕێی خەبات و سوێندخۆرانی خۆی کوشتوون. حاڵی هەوەسباز و ساختەچی هەر وایە و دەوجا ئەو هەوەسبازە کورد بێ یا غەیری کورد بێ، بیناسی وەیا نەیناسی.. بگرە برای خۆشت بێ.

باسەکەی ئێمە لە پەراوێزی مەوزووعی حاجی قادردا دەخوولێتەوە و لە رووداوەکانی سەر بە ژیان و ناو بیرەوەریی ئەو نموونەی لێکۆڵینەوە دێنینەوە، ترسی دوورکەوتنەوە لە مەبەس وا دەکا بە چەشنێکی خێرا و کورت لە شیکردنەوەی ئەو نموونانە بدوێین و نیوەپەندیان لێ وەرگرین دەنا دەبوا بەپێی گرنگیی ئەو پەندە تا رادەی پێویست لەسەری بڕۆین. خۆ ئەو باسەی هەوەسبازی و راست پۆشی پێوەندیی هەیە لەگەڵ مێژووت. لەگەڵ ئیمڕۆت.. لەگەڵ دواڕۆژت.. لەگەڵ باوەڕت.. لەگەڵ گوزەرانت .. لەگەڵ چارەنووسی منداڵەکانت. بە قەدەر پەژارەییی دوێنێت بە دەست هەوەسبازەوە دواڕۆژیشت رەش دەبێ ئەگەر پەکی هەوەسباز نەخەی. کاریش نییە لەوە زەحمەتتر چونکە دوشمنت نییە لە هەوەسباز گەورەتر و لەو فێڵبازتر و بەردەوامتر. دەشێ لە چەنگ بێگانە و داگیرکەر رزگار بی بەڵام تەڵەکەبازی ناوخۆیی دەرکردن و لێ رزگاربوونی بو نییە. لەگەڵ هەموو عومرتە، رەفیقی عومری نەوەی نەوەشتە. دەمکوت و بێ دەسەڵاتی نەکەی وەك دەوال پێ تێت دەئاڵێ و فرزەت دەبڕێ و لە مرۆڤایەتیت دەخا.

لەناو ماڵی خۆت، لە جیرانەکەت، لە ئەهلی گەڕەکەکەت و شارەکەت و وڵاتەکەت هەر کەسێك راستیی سەر بە مێژوو باوەڕ و سیاسەتی لێ شاردیەوە و درۆی بۆ هەڵبەستی بزانە ئەمە دەوال پێ رامت دەکا تا بتکا بە بارکێشی خۆی. دەسکاریکردن لە مێژوو و رووداو و واقیع بە هەر ناوێکەوە بێ کاری دەوال پێ و خوێنمژ و جەردەیە.

با دەرسێکی سەرەتایی کە لەرۆحی حاجی قادرەوە بۆمان ببێ بە پەند، رووتکردنەوەو ریسواکردنی راست پۆش و هەوسبازبێ. پەیڕەویکردنی ئەو پەندە یەکەم هەنگاوە لەسەر شەقامی بەرەو کامرانی. رۆناکیی حەقیقەت چاو و مێشکی میللەت دەکاتەوە بۆ دۆزینەوەی ئامانجی پاك و پیرۆز. دز لە رۆناکاییدا دزیی پێ ناکرێ.

دەوجا با روو بکەینە جیهانی حاجی قادر، جیهانی بوون و ژین و ئەدەب و رەوشت

و خەباتی.

بەڵام بەر لەوە بکەوینە رێ با ئەوەت پێ بڵێم چی لێرەدا دێتە بەرچاوت بەنسبەت تەواوی مەوزووعەکان چەند لاپەڕەیێکن لە کتێبێك.. چەند بەیتێکن لە قەسیدەیێك.. چەند گوڵێکن لە باغێك.. وەك ماجەرای (کەویژ و مەویژ) وایە.

ئەم نووسینە باسی هەموو ژیانی حاجی نییە.
لێکۆڵینەوەی هەموو ئەدەبی نییە.
نرخاندنی(١). هەموو خەباتی نییە.
تۆمارکردنی هەموو گوزارشتی نییە.

دیراسەی رۆژگاری نییە لە رووی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و زانستی و هەموو رووەکانی دیکەی ئەو رۆژگارە. تەنانەت دەوری کتێبەکەی سیووطیش هەڵنەهاتووە کەوا پەڕ لە دەستنووس و حاشیە و وردە شیعر و لەتیفەی حاجی. لە هیچ مەیدانێکدا تا ئەوپەڕی نەچووە، نیوە و سێیەکیشی نەبڕیوە.

هیچ گۆمێکدا بۆ تەختی بنی قووڵ نەبووەتەوە، لە تەنکاوی سەرووی تێپەڕ نەکردوە.

گەیشتن بەوپەڕی هەر یەك لەو سەرە باسانە ماندووبوون و کات و خوێندنەوە و پشکنین و وەزعی زیهنی و نەفسیی ئەوتۆی دەوێ هیچی بۆ ئێستاکەی من بەردەست نییە. رێکوپێکیی نووسین بەندە بەو هەموو مەرجانە و گەلێکی دیکەش کە ناوم نەبردوون. کە خەریك بم نووسینەکەم لە هەموو رووێکەوە تەواو بێ تا ئەو مەرجانە پێك دێنم و کەرستەی پێویست کۆدەکەمەوە و تەحقیقاتی ئەستەمبۆڵ و باڵەکەتی و کوردستانی ئێران دەگەینمە کۆتایی، عومرێکی درێژم پێ دەوێ، بۆیە چارم ناچار بوو یا دەبوا واز بێنم لە نووسین یا چاو بپۆشم لە کەم و کووڕی و رازی بم بەوەی کە هەیە وەلەو کەمیش بێ. خۆ دیارە وازهێنان جێگەی کەم و کووڕی پڕ ناکاتەوە، بە پێچەوانە دەبێتە زیادبوونی کەم و کووڕی، بەو مانایە کە نەنووسین لە ناوبردنی ئەوەندە مەعلوماتەیشە کە لەبەر دەستدایە. کەواتە عەرەب گوتەنی (مالایدرك کلە لایترك کلە او جلە) ئەوەندەی لە ئیمکاندایە دەور و پشتی باسەکان دەدەین. ناتەواوی نە زەرەر لە کەس دەدا نە رێگەی تەواوکردن لە خۆم و لە کەسیش دەبڕێتەوە. سەرەڕای ئەو بەرهەڵستانە رەنگە نووسینی تێروپڕ وەزعێکی سیاسیی هێمنتر و لەبارتری بوێ لە

(١) نرخاندن: تقییم.

هی ئێستاکەمان تا خامە سڵ نەکا لە ترسی تووڕە کردن و ورووژاندنی ئەم لایەنە و ئەو لایەنە. ئێمەی رۆژهەڵاتی لە خۆشترین هەڵکەوتدا توندوتیژین. دەبێ لە حاڵی ناراحەتی و تەنگژەدا چۆن بین.

جا کە نووسینەکەم دەخوێنیەوە لەبەر تیشکی ئەم تێبینیانەدا بیخوێنەوە.

دوای ئەم عوزر خوازییە لە منەوە و قبووڵکردنی لە تۆوە، فەرموو لە ڕێبازێکەوە کە بە دوو دەستەچیلەی راستی و سۆز روون کرابێتەوە هەنگاو هەڵێنین بۆ ناو بەهەشتی باسی حاجی قادر.

حاجی قادر

چەند کەسانێك هەن لە مێژووی کۆن و نوێی ئادەمزاد هەر کە ویستبێتم زمانی خامەیان بۆ بە دەنگ بێنم، ئەو شعوورە گرتوومیەوە کە گیانی یەکێك دەگرێتەوە لە میحرابی پەرستندا وەستابێ. لەو دیو پەردەی وجوودی زیندەگانییەوە، لە مەڵبەندی سەرابی و تەماویی مەرگەوە، ئاورینگی خەیاڵی چاو خێرەکەر وەك تیشکی بەیانیان کە لە شەبەقی فەجرەوە باڵی فراوانی سەرتاسەری ئاسۆی مەشریق دەگرێتەوە، بەو جۆرە دەکشێ بەسەر هەست و زانینم تا دەڵێم رۆشناییی ئیدراکم کز کز غەرقی ئەو دەریای نوورە بوو، لەناو شەپۆلە تریفەدار و سامناکەکانی پەی دەرپەیدا نابوود بوو شەوقێکی خۆ نیشاندەرووی نەما. تەکان دەدەم رشتەی فکرم سەروەدەر نێ لە بن شەپۆلی نوورین و چاوێکی تەماشا و سرنج هەڵێنێ، زەحمەتی تەقەللا و تۆفانی مەوج دەرفەت نادەن و فکرم ئەسیری ئەو تەلیسمە نوورینە و دەریایە بەلوورینە دەمێنێتەوە وەك لەککە لە رووی رۆژ. بە پێدزیلەکەی ئاهیستە پەنای ئیدراکم دەبەمە بەر نوایێکی کەناری ئەو دەریایە تریفەدارە بۆ لەحزەیێك دیدەی نیوە خنکاومی لێ دەترووکێنم کەچی هەیهات.

کەعبە ئیشراقی وەکو خورشید و من چاوم خەفیف
لێم بووە رەوشەن کە بوعدی قوربە، قوربی بوعدە بۆم

ناچار بەکوتەکوتی شەو کوێرانە و ترسی سەرە و بن بوون لێرە گەوهەرێك و لەوێ دەسکێك لە رەنگەکانی قوزەح و لەولا چەپکێك لە گوڵی ئەفسووناوی و کۆشێك لە میوەی گیا پاکان بە شەرمەوە کۆ دەکەمەوە تا بیانکەم بە دیاریی ناچاری لە مەلەکووتی عەدەمەوە بۆ دونیای ناسووت.

هۆی شەرم و شکۆی تەقدیس کارانەم بەرامبەر ئەوکەسانە پاکی و گەورەییانە. بە هەر میقیاسێکی وردی هونەرکێش و جەوهەرپێو رەوشت و کردەوە و ئەخلاقیان قیاس دەکەم سەنگ و نرخیان لە وزەی ئەندازەکێشان دەردەچێ.

راست گۆیی
فیداکاری بۆ باوەڕی ئینسانانە
خۆبەختکردن لەپێناو غەیر

خۆ لەبیر کردن

نەبوونی ئامانجی شەخسی لە کردەوەدا

ئازایی لە پێ هەڵستان بە واجیب

گەردەن فیرازی لە عاست ترس و تەماع

ئەمانە و رەوشتی ئەوتۆیی دروشمی گەورەیی راستەقینەن.

من چ بکەم لە قوماندانێك بە هۆی لەشکری زۆرەوە سەد وڵاتی کاول کردبێ! چیمە لە پاڵەوانی نەترساو بۆ ئارەزووی نەفسی خۆی قەڵاتی لە کەللەی بەشەر دروست کردبێ! چیم بەسەر قاروونەوەیە لە رێی دەست برین و فەند و فێڵەوە باری هەزار حوشتر زێڕ و ئەڵماسی کۆمەڵ کردبێ. خەفرەع و خۆفۆم بۆ چییە بە زەبری قەمچی هەرەمی سەرسووڕێنیان بنیاد نابێ!

بە من چی سیاسییێك بەسەر کەلەشی هاوڕێکانیدا گەیشتبێتە پۆپی هەرە بەرزی دەسەڵات. فێڵبازێك خۆ دەکاتە مەعبوودی میللەتەکەی.. چش. زاڵم و زۆردار و خوونڕێژ مێژوو دەهەژێنن و دونیا دەشڵەقێنن. ئەمانە هەموویان گورگ و درندەن. دوشمنی ئادەمزادن . گەورەی چەنگاڵ و ددانن. خوێنی خەلق لە شادەماریان فڕکەی دێ.

ئەمانە وەك شەمشەمە کوێرە لە تاریکەشەوی مێشکی من و تۆدا پەرواز دەکەن. هەر چاومان هەڵێنین دەڕمێن. ئەمانە لەبەر بچووکیی ئێمە زلن. ئەو لەحزەی من و تۆ خۆ بەکەم نەگرین دەبنە هیچ.

من و تۆ خەلقمان بۆ کوشتوون، هەرەممان بۆ کردوون.. بۆیان کۆشاوین و جەنگاوین.. پشتمان بۆ قەمچیەکەیان چەماندووەتەوە.. عەبدایەتیی من و تۆ کردوونی بە عفریتی تەئریخ.

مەڵێ خۆفۆ و قارۆونم بە گەورە قبوول نەکردوون.. مەلعوونی وەك ئەوان ئێستەش دەپەرسترێن.

تا گەورەییێکی درۆزن دەردەکەوێ دوو سێیەکی تازە دەبنەوە گەورە. کورد قسەیێکی هەیە دەڵێ ئۆباڵی خۆت بە ئەستۆی خۆت. من و تۆش لە پەرستنی بوتی رووح لەبەردا ئۆباڵمان بە ئەستۆی خۆمان سەدجار عوزری ئەوە بێنینەوە کە تێ نەگەیشتن هۆی بوت پەرستییە عوزری وا دادمان نادا. کە تێ نەگەیشتوو بووین بەعوزر و بێ عوزر

دەبینە خزمەتکار و مەڕ و باربەر.. حورمەت و ماف لە خۆوە بەرەو پیرت نایەن. پایەیێك هەیە لە هۆشیاری و ئازایی کە لەوە ژێر کەوتی نە حورمەتت دەبێ نە ماف. ئەگەر یەکێك پایەی لێ نای وەیا مافی پێ دای لە چاکەی خۆیەتی.. خێرت پێ دەکا.

پیاو بە و حورمەتی خۆت بسەپێنە و مافی خۆت بپارێزە. مەبە نۆکەری درۆزن و فێڵبازان. لە بیرت نەچێ کورد دەڵێ کە جارێکت فێڵ لێ کردم خوا بتگرێ.. کە دوو جارت فێڵ لێ کردم خوا بمگرێ. خۆت مەکە بە کێڵگەی تەجرەبە بۆ تەماعکار.. تەماعی ماڵ بێ یا هی شۆرەت یا هی دەسەڵات. کە تێت راخوڕن و بڵێی بەڵێ بە چاوان حەقی ئەوەت نامێنێ گلەیی لەم و لەو بکەی. بۆ خۆت ئامادەی ببی بە نۆکەر. کە ماڵت بخۆن و دەنگ نەکەی، دیارە ماڵەکە بە هی خۆت نازانی دەنا بۆ دەنگ ناکەی؟ دەڵێی تەنهام..! نەخێر راست ناکەی تۆ تەنها نی.. تۆ زوربەی میللەتی.. دەڵێی ماڵ خۆرەکە چەکی هەیە؟ خۆ تۆ وەیا هی وەك تۆ چەکی بۆ هەڵگرتووە. هەرخۆت چەك هەڵدەگری بۆ زۆردارێکی دیکە دژی رووتەیێکی وەك خۆت. گوتم رووتە! رووتەی چی؟ کێ بێ لە نووسیندا ئاخاوتنی لەگەڵ بکرێ خوێندەوار و خاوەن شەهادە نەبێ؟ تۆ کە ئەم قسانە بخوێنیتەوە یەکێکی لە بەرەی مومتازی ئەم میللەتە.. تۆخوا شەرم مەکە و بڵێ چەند جاران ویژدانی خۆت ورتە لێ بڕیوە و کاری ئەوتۆت کردووە دەروێشی جەزبەدار وەیا بوت پەرست نەبێ نایکا؟ زۆرم دیوی بەرامبەر بوتێکی فێڵباز دەمە بەشکەت گەیشتووەتێ.

وەی حەزم دەکرد کوڵەمستێکی دڵسۆزانە لە بەری چەناگەت دەمەبەشکەی نەهێشتبای! براکەم، خۆشەویستەکەم هەموو دونیای درۆزنان و فێڵبازان و بوت و سەنەمان یەك دانە تۆی گەورەیی و یەك زەڕە جەوهەری مرۆڤایەتیی تێدا نییە.. هەر نمایشتێکی تێیدا دەکرێ و چەپڵەڕێزانێکی بەرپا دەبێ لە حیلەگەریی (معبود)ەکە و سادەیی و ترسنۆکیی بوت پەرستەکانەوەیە. راستیش بە چەشمبەندێ ناگۆڕێ، رەش بە قسە سپی نابێ. سەد ئەوەندە ئاهەنگی تەقدیس بگەڕێ لە مەیدانی سافیلکاندا بۆ هەڵدانەوەی پاڵەوانی دۆرزن، حەقیقەتی گەورەیی هەر دەمێنێتەوە بۆ ئەو رەوشتانە کە لەپێشەوە گوتم دروشمی گەورەیین. گەورەیی لەسەر حیسابی خەلق و بە هۆی فەند و فێڵ و ساختەگەری جەردەیییە.

بەو مقیاسەی راستگۆیی و فیداکاری و خۆبەختکردن و نەویستنی سوودی شەخسی، حاجی قادر یەکێکە لە مرۆڤە هەرە زلەکانی سەردەمی نوێ. حاجی قادر راستگۆی

مەحزە، پەیکەری خۆ بەختکردنە، نموونەی زوهدە، سەردەفتەری گەردن فیرازانە لە عاستی ترس و تەماعدا.

لەو جیهانە بەرینەی پڕ لە ئەسبابی لەزەت و شەهوەتەدا، حاجی قادر بایی سەرە دەرزییەك ئومێدی خۆشی و حەزی جاهـ و شكۆهی نەبووە.. نەك نەیتوانیوە هەیبێ.. بە دڵی خۆی تەلاقی داون، وازی لێ هێناون لەپێناو ئەو شتانەی وان لە نوقتەی بەرانبەریان كە خۆنەویستی و عیشقی میللەت و سەودای نیشتمانپەروەرییە.

وەك بێی كاسەی پڕ لە شەرابت بەتاڵ كەی و پڕی كەیەوە لە ژیلەمۆ، حاجی قادریش بەپێی داخوازی ئەو واجیبەی خستووەتیە ئەستۆی خۆیەوە، دوا دڵۆپی حەزی دارایی و كاخ نشینی و ئاوریشم پۆشیی لە دڵی خۆی تكاندووە و لە جێی ئەواندا دەستە چیلەی حەق پەرستی و وەتەن خواهی و میللەت دۆستیی هەڵكردووە خۆی پێ روون كردووەتەوە و بۆی سووتاوە.

ئەم كارەی دڵ ودەروون و مێشك پاك كردنەوەیشی كارێكی تەواوو بێ كەم و كەسری و سەد لە سەد بووە.. چی دیكەی بە بەرەوە نەماوە.

لەو هەموو پێوەندییانەی خەلق دەبەستێتەوە بە دونیا و جموجۆلیان پێ دەكا وەك پووره هەنگ، حاجی قادر لە تاكە یەك پێوەندی زیاتر بە دونیاوەی نەبووە، ئەویش پێوەندیی خولیای وەتەن پەروەرییە لە هەموو رووێكەوە: خۆش ویستنی خاكی كوردستان و خەلقی كوردستان و زمانی كورد و مێژووی كورد و مافی كوردو هەموو شتێكی كورد. حاجی كە دەڵێ:

هەر منم ئێستە وارسی عیسا
بێ كوڕ و ماڵ و بێ ژن و مەئوا

ئەگەر بۆ مەبەسی (مفارقە)شی بێ بە رێكەوت تەرجەمەی راست و روانی حاڵی كردووە، تەنانەت ئەوەندە راستە دەتوانین هەندێكیشی لێ زیاد كەین و بڵێین لەگەڵ نەبوونی كوڕ و ماڵ و ژن و مەئوادا حەزی پەیدا كردنیشیانی گۆڕیوەتەوە بە حوببی وەتەن تا وای لێ هاتووە بە غەیری سوورەتی كاڵا و باڵای كوردەواری لە سەفحەی گیانی.. لە پەڕەی دڵی. لە پەردەی وەهم و خەیاڵی.. لە لەوحی خەون و بەخەبەریی ئەودا نەك هیچ سوورەت بەڵكو تارماییی سوورەتیش نەبوە. (لیس في الدار غیره دیار).

لەو كارەی خۆ نەویستییە و خۆ بەختكردنە و خۆ لەبیرچوونەدا حاجی قادر

شەقڵێکی ئەوتۆی لە خەرمانی شەرافەت داوە بە کەس نەشکێ. سەخاوەتت دەوێ؟ خزمەتی بێ مزەیە سەخاوەت.

وەتەنپەروەری راستت گەرەکە؟ خەباتی بێ ئامانجی شەخسییە.

خۆ سووتاندن بۆ رووناککردنەوەی غەیر دڵسۆزیی تەواوە.

خولاسە بەخۆوێران و نەفس بەزاندن پاڵەوانییە، قارەمانییە، گەورەییە. خۆ ئەگەر بەپاڵ ئەمەدا و لەگەڵ ئەمەدا سوودی میللەت و ئازادیی نیشتمان و وەدەستهێنانی مافی نەتەوایەتی و بەرزکردنەوەی ناو و حورمەتی خاك و گەل هاندەر بێ بۆ ئەو خۆ نەویستییە، ئیتر تێکرای ئەم کارە کاری فریشتەیە سەرەڕای پاڵەوانەتی و قارەمانەتی.

بەو مقیاسە حاجی قادر پلەیێکی گەورەیی نەهێشتووەتەوە لێی سەر نەکەوتبێ. تا لەو هەموو پلانەش سەر کەوتووە هەرچی حەزی شکۆهـ و جاهـ و سامان و دەسەڵات و سوودی ماددی بووە لەژێر پێی خۆی داناوە. بەوە نەبا لەو پلانە سەر نەدەکەوت.

هاوچەرخانی حاجی، ئەوەی ناو و دەسەڵاتێکی بووە خۆی هەڵکوتاوە بۆ ئەستەمبوڵ، ناوچەی خەلافەت، تا زۆر و کەم شتێك زیاد کا لە پایە و دەسەڵات و دارایی خۆی. لەمەدا کەسیش عەیبی لێ نەگرتووە و لەوسەر کە هاتووەتەوە بۆ شارەکەی بە خۆ و بە روتبە و نیشانی تازەیەوە هەموو کەس رێزی زیادی لێ ناوە و بۆ روتبەی دەستەونەزەر وەستاوە. خۆ ئەگەر حاجیش کارێکی وای کردبا و روتبەیێکی وەرگرتبا لێی بە عەیب نەدەگیرا، ئەوڕۆش لێی بەعەیب ناگیرێ: بە تورك و عەرەب و بولغار و ئەرنەهووتەوە، بە پاشا و بەگ و والی و مەلا و شێخ و توجار و ئاغاوە ئاستان بۆسیی (عبدالحمید خان و سلطان رشاد)یان بەلاوە ئەو پەڕی گەورەیی و شانازی بوو، ناوی کرێکارو فەللاح و عەتار و بەقال ناهێنین چونکە ئەم هەژارانە لە وەزعێك نەبوون ئەوسا خەون بەو شەرەفەوە ببینن، وەك ئێستا، ئاواتیان بەگەیشتن بە قایمقامێك یا (متصریف)ێك تێپەڕی نەدەکرد. ئەمەیە واقیعی بێ درۆی سەردەمی حاجی قادر. دەوجا کە حاڵ ئەمە بێ و لە نێوان گرۆهی سەرامەدانی ئەوساکەدا پێشبڕکێ لە یەکدی کردن مەودای تەسك دەکردنەوە لە گەیشتن بە پابۆسی (خلیفە) شەخسی حاجی قادری خاوەند کەرستەی ئەدەبی خۆ ڕەپێش کردن و خامەی تیژ و فکری تێر و تەژی، لە هەمان کاتیشدا بێ پارە و پوول، لەجیاتی مەدح و تەقدیسی خەلیفە بەو پەڕی سادەییەوە بڵێ:

ئەمە کەرمیزە دەڵێن وارســـــی شەرعی نەبەوین
هەموو عەبدی سەنەمن باسی مەکە گەورەکەیان

لەتەك ئەمەدا هەڵبەست بنووسێ لە مەدحی عەلی بەردەشانی کە شایەرێکی مردووی لاتی کوردە.

ئا ئەم حاجی قادرە دەبێ حیسسابێکی تایبەتی بۆ بکرێ لە ژووررووی حیسابی گەورە و قارەمان و فریشتە کە ناویان بەسەر زمانانەوەیە. دەبێ وەك بۆ کارێکی مقەدەس دەکرێ، بۆ نووسین لەبارەی حاجییەوە دەست نوێژێکی پێشەکی بشۆرێ و تۆبە و ئیستغفار بکرێ.

دەبێ ئەو زمانە لاڵ بێ لەعاست حاجیدا بەخواری بگەڕێ.

دەبێ ئەو پەنجەیە بشکێ و ریسوا بێ لەبارەی حاجییەوە بەبێ ئەدەبی شت بنووسێ. دەبێ میللەت شەرم بکاتەوە لە خۆی کە هۆشی بەوە نەشکێ قەرزاری حاجی بداتەوە و چاکەی بکاتەوە. کوردی دەڵی دار پیر دەبێ جارێك بازی لێ دەنیشێ. دەیان ساڵیش تێ پەری دەبێ تا میللەت یەکێکی وەك حاجی بەرهەم دێنێ یا نایەنێ. بەقەدەر گەورەیی حاجی عەیبی میللەتەکەی ناقۆڵا دەنوێنێ لە کەمتەرخەمی دەربارەی یاد و ناو و نیشانی. ئەو کەمتەرخەمییە لەرووی تێ نەگەیشتنەوە بێ یا لەرووی خۆ بە سەهوو بردنەوە بێ فەرقێکی ئەوتۆی نییە، چونکە بەڕادەی خۆ بە سەهوو بردن تێ نەگەیشتنیش لە چشتی ئاشکرا عەیبە بۆ میللەت. چۆن رەوایە خەلق بزانێ فلانە ئالاشرِوا بەسەر قەبری دەروێش فلان و سۆفی فستانەوەیە و زیارەتی بکا و خۆ لە بەردەکانی هەڵسوێ بەلام نەزانێ فریشتەیێکی وەك حاجی لە جەرگەی جەرگییەوە پێ گەییوە و تێ گەییوە و پێیدا هەڵگوتوە و بۆی تلاوەتەوە و جان فشانی بۆ کردووە تا ناوی بەرز کاتەوە و مافی بپارێزێ؟ لە فەرزی بڵێین زوربەی میللەت لە خۆوە پیاوی وەك حاجی ناناسێ لەبەرئەم هۆیە و ئەو هۆیە – کەوا بەلای منەوە هەمووی مەرفووزن و هیچیان تەبریری نانکوێری و بێ وەفایی ناکەن – خۆ خوێندەوار و نووسەر و رابەری فیکری ئەو چوارییێکە عوزرەشیان نییە کە بڵێین زوربەی میللەت هەیەتی. بۆ دەبێ ئەدیبێکی کورد خۆ خەریك نەکا بەحاجی قادرەوە وەك خەریك دەبێ بە پۆل رۆبسنەوە؟ رۆبسن و مرۆڤی وەك ئەو هێندە خەلقیان پێوە خەریکە لزووم بەوە نە هێڵێ کوردی قوڕبەسەر لوقمەی دەمی خۆیان بۆ بکا بە خێرو سەدەقە. حاجی قادریش لەگوێرەی

نرخی راستەقینەی خۆی ئەوەندە فەرامۆش کراوە کە ببێتە عەیب، ئەگەر نەڵێم توهمە، بۆ ئەدیبانی کورد و بەدوای ئەواندا بۆ هەموو میللەتی کورد. ئومێد دەکەم بۆت بەیان کەم لەم نووسینەدا حاجی قادر چەند پشتگوێ خراوە.. چەند نەناسراوە.. واجبی ناسین و ڕێز لێگرتنی حاجی و ئەمسالی حاجی وەك (فرض الكفايه) وایە تەرك کردنی دەبێتە گوناهـ و جێی نەنگ و تەعنە بۆ هەموو کەس زانا بێ یا نەزان. دیارە ئەگەر ئەدیبانی کورد بەو واجیبە هەڵستن میللەتەکەش لە عەیبی نان کوێری و کەمتەرخەمی رزگار دەبێ چونکە هەڵبەت ئەوانیش بە هۆی ئەدیبەکانەوە و لە ڕێی بیستن و دیتن لەوانەوە ئاشنای حاجی و ئەمسالی حاجی دەبن و گیانی میللییان بە ناسینی ئەو ڕۆڵە دڵسۆزانەیان هێژاتر و دەوڵەمەندتر دەبێ. حەیفە شەوقی مەشخەڵی ئەدەب و خەباتی حاجی کز بێتەوە لەودیو پەردەی نەزانین و نەناسین. خۆ زیانێکیش بکەوێ بەهۆی ئەو نەزانین و نەناسینەوە لە خەلقەکە دەکەوێ. حاجی بەهەموو عومری بە قەدەر دەنکی کونجی سوودی وەرنەگرت لە کردەوەی خۆی. دوای مەرگی ئەگەر هەموو جیهانیشی بۆ بکەی بە تەبەقە چێشتێك و لای قەبرەکەیەوە داینێی لێوی لێ چەور ناکا. تازە فۆتانی ناو و شورەت و ئەدەبی ناتوانێ زەرەر بەو بگەیێنێ ئەوێك کە دەست لە جیهان بڕیاو بوو.

حاجی لە حاڵی ژیانیدا تەمای بە هیچ شتێك نەبوو بۆ شەخسی خۆی. هەموو ژیان و گیانی بۆ کورد و کوردستان بوو. دەبێ کورد و کوردستانیش هەندەی لەباراندا ببێ ئەو ژیان و گیانە لەبیر نەکا هەر نەبێ بۆ سوودی خۆی.

دەوجا لەرووی وەفادرای بۆ ڕۆحی حاجی و بە هیوای ئەوە سوودێك وەرگرین لە ژیانی پڕ بەهای و بەو سوود وەرگرتنەمان ڕۆحی بحەسێنینەوە، لە ڕێبازێکی راست و بێ فێڵەوە کە ئەوی لێ رازی بێ و لە راستی و سۆز و خۆ بەختکردنی ئەو بوەشێتەوە وردە وردە پێ هەڵێنین و لە مەڵبەندی منداڵیی حاجییەوە تێ کەین بە پانایی و هەوراز و نشێوی عومریدا گوزەر کەین تا ئەو ئاسۆیە بەرزەی کە دوا تیشکی ژیانی لێوە ئاوا بوو.. دڵ نەگۆڕین بۆ هەوەس، خامە خوار نەکەینەوە بۆ مەبەس، شوعلەی حەقیقەت پەرستی تاکە چرایێك بێ شوێن هەنگاومانی پێ روون کەینەوە، لەژێر دروشمی سۆز و پەرۆش بۆ دەرخستنی راستی.

حاجی قادر کێیه؟

ڕەنگە لەژێر ئەو سەرە باسەدا ڕازێك ئاشکرا بێ کەم کەس زانیبێتی. بە ناوی (حاجی قادر) نەك یەك شاعیر بەڵکو دوو شاعیر هەبوون، یەکێکیان ئەو حاجی قادرەی مەشهووری ئافاق، ئەوی دیکەیان شاعیرێکی ئاسایی وەك گەلێ لە شاعیرانی کورد زمان بەڵام نە ناوی ماوە نە نیشان، نە کەسیش شیعرێك لە هەڵبەستی ئەو دەڵێتەوە . لەبەر پڕشنگی چاو خێرەکەری حاجی قادری کۆیی هەر دەڵێی ئەستێرەیێکە و لە شەوقی ڕۆژدا ون بووە.

حاجی قادری بێ ناو و نیشان بە سەرزاری هەندێ کەسی باخەبەرەوە باسی هەبوە و ناوی خوێندراوەتەوە بەڵام بە مردنیان شوێنەواری یەکجارەکی کوێر بووتەوە. کە دەڵێم یەکجارەکی، بۆیەیە لە هیچ لایێکەوە باسی نابیێم و چ خەبەرێکی ناگوترێتەوە.

یەك لەو کەسانەی بارەها ناوی ئەم شاعیرەی دەبرد و باسی دەهێنا ناوەوە و بە بیر خەلقی دەهێنایەوە خوالێخۆشبووی حاجی مەلا کەریمی کۆیی بوو کە ساڵانی دواییی عومری بە دەرس گوتنەوە لە هەولێری ڕابوارد و بەینێکیشە هەر لەوێ گیانی سپارد و نێژرا. گێڕانەوەی حاجی مەلا کەریم دەنگێکی نەدایەوە. ڕەنگە هۆی دەنگ نەدانەوەی ئەمە بێ کە کەسانێکی قسەکەیان دەبیست خەریکی نووسین و تەحقیقاتی ئەدەبی و مێژوویی نەدەبوون تاکو لە ڕێی نووسینەوە و دووبارەکردنەوەی ببێتە خەبەرێکی زیندوو. بۆیە لەگەڵ تێپەڕینی کات وەك مردووی لێ هات.

ڕیواتەکەی حاجی مەلا کەریم بۆ خۆی بەسە بۆ سەلماندنی بوونی دوو حاجی قادر چونکە ئەوەی ئەم مرۆڤەی ناسیبێ گومان لە ڕاستگۆییی ناکا. بەڵام جگە لە ڕاستگۆییی ئەو، دیوانەکەی حاجی قادریش شاهیدێکی تێدایە پاڵپشتی و ئیسپاتی قسەکە دەکا. سەیرێکی لاپەڕە(١١١)ی دیوانەکەی حاجی قادر بکە (چاپی هەولێر ١٩٦٩) لە زیمنی ژماردنی شوعەرای کورد بە دوا گەلێك ناودا ئەم چەند بەیتە دەخوێنییەوە:

دوو عەلین شاعیرن وەکوو حەسان
بەردەشان و هەریرە مەسکەنیان
یەکێ هاوتایی خۆمە خۆم دیبووم
شێخ وەسانی بوو پیاوێکی مەعلووم

وەکـوو مـن بـوو بـە ظـاهـری جـاهـیل
بـاطـیـنـەن شاعـیـرێـکـی زۆر کـامـیل

ئەو چەند فەردەم نووسییەوە بەو شکڵە کە لە دیوانەکەدا چاپ کراوە. ئاگاداری ئەوە بە تا وەزنی رێك بێ دەبێ وشەی (حەسان) بە گوشینی پیتی (س)ەکە بخوێنییەوە کە حەقیقەتیشی هەر وایە (حسسان). دەبێ بشخوێنیەوە (پیاوەکی مەعلووم) نەك پیاوێکی مەعلووم تاکوو لە نیوە لەنگی رزگار بێ. زاتەن کۆیی بەعادەت دەڵێن پیاوەك، دارەك، بەردەك. بۆ لاساییکردنەوە وەیا ئارایشتی قسە نەبێ جۆرێکی دیکە ناڵێن. حاجیش کۆیی بووە دیارە بێ لزووم لە لەهجەی کۆیێ لانادا بۆ لەهجەیێکی دیکە بەتایبەتی کە بەو لادانە وەزنی هەڵبەستەکەی لەنگ بێ. با بێینەوە سەر مەبحەس.

دیققەتێکی کەم دەری دەخا بەیتی یەکەم بە هەردوو کەرتیەوە لە باسی عەلیی بەردەشانی و حەریری دەبێتەوە.

دوو عەلین شاعیرن وەکوو (حسان)
بەردەشــان و حـــەریرە مەسکەنیان

ئەم بیتە ناو و جێگە و مەرتەبەی شاعیرییان بەتەواوی دەردەبڕێ. بەدوای ئەو بەیتەدا کە دەڵێ:

یەکێ هــاوتایی خۆمە خۆم دیبووم
شێخ وەسانی بوو پیاوەکی مەعلووم

شاعیرێکی نوێی مەبەسە کە لێرە بەپێشەوە باسی نەکردوە. ئیمکان نییە لەم بەیتەدا هیچ یەك لەو دوو عەلییانەی مەقسەد بێ چونکە دیارە هیچ کامێکیان (شێخ وەسانی) نین، یەکیان بەردەشانی ئەوی دیکەیان حەریرییە. سەرەڕای ئەمە، هەردوو عەلی پێش حاجی ژیاون و مردوون ناشێ بڵێ (خۆمدیبووم) چونکە نەیدیون. ئەم شەرحەم دا چونکە بەلای هەندێ کەس، کە پەلە دەکەن لە وەرگرتنی واتای شیعر، مەبەسی حاجی لەو بەیتەدا یەکێکە لە دوو (عەلی)یەکە.

سەر لەنوێ دیققەت بگرە لە رستەی (هاوتایی خۆمە) وەك چاپ کراوە لە دیوانەکەدا دەبـیـنـی کـەم و زۆر واتـایـەك بـەدەستـەوە نـادا کـە نـاوی شـاعـیرەکـە راگـەیـنـێ. کـەچی دەزانین حاجی قادر لەو بڕە شیعرەدا ناوی شاعیرانی کورد تۆمار دەکا تاکو ناو و نیشانیان ون نەبێ، لەبەر ئەمە دەبێ رستەکە ئەم مەبەسە بە دەستەوە بدا. دەبێ ناوی

شاعیرەکە لەو بەیتەدا دەرکەوێ. کە ئەم مەبەسەی دەرکەوتنی ناوی شاعیر بکەین بە چرا و بەیتەکەی پێ روون کەینەوە بێ ماندووبوونێکی زۆر دەگەین بەو ئەنجامە کە بە ئەسل دەبێ بەیتەکە جۆرێکی دیکە بووبێ و لە نووسینەوەی دەستاودەست گۆڕانی بە سەردا هاتبێ. ریوایەتەکەی مەلا کەریم لێرەدا یارمەتیمان دەدا وەك کلیلێك کە دەرگەمان بۆ بکاتەوە، چونکە دەرحاڵ زیهنمان بۆ ئەوە دەبا بەیتەکە دەبێ بەم جۆرە بووبێ:

یەکی هاوناوی خۆمە خۆم دیبووم
شێخ وەسانی بوو...

وشەی هاوناو راستەوخۆ ناوی شاعیرەکەمان بۆ دەڵێ کە دەکا (حاجی قادر). زۆر شاعیرانە و هونەرکارانە حاجی قادر ناوی ئەم شاعیرەمان بۆ دێنێتە ریزی ناوی شاعیرانی کوردەوە. بەم وشەی هاوناوە سەرەڕای بەدەستەوەدانی ناوی شاعیر، خۆی لە ناقۆلاییی دووبارەکردنەوەی ناوی خۆیشی رزگار کردوە، نیشانێکی تریشی پێ ئەنگاوتوە لەوەدا (هاوناو) نەك یەك شاعیر بەڵکو دوو شاعیر تۆمار دەکا واتە حاجی قادر بەوپەڕی ئەدەبی تەعبیرەوە ناوی خۆیشی خستە لیستەی شاعیرانی کوردەوە بێ ئەوە لێی بگیرێ کە خۆ نواندنێکی کردبێ.

بەپێی لێکدانەوەی خۆم وا دەزانم بە ئەسڵ حاجی قادر نووسیبێتی (یەکی همنامی خۆمە) بەپێی دەستووری نووسینی ئەوسا. لە نووسینەوەدا هەوەڵ جار بە هەڵە بووەتە همتایی خۆمە، بەودواییيە کە مەیل پەیدا بوو بۆ گۆڕینی وشەی نیمچە فارسی بە وشەی کوردی پەتی کراوە بە (هاوتا).

هەڵەی وەها لە نووسینەوەدا بە زۆری دێتە بەرچاو. من بۆ خۆم گەلێ جار بە نووسینەوەمدا دەچمەوە چەندین هەڵە راست دەکەمەوە، چەندێکی دیکەش بۆ دووەم جار پێداچوونەوە دەمێننەوە، هەندێکیش هەر راست ناکرێتەوە.

وا دەزانم ساغکردنەوەی وشەی هاوتا لەوە زیاتری پێ ناوێ، دەنا هەڵدەگرێ قسەی دیکەشی بەدوادا بێ. بەڵام بە هەمە حاڵ قسە لەوەندە تەواو نابێ.. هەویرەکە پتر ئاو دەخوا.

دوای نەهێشتنی ئیشکالی وشەیی (لفظی) ئیشکالێکی مەوزووعیمان دێتە پێش: تۆ بڵێی هەندێك لە شاعیری حاجی قادری (شێخ وەسانی) نەچووبێتە دیوانەکەی حاجی

قادری(کۆیی)یەوە؟ حاجیی شێخ وەسانی دیوانێکی شیعری نییە مانیعی ئەم تێکەڵییە بێ، بەو مانایە ئەگەر دیوانی هەبا شیعرەکانی کۆ دەکردنەوە و نەیدەهێشت بەملا و بەولادا بپرژێن. ئەوساش ئیمکان هەر دەما شیعری یەکێکیان بچێتە دیوانی ئەوی دیکە بەڵام لە پەراوێزێکی زۆر تەسکتردا. ئەگەر بڵێین وا حاجی کۆیی دیوانی هەیەو لەلای خۆیەوە ساغی کردووەتەوە کە خۆی خاوەنی ئەو شیعرانەیە کە لە دیوانەکەیدا هەن، ئەو تەگەرەمان تووش دێ کە دیوانی حاجی قادری کۆیی بە شێوەیێکی گرد و کۆ لە حاجییەوە بەدەستمان نەگەیشتووە، بە هەوڵ و کۆششی ئەوانەی چاپیان کردووە و بە دەم زەمانەوە لە چاپێکەوە بۆ یەکێکی دیکە شکڵ و بارستی ئێستاکەی وەرگرتوە. هەر بۆیەیە ئەو پرسیارەم هەڵستاند و کردم بە ئیشکالی مەوزووعی. حاجی قادری کۆیی لە بەیتێکی دەڵێ:

کەیفی حاجەت نییە بکەم باسی
ئەم کتێبە بخـوونی دەینـــاسی

بەیتەکە دەلالەتێکی ئاشکرای تێدایە کە حاجی لە ژیانی خۆیدا شیعرەکانی کۆ کردووەتەوە و ڕێکوپێکی خستوون کە پێیان بڵێ ئەم کتێبە. بەگوێرەی قسەی (هەرەگوڵ ئازیزان–جەلادەت بەدرخان) کە لە گۆڤاری (هاوار)دا نووسراوەو قسەکە لە پێشەکی دیوانەکەی حاجی (چاپی هەلێر ۱۹٦۹)دا دووبارە کراوەتەوە دیوانی حاجی ۸۰۰ لاپەڕەیێك بووە کە دەکا چوار پێنج هەندی بارستی دیوانەکەی کەوا لەبەر دەستاندایە. وا پێ دەچێ حاجی قادر کە دەڵێ (ئەم کتێبە بخوونی) مەبەسی ئەمە بێ دیوانەکەی وەك گوڵستانی سەعدی شیعر و نەسر بووبێ. زاتەن ۸۰۰ لاپەڕە کە هەموو شیعر بێ لە سنووری بارستی هیچ دیوانێکی کوردی ناهێڵێ کە لە شاعیرەکانی کوردەوە بە ئێمە گەییوە. لەگەڵ ئەمەشدا (جەلادەت بەگ) پێی دەڵێ دیوان. لێرە بەپێشەوە کە گوتم زوربەی نووسینی حاجی لەناوچووە بە بەڵگەی قەتعی ئەم دیوانە ۸۰۰ لاپەڕەییە و شایەدییەکەی جەلادەت بەگم مەبەس بوو.

کەواتە لە حاڵێکدا دوو شاعیر یەك ناویان هەبێ و هیچ کامێکیان دیوانێکی تحقیق کراوو بێ دەمەتەقەی نەبێ ئەو پرسیارەی کردم وەك (بدیهیة) خۆ دێنێتە ڕووو و داوای وەرامدانەوە دەکا.

پەڕینی شیعری شاعیرێك بۆ ناو دیوانی شاعیرێکی دیکە زاهیرەیێکی جیهانییە. خۆ

حیکایەتی (رباعیات)ی خەییام بەڵگەیێکی مەشهوور و سەپێنەری ئەم زاهیرەیەیە. هەر (رباعیە)یێك لەدەم و دووی خەییام چووبێ خراوەتە پاڵ روباعییەکانی ئەو، واش بوو هی ئەوتۆی خراوەتە پاڵ کە هەر فڕی بەسەر مەشرەبی خەییامەوە نییە ئەوەندە نەبێ کە هەڵبەستەکە چوارینەیە و لە بەحری روباعییەکانی خەییام خۆیەتی. خەییام دۆستان زۆر خەریکی ئەوەن بە ئەنواعی لێکدانەوە و سرنجدان و تەحقیقاتی مێژوویی و ئەدەبی دابێشتنی وەها بکەن رووباعیی رەسەن لە هی چرووك جودا کاتەوە و رەنگە لە کۆتایی کاردا نەشگەنە ئەنجامێکی بێ گرێ و گاڵ.

بەداخەوە من کەسێك ناناسم لە نەوە و خزم و هۆزی حاجی قادری شێخ وەسانی تا لەو رووەوە بە کاغەز بێ یا بە راسپاردە تەحقیقاتێکی لەگەڵ بکەم و شتێك ساغ کەمەوە وەیا سەر و سۆراغێکی شاعیرەکە خۆی وەرگرم. لەوە زیاتر کە بزانم شێخ وەسان گوندێکە لە ناوچەی بالیسانی سەر بە قەزای رانیە هیچ مەعلووماتێکم نییە بایی تۆسقالێك یارمەتیم بدا. هەرچەند لە دڵمدا هەیە بەسەر ئەو دەوروبەرەدا هەوڵی توێژینەوەییێك بدەم چەند و چۆنی ئەو باسە و بوون و نەبوونی کەلەپوورێك وەیا کەس و خزمێکی حاجیی شێخ وەسانی، بەڵام بەرهەمی، ئەو هەوڵدانە ئەگەر بێتە دەستیش بە فریای ئێستاکەم ناکەوێ، کوردی گوتەنی ئەم درەنگە بەم زووە راناگا، بۆیە مەوزووعەکە بەو شکڵی وا ناتەواو دەخەمە روو؛ هەر کاتێك شتێکم دەست کەوت کە رووناکییەك بخاتە سەر تاریکیی باسەکە هەڵبەت عەرزی خوێنەری کورد دەکرێ. سوودێکی دیکەش رەچاو دەکرێ لەو خێراییکردنەم لەو رووەوە کە ئاگاداربوونی خوێنەران لە چۆنیەتیی هەڵکەوت دەرگە دەکاتەوە بۆ توێژینەوە و پشکنین و پرسین لە هەموو لایێکەوە تا ئەگەر کەسێك شتێکی سوودبەخشی دەست کەوت چ لە باری روونکردنەوەی ژیان و شاعیریەتیی حاجی قادری شێخ وەسانی چ لە باری پەڕینی شیعر ئەو بۆ ناو دیوانی حاجی قادری کۆیی یا هەر بارێکی دیکەی سەر بەم باسەوە بڵێ بخرێتە سەرخوانی ئەدەبی کوردییەوە و کەلەبەرێکی پێ بگیرێ. بە هەمە حاڵ هیچ زەرەر بە کەس و بە هیچ مەوزووع ناگا لەوەی وا بە ناتەواوی باسم کرد، گریمان[1] هەر بە ناتەواوی مایەوە و لە چ لایێکەوە دەنگێکی نەدایەوە.

بەڵام رێی ئەوەی نییە بێ بەڵگەی زۆر بەهێز لەخۆیەوە شوبهە باوێتە سەر ئەم

(١) گریمان: «فرضنا». لە سیغەی ئەمردا دەگوترێ «بگرە».

غەزەلەو ئەو قەسیدەی حاجی قادری کۆیێ لەڕێی بوونی ئیحتیمالێکی نەزەری کە لە حاجیی شێخ وەسانییەوە هاتبێ. جارێ لە مەعلووم مەعلوومترە هەموو ئەو شیعرانەی ناو دیوانی حاجی قادری کۆیی کە لەگەڵ کورد و کوردستان و گیانی نیشتمان پەروەری خەریکە مالّی حەلاڵی بێ شوبهەی خۆیەتی. بەشێکی زۆری دیکەی دیوانەکەشی دەوری مەوزووع وەیا کەسان وەیا جێگەی ئەوتۆ هەڵدێن پێوەندییان لەگەڵ حاجیدا وەك پێوەندیی میانی نالی و خاك و خۆڵ وەیا شێخ رەزا و تاڵەبانە و زەرەیێك دەمەتەقەی گومانـاوی هەڵ ناگرێ. دوای جیاکردنەوەی ئەو دوو تەرزە هەڵبەستە چی دەمێنتەوە لە دیوانەکەی، بەتایبەتی غەزەلەکان کە هەڵ دەگرن هی ئەو بن یا هی غەیری ئەو، هەر دەبێ بە هی ئەو حیساب بکرێن تا بە جۆرێکی قەتعی و بێ شوبهە خاوەنێکی تازەیان بۆ پەیدا دەبێ. لەمەشدا حاجی قادر و هەموو شاعیرێکی دیکە وەك یەك وان، هەر شیعرێك کە خاوەنێکی تازەی بە بەڵگەی بۆ پەیدا بوو لە خاوەنی کۆنی وەردەگیرێ و دەدرێ بە ماڵخۆی نوێ.

ئەوجا با بێینەوە سەر پرسیارەکەی کردمان بە عینوانی ئەم سەرە باسە و گوتمان حاجی قادر کێیە؟بە راست با بزانین حاجی قادری کویێ کێیە؟

هەرچەند پایەی شۆرەتی حاجی قادر ئەوەندەی بڵێی بەرزە و ناوی لەبەر گوێی هەموو کوردێك کە نەختێ ئاگاداری دونیا بێ ئاشنایە، دیسان کەم کەس هەیە لە ناوەکەی و کۆیی بوونەکەی بەولاوە شتێکی ئەوتۆ بزانێ لە ئەسڵ و فەسڵ و تیرە و هۆزی. کەسێکی دیوانەکەشی خوێندبێتەوە لە چەند دێڕەکەی تەرجەمەی حالّی بۆی روون دەبێتەوە کەس و کاری بە (گۆڕ قەرەجی) مەشوورن، گۆڕ قەرەجیش گوندێکە لە رۆژاوای کویێ و ئێستا ویرانە. بەهۆی بەیتێکی خۆشیەوە دەزانرێ باوکی ئەحمەد و دایکی فاتێ بووە:

باوکم ئەحمەد بوو ناوی، بیرم دێ
خــەلقی لادێ بوو دایکی من فاتێ

ئەوەی راستی بێ منیش هەر هەندەم دەزانی بە دروستی و بێ گومان. هەرگیز رێك نەکەوت لە باوکم یا لە مامم یا ئەو کەسانەی وەك ئەوان جیلێك لە حاجی نزیکتر بوون تا جیلی ئێمە پرسیارێك بکەم وەرامەکەی نەختێك لە تاریکی و نەناسراویی ناونیشان و شوێنەوار و باوك و باپیرانی حاجی کەم کاتەوە. بەڵام دوای ئەمە کەوتمە

سەر فکری نووسین و توێژینەوە لە بارەی حاجی قادرەوە دەستم کرد بە پرسین لەم و لەو و ڕاسپاردنی برادەران بۆ وەدەست هێنانی مەعلووماتی نوێ کە ڕووناکییەکی تازە باوێتە دەوروبەری گۆڕقەرەج و ئەحمەد و فاتێ و زیاتر شارەزامان بکا بەو کێڵگە و تۆوەی حاجی قادری لێ ڕواوە .

بەخت یار بوو: دوای ماوەیێکی چەند مانگی سەرەتاتکە و قوتاغ بوون لە کۆیەوە نامەیێك و نامیلکەیێکم بۆ هات بوون بە بەری شیرینی ئەو چاوەنۆڕییە تاڵە. نامەکە هی برادەرێکە کە رام سپاردبوو و تکام لێ کردبوو بۆم خەریك بێ، نامیلکەکەش مەبەس و سەمەرەی ئەو ڕاسپاردنەیە باس و خواسێکی بەنرخی شوێنەوار و تیرە و هۆزی حاجیمان بۆ دەگێڕێتەوە لەگەڵ چەند خەبەرێکی، بەنسبەت من، نەبیستراو کە بەپێی جێگە دێنە ناو نووسینەکەمانەوە.

نامیلکەکە دەستنووسی مەلا ئەنوەری کوڕی مەلا عەبدوڵڵای کوڕی مەلا عەبدوڕڕەحمانی کوڕی ئەحمەدی کوڕی موحەمەدی کوڕی مەلا ئەحمەدی گەورەیە. ئەم مەلا ئەحمەدی گەورە بەپێی دەستنووسەکە باوکی باپیری حاجی قادرە. نامیلکەکە لە مەلا ئەحمەدی گەورەوە تا حاجی قادر و دەوروبەری مام و ئامۆزا و ئەولادیان بە چاکی ڕوون دەکاتەوە. بەکورتی دەبێتە درەختێکی خانەوادەیی لە مەلا ئەحمەدی گەورەوە سەرەوژێر دێ تاکو ساڵی ١٣٢٦ی ك.، کە نامێلکەکەی تێدا نووسراوە.

وا لێرەدا بەپێی ڕاگەیاندنی دەستنووسەکە درەختی خانەوادەی حاجی قادر بە خۆی و خزمانیەوە تا سەر مەلا ئەحمەدی گەورەی دەبەینەوە بۆ ئەوە خوێنەر قسەیێکی لێرەدا دەیکەم بەراوردی بکا لەگەڵ درەختەکە و خزمایەتیی ناوخۆییی کەسانی بنەماڵەکە لەگەڵ یەکدیدا بناسێتەوە.

نووسەری ئەسڵیی نامێلکە مەلا عەبدوڕەحمانە کە دەکا باپیری مەلا ئەنوەر. لە پلەی خانەوادەیی دەکەوێتە بەرامبەر حاجی قادر. هێندە هەیە خۆی لە سێیەم کوڕی مەلا ئەحمەدی گەورەوە هاتووە حاجی قادریش لە کوڕی یەکەمی، واتە کوڕە گەورەی. هەرچەند مەلا عەبدوڕەحمان لەوە بێ دەنگە داخوا ئەو لە تەمەندا نیسبەتی چۆن بووە لەگەڵ حاجی قادر بەلام بەپێی ئەوە ١١ ساڵێك دوای مەرگی حاجی نووسراوە دەبێ لە تەمەندا حاجی گەورەتر بووبێ، چونکە چ باسێکی زێدەپیریی مەلا عەبدوڕەحمان لە نامیلکەکە دیار نییە، ئەگەر هاوتەمەنی حاجی قادریش با لەو ساڵەی ١٣٢٦دا خۆی

لە دەوری ٨٧ ساڵ دەخشاند.

مەلا عەبدوڕەحمان گوزارشی لە پشتی کتێبێکی مزگەوت نووسیوە قسەشی لەگەڵ مەلا عەبدوڵڵای کوڕی خۆیەتی. بەپێی نووسینی مەلا ئەنوەر دەبێ بە بێ زیاد و کەم خرابێتە ئەم نامێلکەوە کە مەلا ئەنوەر خۆی بۆ منی نووسیوەتەوە.

لە سەرانسەری نووسینەکە ئیشارەیێك نییە بۆ ئەوە مەلا عەبدوڕەحمان حاجی قادری دیبێ. وەك بڵێی زەمانێك کە حاجی ڕۆییوە بۆ تورکیا مەلا عەبدوڕڕەحمان یا لە تەمەندا گچکە بووە وەیا هێشتا نەهاتووەتە دونیا. بەمەدا جارێکی دیکەش لایەنی گەورەتری حاجی لە تەمەندا روونتر دەبێتەوە، لە ٤٠ ساڵ زیاتر زەمان هەیە لە میانی چوونی حاجی بۆ ئەستەمبۆڵ و نووسینەکەی مەلا عەبدوڕەحمان. دەشێ مەلا عەبدوڕەحمان لە دەوری ٤٠ ساڵی ئەمەی نووسیبێ. لە کۆتاییی نووسینەکەی خەبەرێکی بەنرخ بەدەستەوە دەدا کە دەڵێ لەو ساڵانە فەتاح ئەفەندی لە ئەستەمبۆڵەوە باسی مەرگی حاجی قادری بۆ حاجی مەلا عەبدوڵڵا و خەلقی کۆیێ هێناوە. بێ گومان ئەم فەتاح ئەفەندییە هەمان کاکە فەتتاحە کە حاجی ناوی دەبێنێ:

شەوێ دانیشتبووم بێ شەمع و (مصباح)
ئەتۆی هێناوە یادم کاکە فەتتاح

دوور نابینم مەرگی حاجی قادر دڵی کاکە فەتتاحی لە ئەستەمبۆڵ تۆراندبێ و بەرەو وڵاتی گێڕابێتەوە، چونکە مەعلوومە ڕەفاقەتیی ئەو لەگەڵ حاجی دووری کێشاوە لە ئەستەمبۆڵ. وەك لێرە بەدواوە لە جێی مناسبدا لێی دەدوێین لە نووسینی ئەو (شەمع و میسباح و کاکە فەتتاح)ەوە تا مەرگی حاجی ٨-٩ ساڵێکی خایاندووە. وا پێ دەچێ لەو ماوەیەدا کاکە فەتتاح لەگەڵ حاجی بەسەری بردبێ، کە حاجی لە دونیا بۆی دەرچووە ئەویش لە ئەستەمبۆڵ بۆی دەرچووبێ. وەفاداری کاری وای لێ دەوەشێتەوە.

نامێلکەکە دەڵێ (مەولوود) لە گۆڕ قەرەج کوژراوە، دوای کوژرانی ئەو بنەماڵەکە تێکرا گۆڕ قەرەج جێ دێڵن و بڵاوەی لێ دەکەن. بەڵام لە هۆی کوشتنی مەولوود بێ دەنگە. ساڵی قەومانی ئەو کارەساتەش باس ناکا. لەعاست ناوی بەشی زۆری خزمەکانی دەڵێ وا لە فڵانە دێ نیشتەجێ بووە. بۆ خۆی نشیمەنی بووە بە دێی (قوڵ تەپە) لە دەشتی دزەییان.

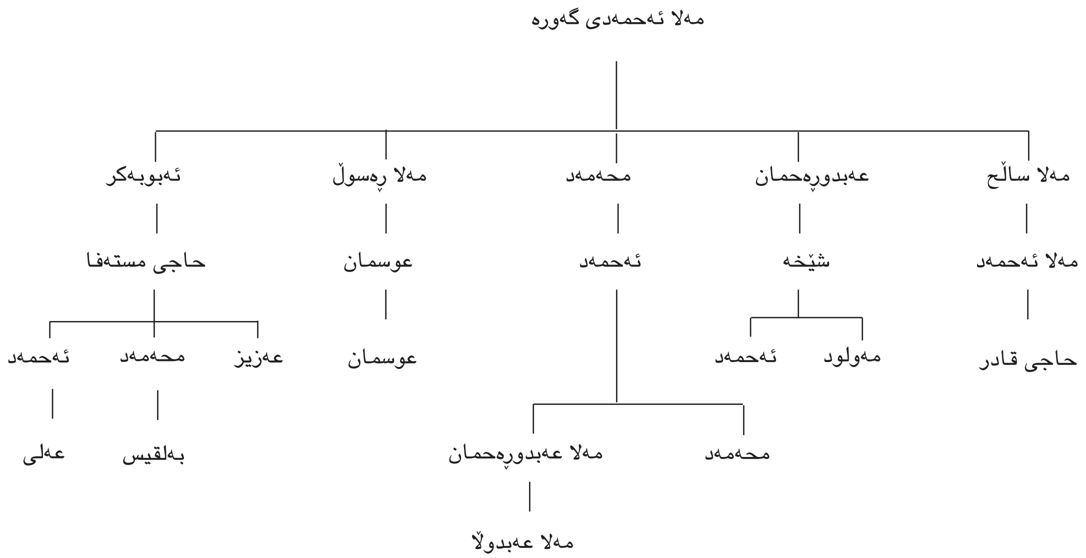

درەختی خانەوادەییی حاجی قادر

نامێلکەکە سەرەوژوور لە مەلا ئەحمەدی گەورە تێ ناپەڕێنێ. لەوە زیاتر کە دەڵێ مەلا ئەحمەد لە عەشرەتی (دەربەند) بووە لە ئەسڵ و فەسڵی نادوێ، ناشڵێ ئاخۆ مەلا ئەحمەد خۆی گۆڕ قەرەجی بووە یاخود لە جێگەیێکی دیکەوە بۆی هاتووە. هەرچۆنێك بێ ئەو هێندەی لەو نامێلکە وەردەگیرێ شتێکی کەم نییە و حاجی قادر لە تاریکییێکی مەیلەو تەواو دێنێتە بەر روناکییێکی مەیلەو تەواو. کۆتاییی نامێلکەکە بەم چەند وشەیە دێ. (عبداللّە ئەوا ناوی هەموو خزم و کەسی خۆمانم بۆ نووسی لە پشتی ئەو کتابە لە ساڵی ١٣٢٦هجری لە گوندی قول تەپە). بەڵام لێرەدا دەبێ ئەوە بڵێم لە خزمانی خۆی پیاو ماون کە بەر نووسین نەکەوتوون، لە ساڵی ١٣٢٦ی کۆچیشدا ئەو تەمەنەیان بووە تێ بخوێندرێتەوە. یەك لەوان کە خۆم ناسیومە و بە زۆری دیومە خوا لێخۆشبووی حاجی فەقێ عەبدوڵڵا کە کوڕی مەلا رەسووڵی عوسمانی مەلا رەسووڵی مەلا ئەحمەدی گەورەیە. ژیان و مردنیشی هەر لەناو دزەییيان بوو. بەینێکی زۆر لە هەڵەجەی شێخ مارفی شێخ کەریمی بەرزنجی وەك یەکێك لە کوڕانی شێخ مارف حیساب دەکرا، تا دوای مەرگی ناکامی شێخ عەزیزی شێخ مارفیش هەر لە هەڵەجە بوو. هۆی ناو نەهێنانی لە نامێلکەکەدا لە من مەعلووم نییە. خوا لە هەموویان خۆش بێ.

بەنیسبەت پەلەپەلی نووسینەکەی من دەبێ جارێ بەوەندە مەعلوماتە رازی بم دەربارەی ئەسڵ و خانەوادەی حاجی. بەڵام دڵ تەسکین نابێ تا نەزانرێ پێشتر لە مەلا ئەحمەدی گەورە وەزعی بنەماڵەی حاجی چۆن بووە و خەتی هاتوچۆ و راگوێستنیان لە کوێ بووە و هۆی بزووتنیان لە جێگەیێکەوە بۆ جێگەیێکی دیکە چی بووە! خاڵوانی حاجیش دەبێ بناسرێن. بەڵێ خەڵق دەڵێ و نامێلکەکەش دەڵێ فاتێ خەڵقی ئۆمەر گونبەد بووە بەڵام ئەوەندە زانینە زۆر کەمە. پرسینێکی سەرپێیی کە من رام سپارد لە خەڵقی ئۆمەر گونبەد بکرێ چ وەرامێکی دڵخۆشکەری نەهێنایەوە. کوردی گوتەنی بۆ ئەوکەسانەی پرسیارەکەیان لێ کراوە (نازانم راحەتی گیانم) وەرام بوو بەڵام بۆ ئەو کەسانەی حەز بە زانینی هەموو خەبەراتی حاجی قادر دەکەن تا بڵێی ئەو وەرامە گیانیان نارەحەت دەکا. با بزانین دوارۆژ چ پەیام و راگەیاندنێکی پێیە.

ئێمە زۆرجاران دەگەڕێینەوە بۆنامێلکەکە، هەر جارە بۆ مەبەسێك بەڵام ئێستا وا نۆرەی وەرگێڕانی رووپەڕەییێکی نوێ هات لە ماجەرای حاجی، با خەریك بین وەرامی پرسیاری ئەو سەرەباسە بدەینەوە:

حاجی قادر
کەی و لە کوێ هاتووەتە دونیا؟

هەرچەند بۆ وەدەستهێنانی وەرامێکی یەکلایی لەعاست ئەو دوو پرسیارەدا کۆشام و جۆشام، نەمتوانی بگەمە ئاوات و خۆم دڵنیا کەم بەتایبەتی پرسیارەکەی ساڵی لەدایکبوونی. وەنییە شتێکی نووسراو لە حاجییەوە وەیا لە هاوڕێیەکی نزیکیەوە بەجێ مابێ و باسی (کەی و لەکوێ هاتنە دونیا)ی بکا. قسە لەم و لەو هەن دەربارەی هەردوو پرسیار یەك یەکیان رەد دەکاتەوە و لە ئەنجامدا نووسەر و پشکنەر ناچار دەکەن بکەوێتە سەر رێی بەیەکدی گرتنی مێژووی بێ گومان و رووداوی ساغ کرایەوە لەگەڵ گوتەی دەماودەم و ئەو نووسینانەی لەو گوتانەوە سەریان هەڵداوە بەڵکو لەو رێبازەوە و بەهۆی تەخمین هەر نەبێ خۆ لە راستی نزیك کاتەوە. یاخود، لای کەمی، ئەو ئەنجامەی پێی دەگا ئەنجامێکی پێوراو و کێشراو بێ.

بۆ دیارکردنی جێی لەدایکبوونی گوتەیێکی تەواتور هەیە دەڵێ حاجی لە گۆڕ قەرەج بە وەلەد بووە. نامیلکەی باسکراویش هەر ئەوە دەڵێتەوە. باوەڕم ئەوەیە گوتەی دەماودەمیش لە هەوەڵەوە هەر لە نووسینەکەی مەلا عەبدوڕەحمانەوە سەری هەڵدابێ و لەوێوە گەیشتبێتە ناو نووسراوی چاپکراو. لە راستیدا ئەگەر نامێلکەکە بۆ مێژووی هاتنە دونیای ساڵێکی گوماناوی دیار نەکردبا شایەدییەکەی ئەوم بۆ دیارکردنی جێگەی لەدایکبوونی بە کافی دادەنا و دەمکردە پشتگیریکەری تەواتورەکە و ئەوەم لەبیر خۆم دەبردەوە کە تەواتورەکە زادەی نامێلکەیە و پشتگیریکردنی یەکێکیان لەوی دیکە دەبێتە شایەدی دان بۆ نەفسی خۆی. بەنیسبەت چەند و چۆنی ژیانی تاکە مرۆڤ ساڵی لەدایکبوون و جێگەی لەدایکبوونی دوو مەوزووعی یەکجار لە یەکدی نزیکن، هەڵەی یەکێکیان دەبێتە هۆی شوبهەکردن لەڕاستیی ئەوی دیکەیان. بۆیە چار نییە لەوەدا کە ریوایەتێك جێگەیێکی دیار کرد بۆ لەدایکبوونی حاجی غەیری ئەو جێگەی نامێلکەکە دیاریی دەکا دەبێ دەوری هەڵێین و ئەم دیو ئەم دیوی پێ بکەین و بایەخێکی بدەینێ کە لێی دەوەشێتەوە.

جگە لە تەواتورو شایەدی نامێلکەکە بەیتێکی حاجی قادریش هەیە لێی بفامرێتەوە کە لە گۆڕ قەرەج هاتبێتە دونیا.

باوکم ئەحمەد بوو ناوی بیرم دێ

خەڵقی لادێ بوو دایکی مـن فاتێ

حاجی ناوی دێیەکەی نەهێناوە کە باوکی خەڵقی ئەوێ بووە. نالی چەند جارێك لە دیوانی شیعرەکەیدا ناوی خاك و خۆڵ دەهێنێ و لە هیچ هەڵبەستێکدا راناگەینێ کە جێگەیێکی دیکە بووبێ بە مەفتەنی، بە پێچەوانەی حاجی قادر کە لە سەرانسەری دیوانەکەی بە غەیری کۆیێ ناوی جێگەیێك ناهێنێ کە مەفتەنی بووبێ. بە رێکەوتیش ناوی گۆڕەقەرەج ناهێنێ وەك لە موناسەباتدا ناوی گەلێك دێی وڵاتی کۆیە و غەیری کۆیێ دەبا. حاجی نەیویستووە لە کۆیێ بەو لاوە بۆی بە مەفتەن حیساب بکرێ. ئاخۆ ئەو دێیەی باوکی حاجی گۆڕ قەرەج بووە یا غەیری ئەو هەر زاهیری حاڵ و راگەیاندنی تەواتور هەیە ساغی کاتەوە. هەرچی سەرچاوەی خەبەر هەیە دەڵێ مەبەستی حاجی لەو دێیەی ناو بەیتەکەدا گۆڕ قەرەجە هەرچی باسی حاجی قادریشی کردووە بە قسە یا بە نووسین گوتوویەتی مەفتەنی خانەوادەیی حاجی گۆڕ قەرەج بووە. ئیتر بۆ دەبێ وەهم بۆ جێگەیێکی دیکەمان ببا؟ خزم و کەسی حاجیش تێکڕایان ئەو گوتە و نووسینانە بە راست دەگێڕن و چەندین حیکایەتیان لێ دەبیسترێ لەو رووەوە کە یەکجارەکی مەسەلەی گۆڕ قەرەج ساغ کاتەوە.

رواڵەتی بەیتەکە وا رادەگەینێ حاجی بیری هاتبێ کە باوکی لە لادێ ژیاوە بەو پێیە دەبێ خۆی لەو دێیە هاتبێتە دونیا و هەر لەوێش گەییبێ بەتەمەنی شت بەبیرهاتن.

ریوایەتی دووەم، کە ئەویش بە تەواتور پێمان گەییوە، دەڵێ حاجی قادر لە کۆیێ هاتۆتە دونیا، مەلا ئەحمەدی باوکی زووتر، واتە بەر لە وەلادەتی حاجی گۆڕ قەرەجی جێ هێشتووە. بەلای ئەم ریوایەتەوە بەیتەکەی حاجی کە دەڵێ (باوکم خەڵقی لادێ بوو) ئەو واتایە هەڵدەگرێ کە بە ئەسڵ لادێیی بووبێ بەڵام لە دەمی وەلادەتی حاجی و شت بەبیر هاتنی لە کۆیێ ژیابێ. پشتگیریکەرانی ئەم ریوایەتە بۆ بەهێزکردنی رای خۆیان رستەی (خەڵقی لادێ بوو) دەکەن بە بەڵگە بۆ ئەمە کە حاجی خۆی لادێیی نەبووبێ دەنا دەبوا بڵێ خۆیشی لادێیی بووە. لەوەش زیاتر قسەیان هەیە بۆ ئیسپاتی بیر و باوەڕی خۆیان، بەلای رای وانەوە نابێ دایکی حاجی، (فاتێ)ش لادێیی بووبێ، چونکە لە رێی، بە اصطلاح، (مفهوم المخالفة)وە کە بگوترێ باوك لادێیی بووە لە خۆوە دێتە زیهنەوە کە دایك شارستانی بووە. وەك ئەوەی یەکێك بڵێ (لە نێوانماندا دارا خەڵقی هەورەمانە) دیار دەکەوێ ئەوانی دیکە خەڵقی هەورەمان نین. دیسانەوە

شتێکی تریش ئیزافەی سەر قسەکانیان دەکەن و دەڵێن ئەگەر جارێکیان حاجی گوتبێتی باوکم خەڵقی لادێ بوو لە هەموو دیوانەکەی و سەرانسەری شیعرەکانی خۆی بە کۆیێ داناوە و سۆز و خۆشویسنتێك نەماوە لە ناخی دڵیەوە بۆ کۆیێ و خەڵقی کۆیەی هەڵنەڕشتبێ. ئەگەر خەیاڵ و بیرکردنەوەی منداڵی بیگێڕابایەوە بۆ گۆڕ قەرەج، تا ئەو رادەیە نە گۆڕقەرەجی فەرامۆش دەکرد نە بۆ کۆییاتیش قاڵ دەبووەوە. حاجی خۆی مانیعە لەوەدا زادەی غەیری کویێ بێ. لەم زەمینەدا راستی هەر لایەکیان بێ شتێکیان پێ ناگۆڕێ لە هیچ بارێکی ئەدەب و شەخسیەت و خەباتی حاجی، تەنانەت بایی تۆسقاڵێکیش لە کۆییاتییەکەی کەم ناکاتەوە. بۆیە لزوم نابینم باسی هەندێ بەڵگەی لابەلا بکەم کە ئەوە دەگەینێ حاجی لە کۆیێ بەوەلەد بووە چونکە نە کۆتایی بە دەمەتەقە دێنێ نە شتێکی ئەوتۆش ساغ دەکاتەوە تەئسیرێکی ببێ لە هیچ سەروبەری باسەکەمان. گۆیا ئەگەر حاجی قادر کۆیی نەبا و سەردەشتی با وەیا رەواندزی چ فەرقێکی دەکرد؟ بەنیسبەت کوردایەتی و گیانی میللیی کوردەوە حاجی هەر دەمایەوە وەك یەکەم چرای شوعلەدار کە تاریکیی شەوکوێری لە دەوری کوردایەتی بپێچێتەوە، فکر و فەلسەفەکەشی ئەو یەکەم سەرچاوەی تاقانەیە دەبوو کە دڵ و مێشکی کوردانی بە بیری وەتەنپەروەری ئاو دابێ و هەستی شانازیکردن بە کوردایەتی لە روحیاندا خەلق کردبێ. بۆ ماوەی دەیان ساڵ حاجی قادر تاکە سوارەی ئەم مەیدانە بووە دەوجا کۆیی بووبێ وەیا گۆڕقەرەجی وەیا (هەر کویێ) لە کوردستاندا. هێندە هەیە، بەپێی تێفکرینی خۆم کە لە دواییدا روونی دەکەمەوە، دەرکەوتنی یەکێکی وەك حاجی قادر بێشکەیێکی دەوێ بۆ منداڵێکی وەك ئەو دەست بدا.. شیر و غیزایێکی فکری و مەعنەویشی پێویستە کە پێشەوایێکی دواڕۆژ پێ بگەینێ. داری میوەدار لەسەر بەردی رەق شین نابێ.

بەڵام لەگەڵ ئەم راستییانەشدا دەبێ بڵێین مرۆڤ حەزدەکا، حەقیشی هەیە، بزانێ پێشەوای نیشتمان پەروەری و خۆبەخت کردن و سۆز و سووتان بۆ کورد و کوردستان نەك هەر داخوا خەڵقی کوێ بووە و کەی بووە و چۆنی رابواردووە و کەی کەوتە سەر فکری میللییەت و بۆچی چووەتە ئەستەمبۆڵ، بەڵکو ئەگەر بلوێ پێی خۆشە بزانێ چیی لەبەر کردووەو چ خواردنێکی پێ خۆش بووەو گوێی لە کام گۆرانی راگرتووە و چەندجار تووشی دڵداری هاتووە. خولاسە پەی بردن بە هەموو تەفسیلاتی ژیانی حاجی لە خودی خۆیدا لەزەتێکی ئەوتۆیە ئەوە دێنێ، دە جارانیش ئەوە دێنێ،

نووسەرو پشکنەر خەریکی تۆژینەوە بێ لە هەموو سەرچاوەیێکی ون و ئاشکرا و دوور و نزیك کە مەعلووماتێك بەدەستەوە بدەن ئینجێك لە ڕێبازی ژیانی حاجی روون کاتەوە هەر لە بوونییەوە تاکوو مردنی. من لە لانی خۆمەوە دەڵێم ئەگەر ئیمکانی ئەوەم هەبا نووسینەکەم بکەم بە دیراسەیێکی بە قەدەر بابەت، گەلێ مەوزووع هەن هەڵم نەدەبواردن کە لێرەدا لەبەر بێ کەرستەیی و کەم دەرفەتی نزیکیان نەکەوتووم. بەوەندەش رازی نەدەبووم بەڵکو پێویستم دەدی سەرەتاتکە لە هەموو ئاسۆیەکەوە بکەم کە بەسەر هەر شوێنێکی تێدا ژیان و پێدا تێپەڕینی حاجیدا بنوارێ.

ئەم خەریك بوونە بۆ وەدەستهێنانی زانینی سەد لەسەدی هەموو بارێکی مادی و مەعنەویی حاجی، ئەگەر بکرێ، وەنییە شتێك بێ بۆ غەیری ئەو نەکرابێ. میللەتانی زیندوو و پێشکەوتوو ئەمە و لەمەش زیاتر دەکەن بۆ پیاوی ئەوتۆیان کە بەنیسبەت پیاوە زلەکانیان بە شاگردێکی حاجی نابێ، ئەمما بۆ ئەدیب و پێشەواییێکی وەك حاجی مەپرسە چ مەجزووبانە دەجۆشێن و دەخرۆشێن.. چەند ئابیدە و یادگاری پڕبەهای هونەری لێرە و لەوێ بەرپا دەکەن و بە چ تەقدیسێکەوە بەرهەمەکانی دەپارێزن و دەیانخەنە سەر خوانی رۆشنبیرییەوە، بڕوا دەکەم ئەگەر ناڵە ولاغێکی لێ بەجێ مابێ لە مۆزەخانەدا بیپارێزن. بەداخەوە لەو جۆرە خەریکبوونە ئێمەی کەم دەسەڵات، ئەگەر بشمانەوێ، هیچی ئەوتۆمان بۆ ناکرێ. بەهەمە حاڵ تا ئێستا بۆ پاراستنی یادی حاجی و شانازیکردن بە ناویەوە تا بیستبێتم، لە کۆیێ دوو سێ جێگەو فێرگەی بەناوەوە کراوەتەوە و بڕیارێکیش هەیە بۆ بەرپاکردنی پەیکەرێکی حاجی لە گۆڕەپانێکی کۆیەدا و بەس. لەمەدا گیانی ناوچەپەرستی وەك کۆڵەوژ لە چاوان دەچەقێ و کە لێی ورد دەبینەوە بەزەییت بە کوردایەتی دادێ. نەبوونی یادگاری حاجی لە غەیری کۆیێ نوقسانییەکی زلە، چونکە خۆ بواردن و خەو لە خۆ خستن لە عاست حاجی قادردا وەك چاو نووقاندنە بۆ نەدیتنی رۆژ، رۆژیش وا بە تاقی ئاسمانە نە ئەستێرە لە تەکیدا نموودی هەیە و نە مانگ. ئەگەر گیانی تەسکی ناوچەپەرستی نەبێ لەلایەن خەلقەوە حاجی قادر ئەو ناوچە پەرستە نەبووە هەر لە کۆیێ یادی بکرێتەوە. حاجی هەر بۆ کۆیێ نەژیاوە و نەسووتاوە.. حاجی عاشقی هەموو کوردستان بووە، بۆ هەموو کورد تلاوەتەوە. بەڵام، بەداخەوە، بە کردەوە دەردەکەوێ هێشتا کورد بەتێکڕایی ئەوەندە لە قەپێلکی ناوچەپەرستی دەرنەچووە ئەو وەفادارە بێ بەرامبەر حاجی کە دەبوا ببێ. دەبینی هەر جێگە و هەر شارەی

شاعیرێکی تێدا پەیدا بووبێ، با لەوانەش بێ پێی بگوترێ کۆلکە شاعیر، وای هەڵدەداتەوە وەك غەیری ئەو خوا شاعیری خەلق نەکردبێ، کەچی لە عاست حاجی قادردا وەك نووستوو وایە. وەنییە من رەخنە بگرم لە شانازیکردنی ناوچە بە پیاوی هەڵکەوتووی خۆی، بەڵام زۆر نارەزام لە هەڵدانەوەی بێ ئەساس، نارەزاتریشم لە نزمکردنەوەی پایەی ئەدیبی گەورەی تێکرای کورد بۆ خاتری ئەدیبێکی خۆیی ناوچە. نزمکردنەوەش هەر لەوەدا نییە ناوی بە بێ حورمەتی بێ، ئەوەندە بەسە بۆ نزمکردنەوە بەنسبەت پیاوێکی وەك حاجی کە لە غەیری شاری خۆیدا بە قەدەر شاعیر و ئەدیبی دیکە ناوی نەبێ. گۆیا کەمتەرخەمی و بێباکی بەرامبەر بیرەوەریی حاجی قادر لەوە زیاتر چی بێ کە بەشارێکی کوردا تێپەرِت کرد و دەیان جادە و مەکتەب و شوێنت دیت ناوی ناوچەییی بەسەرەوە بوو خانەشرێك و وێرانە جادەیێکت نەدیت یادی حاجی بکاتەوە؟ بەڵێ کە نووسەرێکی عادەتی لە مەوزووعێك دوا نیشتمانپەروەری کورد باس بکا وەیا کە موناسەبە لێی داخوازی کرد ناوی حاجی ببا مەجبوور دەبێ دان بنێ بە فەزل و هونەری حاجی، بەڵام ئەم تەرزە دان پێداهێنانە بێ تامە لە کوێ و پایەی حاجی قادر لەکوێ! بێ ئەوە ناو بێنم، بەداخەوە دەڵێم، هەر شارێکی کورد بکەی بە نموونە و شاعیرێکی پلەی دووەم و سێیەمی لێ بگری چەندین جار ناو و نیشانی ئەو شاعیرە بەرزتر و پارێزراوترە تێیدا لە حاجی قادر. لەوانەیە تەرزە شاعیری وەها ئەگەر خەڵقی شارەکە نەبوایە بە حورمەتیشەوە ناوی نەهاتبا چونکە دوور مەبینە لە ژیانیدا کاری بێ حورمەتیشی کردبێ و لێشی ئاشکرا بووبێ بەڵام هاوشاریەتی بۆی بووە بە شەفاعەتکار، هەندێ جاریش ئەو شەفاعەتە هاوباوەرِی بۆی کردووە من تا رادەی عەیب پۆشینی مردووش حورمەتی چاوپۆشی دەگرم بە دوو مەرج: یەکەمیان کە چاوپۆشی نەك هەر بۆ خزم و دۆستان بێ بەڵکو بۆ هەموو کەس، بە ئەدیب و نەخوێندەوار و گچکە و هەژار و دەسەڵاتدارەوە خولاسە چاوپۆشی نەکرێ بە خەڵات بۆ چەند کەسێك. مەرجی دووەم ئەوەیە ئەو عەیب پۆشییە سنووران نەبەزێنی. رەوای حەق نییە مرۆڤێکی عەیب پۆشراو سەرەرای موجامەلەیێکی لە گەڵیدا کراوە ژووررووی کەسانێك بخرێ کە چ عەیبیان نەبووە.

ئەو قسانەی لێرەدا دەیانکەم وەك واجبی ئێسك گران وان، تا بلێی حەزیان لێ ناکەم بەڵام بەداخەوە نەگوتنیان، لەلای من، بێ وەفاییە لەگەڵ راستی و لەگەڵ خەڵقیش. با ئەوە بزانرێ کە بەخۆرِایی هەندێ کەس بەرز دەکرێنەوە و هەندێکی دیکەش یا ژێر

دەخرێن وەیا گوێیان نادرێتێ کارێك نییە لەبەر چاوان بزر وەیا لە تێگەیشتن بەدەر. خۆ لە نەزەر ئینسافدا هەر کوفری رووتە، تەرازووی کوردایەتیش کە تەرازوێکی سادەیە و هێشتا گریێ و گاڵی ژیانی نوێی سەدەی بیستەم ئاڵۆز و بلۆزی نەکردووە هەمیشە حیکایەتەکەی مەلا و گۆشت و پشیلەکەمان بیر دێنێتەوە: (ئەگەر ئەمە گۆشتە کوا پشیلە، ئەگەر پشیلەیشە کوا گۆشت؟).

لە کوییێ بترازێ، نەمبیستووە ناوی حاجی لە هیچ شوێنێکی کوردستاندا بەسەر شەقامێکەوە وەیا فێرگەیێکەوە وەیا هەر شتێکی دیکە بیێ بە خەتی وردیش نووسرابێ. لەوەش وازبێنە نەوەك داوای لە حەد بەدەرمان کردبێ بەنووسینی ناوی حاجی لەسەر شتی بەردەوام و بە جۆرێکی هەمیشەیی جێگە تەسك کاتەوە لە ناوەکانی ناوچەیی، خۆ بیرەوەرییەکەی لە کۆییێ لە ماوەی دوو سێ رۆژ زیاتر بەردەوام نەبوو تا ترسی کزکردنەوەی ناوی غەیری خۆی لێ بکرێ، کەچی لەچاو بیرەوەری کە بۆ هەندێ شاعیری دیکە کراوە وەك یاریی منداڵان بوو لە تەك وەرزشی ئۆلێمپی. جارێکی دیکەش با (دان ئاش)ی گلەیی کەم کەینەوە واز لە داوا کردنی حورمەتی نیمچە پێویستیش بێنین بۆ ناوی حاجی.. هەمووو پایە و روتبە و رێز و حورمەت و نیشانی تایبەتی لە حاجی بسێنینەوە و بیهێنینە سەر (ساجی عەلی) ئا لەسەر ئەو ساجەش وابووە لەتە نانێکی پیێ رەوا نەدیتراوە. دیومە و دیوتە گەلێ جاران نووسەری کورد لە ژماردنی ناوی شاعیراندا هەر ناوی حاجیشی نەهێناوە وەك حاجی قادرێك هەر دونیای نەدیبێ. ئەو نووسەرە لە شاعیرانی دەوروبەری شاری خۆی بەولاوە کەسی بە هیچ دانەناوە، ئەم کارەی بە کارێکی خراپیش لە قەڵەم نەدراوە. کەچی تێکرای ئەدیب و شاعیری ئەو دەوروبەرە دەبێ شانازی بکەن بەوە کە بە قوتابیی حاجی قادر لە قەڵەم بدرێن. بەڵێ خود پەسندی و بە خۆ نازین لە هەموو جێگە و کاتێکدا بووە و دەبێ، بەڵام کە هێندە تێر وتاریك بوو پەردەی نسیان بخاتە سەر ناوی حاجی قادر لە خودپەسندی دەردەچیێ و دەبێ بە (کفر) لە مەفهوومی ئەدەب و نیشتمانپەروەریدا.

ئەوەندەی تێ دەفکرم نایێتە زیهنمەوە هیچ بوێژێك لە زیممەتی میللەتەکەی نیوە و سێیەکی ئەو قەرزەی هەبێ کە حاجی لە زیممەتی کوردەواریدا هەیەتی. بۆ بەراوردیکردن دەڵێم بە سڕینەوەی ناوی حاجی لە دەفتەری کورداندا کەلەبەرێك دەکەوێتە بوونی میللیمان کە بە سڕینەوەی ناوی هۆمیرۆس و شەکسپیر ئەو کەلەبەرە ناکەوێتە نێوان یۆنان و ئینگلیز. بەڵێ هەر یەك لەو دوو مەزنە شاعیرە لە مەیدانی

خـۆیدا سەرانسەر و ئـەمپـەڕ و ئـەوپـەڕی گرتـووەتـەوە، بـەڵام مـەیدانـەکـەی بـەنیسبـەت بـوونـی مـەعنـەویـی میللـەتـەکـەی پـانـاییـی مـەیدانـی حـاجـی قـادری نییە لـە روقعەی کوردەواریدا. بـا من لێرە لـەجیـاتـی رەخنـەگر بڵێم هۆمیرۆس و شەکسپیر ئـەوەندە زلن لـە دەس یۆنـان و ئینگلیز دەرچوون و بوون بـە مـاڵی هـەموو ئـادەمزاد، خۆ حـاجـی ئـەو نرخـەی وەرنـەگرتووە! جارێ دەبێ ئـەوە بسەلمێنین حـاجـی ئـەگـەر لـە واقیعدا مـامۆستـای هۆمیرۆس و شەکسپیریش بـا چونکە ئـەمرازی هونـەر و خۆ بـە خـەلق نـاساندنـی زمـانـی کوردی بووە کوردیش قـەومێکی هـەژار و ژێردەست و دەمکوت کراوە، زمـانـەکـەی لـە نووسیندا بـەنیسبـەت خۆی یـاسـاغ بووە چ جایی ئـەوە میللـەتـانـی دیکە بیخوێننـەوە و تێی بگـەن، حـاجـی هـەرگیز شۆرەتێکی جیهـانیی وەرنـەدەگرت و نـاوی نـەدەچووە رێزی ئـەو نـاوانـە کە لـە دونیـادا دەزرینگێنـەوە. خۆ ئـەگـەر بـە ئـەمرازێکی غـەیری زمـانـی کوردی خۆی بـە خـەڵق نـاساندبـا ئـەوسا حـاجـی بـە هـەر پـایـەیێك بگـەیشتبـا ئێمە لێرەدا نـە بـاسمـان دەکرد و نـە جێگـەشمـان بۆ دیـار دەکرد لـە قـەوارەی کوردایـەتیدا. تۆ سەیری نزیك بکـەو دوور مـەنوارە، حـاجـی کە خـەڵقی شارەکـەی خۆت نـەبێ نـاوی لـە شارەکـەت ونـە، بێ گومـان نـاوی شارەکـەشت لـە دیوانـەکـەیدا ون نییە، ئیتر چۆن حـاجـی نـاوی دەچێتـە نـاو مـیلـلـەتـانـەوەو دونـیـا دەیـنـاسێ لـە حـاڵێکدا کـە سەرەڕای خۆدانـەپـاڵ میللـەتێکی نـەنـاسراوەوە هـەر میللـەتـەکـەی خۆی پشتگیریی لێ نـاکا و حـەقی خۆی نـاداتێ. بۆیـە من کە بـەراوردی حـاجـی دەکـەم لـەگـەڵ هۆمیرۆس و شەکسپیردا بـە تـەرازووێکی قـەومـی نـەك جیهـانـی هـەڵیـان دەسەنگێنم. کە ئـەمـە بکـەم نـە ورتـە بـە دڵمدا دێ و نـە زرەیێکیش لایـەنـگـیـریـم کردووە کـە دەڵێم هـیـچـیـان و کـەسـی دیکـەش غـەیری وان نـاچێتـە تـای تـەرازووی حـاجـی قـادرەوە، وەك حـاجـی کـە بـە راستی و بێ کینـایـە و تـەئویل بـاوکی میللـەت پـەروەریی کوردە چ ئـەدیبێك و شاعیرێك و فـەیلـەسووفێك و سیاسیێك ئـەو بـاوکـە نییـە بۆ میللـەتێکی دیکە. دەوجا بـاوك چـەندێك بێ بـەرهـەم هێن و پـەیداکـەرە بۆ رۆڵـەی خۆی.

ئـەم لا بـاسە هـەرچـەند لـە رواڵـەتدا پێوەندیی لـەگـەڵ جـەرگـە و نـاوەڕۆکی بـاسەکـەمـان نییە، بـەڵام لـە راستیدا ئـەمیش دیارکردنی شتێکە، شتێکی گرنگیشە، یـارمـەتیمـان دەدا بۆ وەدەرخستنی لایـەنێکی نرخدار لـە پـایـە و شەخسییـەتی حـاجـی، چونکە راگرتنی کـەسێك لـە رێزی کـەسانی دیکە کورتی و کـەڵـەگـەتی نیشان دەدا، هـەڵسەنگاندنی لـەگـەڵ قورسایی پیاوانی هـاوتـای خۆی سەنگی ئینسانییـەتی دەردەخـا. ئـەو بـەراوردیکردنـە

نەك هەر پێویستە و بەس، بەڵكو ئەگەر ماوە و زەرفی پێویست هەبا دەبوا تەواوێكی لەسەر بڕۆم، شاهیدی زۆری بۆ بێنمەوە و بەدەم باسكردنی مەوزووعەوە بڕۆم بۆ مقارەنەی مێژووی كورد و ئەو میللەتانەی شاهیدیان لێ دێنمەوە و باری سیاسی و كۆمەڵایەتی و ئابووریی كورد و ئەوان میللەتان روون كەمەوە تا بە شێوەیێكی بتمانی بەخش سەنگی ئەدەبی و مەعنەویی حاجی قادر خۆ وەدەرخا لە كوردایەتیدا نەك ئەوەی لێرە دەیڵێم ببێتە دەعوای بێ بەڵگە، چونكە زۆر جاران گوتەی عاتیفیی بێ بەڵگە وەك گەپەكەی مەلای مەشووری لێ دێ كە گوتی ناوەڕاستی ئەرز جێی سینگی گوێدرێژەكەمە، ئەوەی باوەڕ ناكا با بۆخۆی بچێ بیپێوێ. لە خوێندنەوەی رۆژانەی عادەتیمان ئەو تەرزە نووسینە عاتیفەكارە بە زۆری دەدیترێ. لە ئەنجامی تەجرەبەی تاڵ لەگەڵ خوێندنەوەی نووسراوی عاتیفەباز (رد فعل)م بۆ پەیدا بووە، وادەبێ كە دێرێكم لەو بابەتە خوێندەوە تاقەتی خوێندنەوەی دێری دووەمم نامێنێ چونكە عاتیفە بازیی دێری یەكەم دوا دڵۆپی سەبرم دەمژێ. مەبەسم ئەوە نییە رەخنە بگرم لە نووسینی بەسۆز، نەخێر نووسینێك سۆزی نەبێ و لە دڵەوە هەڵ نەڕژێ ناچێتە دڵانەوە، مەبەسم ئەو لایەنگیری و مەیلی ساكاری نووسەرە بۆ شتێك كە خۆی حەزی لێ دەكا و بەلایەوە راستی و جوانی ئەو شتە موناقەشە هەڵناگرێ و دەبێ وەك بدیهیە لێی بسەلمێ. ئیتر لەگەڵ دەربڕینی رایەكەی پڕیشك و ساچمەی توهمەش بەم لا و بەولادا دەپڕژێنێ نەوەك كەسێك جورئەت بكا و رەخنەی لێ بگرێ. ئا ئەم عاتیفەكارییە فەلاكەتی كات و هەڵوەستی وەك ئێستای ئێمەیە كە پڕە لە دڵ گەرمی و خوێن كوڵان و گیان جۆشان.

میللەتانی لە ئێمە پێشكەوتووتر و زاناتر و بەهێزتر لە دەمی گۆڕان و كڵپەی شۆڕشدا بەم دەورەی عاتیفەدا تێ پەڕیون و لە پێناویدا زۆریان زەرەر كردووە. ئێمەی لەوان لاوازتر و كەم سامانتر هەم لەبەر خەتەری رەنجەڕۆیی و هەم بە حوكمی سوود وەرگرتن لە تەجرەبەی ئەوان دەبێ ئاگاداری كردەوەی دەست و گوتەی زمانمان بین، بۆخاتری رایەكی ناپوخت و بێ بەڵگە یاخود بەدەم هەوەس بازییەوە رەخنەگر تاوانبار نەكەین. بابەتی كۆمەڵایەتی و دەستووراتی گۆڕان و پێشكەوتن وەك پرسیارێكی ریازی وەیا زانستێكی كیمیاویی موختەبەری نییە گەیشتبێتە رادەی ئیسپاتی تەواو كە ئیتر رەخنە و دەمەتەقە هەڵنەگرێ. دەبینی یاسا و دەستوورێكی دوێنێ بە پێشكەوتوو و شۆڕشگێڕانە دادەنرا ئیمڕۆ نەك بە درۆ دەخرێتەوە بەڵكو

تاوانباریش دەکرێ. دەبینی هەروا پرۆژەیە و ئیفلاس دەکا و تاقیکردنەوەیە و پووچ دەردەچێ، کەچی لەپێشەوە وا رەچاو دەکرا بۆ ماوەیێکی دوور و درێژ هۆی کامرانی و حەسانەوە و تێری و خۆشیی خەڵق بن چونکە لە رواڵەتدا ئەو پرۆژە و تاقیکردنەوانە زادەی زانست و بەرهەمی فکری شۆڕشگێڕ و پێشکەوتوو بوون. دەوجا کە حاڵ وابێ، پێویستەکی زۆر پێویستە ئازادیی رەخنەگرتن و دەربڕینی بیر و باوەڕ هەبێ لە سەرەتای دانان و خستنەکاری ئەو یاسا و پرۆژانە، نەك لەدوای زیان و پاشکەوتن و ماڵ وێرانی بەهۆی بێ کەڵکی و نالەبارییانەوە. رەنگ بوو ئەگەر لەپێشەوە دەرفەتی رەخنەگرتن هەبا هەڵەی پرۆژەکان دۆزرابانەوە بەر لە تەتبیقیان. رێ دان بە رەخنەگرتن لە دوای دەرکەوتنی ئیفلاسی مەوزووع کارێك نییە دڵ خۆش بکا. دەتوانم بڵێم ئەو رێ دانە نیرۆنیش پێی رازی دەبوو، بەڵکو لەوانەیە گلەییشی کردبا لە رەخنە نەگرتن بەنیسبەت کارە موفلیسەکانی تێپەڕیویەوە، چونکە بەو فێڵە ئۆباڵی بێ کەلکیی پرۆژەکان لە ئەستۆی خۆی دەکاتەوە و دەیخاتە ئەستۆی بێ گوناهانەوە. رێ دان بە رەخنەگرتن ئەگەر هەر لە کاری رابردووی ئەوتۆ بێ ئیفلاسیان دەرکەوتبێ راستە و راست دەبێتە دەرگەی رەخنە بەستن لە هەموو ئەو کارانەی لە دواڕۆژدا ئیفلاس دەکەن واتە مەبدەئی پیرۆزبایی کردن لە ئیفلاس دەکا بە ئاین. مرۆڤ ئەگەر داوای خوایەتی نەکا نابێ رەخنەگرتن یاسا غ کا.

هەرچەندە بە سەهوو چوون لە دیراسەی دەربارەی بوێژێك، با حاجی قادریش بێ، لە رووی بەرهەمهێنانی زیانی مادییەوە وەك هەڵە و ناتەواویی یاسا و پرۆژەی ئابووری و پیشەسازی و کشتوکاڵیش نەبێ، دیسانەوە خۆ لێ پاراستنی لە نووسیندا پێویستێکی ئەوتۆ وەك راستیی دیوار و خاوێنیی چەمەنتۆ و پتەویی بناغەیە بەنیسبەت خانوو. لە سروشتدا پێوەندیی میانی ئاڵقەکانی زنجیرەی راستی و واقیع ناپچڕێتەوە هەریەك لەو ئاڵقانە لە دوو سەرەوە، وادەبێ لە تەنیشتانیشەوە، بە ئاڵقەی دیکەوە بەند و پەیوەستە. کە ئاڵقەیێك ژەنگاوی وەیا ناتەواو بوو وەك نەخۆشیی ساری کار دەکاتە شریتەهای زنجیرە و رشتەی راستییەکانی ئەمسەر و ئەوسەر و تەنیشتەکانیەوە. ئیتر وا دەبێ کە خشتی یەکەمی خانووەکە بە خواری دانرا یا لەسەر سستەك نێژرا لە ئەنجامدا هەموو خانووەکە عەیبدار دەبێ، یاخود کە ئەڵقەی یەکەم لە پێشەکی نەزەرییە هەڵە بوو بنیادی هەموو نەزەرییەکە لەگەڵ هەڵە تێکەڵ دەبێ. هەچەند شتی نەزەریش لەکاتی نووسین و دانانیدا کوتومت بەرهەمی مادی ناهێنێتە

دی، بەڵام هەر ئەو نەزەرییەیە دەبێتە پرۆژەی دروستکردن و سازدان، هەر خۆیەتی بنیادی ژیانی مادیی لەسەر هەڵدەستێ. پەراوێزی شتی نەزەریش یەکجار فراوانە، هەر لە بابەتی مێژوویی و ئەدەبی و هونەری دەگرێتەوە تا هەموو ئەو زانستانە کە پێشکەوتن و گوزەرانیان پێوە بەندە. مرۆڤیش کە خووی گرت بە یاساغ کردن و تاوانبارکردنی رەخنەگرتن ئیتر بابەت فەقێی تەیران بێ یا یاسای کشتوکاڵ بێ یا پلانی پیشەسازی و بازرگانی بێ یا نیشتەجێکردنی کۆچەران بێ یا هەر شتێکی دیکەی لەوانە گرنگتر بێ ئەو یاساغکردن و تاوانبارکردنە تێی هەڵدەپێچێ و نەفەسی دەبڕێ و پرۆژەی حازر و بزری خۆی دێنێتە کایەوە. کە رێگەی رەخنەگرتن و راستکردنەوەش لە خاوەن بیر و رایان بەسترا ئەوسا باری سوود و زیان و سەرکەوتن و تێشکان دەچێتە مل بەخت و تالع و رێکەوت واتە ئەگەر کوردی گوتەنی، خوا و راستان، نەخشەی کارەکان راست کێشرابوون ئەوا باشە دەنا خاك بەسەر ئەو کەسانەی رزق و رۆزییان بەندە بەو کارانەوە. فاتحەش بخوێنە بۆ گیانی خۆشی و پێشکەوتن.

من لە ژیانی فکریمدا ئەو تەرزە بیرکردنەوە رێگەم بۆ روون دەکاتەوە و لەبەر تیشکی چراکەی هەنگاو هەڵدێنم. بۆیە حەز ناکەم شتێك لە بارەی فکر و ئەدەبەوە بڵێم و بنووسم تا خۆم بەتەواوی لێی رازی نەبم. کاتێك گوتەیێکیشم خستە بەرگوێ و چاوی خەڵقەوە، ئەو گوتەیە لەگەڵ بەڵگە و ئیسپات بێ ئەوسا هەقی ئەوە دەدەم بە خۆم چاوەڕوانی رێز لێگرتن و بڕوا پێکردنی بکەم. سەردەمی ئێستاکەش سەلماندنی بیروڕای بێ تەرەفانەی وەزەحمەت یەخستووە. لزوم نییە من بڵێم، لە خۆوە ئاشکرایە خاوەن رای و خوێندەوارانی بەرەی شۆڕشگێڕان لەباری باوەڕ و فەلسەفەوە بوون بە چەند بەشێك، ئەو بەشانە و بەرەیانە هەرچەند فەلسەفەکەیان لە بنەڕەتدا علمانیش بێ لە واقیعدا وەك ئاین چووەتە دڵیانەوە. سووربوونی هەر لایەنێك لەوان لایەنانەی فەلسەفی شۆڕشگێڕ لەسەر بیروڕای خۆی زەرەیێك کەمتر نییە لە پێ داگرتن و سووربوونی لایەنێکی غەیب پەرست. لەوانەیە بە قەناعەتەوە بڵێم گەلێ جاران باوەڕی غەیبی باغەڵ فەراحترە لەو فەلسەفانەی بە خۆیان دەڵێن علمانی. دەوجا چەند زەحمەتە، ئەگەر نەڵێم مستحیلە، یەکێك کە باوەڕێکی غەیبی هێنا بە شتێك ئەو باوەڕە بگۆڕێتەوە بە یەکێکی دیکە وەیا تەعدیلاتی تێدا بکا لەئەنجامی خوێندنەوەی قسەی من یا غەیری من با قسەکەش راستی موتلەق بێ. فەرموو لەگەڵ مندا سرنجێك بدە ئەو

ڕووداوە کە ئێستاکە بۆت دەگێڕمەوە، با بڵێم بە بیرت دێنمەوە چونکە کەم کەس هەیە نەیبیستبێ، لە دواییدا ئەگەر پێت دەکرێ بێ تەرەفانە و بێ ترس ئیستعدادی خۆت هەڵسەنگێنە بۆ سەلماندنی حەقیقەتێك کە دژی باوەڕت بێ.

مێژوو دەگێڕێتەوە جارێکیان پێغەمبەر (ص) دیتی تۆزی خورمای نێرە دەتەکێنن بەسەر هی مێیەدا تا بەر بگرێ، ئەویش وەك مێژوو باس دەکا فەرمووی وازی لێ بێنن ئەگەر خوا حەزکا بەر دەگرێ... کەچی خورماکە بەری نەگرت. پێغەمبەر کە ئەمەی زانی سوور نەبوو لەسەر قسەی ساڵی پێشووی بە خەڵقەکەی گوت جاران چۆنتان دەکرد هەر وا بکەن (أنتم أعلم بأمور دنیاکم). خۆ ئەگەر پێغەمبەر سووریش با لەسەر قسەی خۆی پاڵپشتێکی بەهێزی لەوەدا هەست پێ دەکرد کە ئەو لە غەیبەوە (وحی) بۆ دێ و دەیتوانی بە ئاسانی خەڵقەکە ئیقناع کا کە بیویستبا، بەپێی فکری مادی کە گوێمان لە دەنگیەتی بەسەر زاری رۆشنبیرانەوە و (سوود و بەرژەوەند) دادەنێ بە هاندەر بۆ کردەوە، چاوەنۆڕ دەکرا لە پێغەمبەر نەوەك خەڵقەکە شوبهە پەیدا کەن لەوە کە قسە و باسی ئەو عەلاقەدارە لەگەڵ غەیب، لە قسەکەی ساڵی پێشووی نەگوێزێتەوە و هەمان سفارش بکاتەوە بۆ جاری دووەم و چوارەمیش تا کات و زرووفێکی لە رێی (مێشك شووشتنەوە) خەتەری شککردن و گومان بردن لە دڵی خەڵقەکە بەتەواوی دەردەکا ئەوسا بڵێ چ دەکەن بە ئارەزووی خۆتان بیکەن. هەڵبەت لەو چەند ساڵانەدا هەژاری و برسیەتی و بێ خورمایی چەنگاڵی لە هەناوی هەژ اران گیر دەکرد و ئەوەی پێ دەکردن کە نەکرابێ، کەچی بەوپەڕی سادەیی و بێ وەخران و گرێ و گاڵ وازی هێنا لە ئامۆژگارییەکەی ساڵی پێشووی و خەڵقی ئازاد کرد بگەڕێنەوە بۆ تەجرەبەی خۆیان، ئەمە پێش ١٣٠٠ساڵ رووی داوە لەلایەن مرۆڤێکەوە داوای پێغەمبەرایەتیی دەکرد و پێغەمبەرایەتیش نازك و (حساس)ە وەك قوماشی سپی هەموو لەککەیێکی پێوە دیارە، ئەوساش زیاتر لە ژمارەی پەیڕەویکەرانی دوشمن و رەخنەگری هەبوون. ئایا ئیمڕۆ لە سەردەمی زانست و تەکنیك و پیشەسازی و دۆزینەوە چەند ئینسانی علمانیی شۆڕشگێڕ ئامادەیە بەو خێراییە و ئاسانییە واز لە رای خۆی بێنێ دەربارەی یەکێك لە کوێرە رێیەکانی، ناڵێم شەقامەکانی، ئەو باوەڕەی خۆی پێوە بەستووە؟ با بە پێپلکەی تەوازوعدا بێمە خوارێ و بپرسم ئەگەر لایەنێکی سیاسی دەری بڕی کەوا دەشتی شارەزوور بۆ چاندی پەتاتە چاکترە تا برنج و توتن، دوایی بە تەجرەبە دەرکەوت–وەك حیکایەتی خورما – پەتاتە باش ناڕوێ لە شارەزوور، ئاخۆ ئەم لایەنە

سیاسییە بە خەڵق رادەگەیەنیَ و بڵیَ هۆ خەڵقینە بە سەهوو چووبووم بۆ خۆتان تووتن یا چی بە چاك دەزانن بچێنن، شارەزوور بۆ پەتاتە دەست نادا؟من و تۆ عەمر و زەیدیش دەزانیَ جارەهای جار لە هەڵكەوتی وادا لایەنی سیاسی سوورتر بووە لەسەر چاندنی پەتاتە و كە بەرهەمیش نەهاتووەتە پێش دەیان قوربانیی بیَ تاوان كراونە نرخی داپۆشینی ئەم غەڵەتە. فلانە كەس و دەماری خیانەت و رەگەزپەرستی و چین فرۆشی و ئیستیعمار و كۆنەپەرستی بەڵكو كە پێویست بوو دێو و جنۆكەش هۆی نەڕوان و گەشەنەكردنی پەتاتە بوون دەنا شارەزوور بۆخۆی بەهەشتی پەتاتەیە. هەر بەو جۆرەش كارەساتەكە خراوەتە تەئریخەوە لەگەڵ تەقدیسی خاوەنی پرۆژە بیَ كەلك و فكرە غەڵەتەكە و ئابڕووبردنی خەڵقە بیَ گوناهەكە. دەوجا من یا غەیری من لە دەربڕینی رایێك كە باو نەبیَ لای خەڵق دەبیَ چ ئومێدێكی هەبیَ لێی بسەلمێنن با هەرچی بەڵگەی زیهنی و تەجرەبەش هەیە پشتگیریی بكەن؟ ئەمەی من دەیڵێم خۆت دەیزانی و لەگەڵیدا ژیاوی، بەزمان لێمی نەسەلمێنی بە دڵ بڕوای پیَ دەكەی.. بۆیە زۆر و كەم بەتەمای ئەوە نیم قسەكانم قەناعەتی بنچینەیی بە كەس بگۆڕن، شتێكی دەیڵێم خزمەتی راستییەكی پیَ دەكەم كە بەڕاستی دەزانم. تەنانەت لەو حاڵەشدا داوا ناكەم كەس هەنگاوێكم لەگەڵ باویَ، هەرچەند هەنگاوی خەیاڵیش بیَ، بەرەو ئەو بیر و رایەی دەیخەمە سەر كاغەز بیَ ئەوە هەموو میلیمەترێكی رێگا كە بە مەنتق و بەڵگە تەخت كرابیَ و بەو گەز و گرێیە پێورابیَ كە ئیمڕۆ بوون بە مقیاسی پێوان. مەنتیق و بەڵگەش چەمەنتۆ و گەچ و بەرد نییە بكریَ بە دیوار و چاو ببینیَ و دەست هەستی پیَ بكا، ئەوەندە بۆ من بەسە، بەوپەڕی خۆ لەبیركردن و بیَ تەرەفییەوە، خۆم دانێم لە جێی ئەوەی نووسینەكە دەخوێنێتەوە و وەك ئەو بە چاوی رەخنەگر، بەڵكو ناحەز، سەیری كەم و بیَ رەحمانە ئەم دیو و ئەو دیوی پیَ بكەم و وازی لیَ نەهێنم تا قەناعەتی تەواوم پێی دیَ.. ئەمە بكەم تا رادەیێك فكرم تێی بڕ دەكا. كە كار گەیشتە ئێرە ئیتر دەمێنێتەوە بۆ هێزی نووسینەكەم و بەڵگەكانی لەلاییەكەوە و ئازادیی لێكدانەوەی خوێنەر لە لایەیێكی دیكەوە. كە نووسینم زەعیف و بەڵگەكانی چرووك بن خوێنەر هەر چۆنێك بیَ نابێتە شەفاعەتكارم، كە خوێنەریش لە رێی (التزام)ی باوەڕی تایبەتی خۆیەوە گویَ نەداتە چەند و چۆنیەتی ئەو نووسینەی خۆدژ دەنوێنیَ لەعاست ئیلتزامەكەیدا ئەوسا هەموو بەڵگەی دونیا بێنمەوە بۆ ئیسپاتی باوەڕەكەم چ تەئسیرێكی تیَ ناكەن. بەنیسبەت مرۆڤی (ملتزم) تا سەرچاوە و بارەگای سەرووی

خاوەن رای ئیلتزامکراو فەتوایێکی نوێ نەدا ئەو وەك دەروێش زەرگ وەشێنی دەکا بۆ فەتوای کۆن. ئەمانە حەقیقەتی ئاشکرا و رووداوی رۆژانەمانن، بە گوتن و نووسینیان نەهێنییەکم ئاشکرا نەکردووە. خوێنەری (ملتزم) رەنگە بە شانازییەوە شایەدیم بۆ بدا تا مردن و برانەوە هەر لەسەر باوەڕی خۆی دەمێنێ، خۆ ئەگەر بە زاریش ئیعتراف نەکا هەموو ژیانی شریتەیێکی نەپچڕاوەیە لە سوور بوون و پێ داگرتن لەسەر ئەو رایەی کە لایەنی باوەڕ پێکراو پەسندی کردەوە.

ترسی لایەنگیری پەرەسەندووی جیهانییە ناچارم دەکا پەیتا پەیتا سوپێر و قەلغان لە سەرانسەری رێچکۆلەی نووسینەکەم ئامادە بکەم بەڵکو لە تیر و شیری نارەوای بپارێزن یاخود هەر نەبێ لە تای تەرازووی مرۆڤێکی بێ تەرەف سووك هەڵنەستێ، چونکە مەعلوومە ئەگەر نووسینی یەکێکی وەك من بکەوێتە تایێکی تەرازووەوە، نووسینی نووسەرانی (ملتزم) وەك گەڵای دار دەرژێتە تایەکەی بەرامبەر. ئەم قەناعەتە لێم داوا دەکا لە نووسینی خۆم رازی نەبم بە دەعوای بێ بەڵگە و مەبدەئی (برۆ بۆ خۆت بیپێوە). لە زۆر شوێنی نووسینەکە هەستم بەوە کردووە و دەریشم بڕیوە، ئەگەر لەبەر دوورکەوتنەوە نەبا لە ئەسڵی مەوزووع دەبوا بۆ ئیسپاتی تەواو زیاتر لە سەری رۆیشتبام و پتر وەرامی پرسیاری محتملم دابایەوە، بەڵام وەك دەبینی پڕ کردنەوەی هەموو کەلەبەرێك، سەرەڕای وەخت و دەرفەت، پێویستی هەیە بە نووسینی هێندە درێژ لە بارستی کتێبێکدا جێی نەبێتەوە، ئەگەر جێشی بۆ کرایەوە بە درێژە پێدان لە زۆر رووەوە خوێنەر ماندوو دەکا و ئەرکی قورسی دەخاتە سەر کە مافی ئەوە نادەم بە خۆم لێی داوا کەم هەڵی گرێ. بە هەمە حاڵ رەچاوکردنی بەڵگە هێنانەوە لە نووسیندا هۆی ئەوەیە کە تا ئێستا چەند هەنگاوێکی میانی کۆیە و گۆڕقەرەجم بۆ نەبڕا و یەکەم خەوی ساواییی حاجیم بۆ نەخرایە بێشکەی ئەمیان یا ئەویان. نە بۆ خۆم زانیم نە بۆ خوێنەر پێم روون کرایەوە ئایا ئەم بەچکە دەستنیشانەی چارەنووسی کوردایەتی هەوەڵ هەنگاوەکانی ئاسوودەییی تەمەنی شەش حەوت ساڵیی لە رێچکولە و لەوەرگەکانی گۆڕ قەرەج بە دوا گەلە و راندا هەڵێناوە، یاخود پێشبڕکەی کەلا و جگێنە و کەوشەك و سێ بازی پێ کردووە لە کۆڵانە و گۆڕەپانەکانی کۆیێ؟ لە پێدەشتی کۆڕپەیییەوە تا سەرەو هەورازی بناری ئەو ژیانە پڕ بەهایەی ئایا لە کامیان بووە؟

داخم ناچێ شوێنی لەدایکبوون و چەند ساڵی سەرەتای عومری بۆ تەخمین

دەمێنێتەوە، با ئێمە بە درێغ و پەرۆشێکی سووتێنەرەوە جارێ دوعاخوازی لە هەردوویان بکەین بۆ هەڵسووڕان لە دەوری پرسیارەکەی دی و هەوڵ دەین بزانین ئایا حاجی قادر (کەی) هاتووەتە دونیا؟.

دەك ماڵت شێوێ زەمانە چەند ساحیرانە و نهێنکارانە پەردەی لە ناوبردن دەتەنی و وەك شەوەزەنگ، دەیخەیە سەر برا جمرانەکەت، نەخێر زادەی کۆشی خۆت، کە بوون و رووداوانە.. تا ترووسکەی لێ دەبڕی و هاوتای نەبووی دەکەی. چەندین کەس و حادیسە و هونەر و زانست و چاکە و خراپە ت خستە بن باڵی رەشی (نسیان) و تاریکستانی فەرامۆشی وەهات شاردنەوە هەر دەڵێی رۆژەك لە رۆژان پێیان ئاوس نەبووی، لە رووپەڕە بەڵەکەکانی شەو و رۆژت وەك وشەو دێر پەخش و رێزت نەکردوون. خەییام لەو دوو کارە وێك نەچووەی سازدان و وردکردنت زیرەی لێ هەستا و گوتی:

این کوزەگری دهر چونین جام لطیف

می ســازد و باز بر زمین مـــی زندش

وەك خەییامیش هۆشیار و هەستیارانی هەموو سەردەمێك ئەم گلەیییەی بێ وەفایی و ڕۆڵە خۆرییەیان لێ کردووی تا ئێمەی سەردەمی، بە اصطلاح، رۆحی زانست و پشکنین و ساغکردنەوە وەك سواڵکەر چاکەت دەڵێین تا خراپەت لەبیر بەینەوە و دەرۆزەی دوو سێ ژمارت لێ دەکەین، هەر دوو سێیەك نە زیاتر، لەنێو کەشکۆڵی هەمە بابەت و چیزەت دەریان بێنێ، بیانخەیتە سەر لەپی توقعمان بلکو بزانین یەکەم چرای نیشتمانپەروەری کوردایەتیی پەنجەی چ ساڵێکت بە کفریتی بوون فتیلەی ژینی رۆشن کرد! حاجی قادرت کەی تەسلیم بە نەتەوەی کورد و مەفتەنی کوردستان کرد!

تا من بزانم دۆزینەوەی ئەو ساڵە وەك دۆزینەوەی دانە گەوهەرێکی نیشان کراوە لە بنی گۆمدا، چونکە بەجۆرەکی قەناعەت بەخش نە بەنووسین و نە دەماودەم ساڵی لەدایکبوونی حاجی نەزانراوە، بۆیەیشە هەر یەك لە نووسەران بۆ خۆی ساڵێکی پەسند کردووە و خۆی پێ دڵنیا کردووە، ئیتر خەڵقی دیکەش بەدوا ئەودا رۆییون و شوێنیان هەڵگرتووە. بێ گومان رۆیشتن لەسەر رچەیێك هاتوچۆی لێ کرابێ و هەموار کرابێ خۆشترە لە کردنەوەی رێگەیێکی تازە کە هەر شەقڵی نەشکابێ. بەو پێیەش دووبارەکردنەوەی خەبەری مەشوور و چەسپاو ئاسانترە لە دوا کەوتنی خەبەرێك سەر و شوونی لێرە بەپێشەوەی نەبێ. عادەتەن نووسەرێك کە بەئومێدی بڵاوکردنەوەی

حاجی قادری کۆیی ب١ (٥)

نووسینەکەی بێ پەلە دەکا زووتر لێی بێتەوە و کۆتاییی پێ بێنێ، کەواتە بۆ دەبێ خۆ خەریك کا و کات بدۆڕێنێ بۆ دۆزینەوەی شتێك کەوا مەشوورە دۆزراوەتەوە. لزووم چییە بۆ گومانکردن لەو خەبەرانەی وەك حقیقەت بڵاو بوونەتەوە! ساڵی بەوەلەدبوونی حاجی، فلانەکەس لە کتێبەکەیدا نووسیوەتی، ئیتر کە نووسەری تازەی بە پەلە شتێکی حازر و بزری لەبەر دەستدا بێ چ لزوومی هەیە بە شتی ژێر پەردە و ناو تاریکی، نە خۆی و نە کەسیش ئەوەندە قووڵ نابێتەوە بۆ ئەوە بزانرێ ئەو حازر و بزرە لەگەڵ راستی و رووداوی مێژوویی و بێ گوماندا رێك دەکەوێ یان نا! ئەوەندەی لەو بارەوە نووسینم هاتبێتە پێش چاو نەمدیت یەکێك بڵێ چۆن و بۆچی فلانە ساڵی هەڵبژارد، ئایا بەبیستن یا بەخوێندنەوە یا بە تەخمین مەیلی بۆ ساڵەکە چووە.

لەلای خۆمەوە تەحقیقات نەما نەیکەم، بەڵام نەمتوانی ساڵێکی تاك و ناسراو دەستنیشان کەم و بڵێم ئەمەتە ساڵەکەی لەدایکبوونی حاجی. لەگەڵ ئەمەشدا هەندێ بنکە و دروشمی گوزارش هەیە بۆ لێکدانەوە و توێژینەوەی دەوروپشتی مەبەسمان هێندە بۆ دیار دەخەن هەر دەڵێی تیری تەخمینمان نیشان دەپێکێ، مەودای هەڵە ئەوەندە کورت دەکەن قسەمان خۆ لە راستی دەخشێنێ، نەزانراو وا کەم دەکەینەوە تارمایی زانراومان بۆ دیار دەکەوێ. لەگەڵ ئەمەشدا راستی تەواو وەك گەوهەرەکەی بنی گۆم دەمێنێتەوە.

چەند مێژو و رووداوێك هەن بە بەڵگە و بێ گومان لەگەڵ تەمەن و ژیانی سەرەتاییی حاجیدا پێوەندییان تا بڵێی بەتینە، لە شیعرەکانی حاجیش بەیتی ئەوتۆی هەن بەچەشنێك لەو رووداو و مێژووانە دەئاڵێن کە ئیتر ئەو نەتیجەی لێیان بەرهەم دێ بە لێکدانەوە و سرنجدان خۆ لە دەست دەمەتەقەی گومانکارانە و نەسەلمێنانە رزگار دەکا.

مێژوویێکی بێ شوبهە و لە کتێباندا نووسراو ساڵی ١٢٥٠ك. یە کە ساڵی لەدایکبوونی حاجی مەلا عەبدوڵڵایە.

ڕووداوێکی بێ شوبهە و لە کتێباندا نووسراو ئەوەیە کە حاجی قادر و حاجی مەلا عەبدوڵڵا هاوڕێی خوێندن بوون، سەرەڕای ئەو بەدیهییە کە هەردوویان خەڵقی کۆیەن. حاجی قادر لە دیوانەکەیدا بە هەڵبەست خۆی بووە بە شایەدی ئەو رووداوە.

ساڵەکەی وەلادەتی حاجی مەلا عەبدوڵڵا و رەفاقەتی خوێندنی لەگەڵ حاجی قادردا لێرە بەپێشەوە بوونەتە مەوزووعی لێدوان و نووسین. گوتارێکی خۆم لە جزمی

دووەمی دەفتەری کوردەواریدا لەژێر ناو نیشانی (کەیفیی جوانڕۆیی) ئەم راستییانەی تێدان.

هاوڕێیی حاجی قادر لەگەڵ حاجی مەلا عەبدوڵڵا لە خوێندندا بەقەد دیوانەکەی مەشوورە چونکە سرنجێك بگریە ئەم بەیتە:

بەبیرت دێ زەمـــانێ چـــــووینە باڵەك
بە پێ خاوسی نە کەوشم بوو نە کاڵەك

بەهۆی دوو سۆزی گەورەی یادکردنەوە و هەژاری، سەرەڕای رێکی و پاراوی و دارشتنی هونەری، لەهەموو زمانێك و زەمانێك خۆش هاتووە. دەتوانم بڵێم شاعیر و شیعر دۆستی کوردیم نەدیوە ئەم بەیتەی لەبەر نەبووبێ.

ساڵەکەی وەلادەتی باپیریشم (حاجی مەلا عەبدوڵڵا) لە چەندین جێگە بە خەتی خۆی و حاجی مەلا ئەسعەدی جەلی زادەی باوکی نووسراوەتەوە. بۆیە هەردوو راستی وەك دوو مۆم، با بڵێین مۆمێك و عەکسەکەی لە ئاوێنەدا، تا رادەیێکی بایەخدار دەور و پشتی مەبەس رووناك دەکەنەوە.

لە هەوەڵ نیگاوە مرۆڤ بۆ ئەوە دەچێ کە دوو کەس هاوڕێی خوێندن بوون دەبێ هاوتەمەنیش بن یاخود هەر نەبێ لە یەکدی نزیك بن، بەو پێیە لە ڕواڵەتدا فەرقی تەمەنی حاجی قادر لەگەڵ هی باپیرم، ئەگەر هەبووبێ، نابێ لە ٤-٥ ساڵ زیاتر بێ. دەوجا با بزانین ئەو گوتەی نووسراو کە تەواتوری دەماودەم دووبارە دەکاتەوە و دەڵێ حاجی قادر لە ساڵی (١٢٤٥)ی کۆچی لەدایك بووە، تا چەند لەگەڵ دەلالەتی شیعر و بەڵگەی رووداوان دەگونجێ؟ تۆ بڵێی ئەو ساڵەی (١٢٤٥)ە لەدوای بە یەکدی گرتن و بەراوردیکردنیش هەر جێی قەناعەت بێ!

تا ئەو ساڵانەی دوایی، راستییەکەی تا سێ چوار ساڵی دوایی، دڵی خۆم بەو فەرقی ٤-٥ ساڵی عومری هەردووکیان وەها تەسکین کردبوو پێویستم نەدەدیت بە سەیرکردنەوەی دووبارە. ئەگەر شەڕفرۆش نەبم بە ئەخبار و گوزارشاتی دەماودەم بۆ دەبێ گومان بکەم لە راستیی خەبەرێك کەوا لەگەڵ حەقیقەتی مەعلوومدا ئەوەندە رێك کەوتووبێ. چنگی کێ دەکەوێ تەواتورێك بڵێ دوو کەسی هاوڕێی خوێندن لە تەمەنیشدا ئەوەندە لە یەکدی نزیك بوون کە فەرقییان ٤-٥ ساڵ بووە، لە هەموو زەمانێك ئەو تەرزە هاوڕێیانەی خوار و ژوور دێنە بەرچاوان بەتایبەتی لە خوێندنی

مزگەوتان کە تا ئەو ساڵانەی دوایی عومری دیارکراو بۆ پلەی خوێندنی دیارکراوی مەرج نەبوو، کتێبەکان هەر لە خواری تا سەرووی سەری بۆ هەمووکەس کرابوونەوە. تازە بە تازە مزگەوتەکان پەیڕەوی یاسای فێرگە رەسمییەکان دەکەن لەوەدا هەر پلەیێکی خوێندن بەند بێ بە پلەیێکی تەمەن و لێی تێ نەپەڕێ. لەگەڵ خۆمدا بۆ زیادیی قەناعەت ئەمەشم دەگوتەوە کەوا سەرچاوەی ئەم خەبەرە چ ئاگای لەوە نییە باپیرم کوڕی چ ساڵێکە تاکو تێبینی عومری ئەوی کردبێ بە بنگە بۆ دیارکردنی ساڵی وەلادەتی حاجی قادر، دیارە سەرو سۆراغەکەی بێ بنج نییە.

هەر ئەم باوەڕهێنانەی بێ دوودڵییە بووبووە سەبەبی نەسەلماندنم کە مەبەسی حاجی قادر باپیرم بووبێ لەوەدا کە دەڵێ:

ئەی عەتارید لە دەرت خادیمی سوججادە بە شان
وەی لە کۆیی فوسەحادا قەڵەمت سنجەقە شان

حاجی قادر نییە بەیتێکی وەکو ئێوە بڵێ
ئەسپی کۆن زەحمەتە دەرچێ لەگەڵ ئاهوو رەوشان

چونکە جیاوازیی بەینی (ئەسپی کۆن و ئاهوو رەوش) لە ٤–٥ساڵ زیاتر دەگرێتەوە، تەواوەکیش زیاتر، با بڵێین هەر نەبێ ١٠ساڵێك. گەلێ لە شیعر دۆست و مێژووناسەکانی کۆیێ بێ گرێ ئەم چوارینەیان بە مەدحی حاجی مەلا عەبدوڵڵا لە قەڵەم دەدا. یەك لەوانە خوا لێخۆشبووی سمایل ئاغای مەلا ئەحمەد ئاغای غەفووری، کە پیاوێکی مونشیی خەت خۆش و باخەبەر لە تەواریخی کوردەواری و رووداو و ئەشخاسی دەوروبەری کۆیەو بابان و ئاگاداری نوکتە و لەتیفە و بابەتی ئەدەبی و فارسی و تورکی زان و لەگەڵ شیعر و شوعەرای کوردیش تا بڵێی دۆست بوو، بێ پەروا لەو دیوانانەی کە بەخەتی خۆی دەی نووسینەوە لەعاست ئەم چوارینەدا ئەمەی ئیزافە دەکرد (لە مەدحی حاجی مەلا عەبدوللا). هەرچەند لزوومیشم نەدیبێ موعارەزەی ئەو رایە بکەم، لە قووڵایی دڵمدا پێی رازی نەبووم. ئەم رەخنەی نیوە نووستوو نیوە بەخەبەر لە مێشکمدا هەر وا مایەوە بە نیوەچڵی تاکو لەگەڵ گوزەری ساڵە و ساڵی عومر و زیادبوونی خەریکیم بە لێکدانەوە و ساغکردنەوەی تەواتور دەربارەی ئەدیب و زاناکانی کورد، تا رادەیێکیش بە جۆرێکی لاشعوری سرنجم لە خۆوە کشا بۆ بەراوردییەکی ئەوتۆ لە هەندێ بەیتەکانی حاجی قادر کەوا نزیکی کردمەوە لەوە بێ

دوودڵی بڵێم حاجی قادر هەر نەبێ ١٠ساڵ بە تەمەن لە باپیرم گەورەتر بووە. زاهیرەی قەناعەت پەیداکردن بە جۆرێ لاشعوری رەنگە بۆ زۆرکەس روو بدا هەر هەندەی پێ دەوێ مرۆڤ سرنج بداتە رای و باوەڕی تا هەست بکا بە گۆڕانی لاشعوری کە بەسەری دادێ چونکە کە لەبیری کرد پار و پێرار قەناعەتی لە فلانە پرسیاردا چی بووە هەست ناکا بەو گۆڕانە شعوری و لاشعورییەی کە بۆی پەیدا دەبێ، بەلایەوە خۆی و باوەڕەکەی هەر کورەکەی پار و پێرارن. ئەغلەب خەریکبوونی زیهنیی هەمیشەیی و بەردەوام بە شتێکەوە هۆشی ون (عقل باطن) ئەوەندە دەجمێنێ بە شێوەیێکی نهێنی دەیخاتە گەڕ تا وا دەبێ لەپڕ گرێیەکی فکری وەك تەلەسم لەخۆوە دەکرێتەوە. هەڵبەت قەناعەتێکی تازە بۆ من پەیدا بووبێ بە شکڵی لاشعوری دەربارەی فەرقی تەمەنی باپیرم و حاجی قادر دەبێ لە رێی بزووتنەوەی هەست پێ نەکراوی هۆشی ونەوە بووبێ. ئەم شەرحەم هێنا ناو نووسینەکەم نەوەك وشەی (لاشعور) کە شرحی لەگەڵدا نەبێ وەك لوغز و مەتەڵ هەڵقوتێ لەپێش چاوی خوێنەر. بەداخەوە پەیڕەویکەرانی فەلسەفەی نوێ دەرگەی باسکردن لە هۆشی ون و سایکۆلۆجییان بەستووە نەکا خەڵەل بگەینێ بە تاوی فەرقی چینایەتی و عامیلی ئابووری لە پێکهێنانی دەروونی مرۆڤ. هۆشی ون سەردەکێشتەوە بۆ بەهێزکردنی عامیلی زاتی لە تەفسیری کردار و رەفتاری تاك، کەواتە با بەردێکی لەسەر دانرێ.. سەد ئەسەف.

هەرچۆنێك بێ شعوری و لاشعوری، قەناعەتی کۆنم گۆڕییەوە بە یەکەیێکی تازە و فەرقی ٥ ساڵی تەمەنیش گەیشتە ١٠ساڵ.

خوێنەری بەڕێز لەگەڵ مندا سرنجی خۆی بداتە ئەم دوو بەیتە:

سەرو ریشم سەراپا بۆتە لۆکە
بە شەو هەم رازمە پشمین و کۆکە

لەبەر پیری ئەوەندە بێ حەواسم
دەڵێی ئەرکانی ئیسلامی ئیناسم

بەر لەوە لە رووی دەلالەتیانەوە بۆ پیری لێیان بدوێین، با لێرەدا فرسەتە و هەڵەیێکی مەشوور راست کەینەوە لە گوتنەوە و نووسینی ئەو دووبەیتە. مصرعی دوایی، لە دیوانە چاپکراوەکانی حاجی بە چەشنێکی جیا لەوەی من نووسیم دەدیترێ. لە دیوانەکان وەهای دەخوێنینەوە:

دەڵێی ئەرکانی ئیسلامی نەناسم

ئەگەر ئەسڵی مصرعەکە وا با وەك لە دیوانەکاندا چاپ کراوە ماناکەی زۆر سادە دەبوو هیچ نوکتە و جوانکارییەکی تایبەتی تێدا پەیدا نابێ. نەك هەر هێندە بەڵکو ئەگەر بەیتەکە بەچاوێکی رەخنەگریی ورد سەر و بن بکەی دەبینی ئەو مەعنایە سادەیە بێ هێزیشی تێدا دیارە چونکە لە سەرپاکی نامەکەی بۆ باپیرمی نووسیوە و ئەم بەیتەی تێدایە، هیچ دەوری فکرەی ئاین دۆستی و کۆنە مەلایەتیی خۆی هەڵنەهاتووە تا لێرەدا نەناسینی ئەرکانی ئیسلام ببێتە عەلامەتێکی ئاشکرا بۆ پیری وبێ حەواسی. دەمەوێ بڵێم حاجی رێگەی خۆش نەکردووە لە شیعرەکانیدا تا لە نێوان چەندین عەلامەتی پیریدا نەناسینی ئەرکانی ئیسلام ببێتە عەلامەت. دەیتوانی بڵێ ئەوەندە پیرم ناتوانم برۆم.. یا بخۆم.. یا بنووسم، یا ببینم، یا بخوێنمەوە. دەیان (ناتوانم)ی ئەوتۆ هەن بۆ دەبێ یەخەی ئەرکانی ئیسلامی بگرێ بێ ئەوە نوکتەیێك یا لەتیفەیێك یا پێشەکییەك یا هەر هۆیەکی دەستنکیشانردن ئەمیان بێنێتە روو؟ بۆیە دەڵێم مصرعەکە بەو جۆری کە چاپ کراوە بێ هێزیی تێدایە لەلانی مەعناوە، راستییەکەی ئەمەیە:

دەڵێی ئەرکانی ئیسلامی ئیناسم

وەشەی (ئیناس) شکڵ نووسی ئێستاکەی کوردی بەئەسڵ لە وشەی (اناث)هاتووە. مەعلوومە مانای (اناث) لە کوردیدا (ژنان)ە ئەم وشەی (اناث) کە بووە بەقافیە بۆ (حەواس) بە تلفظی کوردانە دەخوێندرێتەوە و دەبێتە (اناس) کە بە رێنووسی ئێستاکە (ئیناس) دەنووسرێ. رەنگە حاجی بۆ خۆی هەر بەگوێرەی تلفظی کوردی وشەکەی نووسیبێ، چونکە لە شوێنی دیکەش ئەمەی کردووە:

بەم (نحو)یە (صرف)ی عیشق بازی
(مستقبل)ی کەمترە لە مازی

هەمان شکڵ لە مەدحەکەی بەر و بارەگای حەمەد ئاغای مامەشیش وشەی (هەمزە، فیضە، ارضە، لەرزە..)ی کردووە بە قافیە و ئەرز و فەیزی نووسیوە. کە دەڵێم رەنگە حاجی بۆ خۆی (اناس)ی نووسیبێ بۆیەیە چونکە دەستخەتەکەی لەناودا نەماوەتا قسە بە یەقین بکەم، بەڵام دەستخەتیشی نەمابێ ئەوەی لێرەدا دەیڵێم حەقیقەتە و شوبهەیێکی تێدا نییە. کەواتە بەئەسڵ نووسراوە [بەپێی شکڵ نووسینی کۆن]:

دلی ارکان اسلام اناسم

لە نووسینەوەدا نووسەران وشەی (اناسم)یان کردووە بە (نەناسم) چونکە وایان زانیوە (اناسم) لەگەڵ واتای بەیتەکە ڕێك ناکەوێ لەوەشدا حەقیان بووە: هەڵبەت بۆ ئیسپاتی پیری و بێ حەواسی ناگوترێ (ئەرکانی ئیسلامی ئەناسم). کەواتە لە ڕێی نووسینەوەی دەستاودەست وشەی (إناثم – ئیناسم) کە وەختی خۆی (اناسم) نووسراوە کراوە بە (نەناسم) بەو گوێرە ئەسڵی مەبەس و مانای بەیتەکە تێ چووە. حاجی لە ئەسڵدا گوتوویەتی:

لەبەر پیری ئەوەندە بێ حەواسم
دەڵێی ئەرکانی ئیسلامی (إناثم)

بەڵام وشەی (إناثم) لەبەر قافیەی شیعر کوردانە خوێنراوەتەوە و کراوە بە (إناسم–ئیناسم). بەم شکڵە واتای بەیتەکە روون دەبێتەوە کە ئەمەیە: لەبەر پیری ئەوەندە بێ حەواس بووم وەك ئەرکانی ئیسلامیی ژنانم لێ هاتووە، کە ئەمە ئیشارەیە بۆ گوتەیێکی کۆن کە دەڵێ ژن دینیان نوقسانە. ئەگەر لەبەر قافیە نەبا مومکین بوو بگوترێ (دەڵێی ئەرکانی ئیسلامیی ژنانم). واتای وا توێکڵدار لە سەردەمی حاجی زۆر باو بوو، ئیمڕۆش ئەگەر شاعیران بە توێکڵان بوێرێ و دەسەڵاتی هونەری ئەوەی هەبێ بیانکا بە جلی جوان، خێرا دەیانکاتە بەر هەڵبەستەکانی و شانازیشی پێوە دەکا. شیعری رەمز هێندەی توێکڵ لە خۆ ئاڵاندووە لە خاوەنەکەی نەبێ، وا هەیە، کەس تێی ناگا.

بابێینەوە سەر مەبەس، ناچاری تەواوێکی لێ دوور خستینەوە. حاجی بەم دوو بەیتە وەسفی پیریی خۆی دەکا. بەپێی سەراحەتی بێ (توێکڵ) و لەبەر هێزی دەلالەتی وشەکان، ئاشکرایەکی یەکجار ئاشکرایە کەوا هۆی ئەو بێ حەواسی و سەروڕیش بوونە لۆکەیە پیری و تەمەنی درێژە نەك ناساغی وە یا ناڕاحەتی وەزع وەیا هەر هۆیەکی دیکەی کە خەلق بێ هێز و فەرتووت دەکا. حاجی کە ئەمەی نووسیوە دەبێ پیر بووبێ و ڕێی ئەوە نییە لەو تەئکید و دووبارەکردنەوەیە کە بڵێین بۆ مبالغە بووە یاخود مەبەسی شەکوای حاڵە لە دەستی ڕۆژگار و غەریبی. ئەگەر لەبەر چاودێری لایەنی شەکوای حاڵ شتێکیش کەم کەینەوە لە واتای دووبەیتەکە دیسان ئەوەندەی تێدا دەمێنێتەوە کە حاجی پیر بووە. دەوجا با بزانین حاجی کەی ئەمەی نووسیوە؟

کەی نامەی ناردووە بۆ حاجی مەلا عەبدوڵڵا؟ بەداخەوە لێرەشدا لە تەخمین بەولاوە شتێکمان بەدەستەوە نییە بەڵام تەخمینەکەمان، خۆشبەختانە، لەسەر بناغەی مەحکەمەوە هەڵدەستێ. لەم زەمینەدا دوو بەڵگە هەن لای من یارمەتیمان بدەن بۆ نزیکبوونەوە لە زانینی کاتی نووسینی هەڵبەستەکە.

یەکەمیان ئەوەیە باوکم دەیگێڕایەوە دەیگوت بەبیرم دێ نامەکەی حاجی هات و جوابەکەی نووسرایەوە و رەوانە کرا بۆ ئەستەمبۆڵ. ئەم گوتەی (بەبیرم دێ) تەمەنێك دەگرێتەوە لە منداڵی زیاتر و لە باڵغی کەمتر. باوکم (١٢٩٣)ی کۆچی هاتووەتە دونیا. با ئەمە لێرە بێ تا بەڵگەی دووەم باس دەکەین.

بەڵگەی دووەم (مسودە)ی جوابەکەی باپیرمە بۆ حاجی قادر. ئەم (مسودە)یە لە کاغەزەێکی حکومەتی نووسراوەتەوە کە لە سەروویەوە ساڵی ١٣٠٦چاپ کرا وە. عادەتەن کاغەزی حکومەتی ساڵەوساڵ دەردەچێ و لەکار دێ بەڵام بەنسبەت ئەم کاغەزەوە کە کەوتووەتە لای کەسێکی دەرەوەی ئاڵقەی حکومەت ئیمکان هەیە لە هەمان ساڵدا بە کار نەهاتبێ. لەگەڵ ئەم ئیحتیمالەش کە رواڵەتی ساڵێك و دوو ساڵ و سێ ساڵیش دەگرێتەوە ناشێ کاغەزەکە لە ساڵێك زیاتر مابێتەوە واتە نابێ جوابەکەی باپیرم لە ١٣٠٧دوا کەوتبێ چونکە ئەوسا جێی قسەکەی باوکم نابێتەوە کە فەرمووی (بەبیرم دێ). لە ١٣٠٦ دا باوکم ١٣ ساڵی بووە بە لای منەوە ئەم تەمەنە یاخود ئەوپەڕی، تەمەنی ١٤ساڵی بۆ یەکێکی وەك مەلای گەورە کەلکی پێوە بە بۆ مەفهومی (بەبیرم دێ) چونکە لەوە زیاتر دەیخاتە وەزعێك کە بە سەروبەری (تبییض)و رێکخستن و هەناردنەوەی کاغەزەکەوە خەریك بی. باوکم لە ١٨ساڵی ئیجازەی لە باوکی وەرگرتووەو لە جێگەی ئەو دەرسی گوتووەتەوە. بە راستی کە بە وردی وەزعەکە لێك دەدەمەوە ساڵی ١٣٠٦ گەلێك لەبارتر و گونجاوترە بۆ جێبوونەوەی ئەو گوتەی (بە بیرم دێ).

دەوجا کە قەناعەت بێن حاجی قادر لە ١٣٠٦ وەیا ١٣٠٧ نامەی بۆ باپیرم نووسیبێ ئەوسا باپیرم تەمەنی ٥٦، ٥٧ ساڵ بووە. تۆ بڵێی چەند ساڵان ئیزافەی ٥٧،٥٦ بکەین تا سەر و ریش دەبێتە لۆکە و گوتەی (لەبەر پیری ئەوەندە بێ حەواسم) جێی خۆی دەکاتەوە؟ هەرچەند مەودای قسە بۆ تحدیدی ئەو ئیزافەیە زۆر بەرینە و مرۆڤ دەتوانێ ژمارەییێك بڵێ کە ئارەزووی خۆی هەڵی دەبژێرێ، بەڵام تێبینیی رووداوی دیکە ئەو مەیدانە کورت دەکاتەوە، بەدەم نووسینەوە و لەجێی مناسبی خۆیدا

باسی دەکەین. من لەو باوەڕەدام ئیزافەی کەمتر لە ١٠ساڵ بوو تەمەنی ٥٧،٥٦ ساڵی ئەم هەموو لۆکە و بێ حەواسییە بەرهەم ناهێنێ. کە باپیرم ئەوسا ٥٦ بووبێ، ئیزافەی ١٠ساڵ عومری حاجی دەگەیەنێ بە ٦٦ ساڵ. وا دەزانم ئەو تەمەنە لێی دەوەشێتەوە بەدەم سۆزی غوربەتییەوە شەکوای بێ حەواسی و ریش سپییەتیی لێ بکرێ. غوربەتیشی لێ دەرچێ، ٦٦ساڵ عومر گەلێك کەس بێ حەواس و ریش سپی دەکا. وەك دیتمان و بۆی چووین فەرقی ١٠ ساڵ عومر تەوجیهی ئەوەش دەکا حاجی قادر خۆی دانابی بە (ئەسپی کۆن) و باپیریشمی بە ئاهوو رەوش لە قەڵەم دابێ.

ئەگەر بگوترێ ٦٦ ساڵ عومرێك نییە بۆ ئەو هەموو شەکوایە دەست بدا و فەرقی ١٠ساڵانیش ئەسپی کۆن و ئاهوو رەوش توجیە ناکا ئەوسا دەبێ ساڵی لەدایکبوونی حاجی بەرەو دوا بگێڕینەوە و بیخەینە پێش ١٢٤٠ چونکە مەجالی ئەوە نییە ساڵی نامەکەی لە ١٣٠٦ وەیا ١٣٠٧ واوەتر بێنین بەهۆی ئەوەوە کە ئەوسا باوکم لە عومرێکدا دەبێ دەست نەدا بۆ (بە بیرم دێ).

لەوانەیە خوێنەر هەبێ بڵێ بۆ وا یەخەی ئەم (لۆکەی ریش)و گوتەی (بە بیرم دێ)ت گرتووە، بە هەموو رووێکدا وەریان دەگێڕی و ئەم دیو و ئەو دیویان پێ دەکەی! کەی بووە نووسەر خۆی خەریك کردبێ بە شتی وەها سادە و ئاساییەوە. بۆ ناگوێزێتەوە بۆ باسێکی گرینگتر؟ ئەگەر رەخنەی وا بگیرێ، بۆ وەرامدانەوەی مەیدانی قسەکردن فراوانە. بەڵام ئەوەندە بەسە لێرەدا بڵێم کە ئێمە خەریك بین بە دۆزینەوەی ساڵی وەلادەتی حاجییەوە دەبێ بنکە و (سەرشار)ێك[١] هەبێ لەوێوە جستوجۆی مەبەس دەست پێ بکەین، ناکرێ سەراو بین وەیا رەهەوا کەوین و (تیار)ی ئاو و با راماڵمان دا و نەزانین بۆ کوێمان دەبا. بنکە و سەرشاریش مەحکەم نەبن جستوجۆیەکە نامانگەینێ بە ئەنجامێکی خۆش. بەلای منەوە دۆزینەوەی ساڵی وەلادەتی حاجی قادریش مەبەسێکی کەم نییە. لەدایکبوونی مرۆڤ بەنسبەت هەموو ژیان و جموجۆڵییەوە وەك سەرچاوەی ئاو وایە. جوغرافیازانەکان تا دەزانن رووباری کۆنغۆ

---

(١) یاریی کلاسیکی کورد هەیە لە سەرووی مەیدانی یارییەکەدا جێگەیێکی دیارکراو تەرخان دەکرێ لە سەرەتاوە یاریکەران لەوێوە دەست دەکەن بە هەموو پێشەکییەك و لە کۆتایی برگە و پشووی یارییەکەشدا هەر لەو جێگەیە کۆدەبنەوە و دۆڕاو و سەرکەوتوو رۆڵیان بە یەکدی دەگۆڕنەوە. لێرەدا وشەی «سەرشار» بەرامبەر وشەی «منطلق»ی زۆر بەکارهاتووی عەرەبی دەوەستێ.

وەیا سەیحوون وەیا زێی بادینان لە چ ئەرز و کانیاوێك هەڵدەقوڵن چەند زەحمەت دەکێشن، وەك ئەمانەتی گرانبەها مەعلووماتێکی کە بەر دەستیان دەکەوێ جیلێکیان تەسلیم بە جیلی دوای خۆی دەکا. زۆرم دیوە زانای ئارکایالۆجی بۆ ساغکردنەوەی کاتی نووسینەوەی یەك دوو ئیشارەتی سەر خشتێکی کۆن سالەهای تەقەللای بەسەر بردووە، لە رۆژ هەڵاتەوە بۆ رۆژئاوا سەفەری کردووە، سەری مۆزەخانە و کتێبخانەی گەورەی جیهانی داوە تاکو بەشێوەیەکی مەیلەوڕاست مێژوویێکی دەستنیشان کردووە، واش بووە نەگەییوە بە نەتیجە. بەنیسبەت باسەکەی ئێمەیشەوە دۆزینەوەی ساڵی وەلادەتی حاجی وەك ئەوانە و لەوانیش گرینگترە. سەرەڕای نرخی مەعنەویی یەکجار زل، لە دۆزینەوەی ئەو ساڵەدا یا هەر نەبێ ساڵێکی لە حەقیقەت نزیك، نرخێکی مادیی مێژوویی بنجیی ئەوتۆش هەیە بەنیسبەت تێکڕای باسەکە و هەموو باسێکی عەلاقەدار لەگەڵیدا کە بە هیچ جۆر ئیمکان نییە بخرێتە پشت گوێ: دۆزینەوەی ساڵی وەلادەتی حاجی راستی و درۆیی زۆر گوتە و خەبەران ساغ دەکاتەوە کە خراونەتە گوزارشتی ژیانیەوە یا عەلاقەیان هەیە بەوەوە. بۆ نموونە دەڵێم کە گوترا لە فلانە ساڵدا حاجی رۆیی بۆ ئەستەمبۆڵ کەچی ساڵی وەلادەتی رای گەیاند حاجی لەو ساڵەدا منداڵ بووە دەرحاڵ هەڵەی خەبەرەکەمان بۆ دەردەکەوێ بێ ئەوەی مەجبوور بین خۆمان بە بەڵگەی دیکەوە ماندوو کەین، هەموو باس و خواسێکیش کە هەڵبەسترابێ لەسەر ئەو هەڵەیە لەخۆوە هەڵدەوەرێن. مومکینە دۆزینەوەی ساڵی وەلادەتی لەوەشدا یارمەتیمان بدا قەناعەت بێنین کە فلانە قەسیدەی بەپێی شێوەی هەرزەکارییەکی تێدایە [یاخود وەقارێکی تێدایە] لە موناسەبەی فلانە رووداودا گوترابێ چونکە لەو تەئریخەدا حاجی هەرزەکار [یا کامڵ] بووە. خولاسە سوودی ساغکردنەوەی ساڵی وەلادەتی شتێك نییە محتاجی ئیسپات کردن بێ.

کە ئەمە وابێ، بەداهەتەن وایشە، دوو بنکە و سەرشاری وەك شایەدییەکەی باوکم و شیعری حاجی قادریش بۆ گەیشتن بە سەرڕشتەیێکی پتەو، لەوانەن هەموو کەسێك بیانکا بە پاڵپشتی هەوڵ و تەقەللای. تا من دیبێتم و بیستبێتم هاوتای ئەو پاڵپشتەم نەناسیوە. شایەدیی باوکم و شیعرەکەی حاجی، لە هەموو شتێك بترازێ، دوو بەڵگەی عەفوی بێ مەبەسن هیچیان خۆی نەهێناوەتەوە بۆ سەپاندنی سوودێك وەیا لەسەر کردنەوەی باوەڕێك، لە هیچ ڕوویێکەوە گومانیان لێ ناکرێ لە فەرزی هی پیاوی وەك مەلای گەورە و حاجی قادریش نەبان. شایەدیی هەردوویان لەباری (ذاتی و

موضوعی)یەوە سەرووی گومان لێکردنن. ئێمە دەیانخەینە نێوان سێ مێژووی مەعلوومەوە کە (١٢٥٠) وەلادەتی باپیرمە و (١٢٩٣) وەلادەتی باوکمە و (١٣٠٦) مێژووی کاغەزەکەی حکومەتییە و دەلالەتیان لێ وەردەگرین بەڵکو بتوانین جغزێکی مەیلەو تەسك بکێشین لە دەوری ساڵی وەلادەتی حاجی، بۆ خاتری تیری نیشانمان لە هەر نوقتەیێکی ناو جغزەکە بکەوێ لە نوقتەی راستەقینەی مەبەس دوور نەکەوتبێتەوە. ئەم کارەی مێشك خەریککردن بە لێکدانەوە و بەراوردیکردن و بە یەکدی گرتن بۆ بەهێزبوونی مەلەکەی (قیاس)یش کارێکی ژیرانەیە، وەك وەرزشە بۆ لەش؛ چونکە کوردەواری تازە بە تازە کەوتووەتە سەرباری توێژینەوە، تا بڵێی پێویستی هەیە بە قووڵبوونەوە و درێژەدان بە سرنج گرتن نەکا خوو بگرێ بە مەلە لە تەنکاو و کێڵانی سەررەو. ئەوەندە هەیە، ماندووبوونمان بۆ وەدەست هێنانی ئەنجام نابێ ببێتە هۆی (تعصب) بۆ ئەو ئەنجامە. مەبەس خزمەتی راستییە، لە هەر کوێیەك سەر هەڵدا بەخێربێ. دەبینی بیری یازدە گەزی ناگا بە ئاو کەچی وادەبێ لە هەڵقەناندنی چاڵە دەغڵ ئاو دەردێ. لەگەڵ حیکایەتی ئەسپی کۆن یەك دوو قسە ماوە بیکەین و بە جارێ لێی ببینەوە. حاجی کە ئەم چوارینەی بۆ باپیرم دانابێ دەبێ پێش چوونی بۆ ئەستەمبۆڵ گوتبێتی، چونکە ماناکەی وا رادەگەینێ کە بۆ یەکێك گوترابێ لەگەڵ حاجیدا شیعربازیی کردبێ:

حاجی قادر نییە بەیتێکی وەکوو ئێوە بڵێ

لەو رووەوە شایەدییەکی بێ پەناو پێچ دەدا. کەواتە لە کاتی هەڵبەستنی ئەم چوارینەیەدا دەبێ حاجی قادر لە تەمەنێکدا بووبێ ئەوپەڕی ئیحتمالی لە ٤٢–٤٣ ساڵ زیاتر نەبووبێ، چونکە بەپێی لێکدانەوە و زەواهیری حاڵ و دەلالەتی هەندێ رووداو دەبێ چوونی حاجی بۆ ئەستەمبۆڵ لە سەرەتاکانی ١٢٨٠ بووبێ (لەجێی مناسبدا ئەم لایەنە روون دەکەینەوە)و لە ١٢٨٣ دواتر نەکەوتبێ . هەڵبەت ئەو تەمەنەی ٤٢–٤٣ ساڵی لەوەوە دێ کە وەلادەتی لە ١٢٤٠ بووبێ، وەك من بۆی دەچم، بۆیەیش لای ژووررووی مانەوەی لە کۆیە دەکەین بە ئیحتمالی ئەوە کە کاتی هەڵبەستنی چوارینەکە بێ تاکو باشتر لەگەڵ مانای (ئەسپی کۆن) بگونجێ. ئەگەر رێ هەبا مانەوەی لە کۆیە بەرەو ٨٤ و ٨٥ بێنین قاڵبمان رێکتر دەکرد بۆ قەڵای چوارینەکە چونکە پەڕاوێزی واتای (ئەسپی کۆن) بەلای پیریدا تا بڵێی خۆی لێك دەکێشێتەوە، بەڵام ئیمکان نییە ئەو خۆ لێك کێشانەوە لە چەند ساڵێکی سەرەتای

١٢٨٠ واوەتر هاتبێ لەبەر دەلالەتی شتی دیکەی بێ شوبهە کە ڕێی ئەو ئیمکانە نادەن. کە دەشڵێم دەبێ پێش سەفەری ئەستەمبۆڵ شیعرەکەی دانابێ بۆیەیە چونکە دوای ئەو سەفەرە حاجی قادر باپیرمی نەدیتووەتەوە، هەر نەگەڕاوەتەوە بۆ کۆیێ تا کەسی کۆیی ببینێتەوە، ئەڵوەدای یەکجارەکی بووە. ئەم تێبینییەی دوایی لایەنێکی دیکەش روون دەکاتەوە. حاجی کە ئەم چوارینەیەی لە کۆیێ گوتبێ چ بۆ حاجی مەلا عەبدوللّای دانابێ چ بۆ غەیری ئەو، حیسابی ١٢٨٣ تێك ناچێ چونکە بە گۆڕانی شەخسی مەدح کراوە ساڵی سەفەری ئەستەمبۆڵی ناگۆڕێ.

دوابەدوای ئەم بەراوردییە پرسیارێك خۆی دێنێتە پێش وەها چەسپاوە بە مەوزووعەوە هەر دەڵێی رووی دووەمی سککەیێکە ئەگەر ئەوەی تازە ویستمان ساغی کەینەوە رووی یەکەمی بێ. کە بسەلمێنین فەرقی تەمەنی حاجی قادر و حاجی مەلا عەبدوڵڵا لە ١٠ ساڵ کەمتر نەبێ ئەدی چۆن وا رێك کەوتووە هەردوویان رەفیقی سەرفەری خوێندن و فەقێیەتی بن؟ چۆن بەیەکەوە خوێندوویانە؟

لە رواڵەتدا پرسیارەکە وەك موشکیلە دێتە بەرچاو بەڵام بەدەم لێکدانەوەیێکی شارەزایانە پرسیارەکە وەرامێکی بێ گرێ و گاڵ بەدەستەوە دەدا.

هەموو جاران هاورێیانی خوێندن یەك تەمەن نین، یەك مادەش ناخوێنن. پلەی (مستعد)یەتی لە مزگەوت قۆناغێکی فراوانە، میانی ئەم سەر ئەوسەری بەرینترە لە قۆناغی (کلیە)ی خوێندنی نوێ. هەروەك مومکینە لە کولیەدا قوتابییەك لە پۆلی یەکەم و برادەرەکەی لە پۆلی پێنجەم بێ هەروەهاش دەشێ مستعدێك لە خوێندندا چەند ساڵێك پێش هاورێکەی کەوتبێتەوە. هاورێیی لە خوێندندا مەرج نییە دوو کەسان بێنێتە سەر هەمان کتێب. لەبەر ئەمە دەشێ حاجی قادر هەندێك لە خوێندندا بەرەوژوورتر بووبێ لە باپیرم بەڵام ئەو فەرقەشیان نەبووبی یەکیان بکا بە سوختە ئەوی دیش بکا بە مستعد.

مەعلووماتی خانەوادەیی لای من هەیە، بە ئیسپات و بێ شوبهە، ئەوە دەگەیەنێ کە سەفەرەکەی باپیرم بۆ باڵەکاتی لەگەڵ حاجی قادر بە (مستعدی) بووە نەك بە فەقێیەتی، لە سوختەیی واز بێنە. یەکێك لەو مەعلووماتە ئەوەیە هەر لەو گەشتی خوێندنی لەگەڵ حاجی قادردا باپیرم بەینێك لای مەلای (خەتی)ی خوێندووە کە لە مەلا هەرە زلەکانی سەردەمی خۆی بووە و لە عومریشدا گەورەتر بووە لە حاجی مەلا

ئەسعەد، باوکی باپیرم، بە دەلیلی ئەوە کە حاجی مەلا ئەسعەدیش لەکاتی گەنجایەتی دەرسی خوێندووە لای مەلای خەتێ. حاشیەی نووسیوەتەوە بە دەوری کتێبانەوە و لەکۆتاییدا دەڵێ لە مەدرەسەی مەلای خەتێ ئەم حاشیەم تەدوین کرد. دیارە مەلاییێکی وا زل دەرس بە فەقێ و سوختە ناڵێتەوە. مناسبی ئێرە لەتیفەییێك هەیە باسکردنی بێ سوود نییە و تۆمارکردنی دەیپارێزێ لە فۆتان. بۆ یەك دوو چرکە سەعات روخسەت دەخوازم لە گیانی حاجی قادر تاکو لەتیفەکە بە ئیزنی ئەو دەگێڕمەوە ئەوجا دێمەوە سەر ئەسڵی بابەت.

مەلای خەتێ لەسەر مەوزووعی شێخ نەبێ ماویلی کە لە جێگەی خۆیدا بە قەدەر پێوەندیی بە حاجی قادرەوە باسی دەکەین دڵی شکابوو لە حاجی مەلا ئەسعەدی باوکی باپیرم. هەرچەند لە سەرەتای عومریدا شێخ نەبی لە مزگەوتی مەلای خەتێی خوێندووە (کتێب هەیە لای ئێمە حاشیەی دەستنووسی شێخ نەبی بەسەرەوەیە و لە هەندێ جێگەدا دەڵێ لە مەدرەسەی مەلای خەتێ لای شێخ مستەفا ئەمەم نووسیەوە)، بەڵام لەدواییدا کە شێخ نەبی جەنبەی تەریقی نەقشبەندی دەگرێ و دەبێ بە (شێخ) و دەست دەکا بە (ارشاد) مەلای خەتێ لێی دەڕەنجێ و دەکەوێتە دژیەوە. وەك بیستراوە مەلای خەتێ نەقشبەندی خۆش نەویستوون، بەتایبەتی ئەو شێخە نەقشبەندییانەی لەبەر تەماعی دونیا ئیرشادەکە بۆ دین ناکەن. حاجی مەلا ئەسعەد هەرچەند بۆ خۆی ئیرشادی نەکردووە بەڵام مەشرەبی نەقشبەندیی بووە و لە زۆر جێگەدا بە دەستی خۆی نووسیوەتی (الشافعی مذهبا والنقشبندی مشربا) مەیلی بۆ نەقشبەندییەتی لە باوکیەوە[۱] بۆ ماوەتەوە کە یەکێك بووە لە خەلیفەکانی (مولانا خالد). لە کتێبی (بغیة الواجد في مكتوبات حضرة مولانا خالد) کە برازای مەولانا خالد دایناوە و لە شام چاپ کراوە چەند کاغەزێکی مەولانای تێدایە کە بۆ باوکی حاجی مەلا ئەسعەدی نووسیوە لەگەڵ شەرحی کاغەزەکان دانەری کتێب باسی هێندێش دەکا کە کوڕێکی (واثق باللە) برازاییێکی مەولانای مارە کردووە و بووە بە (داماد) بەو پێیە دەبێ دامادەکە برای حاجی مەلا ئەسعەد بێ. بەڵام ئەوەی راستی بێ حاجی مەلا ئەسعەد یەك برای هەبووە و نەشچووە بۆ شام، بە گەنجی لە کۆیێ جوانەمەرگ بووە. ئەوەی

(۱) واثق باللە مەلا عەبدوڵڵای کوڕی مەلا عەبدوڕەحمانی کاکی جەلی. ئەویش لە حەقیقەتدا حاجی بووە بەڵام بۆی بە لەقەب نەماوەتەوە بەهۆی ئەوەوە کە نەوەی خۆی شۆرەتی بە حاجی مەلا عەبدوڵڵا وەرگرت.

بووه بە داماد برای (واثق باللە) و مامی حاجی مەلا ئەسعەد بووە، نازانم دانەری کتێب چۆن لەعاست زاوای خۆیدا ئەم سەهوەی تووش بووە.

ئەم مەیلەی نەقشبەندییەتی وای کردووە حاجی مەلا ئەسعەد یارمەتیی (شێخ نەبی) بدا کە لە کۆیێ نیشتەجێ بێ و ئیرشادی تێدا بکا. دەبێ ئەوەش بڵێین لەو کاتانەدا شێخ نەبی شتێکی بێ شەرعی و ناڕەوای لێ نەدیترابوو دەنا مومکین نەبوو پیاوێکی وەك حاجی مەلا ئەسعەد، نەك یارمەتیی بدا، بەڵو کەمترین پێوەندیی لەگەڵدا پەیدا بکا. هەر چۆنێك بێ ئەوەی گوتم رووی دا بوو بە هۆی دڵشکانی مەلای خەتێ لە حاجی مەلا ئەسعەد. لە دەمی ئەو دڵشکانەدا بەدکار و فیتنەجۆ بە مەلای خەتێ رادەگەیەنن کەوا حاجی مەلا ئەسعەد لە مەجلیسی خۆیدا گوتووەتی مەلای خەتێ پیر بووە خڵەفاوە بۆیە وا لە دژی نەقشییانە. کە باپیرم دەچێتە خزمەتی و خۆی پێ دەناسێنێ کەوا عەبدوڵلای کوڕی حاجی کاك ئەسعەدم، مەلای خەتێ بەین بەینە پێی دەڵێ ئەرێ رۆڵە تۆ ناوت چییە هەر لەبیرم دەچێتەوە.. یەك دوو جار باپیرم لەسەرەخۆ وەرام دەداتەوە. دوایی کە پرسیارەکە دەوامی کرد باپیرم دەڵێ قوربان چەند جاران عەرزم کردی من فڵانەکەسم ئەگەر چ مەقسەدێك هەیە لەو پرسینانە بیفەرمووی پێم خۆشە! مەلاش دەفەرموێ کوڕم لێم مەگرە پیر بووم خڵەفاوم شتم لەبیر دەچێ... باپیرم دەزانێ مەبەسەکە چییە و قسەکە ئیشارەیە بۆ ئەوە کە گۆیا حاجی کاك ئەسعەد گوتبێتی مەلای خەتێ خڵەفاوە، ئەویش عەرزی دەکاتەوە ئەوەی بەدکاران نەقلیان کردووە ئەگەر راست با چۆن باوکم دەینارد مە خزمەتت بۆ خوێندن. جوابەکەی باپیرم دڵی مامۆستای تەسکین دەکا و قەناعەتی پێ دێنێ کە ئەوەی بە زاری حاجی کاك ئەسعەدەوە گوترابێ ئەسڵ و ئەساسی نییە.. ئیتر باپیرم بەینێك لای دەمێنتەوە بۆ دەرس خوێندن زۆریش بەینیان خۆش بووە. رەنگە جارێکی دیکەش باسی ئەم خوێندنەی باپیرم لای مەلای خەتێ بکەینەوە بۆ روونکردنەوەی بارێکی ژیانی حاجی لە کەین و بەینی خوێندندا.

جگە لەوەی باسم کرد لە ئیمکانی بوونی تەفاوت لە میانی سەر و بنی خوێندنی یەك قۆناغ، هۆیەکی بەتین هەیە بۆ ئەوەی تەفاوتی میانی حاجی قادر و باپیرم لە خوێندندا کەمتر کاتەوە لە تەفاوتی میانی عومریان کە دەساڵێك بووبێ. ئەو وەزعی خوێندنی کەوا بۆ حاجی مەلا عەبدوڵڵا رێك کەوتووە و یارمەتیی داوە مەودای بەینی کتێبان خیرا تێپەڕ کا و قۆناغی یەك لەدوا یەکی خوێندن زووتر ببڕێ، ئا ئەو وەزعە

بەنسبەت حاجی قادرەوە وجوودی نەبووە.

حاجی مەلا عەبدوڵڵا پشتاوپشت مەلایەتی و خوێندنی لە خانەوادەی خۆیەوە بە میرات بۆ هاتووە، باوکی (حاجی مەلا ئەسعەد) مەلایێکی گەورە و خاوەن دوو مەدرەسەی هەمیشە پڕ فەقێ و مستعد بووە و کتێبخانەی زۆر دەوڵەمەندی هەبووە، مەجلیسی دەرس و وەعز و ئەدەب و موناقەشەی زانستی کە بە دەوری دائیم لە گەڕدا بوو هێندەی خوێندنی تایبەتی یارمەتیی حاجی مەلا عەبدوللای داوە لە هەنگاوی بەرەوپێشەوە. هەڵبەت زەرفی وا لەبار کە بۆ یەکێك ڕێك کەوت و بۆ یەکێك ڕێك نەکەوت بەشێکی زۆر لە تەفاوتی میانی عومریان تێ دێنێتەوە.

حاجی قادر بە دەست ناگزووری و زەحمەتیی گوزەرانیشەوە تێ ماوە و لە خوێندندا دواکەوتووە. فەقێی هەژار گەلێ جاران واز لە خوێندن دێنێ یاخود کەمتەرخەمی دەکا بەهۆی ناچاربوون بە پەیداکردنی نان. باوەڕ دەکەم حاجی قادر لەم قاعیدەیە بەدەر نەبووە. بۆ ئەم لایەنە شایەدێکی باوەڕ پێکراو، خوا لێخۆشبووی، شێخ ڕەحیم بوو کە بەپێی قسەی خۆی و راگەیاندنی ئەو گوزارشتەی دەیگێڕایەوە تەمەنی لە ١١٠ساڵ تێپەڕی کردبوو، بەڵێ شێخ ڕەحیم باسی ئەوەی کردووە کە لە منداڵیدا لەگەڵ حاجی قادر بەیەکەوە شاگرد ئێمەنی دروو بوون. شێخ ڕەحیم پیاوێکی موسڵمان و راستگۆی ریز لێگیراو بوو. قسەی جێی گومان لێکردن نەبوو، چ موجیبێکیش نییە گومان لەوەدا بکرێ کە هاوتەمەن و هاوپیشەی حاجی قادر بووبێ لە کاتی منداڵیدا. هاوتەمەنێکی دیکەی خۆیشی مابوو کە ناوی حاجی شێخ مەحمود و پیاوێکی موسڵمان و بەحورمەت و لە بنەماڵەیێکی دینیی ناسراو بوو لە کویێ، ئەمیان تا ساڵی ١٩٤١ ژیا و بەگوێرەی کە لێی دەگێڕنەوە گوتبووی تەمەنی لە ١٢٠ساڵ پتر بووە، قسەکەشی راستە و بەڵگەی راستیشی ئەوەیە کە خۆی یەکێك بووە لەوانەی حاجی بەکر ئاغا بۆ موسڵی ناردوون لە ساڵی ١٢٦٠ بەدوای وەستای بینا بۆ دروستکردنی مزگەوتی گەورە.

ساڵی مردنی کە ١٩٤١ بێ و دەوەستێتە بەرامبەر ١٣٦٠ ی کۆچی سەد ساڵ دوای دروستکردنی مزگەوتی گەورەیە، هەڵبەت کە لەو ساڵەدا چووبێ بەدوای وەستادا بۆ مووسڵ دەبێ تەمەنی لە ٢٠ساڵ زیاتر بووبێ. خۆی دەیگوت تەمەنی گەییوە بە ١٢٨ ساڵ. لەگەڵ شێخ ڕەحیمیش دەمەتەقەیان بووە لەسەر عومر. هەریەکەیان داوای کردووە کە خۆی عومری زیاتر بووە. بە هەمەحاڵ شێخ ڕەحیم گوتووەتی کەوا نەك

لەگەڵ حاجی قادر بەیەکەوە شاگرد بوون و بەس، گوتووشیەتی لە تەمەندا خۆی لە حاجی گەورەتر بووە. با لێرەدا ئەوەندەش بخەمە سەر نووسینەکەم لە قسەکانی حاجی شێخ مەحموود کە گوتبووی دوای تەواوبوونی مزگەوتی گەورە بە وڵاغی خۆی وەستاکانی بردووتەوە مووسڵ و لە رێی ناو چیا رەتی کردوون و لە گوندی (فاتمەلان) کە دەکەوێتە بەینی گوندی (کێشکە و ونکە) بیرێکی لێ داوە و بە بەردی (نقار) ئەو وەستایانە هەڵیان ناوە. جا ئەگەر بیرێك هەبێ لە فاتمەلان بەو شێوە دروست کرابێ کە حیکایەتەکە رای دەگەێنێ هەمان بیرە کە بەدوا تەواوبوونی بینای مزگەوتی گەورە و بەهۆی حاجی شێخ مەحموود و بە دەستی وەستای مووسڵی هەڵنراوە. با بێینەوە سەر راستەشەقامی باسەکەمان.

خولاسەی قسە ئەوەیە حاجی قادریش وەك لە سەدان فەقێی بێ ماڵ ئەم کۆسپانە بەرهەڵستییان کردووە لە رەوتی خێرا و بێ گرێ لە خوێندندا.

لێرەدا گوزارشتێك[١] کە مناسبی جێگەیە و دێرێك لە دەفتەری ژیانی حاجی دەخوێنێتەوە خۆ فەرز دەکا بۆ نووسین و بەو نووسینە لە دەست فەوتانیش دەترازێ. جارێکیان حاجی قادر و حاجی مەلا عەبدوللا بەیەکەوە سەفەرێك دەکەن بۆ دەرەوەی کویێ، بەپێی بیستنی خۆم بۆ چنارۆك چوون، حاجی قادر بە پێیان بووە و حاجی مەلا عەبدوللا بەسواری. وەك چاوەڕوان دەکرێ حاجی لە رۆیشتندا دوا دەکەوێ. باپیریشم بە شوخییێکەوە پێی دەڵێ حاجی خێراکە دامای. حاجیش فەوری بە دەم رۆیشتنەوە بەم فەردە وەرام دەداتەوە و دەڵێ:

تۆ خۆش دەبەزی ئەسپی بەزینت پێیە
مـن ناگەمـە تۆ ئەسپی بەزینـم پێیـە

جناس و وردەکاریی فەردەکە حاجەت بە شیکردنەوە ناکا، لەخۆوە گەشەیانە و کاڵایەکن بە بەر حاجی قادرەوە شیرین. ئەم سواری و پیادەییە شتێك لە باری ئابووریی حاجی روون دەکاتەوە.

پوختەی گوتار رادەگەێنێ هۆی کورتبوونەوەی ماوەی خوێندن لە بەینی حاجی قادر و باپیرمدا لە یەکێك و دووان زیاتر بووە. کەواتە لێکدانەوەی ورد دەری دەخا

---

(١) ئـەم گـوزارشتـە بـەر لـە بـڵاوبـوونـەوەی ئـەم نـووسینـە وەك یـەکێك لـە هـەواڵـە تـازە و نەزانراوەکانی حاجی لە گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد بڵاو بووەوە.

جیاوازی ١٠ ساڵەی تەمەن لە میانی حاجی و باپیرم نەبووەتە مانعی نزیکبوونیان لەلایەنی خوێندنەوە، بەڵکو ئەو تەفاوتە هەرچەند لە زاهیردا ناگونجێ لەگەڵ هاوڕێیی خوێندنیان کەچی لە راستیدا و بە حوکمی واقیع وا رێك هاتوون و لەگەڵ یەکدیدا گونجاون هەر دەڵێی ئەگەر وانەبا پێوەندییەکەی میانی ئەو دوو مرۆڤە پەیدا نەدەبوو، واتە ئەگەر باپیرم لە تەمەندا رەفیقی حاجی قادر با لە خوێندندا نەدەبوو بە رەفیقی بەڵکو پێشی دەکەوتەوە لەبەر ئەو هۆیانە کە تازە لە باسکردنیان بووینەوە.

ئەم ئەنجامەی لێرەدا پێی گەییوم گۆڕانێکی بنجیی بەسەردا هاتووە لەچاو ئەو ئەنجامەی پێش چەند ساڵێك پێی گەیشتبووم لە تەخمینی تەمەنی کەیفی جوانڕۆیی و بە گوتار لە (دەفتەری کوردەواری)دا بڵاو کرایەوە. بەنیسبەت (کەیفی)یەوە ئەوسا بۆ ئەوە چووبووم کەوا لە تەمەندا دەبێ لە باپیرم گچکەتر بووبێ بایی ئەوەندەی کە سوختە لە مامۆستای گچکەتر دەبێ، بە دوورم زانیبوو زەکای کەیفی رێی دابێ بە دوا کەوتنی لە خوێندندا هێندەی بیکا بە سوختە لای هاوتەمەنێکی خۆی یا لە خۆی گچکەترێك. لە لێکدانەوەی ئەوسام هەر زەکای کەیفیم تێدا خوێندبووەوە، ئیحتیمالی دواکەوتن بە دەست ناگزووری و بێ وەزعییەوە نەهاتبووە بەر خەیاڵ و فکرم تا حیسابێکی بۆ بکەم، کەسیش ئەو لایەنەی تێکەڵ بەو حیسابە نەکردبوو تا من پەندی لێ وەرگرم. کەواتە من لە بیر و باوەڕی کۆنینەم دەگەڕێمەوە و ئێستا بە دوور نازانم کەوا کەیفی هاوتەمەنی باپیرم بووبێ وەیا نەختێکیش لەو بەعومرتر بووبێ و دەرسی لای خوێندبێ. بەڵام مومکینبوونی ئەم حاڵە نابێتە بەڵگە بۆ روودانی چونکە مەرج نییە هەموو مومکینێك رووی دابێ. خوێنەر دڵنیا بێ لەوە کە ئەم تێبینییەم لەبەر قەناعەتی خۆم و دۆزینەوەی سەهوێکی کۆنمە، کەم و زۆر حیسابی ئەوەم تێدا نەکردووە کە پێشدەستی بکەم لەو نووسەرانەی سەهوەکەم دەدۆزنەوە و پێمی رادەگەیەننەوە. کێ دەڵێ نووسەران گوێ دەدەنە قسەیێکی تاقانەی لێرە بەپێشەوە گوتراوی من و ئەوەندە فکری لێ دەکەنەوە کە لە زیهنیان نەقش ببەستێ و لە دوارۆژدا بەراوردی دەکەن لەگەڵ گوتەیێکی دیکەم کە لەو نەچێ. زاهیر وا رادەگەینێ لێکدانەوەکەی ئەوسام وەك خۆمی ئیقناع کردبوو لای نووسەرانی دیکەش دژی قەناعەت نەبووە دەنا دەنگێکی رەخنەی لە لایێکەوە هەر بڵند دەکردەوە. بەنیسبەت منەوە هەڵکەوت و هەڵوەستێکی خۆشە دوو دیاری پێشکەش بە ئەدیبانی کورد بکەم و یەکیان عەیبی ئەوەی پێشووترم بۆ بپۆشێ، عەیبێك کە خۆم لە دیارییەکەی خۆمی ئاشکرا دەکەم.

جگە لەو ریوایەتە کە وەلادەتی حاجی دەگێڕێتەوە بۆ ١٢٤٥ی کۆچی، ریوایەتی دیکە هەیە بۆ ١٨١٥ی ز. دەباتەوە، کە لە بەرامبەری ١٢٣١ی کۆچی دەوەستێ. نووسین هەیە وەلادەتی حاجی بەهەر دوو سالّی ك. و، ز. باس کردووە بەلاّم لەوە ئاگادار نییە کە سالّەکان یەکدی ناگرنەوە. هەمان سەهووی یەکدی نەگرتنەوە لە سالّی مردنیشی هەر ئاشکرایە کە هەندێ لە نووسەران بێ وردبوونەوەی پێویست تۆماریان کردوون. من موناقەشەی یەك یەکی ئەو جیاوازییانە ناکەم ناوی نووسەرەکانیش نابەم. نەبردنی ناوی نووسەران و موناقەشە نەکردنی سەهووەکان چ خەلەلێك بە نووسینی من ناگەینێ، بیر و باوەڕێکی لێرەدا کە بە وردی لە وەلادەتی حاجی دەدوێ ئەگەر نیشانی پێکابێ لە خۆیەوە جوابکاریی ئەو رایانە دەکا کە لەگەلّی رێك ناکەون. سەرەڕای نەبوونی خەلەل لەوەدا، نامێلکەکەی مەلا عەبدوڕەحمان کە مەلا ئەنوەر بۆی ناردووم خۆ دەکا بە چەپەرێك لەپێش تێکڕای ئەو نووسینانە کە لێیان بێ دەنگ دەبم، بەجۆرێك هەموو رەخنەیێکی کە لەوان بگیرێ نامێلکەکە بە بەرخۆی هەلّدەبڕێ، چونکە روالّەتی حالّ وا رادەگەینێ هەر خۆی سەرچاوەی ئەو نووسینانە بێ وەلەو لە لای کەسیشەوە ناوی نەبردرابێ. بە هەمە حالّ سەرچاوە ئەو بێ یا ئەو نەبێ موناقەشەی من لێرەدا لەگەلّ نامێلکەکەی مەلا عەبدوڕەحمانە چونکە لە چەند رووێکەوە بەیاخی لە نووسینی دیکە زیاتر:

یەکەم: مەلا عەبدوڕەحمان لە خانەوادەی حاجی قادرە، مەودایێکی فراوان لێی نێزیکتر تا خەلقی دیکە.

دووەم: نامێلکەکە لە سالّی ١٣٢٦–١٩٠٨ نووسراوەتەوە، کە ئەمە حەقیقەتێکە لە هەموو نووسراوەکانی بلاّو کرایەوە نزیکتری دەخاتەوە لە سەردەمی حاجی قادر، واتە خۆی سەرچاوەیێکە لە هەموان کۆنتر و بەناونیشانی (مێژوویی)ی لێوەشاوەتر.

سێیەم: شێوەی نووسینەکەی لەوانی دیکە (موضوع)ترە بەوەدا کە مەعلووماتەکە دەگێڕێتەوە بۆ سەرچاوەیێك کە لێی وەرگرتووە، لە غەیبەوە قسە ناهێنێ.

زۆربەی وردبوونەوەم لەگەلّ نامێلکەکەی مەلا عەبدوڕەحمان لەوانەن کە ئەویش لەناودا نەبا هەر دەهاتنە ناو نووسینمەوە بۆ موناقەشەکردنی بیر و باوەڕی نووسەرانی دیکە چونکە دیارە کە گوتەی هەمووان یەکێك بوو هەموویان داخوازی

یەك چەشنە هەڵسەنگاندن و پێوانە دەكەن، بەڵام هەندێ تایبەتی هەیە لە نامێلكەكەدا لە نووسینەكانی دیكە نییە بەپێی پێویست لەگەڵی دەدوێین.

وەك زیمنەن گوتم نامێلكەكەش ساڵی ١٢٣١ی كۆچی دادەنێ بە ساڵی لەدایكبوونی حاجی قادر. خاوەنی نامێلكە دەڵێ (ئەو حاجی قادرە بە قصەی باوكم لە ساڵی (١٢٣١) هیجری لە گورقەرەج لەدایك بوە). نووسینی نامێلكەكەم بۆ ئێرە گوێستەوە بەو رێنووسی كە پێی نووسراوەتەوە، ناشزانم داخوا مەلا ئەنوەر شكڵ نووسی تەواوی كردووە كە بۆی ناردووم یاخود لە نووسینەوەدا ناوناوە ئیملای خۆی تێ خستووە تۆ بڵێی مەلا عەبدوڕەحمان وەختی خۆی نووسیبێتی (گور قەرەج) چونكە ئەوسا ئەغڵەب ئەو نیشانەی (ە) كە لە جێی (فتحە) دەنووسرێ پشت گوێ دەخرا، مەیلم بۆ ئەوە دەڕوا وشەی قەرەج بە ئەسڵ (قرج) نووسرابێ. هەروەها ناشزانم ئایا رەقەمی ساڵی ١٢٣١ هەمووی بەو رەقەمە عادەتییە نووسراوە یاخود ژمارەی (٣) بە شكڵی فارسی نووسراوە، لەوەڕا وەرامی ئەو ئیحتیمالەش ناتوانم بدەمەوە كە مومكینە ئەم رەقەمە (٣) نەبێ بەڵكو رەقەم چوار بێ و بە شكڵی فارسی نووسرابێ و بە سەهوو (٣) خوێندرابێتەوە. بەداخەوە من ئەسڵی نووسینەكەم نەدیوە تا لەو رووانەوە بڕیارێكی لەسەر بدەم یا شتێكی تێدا بڵێم. من لەگەڵ نامێلكەكەدا گومانكاری ناكەم، وەك بە من گەیشتووە وای رەفتار لەگەڵدا دەكەم بێ تەئویل. جودایی لە میانی دەسنووسی مەلا ئەنوەر لەگەڵ دەسنووسی مەلا عەبدوڕەحمان ئەگەر هەبێ من تێیدا بەرپرس (مسؤول) نیم.

ئەوەی راستی بێ خەبەرێك لە بارەی حاجی قادرەوە بێ لە خزم و كەسی خۆی لە هەموو خەبەران پتر دەچێتە دڵەوە، مافی ئەوەی هەیە ترجیح بدرێ بەسەر هی دیكەدا كە وەك خۆی لە یەك پلەی باوەڕ پێكردن بن. خەبەری (بێگانە) ئەگەر بەڵگەی هەڵاوێردنی (ترجیح) لەگەڵدا نەبوو لە دوا خەبەری (خۆیی – خۆماڵی)یەوە دێ. بەڵام ناكرێ خەبەری خۆماڵی لەبەر خاتری خۆما ڵییەتی بێ هەڵسەنگاندن وەربگیرێ بەتایبەتی كە خەبەرەكە بووە بنگە بۆ لێكدانەوەی مەوزووعی گرنگ و ساغكردنەوەی شتی دیكەی پێوە بەندبوو. من كە را گەیاندنەكەی نامێلكەكە دەربارەی ساڵی وەلادەتی حاجی قادر دەنرخێنم لەبەر تیشكی ئەو دوو (اعتبارە) تێوەی رادەمێنم

١– خۆماڵییەتی ٢– گونجانی لەگەڵ واقیع.

لەو گوتەی مەلا عەبدورەحمان لە زاری باوکی دەیگێڕێتەوە ئەگەر نەگونجانێك، یا هەر کەم و کوورِییەك هەبێ، گلەیی ناچێتەوە سەر ئەو. باوەڕ دەکەم چی بیستووە ئەوەی نووسیوە لە سەرانسەری نامێلکەکەدا، بەو نووسینەوەش خزمەتێکی زلی مێژووی کردووە لە زۆر رووەوە کە پێ بەپێ لەگەڵ چوونە ناو مەوزووع لەجێی مناسبدا باسی دەکەین. کاشکی چەندین نامیلکەی وەهامان هەبا دەربارەی حاجی و غەیری حاجی لەو ئەدیبانەی کورد کەوا کەمێك نەبێ لە خەبەر و ئەسەریان نەماوە. من لەگەڵ سڵاوم بۆ گیانی مەلا عەبدورەحمان و سپاسم بۆ مەلا ئەنوەر رێ بە خۆم دەدەم موناقەشەی ئەو ساڵەی ١٢٣١ بکەم کە گۆیا ساڵی بەوەلەدبوونی حاجی قادرە.

بەلای بیر و رای منەوە هەندێ راستی بێ شوبهە هەن بە ئاسانی لەگەڵ ئەو ساڵەدا ناگونجێن، لەوانە دووی یەکجار بنجین چاو لێپۆشینیان کاری کردەنی نییە:

یەکەمیان ئەوەیە ئەگەر حاجی لەو ساڵەدا هاتبێتە دونیا فەرقی تەمەنی لەگەڵ باپیرم دەبێتە ١٩ساڵ چونکە باپیرم لە ١٢٥٠بەوەلەد بوە، ئەمەشمان پێشتر گوتووە. بە راستی ١٩ساڵ فەرقی میانی دوو جیلە، زۆر زەحمەتە مەودا بدا بەوە دووکەس لە خوێندندا هاوڕێ بن. بەڵێ وەنییە زەحمەتییەکە بگا بە رادەی (استحالة) بەڵام نەسەلماندنی خەبەر هەموو جاران پێویستی بەوە نییە خەبەرەکە (مستحیل) بێ، بەسە بۆ نەسەلماندنی کەوا لەگەڵ رووداوی عادەتی نەگونجێ. زاتەن راست نەبوونی خەبەرەکەش نە خۆی لە خۆیدا (مستحیل)ە نە چ بەڵگەی مادی وەیا زیهنی وەیا دەلالەتی رووداو هەیە راستییەکەی بسەپێنێ. هاورێیی حاجی قادر و باپیرم ئەگەر لە سەفەری عادەتی وەیا گەپ و سەیران با هەر فەرقێك هەبا لەمیانی عومریان ئیشکالی دروست نەدەکرد، ئەو ئیشکالە نەبێ کە فەرقی زۆر گەورە لە عومردا دەبێتە مانیعی برادەری نزیك و هاوڕازی. بە دەست خۆم نییە کە ئەم بەیتەی حاجی دەخوێنمەوە:

وەرە با بۆت بکەم باسی نیهانی
بە یادی عەیش و ئەییامی جەوانی

رەفاقەتێکی هێند نزیك لە وشەکان هەست پێ دەکەم بەحاڵ رێگە دەدا بۆ فەرقی ١٠ساڵ لە میانی تەمەنی ئەو و باپیرمدا چ جایی لە ١٠ساڵ پتر. لە گوتەی (یادی عەیش و ئەییامی جەوانی)شدا دەلالەتێك هەیە پشتگیری لە رایەکەی من دەکا ئێرە جێی لێدوانی نییە، جێگەی تایبەتی خۆی هەیە، کە پێی گەیشتین لێی دەدوێین.

دووەم ئەوەیە بەپێی ئەو حاشیانە کە حاجی بە دەستی خۆی لە کتێبەکەی سیوطی نووسیونی، ئەو تا کۆتاییی ساڵی ١٢٧٦ لە ناوەندی کتێبەکەی تێپەڕ نەکردووە، دەوجا کە وەلادەتی لە ١٢٣١ بێ دەبێ لە عومری ٤٥ ساڵی و بەرەودواتریش هەر خەریکی سیوطی بووبێ، کەچی سیوطی کتێبێکە لە ناوەڕاستەکانی خوێندنی مزگەوت دێ، لەگەڵ هەر وەخرانێك بێتە پێش خوێندنی مەلا و (مستعد) سیوطی خۆی بۆ ئەو عومرە هەڵناگرێ، ئەوەی راستی بێ عومری ٣٦ ساڵیش هەر عومرێکی نارەحەتە بو کتێبی سیوطی، کە من ساڵی ١٢٤٠ دادەنێم بۆ وەلادەتی حاجی گەلێك تێبینیم کردووە و زۆرم داشکاندووە بۆ تەئخیربوونی حاجی قادر لە خوێندندا بەدەست فەقیری و کەم دەستییەوە، بەو حاڵەش هەر لەگەڵ خۆمدا دەڵێمەوە تۆ بڵێی لە کەلێنێکەوە تیشکێك نەیێ و ئەو مەتەڵەی عومری ٣٦ ساڵیی کتێبی سیوطیمان بۆ هەڵێنێ؟ حاشیەکانی حاجی گەلێك لێکدانەوە هەڵدەگرن، رەنگە زۆر مەعلووماتی نوێ بەدەستەوە بدەن لەو رێیانەی کە قیاس و بەراوردکردن و بەیەکدی گرتن لەبەینی شت و دەلالەتەکەی زیهن بەرەو رووناکی دەبەن، بەڵام دیراسەی ئەو حاشیانە فەرمانێکی سەربەخۆیە پێوە خەریکبوونی هەموو چالاکییەکی دیکە دەوەستێنێت، ناچارم وازی لێ بێنم، جارێ، تا بتوانم لەگەڵ باسەکەی حاجیدا هەنگاو هەڵێنم.

بەرهەڵستیکردنی، نەگونجان لەگەڵ رووداو با لەلایێك دانێین و سرنجێك بدەینە عەینی نووسینەکەی ناو نامێلکە و هێمای هەندێ باری بەهێز و بێ هێزی شایەدییەکە بۆ ئەو ساڵەی ١٢٣١.

مەلا عەبدوڕەحمان دەڵێ (ئەو حاجی قادرە بە قصەی باوکم..). شایەدی وەلادەتی حاجی قادر لە ساڵی ١٢٣١، باوکی مەلا عەبدوڕەحمانە نەك خۆی. تێوە ڕامانێکی خێرا لەو درەختەی خانەوادەیی کە دەرمان هێنا بەپێی راگەیاندنی نامێلکەکە بۆمان دەردەخا چەند کەس لە بنەماڵەی حاجی قادر مەلا بوون. لە هەوەڵ نیگاوە دیار دەکەوێ باوك و باپیری مەلا عەبدوڕەحمان هیچیان مەلا نەبوون واتە نەخوێندەوار بوون. بەلامەوە جێی پرسینەوەیە نەخوێندەوارێکی وەك باوکی مەلا عەبدوڕەحمان کە باوکی ئەویش نەخوێندەوار بووبێ ئەو ساڵەی ١٢٣١ی چۆن زانیوە؟ دەزانین مەلا و شێخ و خوێندەوار ئەغڵەب لەعاست مێژوودا کەمتەرخەم بوون، تۆ بڵێی، باوکی مەلا عەبدوڕەحمان چۆن بۆی لواوە لە خەلە و خەرمان و جووت و کێڵگەوە ئەو دڵ و دەروونەی بروا بۆ ئەزبەرکردنی ساڵی بەوەلەدبوونێك کە بە هیچ جۆر تێکەڵ بە

مەسلەحەتی نەبیٚ؟ بەڵیٚ لە عەقڵ دوور نییە بابی حاجی قادر کە خۆی مەلا بووە لە گۆشەی کتێبێك مێژووی وەلادەتی حاجیی نووسیبێتەوە، بەڵام بەئاسانی ناچێتە دڵەوە فەللاح و جووتیار ئەو تەرزە خەبەرە بە هەند هەڵگرن و لە بیری نەکەن. با ئەوەش بڵێم ئەوسا کە حاجی لەدایك بوو کەس نەیدەزانی لە دوارۆژدا دەبێتە ئەو بوێژە نەمرە دەست نیشانە تا ئامۆزاییێکی نەخوێندەواری باوکی لەگەڵ رۆژی وەلادەتی خەریك بیٚ. بەڵیٚ من ناڵێم زانینی شتی وا (مستحیل)ە بەڵام کە (مستحیل) نەبیٚ ئاسانیش نییە بەنیسبەت پیاوی نەخوێندەواری لادێوە. مەلا عەبدوڕەحمانیش چ تەوجیهێك ناکا بۆ ئەو گوتەی (بەقصەی باوکم) داخوا ئەو باوکە چۆنی زانیوە و لەگەڵ نەخوێندەواریدا چۆنی فەرامۆش نەکردووە! رەنگە بگوتریٚ ئیمکان هەیە باوکی مەلا عەبدوڕەحمان مەلا بووبیٚ هەرچەند بەمەلا ناوی نەهاتووە لە نامێلکەکەدا. بەڵام ئەم زەننە بیٚ ئەساسە چونکە نامێلکەکە شەخس بە شەخس لانی مەلا بوون و مەلا نەبوونی دەربڕیوە تەنانەت لەعاست کوڕی چوارەمی مەلا ئەحمەدی گەورە بەیانی ئەوە دەکا خۆی و نەوەی مەلا بوون بەڵام کوڕی مەلا نەبووە. جگە لەمەش، عادەتەن پیاو بۆ باوکی خۆی هەرچی هۆیەکی حورمەت شك ببا لێی درێغ نییە، ئەگەر باوکی مەلا عەبدوڕەحمان نیمچە مەلا با وەیا ناو و لەقەبی مەلای پێوە با لەوانەبوو بە مەلای ناو بردبا . زاتەن بنەماڵەیێکی وا بچووك هەر ئەوەندە مەلایەی لیٚ پەیدا دەبیٚ کە نامێلکەکە بە مەلای داناوە. هەڵبەت مەلایەتی، پشتاوپشت، هەموو خانەوادە بەخێو ناکا. لەگەڵ زۆر بوونی کەسانی بنەماڵەی خەلقەکە بۆ وەدەست هێنانی گوزەران دەبیٚ خەریکی کار و کەسب بن کە پێی بژین، هەر ئەوەیشە لە نامیلکەکەدا خۆی دێنێتە بەرچاو.

بەپێی لێکدانەوەی من گوتەی (بە قصەی باوکم) بەوجۆری لە نامێلکەکەدا نووسراوە بە گوتەی بیٚ بەڵگە دەژمێردریٚ و نابێتە هۆی رەدکردنەوەی قەتعی خەبەرێکی دیکە کە لەگەڵیدا نەگونجیٚ.

نیوە بەرهەڵستێکی تریش هەیە دەبێتە دوا ئاڵقە زنجیرەی ئەو بەرهەڵستانە: لە فەرزیٚ حاجی لە ١٢٤٠ بەوەلەد بووبیٚ، وەك من بۆی دەچم، تەمەنی ٦٦ ساڵی بووە کە نامەی بۆ باپیرم ناردووە و تێیدا شکایەت دەکا لەدەست پیری و بیٚ حەواسی تا دەگاتە رادەیێك کە دەڵیٚ (منیش کاتی دەزانی پێم هەڵ – ئەنگووت). لەوە بەولاوە حاجی ٨ ساڵێك وەیا زیاتر ژیاوە بەپێی ئەوە کە رۆژنامەی (کوردستان)ی (ثریا

بدرخان) رادەگەینێ لە ١٨٩٧ مردبێ کە دەکەوێتە بەرامبەر ١٣١٥ی کۆچی. خۆ ئەگەر لە ١٢٣١ بەوەلەد بووبێ دەبێ تەمەنی لەکاتی نووسینی نامەکە ٧٥ ساڵ بووبێ، واتە ٨–٩ ساڵ ژیابێ بەدوا ٧٥ ساڵاندا و تەمەنی گەیشتبێتە ٨٤ بەپێی مێژووی کۆچی: وەك بڵێی ئیحتمالی ژینی ٨–٩ساڵی بەدوا ٦٦ساڵدا زیاتر دەگونجێ لەگەڵ ئەو هەموو شەکوایە لەدەست پیری و بێ حەواسی و چاوەنۆڕکردنی مردنەدا نەك بەدوا ٧٥ ساڵان، چونکە مەعلوومە خۆڕاگرتن لەبەر ناخۆشی و بێ تاقەتی بۆ ماوەی ٨ ساڵ لەگەڵ عومری نوێتر وێچووترە تا هی کۆن بەڵام ئەم تێبینییەم راگەیاندنێکی سستی (استئناس)ی هەیە و بەس، رێی ئیحتمالی دیکە کوێر ناکاتەوە، هەروەك مومکینە یەکێك لەدوا ٦٦ ساڵ ماوەیێك بژی مومکینە دوای ٧٥ ساڵیش هەمان ماوە بژی. بۆیێ لەپێشەوە گوتم (نیوە بەرهەڵست)، دەتوانی لای خۆتەوە خەتێکی بە سەردا بینی و رەشی کەیەوە.

لێکدانەوەیێك لەو رووبەڕووکردنی ساڵی بەوەلەدبوون و مەرگی حاجی خۆ دێنێتە پێش دەبێ حیسابێکی بۆ بکرێ و بەلایێکدا ساغ بێتەوە: ئەگەر رازی بین بەو ساڵەی ١٢٣١ دەبێ چی دیکە نەگوترێ حاجی لە ٧٧ ساڵیدا مردووە چونکە حیسابێکی سەرپێیی دەریدەخا ئەمە وا نییە. ١٢٣١ دەکەوێتە بەرامبەر ١٨١٥–١٨١٦ی زاینییەوە، دەوجا لەو ساڵانەوە تا ١٨٩٧ کە ساڵی مردنیەتی ٨١–٨٢ ساڵ دەگرێتەوە. خۆ ئەگەر لە ١٢٣١ەوە تا مەرگی هەر لەسەر حیسابی کۆچی بڕۆین ئەوسا ١٨٩٧کە دەکەوێتە بەرامبەر ١٣١٤ – ١٣١٥بەو پێیە دەبێ بڵێین تەمەنی ٨٣–٨٤ ساڵ بووبێ.

ئەمە لە لایێکەوە، لە لایێکی دیکەشەوە ئەگەر رازی بین بەوەی حاجی ٧٧ساڵان ژیابێ ئەوسا دەبێ بڵێین وەلادەتی ١٨٢٠ ی زایین بووە (١٨٩٧–٧٧=١٨٢٠) کە ئەویش دەکەوێتە بەرامبەر ساڵانی ١٢٣٥–١٢٣٦ی کۆچی بەو پێیەی چی دیکە باسی ١٢٣١نەکرێ وەك ساڵی لەدایکبوونی. ئەوەی راستیش بێ لە کەسم نەبیستوە و نەزانیوە حاجی گەیشتبێتە ٨٠ ساڵ عومر.

وەك لە درێژەی ئەم لێکۆڵینەوە دەردەکەوێ تا من بزانم و بۆی بچم بەجۆرێکی دڵنیاکەر جێگە و ساڵی لەدایکبوونی حاجی قادر بە کەس ساغ نەکراوەتەوە، تا مەعلووماتی دیکەی یارەمەتیدەریش پەیدا نەبێ بەو هێندە مەعلووماتەی لەبەردەستاندایە ساغکردنەوەی موشکیلە، هەر کەسە بۆ خۆی دەتوانێ زیهنکاری و وردبوونەوەی تایبەتی خۆی بکا و ساڵ و جێگەیەك دەستنیشان بکا.

بەداخەوە ئەم ونی و نەزانراوییە پەردەیێکە بەسەر بەشی هەرە زۆری ژیانی حاجیدا کشاوە. تا ٣٠-٤٠ ساڵێکیش لەمەوبەر ئەگەر پرسیار و توێژینەوەی چالاکانە کرابا و بەرهەمەکەی نووسرابایەوە پیاوی ئەوتۆ مابوون لە چونیەتیی ژیانی حاجی زۆریان دەزانی بەتایبەتی بەر لە سەفەری بۆ ئەستەمبۆڵ، بێ گومان مەعلووماتی ئەوان ئەغلەب باری ژیانی حاجی رووناك دەکردەوە و ئێمە و خەلقی دوا خۆمانی لە دەردی سەری تحقیقاتی دووبەختی رز گار دەکرد.

یەکێك لەو پیاوانەی ئیمکان هەبوو مەعلووماتی لێ وەربگیرێ خوا لێخۆشبووی (حاجی محەمەدی حاجی عەلی) بوو کە مەشووره بە (حاجی یە گەورە) و هاوچەرخێکی حاجی قادر و حاجی مەلا عەبدوللا بوو، هەرچەند لە تەمەندا شتێك لەوان کەمتر بوو. تا دوای ١٩٣٠ یش ژیا بەقەدەر کتێبێکی مناسب لە ئەخبار و گوزارشاتی پیاوانی سەردەمی خۆی دەزانی، لە زیمنیان حاجی قادر. وا بووە ئەم حاجییە گەورەیە لەبەر شارەزایی و ئاگادارییێکی تایبەتی خۆی کە هەیبووە غەڵەتی دەماودەم وەیا نووسراوی لە شیعری حاجی قادر راست دەکردەوە. ئەمە یەکێکە لەو راستکردنانەوە. لە دیوانەکانی حاجیدا نووسراوە:

منیش ئەم نامەیەم نووسی بە تەعجیل
شڕ و وڕ وەك خرار و کۆنە زەنبیل

حاجییە گەورە لە خوێندنەوەی ئەو بەیتە و راستکردنەوەی هەڵەی کە تێیدایە تووشی دڵگەرمی و عەسەبیەت دەهات، دەیگوت خەلقەکە نازانن چ دەڵێن و چ دەکەن. دەبێ بگوترێ (شڕ و دڕ) نەك (شڕ و وڕ) چونکە وشەی (شڕ) خرار دەگرێتەوە (دڕ) یش بۆ کۆنە زەنبیل کە کۆن بوو شووەکانی لێك هەڵوەشان و هەندێك لەو شوانە شکان و وەك شانەی کەلۆسی لێ هات ئەوسا (دڕ) دەبێ نەك (وڕ). کە گوتت (شڕ و وڕ) هەر بۆ شتی ئەوتۆ دەگەڕێتەوە کە بدڕێ وەك قوماش وەیا جەواڵ وەیا خرار. حاجییە گەورە بە زۆری لەگەڵ حاجی قادر گفتوگۆ و دیدەنی و رابواردنی بووە، زۆریش لە حاجی مەلا عەبدوڵلا نزیك بووە، سەفەری کورت و درێژی لەگەڵدا کردووە.. بۆ خۆم دەمدی باوکم لە جەژنان وەیا هەر جارێك رێی کەوتبایە نزیك ماڵی حاجییە گەورە دیدەنی و ئەحواڵ پرسیی دەکرد و تەواوێك لای دەمایەوە. ئەوسا کە من دەمدی چاوەکانی نەمابوون و بزووتنەوەشی بەئاسانی بۆ نەدەکرا، بەڵام لەو سەرلێدانانەی باوکم و ئەوەندەی لای دەمایەوە سۆز و جۆشێك ئەو مرۆڤەی دەگرتەوە هەر دەتگوت ئێستا ئاگری تێ بەردەبێ

و خەلقەکەش لەگەڵ خۆیدا دەسووتێنێ. هەرگیز نەبووە لەو دیدەنییانە کەسێك حازر بووبێ و لە کروژنی گریانی نەدابێ. هەستت دەکرد بەهۆی ئەوەوە کە مەلای گەورەی کوڕی حاجی مەلا عەبدوڵڵا سەری بەژووورە تاریکەکەیدا کردووە و هاتووەتە ئەحواڵ پرسینی، هەموو رابردووی عومری لەو چەند دەقیقەیەدا کۆ دەبێتەوە، وەك کۆست کەوتووی کوڕ مردوو شین و شەپۆڕ دەکا بۆ ئەو کۆچ کردووانە کە بەلای ئەوەوە وەك شەوچرا سەردەمی گەنجی و تافی جوانییان روون کردووەتەوە. وەك رۆژ ئاشکرا بوو کە باوەشی بە باوکمدا دەگرت تا ناخی دەروونی بۆنی هەڵدەمژت و لە قوڵپی گریانی دەدا، باوەش بە حاجی قادر و مەلا عەبدوڵڵا و حەماغا و ئەمین ئاغا و هەموو کۆچ کرووەکاندا دەگرێ و شیوەن بۆ یادگاریان دەکا. وەی کە دەتلامەوە و موچڕکی پەیتا پەیتا هەموو لەشمی دەگرتەوە و بێ ئیختیار وەك حازرانی مەجلیس دەکەوتمە گریان. داخ و سەد داخ چەندین داستانی چۆنیەتیی ژیان و رابواردنی هاوچەرخەکانی خۆی، کە حاجی قادر یەکێکیان بوو، بە هەموو تەفسیلاتی گوزارشاتی سەر بەو داستانانە لەگەڵ مردنی حاجییە گەورە و ئەمسالی ئەو مردن. وەی حەیفە مێژوو بمرێ لەبەر کەمتەرخەمیی زیندووان. ئێمە لەو نووسینەدا جارێکی دیکەش سڵاو لە گیانی حاجییە گەورە دەکەین و لە شەخسییەتی ئەو بەڵگەی مادی وەردەگرین بۆ ئیسپاتکردنی راستییەك و سپیکردنەوەی هەڵەیێك دەربارەی رووپەڕەیێکی زۆر گرینگ لە دەفتەری وجودی مادی و مەعنەویی شاری کۆیێ بەتایبەتی و هەموو کوردستان بە تێکڕایی.

بەڵێ بە مردنی یەك لەدوا یەکی ئەو کەسانە مەعلوومات دەربارەی حاجی قادر کەم بووەوە تا گەیشتینە حاڵێك چەند وشە و سەرگوزەشتی تەفرەقە نەبێ بەدەستمانەوە نەماوە. ئەوەندە مەعلووماتی کە هەیشە تاك تاکە نەبێ دەمەتەقەی بەسەرەوە هەیە و لە گومان دوور نییە. وا دەبێ بە زەحمەتێکی گران هەندێکیان دەخرێنەوە سەر هەندێکیان و گونجانێك لە میانیاندا پەیدا دەبێ. بەڵام بەهۆی ئەوەوە ژیانی حاجی پێوەندیی هەبووە لەگەڵ کەسانی وەك باپیرمدا کەوا تا رادەیێك لە ئەحواڵ و گوزارشاتی ژیانیان خەبەر و ئەسەری بێ شوبهە بەجێ ماوە، نەختێك لە گوزارشت و ژیان و خوێندنی حاجی لە کۆیێ و شوێنەکانی دیکەی کوردستان پارێزراوە، بەپێی کەم بوون و نەمانی پێوەندیی ئەوتۆیی تاریکی لە دەوری حاجی زیاد دەکا و تێر دەبێ. ناونـاوە فەردێك یا زیاتر لە شیعرەکانی حاجی ئیشارە دەکەن بۆ ئەو گوزارشتانە، لەهەندێ شوێنی ئەم نووسینەدا بەپێی داخوازی مەبەس و لە گوێرەی

ئیمکان سوود لەو ئیشارانە وەردەگرین. چارمان ناچارە لە بەر کەمیی خەبەراتی ژیانی حاجی دەبێ خۆ خەریك کەین بە دەلالەتی هەموو ئیشارە و نیگا و نیم نیگای قسە و تەواتورێك چ لە دیوانەکەیدا و چ لە سەرچاوەی دیکە و چ لە گێڕانەوەی دەماودەمەوە پێمان گەیبێ. وەك شوێن هەڵگر بە وردبوونەوەی دوور و درێژ و پسپۆڕانەی خۆی لە نەختێك داڕووشانی خاکی لاڕێیەکەوە شوێن دەردەکا بۆ حەشارگەی ماڵی ونکراو، یاخود زانای ئاسار لە کەرتی وشەیێکی نیوە سواو بەسەر خشتێکی شکاوەوە پەیامێکی زۆر و زەبەندە لە رابردوێکی کۆن و شرایەوە وەردەگرێ ئێمەش دەبێ دوا دڵۆپی واتا لە هەموو وشە و خەبەر و رووداوێك هەڵگوشین کە نەختێك رووناکی بخاتە سەر لایەنێکی تاریك لە ژیانی حاجی. ئەگەر شوێن هەڵگر و زانای ئاسار ورد نەبنەوە لەو نەختە داڕووشانە و ئەو کەرتە وشەیە نەماڵی دزراو بەسەر دەگێڕێتەوە و لە نهێنیی مێژوو خۆ بەدەستەوە دەدا. زاتەن تا ئێستا لە نووسینەکەمان بە گوێرەی دەسەڵات هەر وامان کردەوە. بەڵام لەم کارەی وردبینییەدا دەبێ مانای دروست و لە باوەڕ نێزیك لە رەمز و ئیشارە و گوزارشت وەرگرین، نابێ وەك ئەو مەلایە بین لێیان پرسی (مامۆستا مانای چییە (وجر بالفتحة ما لا ینصرف))، ئەویش سەیری کتێبانی کرد و بە زاهیر لێکی دایەوە ئەوجا گوتی (مانای ئەوەیە جورە جورێ بە مەلا فەتحوڵڵای بێخن تا ئیسراف نەکا).

گوزارشتی مێژوویی و رووداوی لێرە بەپێشەوە، ئەویش وەك رووداوی بەردەمی خۆمان تا ئاساییتر و بێ تەئویلتر بێ لە راستی نزیکترە. حیکایەتی دەسکرد و هەڵبەستراو جەمسەری تێك بەستن و پێکدادروانی بە ئاسانی دیار دەکەوێ بۆ چاوی رەخنەگر، یاخود با بڵێم ئەگەر پیاو خۆی لێ نەناس نەکا لە چاوی دەچەقێ. رابردووش وەك ئێستاکە وایە چ سیحر و تەلیسمی تێدا نییە، کە سەری کێشاوە بۆ کاری پەری و جادوو یا هەر لە بنەڕەتدا درۆیە و هەڵبەستراوە یاخود لەناو درۆ شراوەتەوە. لە کاری پەری و جادوو هەر حیکایەتی ئەفسانەیی مەبەس نییە، هەموو ئەحواڵ و ئەتواری مرۆڤ لەوانەیە بە گێڕانەوەی دەماودەم، یا لەگەڵ مەیل و ئارەزووی لایەنگیر بەرگی ئەفسانەییی لەبەر بکرێ. ئەوەی لە سەرەتاوە گوتم دەربارەی (دژکاری و لایەنگیری) دەری خست کە حاجی قادریش بە دەست نووسینی تازەوە لەوانەیە بکەوێتە ناو تەم و جلوبەرگی ئەفسانەیییەوە و لە سەردەمی خۆیەوە راگوێزرێتەوە بۆ رۆژانی ئێستاکە. هەڵبەت نووسەرێکی دوا رۆژیش ئەو گوێزە گوێزە بەحاجی و غەیری

حاجی دەکا چونکە دیارە کە حاجیی دوێنێ بۆ ئیمڕۆ دەست نەدا هی ئیمڕۆش بە کەلکی سبەینێ نایێ، هی سبەینێش بەکەڵکی دوو سبەی نایێ. هەروەها تا ئەو هەموو بەرگانەی لەبەری دەکرێن لە جیلێکەوە بۆ جیلێك بەقەدەری پەڕی تاووس یا شەبەندەبەڕۆژە رەنگاوی دەبن حاجیش لەناویاندا وەك یەکێك لە هەزاران پیاوی مێژوویی لێ بەسەردێ کە ئەسلەکەیان بەتەواوی لەناوچووە و بوون بە شیرەخۆرەی پەری و پەروەردەی ئاسمان. ئێمە تا دەتوانین لە مەڵبەندی ئادەمزاد لانادەین بۆ بەهەشتی پەری و لانەی فریشتەی دەستکرد، گەرما و سەرمای سەخت و ناخۆشی کوێستان و گەرمێنی راستەقینە وەك خۆیان دەهێڵێنەوە، بە (کوندێشن)ی تەکنیکی ئیمڕۆ سازگاریان ناکەین (ئەگەر چمان لەباراندا هەیە با هاوین و زستانی حقیقی بە کوندێشن و تەکنیك سازگار کەین). تا ئێرە ئەو قسە و تەواتور و مێژووی کە هەبوون لەگەڵ جێگە و کاتی لەدایکبوونی حاجی عەلاقەدار بەجۆرێکی بێ تەرەفانە خستمانە سەر سەفحەی نووسین و بەر تیشکی رەخنە، ئەوەی راستیش بێ درێژەی موناقەشە لەوە پتری دەخایاند بەڵام ئەو هێندەی کە لە نووسینەکەم کورت کردەوە بابەتی دیراسەیێکی قووڵترە، پەڕاندنی زیانی بێرە نەگەیاندوە. تەنها شتێکم گل دابێتەوە و نەمخستبێتە زنجیرەی قسان تێبینیی ئەوە پێی کردووم بەرژەوەندی گلدانەوەی پترە لە سوودی بەرهەمەکەی چونکە شەڕە دەندوکێکی زۆر دەگێڕێتەوە و بینەو بەرەیێکی فراوان بەلاوە دەنێ و چ ئەنجام و بەرهەمێکیش لەکیس نادا، ئەگەر بمزانیبایە گلدانەوەی زەرەر دەبەخشێ بێ گومان چەندێکی ماندووی کردباین دەمهێنایە روو و بە تێر و پڕی لێی دەدوام.

بەدوا لێکۆڵینەوەی جێگە و ساڵی وەلادەتی حاجی باسی گوێستنەوەی لە گۆڕ قەرەجەوە بۆ کویێ دێتە پێش. لێرەدا سێ ئیحتمال دێتە بەرچاو: یا دەبێ باوکی هاتبێتە کویێ و ئینجا حاجی لەدایك بووبێ، یا کوڕ و باوك بەیەکەوە گوێستبیانەوە بۆ کویێ، یا دوای مردنی باوکی بە منداڵی هاتبێ بۆ کویێ لەگەڵ دایکی. ئەو سێ ئیحتماله خۆ نیشانی زیهن دەدەن بێ ئەوەی چی لێرە بەپێشەوە گوتمان تەدەخولێك بکەن، بەو نیازەش لێیان دەدوێم کەوا رەنگە لە دواڕۆژدا کەسێك بگاتە یەکێك لەو قەناعەتانە کە بەر یەکێك لە ئیحتمالەکان دەکەوێ، ئەوسا قسەیێکی من لێرەدا بۆ تێکڕای ئیحتمالەکان دەینووسم رەنگە یارمەتیی ئەو کەسە بدا لەو رێبازی تێیرا دەڕوا.

وەك گوتم ئیحتیمالێك ئەوەیە، ریوایەتیش هەیە سوورە لەسەری، کە مەلا ئەحمەدی

باوکی حاجی دوا ڕۆژانی ژیانی لە کۆیێ بەسەربردووە و لەوێش مردووە. ئەگەر ئەم ڕیوایەتەراست بێ پرسیاری جێگەیێکی گوزەرانی ئەو خێزانە بچووکە لادێییە هەڵدەستێ لە جێگەیێکی وەك کویێ کە بەنسبەت لادێوە مەسرەفی زیاتر و گوزەران لێکردنی زەحمەتترە. بەڕاستی پرسیاری گو زەرانکردن لەگەڵ هەموو ئیحتیمالێك هەر بە ملەوەیە چونکە بە هەر جۆر و شکڵێك گوێستنەوە بووبێ مەعیشەت لە هەوا دەست ناکەوێ. لە حاڵێك کە مەلا ئەحمەد هاتبێتە کۆیێ ئیشکالی گوزەرانی لەوەوە هەڵدەستی کە ئەو لە کویێ خاوەن مزگەوت و جێگە و ڕێگە نەبووە تا باری مەعیشەتی پێ ڕاست کردبێتەوە. نەبیستراوە چ لە گۆڕ قەرەج بووبێ چ هاتبێتە کۆیێ دەستمایەیێکی ئەوتۆی هەبووبێ کاری بۆ ئاسان کا و لە غەریبی پێی بژی وەیا مامڵەتی پێوە بکا بەسەر پێوە یا بەسەر دوکانێکەوە. دەمێنتەوە ئەوە کە بگوترێ سادەیی ژیانی ئەو سەردەمە و قەناعەتی ناچاری لەلایەکەوە و کەم خێزانی و گەلان گەدانیش لە لایێکی دیکەوە پێویستیی گوزەرانی ماڵی مەلا ئەحمەدی چی ئەوتۆ تێ نەپەڕاندووە لە بەرهەمی ئەو کشتوکاڵە کە لە گۆڕ قەرەج پێی ژیاوە. ئەوسا و ئێستاکەش خێزانی لادێیی کە تازە دێتە شار تا خوو دەگرێ بە عادەت و گوزەرانی شارستانی مانگا و بزن و مەڕ بەخێو دەکا. لە شیر و ڕۆن و بێچووەکانی سوودێکی مناسب وەردەگرێ. جێی باوەڕە ئەگەر بگوترێ ئەو خێزانەی کە حاجی قادر تێیدا کۆرپە و ساوا بووە خێزانێکی لادێیی خاوەن ئاژەڵێکی کەم و لە دوورەوە تێکەڵ لەگەڵ خەلە و خەرمان و کشتوکاڵ بووە. ئەم ڕیوایەتە لە قسەی دەماودەم بەولاوە هیچ بەڵگەیێکی نووسراو پشتگیریی ناکا، ئەوەندەی من بزانم. هاتنی باوکی حاجی بۆ کۆیێ و مانەوەی لەوێدا تا کۆتاییی ژیانی لەخۆوە وەرامی ئەو پرسیارە ناداتەوە داخوا حاجی لەکوێ هاتووەتە دونیا. ڕیوایەت بەرامبەرئەم پرسیارە دەبێتە دوو جۆر یەکیان ئەوەیە کە حاجی دوای هاتنی باوکی بۆ کۆیە و نیشتەجێبوونی لەوێ بەوەلەد بووە، ئەوی دیکەیان دەڵێ باوك و کوڕ بەیەکەوە هاتوون بۆ کۆیێ بەڵام کوڕ منداڵ بووە نەك هەراش. لەم ڕیوایەتەدا، بە هەردوو جۆریەوە، ساڵی مەرگی مەلا ئەحمەد بێ سەر و شوون دەمێنێتەوە. هەڵبەت وەك نەزانرێ کەی مردووە دیارە ناشزانرێ لە دەمی مردنیدا حاجی لە چ تەمەنێکدا بووە، هەروەها لەوەش بەدەنگ نایێ داخوا گوزەرانی حاجی دوای مەرگی باوکی چۆن گەڕاوە. بەڵام لەم بابەتەوە بە (استدلال)و وەرگرتنی پەند لە خودی ڕیوایەتەکە جۆرە گوزەرانێکی عادەتی دێتە بەر چاو، کە مەلا ئەحمەد

لە کۆیێ ژیابێ دیارە ماڵێکی سەربەخۆی هەبووە، زاتەن ریوایەتەکەش هەروا دەڵێ، دوای مەرگی تەنها ژنێك و کورێکی لەپاش بەجێ ماوە، کە حاجی قادرە. لە حاڵی وەهادا زۆر جاران دیتراوە خێزان دوای مەرگی خاوەنی بە کولەمەرگیش بێ گوزەرانی پێك هێناوە و ژیانی تەئمین کردووە. دوور نییە خەلق و خواهـ بێ ئەوە دڵ شکستەیی وەیا بەخۆداشکانەوە بەرهەم بێنن ئیشیان بەو خێزانە سپاردبێ باییی ئەوەی لەگەڵ کەم تا کورتێك داهاتی کە هەیەتی پێی بژی. لێرەدا قسەی شێخ رەحیم دێتەوە یاد کە دەیگوت لەگەڵ حاجی قادر بەیەکەوە شاگرد ئێمەنی درووو بووین. جێی باوەڕە حاجی قادر بۆ بەڕێوەبردنی ئەو خێزانە دوو نەفەرییە دوای مەرگی باوکی ناچار بووبێ کە شاگردی بکا.

نامێلکەی مەلا عەبدوڕەحمان دەڵێ (لە ساڵی ١٢٣١هجری لەگۆڕ قەرەج لە دایك بووە. مەلا ئەحمەدی باوکی لە گۆڕ قەرەج وەفاتی کردووە، لەو وەختە حاجی قادر عومری ٩ ساڵان بووە قرآنی لەلای باوکی ختم کردووە. لەپاش مردنی باوکی فاتێی دایکی لە گۆڕ قەرەج رۆیشتووە چووەتە شاری کویێ لای مەلا ئەحمەدی ئۆمەر گونبەتی کە برازای فاتێ بووە و مەلای مزگەوتی مفتی بووە).

وەك پێشتر گوتم مەلا عەبدوڕەحمان قسە لە زاری باوکی خۆی دەگێڕێتەوە، ئەوەشمان تێبینی کرد کە ساڵی ١٢٣١بۆ وەلادەتی حاجی لەگەڵ هەندێ مێژوو و رووداوی دیکە باش ناگونجێ.

بەپێی لێکدانەوەی من چونکە نامێلکەکە لە زۆر رووەوە ناتوانێ وەرامی پرسیاران بداتەوە و لە هەندێ شوێندا بەتەواوی لە رووداو دوور کەوتووەتەوە، وەك ئەوەی کە دەڵێ حاجی قادر و کەیفی بەیەکەوە چوون بۆ ئەستەمبۆڵ، لە دیارکردنی ئەو ٩ ساڵەی عومری حاجی قادریشدا کە ساڵی هاتنی بێ بۆ کویێ پرسیاری نەسەلمێنانە هەڵدەگرێ. ئەم وردییەی دیارکردنی تەمەنی ٩ ساڵی بۆ حاجی قادر لە کاتی مردنی باوکی لە کوێوە هات! ناڵێم زانینی شتی وا لە لادێ (مستحیل)ە، بەڵام سەرەڕای زەحمەتییێکی کە تێیدایە جارێکی دیکەش دەبێتە جێی گومان لێکردن بەوەدا کە خۆی لەنێوان خەبەری گوماناوی بێ. کە ساڵەکەی ١٢٣١کەوتە شوبهە، بەجۆرێکی عەفوی ساڵی مردنی باوکی و هاتنی خۆشی بۆ کۆیێ دەکەوێتە شوبهەوە. لێرەدا ئەوەش دەخرێتەوە سەر لایەنی سەلبی باوەڕ پێکردنی کە ریوایەت و رواڵەتی ئەوتۆش هەیە ساڵێکی زووتر و عومرێکی بچووکتر ناو بنێ بۆ هاتنی حاجی بۆ کویێ، با هەر لەوە

گەڕێین کە ریوایەت هەیە دەڵێ لە کۆیێ بەوەلەد بووە وەك دوای کەمێکی دیکە باس دەکەین بەڵگەیێکی زیهنیش هەیە بۆ دەستنیشانکردنی عومرێکی زووتر لە ٩ساڵی هەرچەند ئەو بەڵگەیەش بۆخۆی بەتەنها نابێتە هۆی سەپاندنی ئەو رایەی کە پشتگیریی لێ دەکا.

نامێلکەکە لە شتێکی گرنگی دیکەش بێ دەنگە، کە حاجی لە عومری ٩ ساڵی هاتبێتە کۆیێ بەپێی راگەیاندنی نامێلکەکە دەبێ لە ١٢٤٠هاتبێ. ئێمە دەزانین، لە جێی خۆیدا ساغیشی دەکەینەوە حاجی قادر تا دوای ١٢٨٣ لە کوردستانی باشووری ماوەتەوە، ئەوەش دەزانین کە وا لەو ماوە درێژەدا چ مزگەوتێك نەبووەتە پەناهـ و هێلانەی تێدا ژ یان و حەوانەوەی حاجی. داخوا خاڵۆزای حاجی، کە مەلا ئەحمەدی مزگەفتی مفتی بێ، هەر ژیا تا رۆیشتنی حاجی بەرەو ئەستەمبۆڵ و جێگاکەی چۆڵ نەبوو پوورزای (کە حاجییە) پڕی بکاتەوە؟ یاخود ئەو جێگایە چۆڵ بوو و یەکێکی بێگانە دەستی بەسەرداگرت؟ چۆن بوو لەوەدا حاجی بەدەنگ نەهات مەعلوومیشە ئەو لیاقەتی لە خەلقی دیکە کەمتر نەبووە بۆ مەلایەتی و لەوانیش کەمتر محتاج نەبووە؟ یاخود خاڵۆزا مرد بەر لەوە حاجی ببێ بە مەلا بۆیە جێگاکەی بۆ غەیری حاجی بوو؟ نامێلکەکە دەڵێ دوای دوو ساڵ لە هاتنی حاجی بۆ کۆیێ دایکی مرد، تۆ بڵێی خاڵۆزاکەی تا چەند ساڵان حەواندییەوە؟ ئەگەر ئەویش زوو مردبێ حاجی بە چی گوزەرانی کردووە؟ ئەمانە و گەلێك پرسیاری دیکەی وەك ئەوان بێ وەرامن و نامیلکەکە لە هەموویان بێ دەنگە.

من لەو پرسیار و تێبینییانە مەبەستم گلەییکردن نییە لە ناتەواویی نامێلکەکە، ئەوەی راستی بێ هێندەی مەمنوونم سنووری نەبێ، بەڵام کە وا بە وردی لەگەڵی دەدوێم مەبەستم ئەوەیە هەر بڕیارێکی پێی بگەین لەبارەی ئەو لایەنانەی ژیانی حاجی کە نامیلکەکە باسی کردوون و من خەریکی توێژینەوەم لێیان بڕیاری سەرپێیی و سەرزارەکی نەبێ، چونکە گومان نییە لەوەدا گەلێك لەو پرسیار و لێکۆڵێنەوانە پێوەندیی بەهێزیان دەبێ لەگەڵ ساغکردنەوەی پلەی قۆناغەکانی دواتری ژیانی حاجی. من کە شکایەت دەکەم لە دەست کەم مەعلووماتی دەربارەی مێژووی ژیانی حاجی دیسانەوە ئەو کەم و کورتەی کە دەیزانم لە زۆر جێگە دەم وەستێنێ لە قبووڵکردنی خەبەراتی دەماودەم و بێ بەڵگە کە باسی حاجیمان بۆ دەگێڕنەوە، دەوجا لە دوارۆژدا کە هەوڵ و تەقەلای نووسەران مەعلووماتی پتری کۆ

کردەوە و هۆی نەسەلماندنیان زیاتر بوو لە عاست خەبەری بێ بەڵگەدا دەبێ ئەوسا چەند بە درێژتر و وردتر لەگەڵ هەڵسەنگاندن و پێوانەی تەواتور گوتەی ئەفواهی خەریك بن و کەمتر لێی رازی بن.

لە ماوەی رابردوودا تەواوێك خەریك بووم بۆ وەدەست هێنانی مەعلووماتی ئەوتۆ کەلەبەری ئەو رۆژانەی سەرەتای ژیانی حاجی پڕ کاتەوە و وەرامی پرسیاران بداتەوە، زۆریشم حەز بەوە دەکرد هیچ ئیشکالێك نەهێڵێ لە دەورو پشتی نامێلکەی مەلا عەبدوڕەحمان و لە هەموو رووێکەوە شایەدیی بۆ بدا چونکە لەوە خۆشتر نییە بۆ تۆژەرەوە تۆژینەوەکەی لەگەڵ سەرچاوەیێکی نووسراودا رێك کەوێ و لە ناڕاحەتیی دوودڵی رزگار بێ.

لەبارەی مەلا ئەحمەدی ئۆمەر گونبەتی کە خاڵۆزای حاجی و مەلای مزگەوتی مفتی بووبێ چەندین راسپاردەم خستە کار، لەئەنجامدا کەم و زۆر شتێکم بۆ نەهاتەوە لەگەڵ قسەی نامێلکەکە رێك کەوێ. مەلا و خاوەنی ئێستاکەی مزگەوتی مفتی کە خۆی مەلایەتییەکەی بە میرات بۆ ماوەتەوە لە باب و باپیریەوە ناسەلمێنێ مەلا ئەحمەدناوێك مەلای مزگەوتی مفتی بووبێ لەو سەردەمانەی کە حاجی قادر لە کۆیێ بووە، هەر هێندەی دەڵێ کە مەلا ئەحمەدناوێك لەگەڵ حاجی قادر و حاجی مەلا عەوڵادا بەینێك لای باپیری ئەویان خوێندووە لە مزگەوتی مفتی. هەمان مەعلوومات و شتی لەویش نزیك، لە سەرچاوەی دیکەی عەلاقەدار لەگەڵ مزگەوتی مفتی بە نامە پێم گەییوە و ئەویش لەلای خۆیەوە رووناکاییی نامێلکەکەی مەلا عەبدوڕەحمان لێڵ دەکا. نەکەسم دیوە بڵێ لە نەوەی ئەو مەلا ئەحمەدەم نە لە کەسیشم بیستووە هیچ کوڕ و نەوە و کەس و کارێك نیسبەتی خۆی بۆ ئەو گێڕابێتەوە. وەنییە بتوانم بڵێم بەڕادەی پێویست تحقیقاتم لەو پرسیارانە و نهێنییانە کردووە، بەڵام لەوەندەی بۆم کراوە نەگەیشتم بە یەقین و نیمچە یەقینێکیش، تەنانەت ئەو پرسیارانەی بەهۆی ناسیاوانەوە لە ئەهلی ئۆمەر گونبەدم کرد دەربارەی فاتێی دایکی حاجی قادر، کە بەپێی نامێلکەکە دەبێ ئۆمەر گونبەدی بووبێ، ئەوانیش چ وەرامێکیان وەرنەگرتەوە هەر دەڵێی رۆژەك لە رۆژان فاتێی ئۆمەر گونبەدی دونیای نەدیبێ. کەسێك لەوانەی سوئالیان لێ کرا نەیگوت فاتێیەکی ئۆمەر گونبەدی شووی کردبێ بە مەلایێکی گۆڕ قەرەجی. دەبێ ئەوەش بڵێم کە فاتێ لانی ئۆمەر گونبەدی بێ سەرو شوونە چ لای دیکەش بۆ روون نەبووەتەوە، واتە کەسیش نەیگوتووە خەڵقی فلانە جێگە و خزمی

فلانه تیره و هۆزه، که خهڵقی ئۆمەر گونبەد نەبێ. سەرپاکی ئەو قسه و باس و پرسیارانه پێویستی به ساغکردنەوه هەیه، وا دەزانم که ساغیش کرانەوه رووپێوێکی (مساحه) فراوان له سەرەتای ژیانی حاجی رووناك دەکەنەوه و تیشکی بەهێزیش دەخەنه سەر دواڕۆژانی. بەش به حاڵی خۆم هەر ئەوەنده عوزرەم بەدەستەوەیه لەپێشەوه به شەرمەوه خستمه روو لەوەدا که وەزعی ئێستاکەم له هیچ رووێکەوه یارمەتیی تۆژینەوه و بەدوادا گەڕانم نادا تاکو بێ دوودڵی، بەلایێکدا، مەسەلەکان ساغ کەینەوه. بەڕاستی یەکڕوو کردنی پرسیاری پڕ گرێ و گاڵ پێویستی به هاریکاریی گشتی هەیه، دەبێ هەر یەك لەوانەی خولیای ساغکردنەوەی رابردوویان له دڵدا هەیه لەلای خۆیەوه هەرەوەزێك بکا بەگوێرەی بۆلوان و توانینی خۆی، تاکه شەخس ناتوانێ کۆششی خۆی پان کاتەوه به رادەی پانایی مەوزووع، که بشتوانێ کاتێکی یەکجار درێژی پێ دەوێ.

ئەمانەی خستمنه بەر چاوی خوێنەر سەرجوملەی گوته و بیروڕای جیاجیایه دەربارەی ساڵ و جێگەی لەدایکبوون و کاتی هاتنی حاجی قادر بۆ کۆیێ . قسەیێکی تایبەتی خۆم ماوه، وەك تێبینی، لەبارەی ئەو ساڵەی هاتنی حاجی بۆ کۆیێ لەپێشتر ئیشارەم بۆ کرد و ناوم نا بەڵگەی زیهنی. قسەکەم لەبنەڕەتدا لەسەر تەواتور هەڵدەستێ بەڵام بەڵگەکەی زیهنی، وەك دار وەکاز، باڵای لەرزۆکی ئەو قسەیەم راست رادەگرێ. دیمەنێکی کەم رەنگی سپییات وەك زرِه خەون یاخود ورێنەی تادار که هەیه و نییه.. دەدیترێ و نادیترێ له بەراوردکردنی دیوانەکەی حاجی لەگەڵ هی نالیدا دێته پێش چاوێکی تارماییبین وەیا هەستی زامی کول. دیمەنەکه ئەمەیه:

وەك بڵێی نالی له سەرەتای عومریەوه تا ماوەیێکی ئەوتۆ فرچکی گرتبێ به (لادێییی) هەر له شارەزوور و (خاك و خۆڵ) و دەشت و دەر بووه و له دەستوورانی فەلاحەتدا قاڵ بووەتەوه و کەین و بەینی شۆبڕین و وەرددانەوه و تۆکردن و دروێنه و خەرمان دانان و هەڵگرتن و هەموو کاروبارێکی کشتوکاڵی لێ بووه به (سروشتی مکتسب)و ناوی گژوگیا و گوڵ و گوڵاڵەی بۆ بووه به فەرهەنگی سەرەتاییی گڕوگاڵی منداڵەتی، وێنەی ژیان و ئەحواڵ و روخساری دەر و دەشت له رووپەڕی زیهن و هەستی بووه به نەقشی هەڵکەندراو. دەبێ بۆیه بێ له زۆر شوێنی دیوانەکەیدا چاندن و دانەوێڵه و وەرد و شۆ و ئاژەڵ و گوڵ و گیا وا دەبریقێنەوه هەر دەڵێی تریفەی مرواری و گەوهەره که له رشتەیێکدا وەستایێکی شارەزا و پسپۆڕ هۆندبێتیەوه. وتووێژی نالی

لەگەڵ دەشت و دەر و گیا و گوڵ و ئاژەڵدا لە هی مرۆڤێکی لادێیی ئازمموودە دەکا نەك بویژێکی خەیاڵباز. لەگەڵ مندا سرنج بدە دەوری (چەلتووك) لەو دوو بەیتەیدا:

بەحری غەزەلم پڕ لە دوڕ و گەوهەرە ئەمما
غەوواسی دەوێ یەعنی بە تەعمیقی بزانە
پڕ دانەیە ئەمما نەوەکوو دانەیی چەڵتووك
بەحرم گوتووە نەك وەکوو گۆلی مەرەزانە

سرنجیش بدە ئەم چەند فەردە کە هەر یەکە لە قەسیدە و غەزەلێکەوە هاتوون:

١– گلەی ناکەم ئەوەندەی دەنکە جـویێ
ئەگەر کەللەی سەریشم پڕ لە کا کەی

٢– قوش قوشی راوی نەبێ مورغی کولانە و کەندووە
ســـەگ سەگی تازی نەبێ گـــاوی بنەی ئەنبارییە

٣ – لە دەورانی تـەبیعەتدا لـــــەگەڵ ثوری فـەلەك جـووتە
لە ملیا چەنبەری دووران و تەوقی چەرخی گەردوونە

٤– ترى وردَهُ قوتاً و جوتاً و سايقاً
فيا قوتتی مـــن جـــوتە ثم فردە

٥– چونکە باوکی میسرییوو(١) دایکی حەبەش بوو مەهـ...(٢)
رۆژ و شەو کافوور و میسکی روو گەنم خاڵ دەنکە جۆی

بەنیسبەت ئەم بەیتەی دواییە رەنگە کەم وایە شاعیر بۆ ئەوە چووبێ خاڵ بە دەنکە جۆ بشوبهێنێ، چونکە زۆر درەنگ خەیاڵ بۆ (جۆرەشکە) دەڕوا تا هەم ڕەنگی لەگەڵ خاڵدا ببێتە جێی تەشبیهـ. نالی لەو شیعرانەدا چاندن و وەرد و جووت و دانەوێڵەی دێنەوە سەرپەردەی تصوری بەجۆرێکی عەفوی بێ ئەوە ماندووبوون و هەناسە سواریی نابەڵەدی و بەدوادا گەڕان وەتەنگی هێنابێ.

(١) وشەی «میسری و» بەم جۆرەم نووسی چونکە لە خوێندنەوەدا وا دەخوێندرێتەوە، دەنا وەزنی بەیتەکە تێك دەچێ.

(٢) بەتاڵاییی ئێرە لەوەوە هاتووە کە بۆم ساغ نەبووەوە چ وشەیێك وەیا رستەیێك پڕی دەکاتەوە.

که له وەسفی بەهار و کاتی تەشبیهـ کردنیشدا ناوی گوڵ و گیا دەبا بەقەدەر شوانێکی دەشت و باغەوانێکی شار لێیان بەڵەدە. رادەی ئاشنایی نالی لەگەڵیاندا وا رادەگەینێ کە ریشەیان لەگەڵ ریشەی سروشتی تێك ئالاّبێ، هەر بۆیەیشە بەو زۆرییە و رێکییە شکۆفە و غونچە و گەڵا و درەخت لە شیعرەکانی سەروەدەر دەنێن. فەرموو سەیرێکی ئەم چەند بەیتە بکە:

١– هێند مونتەزیری تۆ بوو هەتا چاوی سپی بوو
نەرگس کە لەسەر یەك قەدەم و دیدە چەقی بوو

٢– نالی زوبانەکەی تەڕ و پاراوی سووسنت
حەیرانی چاوی نەرگسە وەك لالە نادوێ

٣– شەبنم کە (نظم و نثرە) لە ئەوراقی غونچەدا
گۆیا بووە بە زار و زوبان و ددان و پووك

٤– چاوی هەم ڕەنگی گوڵە مەستی شەو رۆژی مودام
یەك لە نەشکوفتە وەنەوشە یەك لە نەیلووفەڕ دەکا

٥– بولبول کە گەرمی نەغمەیە ئاور دەکاتەوە
عونچە حەزینە جەرگ و دڵی بۆ دەکا توێ

٦ – لالە کە مەجمەرێکە بە با خۆش و گەش دەبێ
ناوی کە پڕ خەڵووزە بە شەبنم کوژایەوە

٧– شەوبۆیی سەری سونبولی زولفت لە سەری دام
ئێستەش سەرەکەم مەستە لەبەر نەشئەیی شەوبۆ

خۆ لە مەدحەکەی (تاقمی مومتازی شاهـ) بەشی زۆری دێڕە شیعرەکان لە جەرگەی گوڵ و گیا و درەختەوە هەڵدەستن:

نەرگس نیگەهـ و ساق سەمەن کورتە وەنەوشن
موو سونبول و روومەت گوڵ و هەم لالە کولاهن
گوڵزاری دەر و دەشتن و غیلمانی بەهەشتن
ئاهوو سیفەت ئاتەش بە کەف و تیز نیگاهن

سەحـرا بـە تـەجـەللـی دەکـەنـە وادیـی ئـەیمەن
قـامـەت شەجـەر و مـەزهـەری ئـەنـواری ئـیلاهـن
تـەنـهـایـی سەمـەن بـەرگـی وەنـەوشە کـە دەپـۆشن
وەك نـووری دڵـی غـەرقـەیـی زولماتـی گـونـاهـن
لالـەن بـە بـەدەن ئـەتلـەسی ئـەخزەر کـە لـەبـەرکـەن
نـەورەستـەو و گـوڵ دەستـە لـەگـەڵ بـەستـە گـیاهـن

چەند قەسیدەیێکی دیکەشی هەن کە لە هەریەکەیان، پێشتر، یەك یا دوو فەردمان نـووسی ئـەغلـەب بـەیـتـەکـانمیـان لـەگـەڵ گـوڵ و گـیـاو دەشت و دەر دەدوێن، وەك قەسیدەکانی:

١– ئەی شۆخی بێ نیاز و گران ناز و غەمزە سووك
٢– تەشریفی نەو بەهارە کە عالەم دەکا نوێ
٣– درونی لدار الشارزور و بردە
٤– گەرمی و تەڕی بەهارە کە پشکۆ کوژایەوە

لەو شیعرانە و گەلێ شوێنی دیکەدا نالی کە ناوی گوڵ و دار و درەخت دێنێ ئەو شاعیرە نییە لە قامووس و کتێبان ناوی دیون یا لە خەلقی گوێبیستیان بووە.. نەخێر کـابـرایـێکی دەشتـەکـیـی ئـەوتـۆیـە سەدان جـار دەستـەی لـێ بـەستوون و لـەسەریـان نووستووە و ئەم دیو ئەو دیوی کردوون. بەئاسانی نایێتە مێشکی بوێژەوە تەشبیهی زمان بکا بە (سوسنی تەڕ و پاراو) یاخود دوو چاوی خێلێك، یەکیان بە (نەشکوفتە وەنەوشە) و ئەوی دییان بە (نەیلووفەر) دابنێ، یاخود بەو هەموو دەسەڵاتە و دیققەت کارییەوە (زار و زوبان و ددان و پووك) بکا بەوێنەی ناو ئاوێنە کە لە غونچەیێکی شەونم لـێ نـیشتـوو دووبـارە بـێتـەوە. دەمـەوێ بـڵـێم سەرەڕای دەسەڵاتی شاعیری و هەستی تیژ و فیکری ورد دەبێ (لەگەڵدا ژیان – معاشرة)یش یارمەتیی نالی دابێ بۆ ئەو هەموو ئیعجازکارییە لە عاست گوڵ و گیا و درەختدا و هەر بۆیەش ئەوەندە خۆیان دە شیعریدا هاویشتبێ.

ئەم زاهیرەیەی (نباتی)یە بەهەر دوو رووی (چەند و چۆن)یەوە لە دیوانی حاجی قادردا خۆ نانوێنێ. بەڵێ گوڵ و گیا و میوە و دەشت و دەر لەشیعری هەموو شاعیرێکدا هەیە، بەڵام هەبوونی تێ هەڵەنگووتن وەیا بەدوادا گەڕان و خۆ پێوە ماندووکردن

یەکجار جیاوازە لە هەبوونی (زگ ماك)ێکی ئاسایی کە دەڵێی پارچەیێکە لە سروشت و دەروونی شاعیر. بە رادەی ئەوە کە شاعیر لە نزیکەوە رەفاقەتی کردبن ناوهێنان و کارهێنانیان بۆ دەربڕینی واتا وەیا نەخشەکێشان وەستایانەتر دەبێ. هەڵبەت ئەو رەفاقەتە تا لە سەرەتای ژیانی شاعیرەوە بێ پتر فرچکی پێوە دەگرێ و لە گیان و میزاجی جێگیرتر دەبێ. بۆیە من وا دەزانم نالی پلەی منداڵی و ساواییی لە دێی (خاك و خۆڵ) و دەشت و دەر و نێو گیا و گوڵ و ئاژەڵدا رابواردبێ. بەو پێیە و لە رێی قیاسی (مفهوم المخالفة)وە دەبێ کزی و کەمیی زاهیرەی (نباتی) لە دیوانی حاجی قادردا لەوەوە هاتبێ کە حاجی بە ساوایی وەیا لە سەرەتاکانی منداڵیدا لە لادێی رانەبواردبێ. کەواتە دەگەم بەو ئەنجامەی کە ئەگەر حاجی قادر وەلادەتیشی لە کۆیێ نەبووبێ دەبێ لە زوویێکەوە، واتە هەر لە ساواییەوە لادێی بەجێ هێشتبێ و هاتبێتە کۆیێ. رواڵەتی بە یەکدی گرتنی دیوانەکەی لەگەڵ هی نالیدا وا رادەگەیەنێ کە ئەم رەفاقەتەی سەرەتای ژیان لەگەڵ شیناورد و گوڵ و درەخت و دەشت و دەردا بۆ حاجی رێك نەکەوتووە، بۆیەیە ئاشناییی ئەو لەگەڵیاندا هەر بەقەدەر ئاشنایی شاعیرێکی شارستانی بووە. بەلام هەمان حاجی قادر، چونکە چەند ساڵێکی خوێندنی فەقێیەتیی لە نێو عەشیرەت و رەوەند و لەگەڵ رەشماڵ و مەڕ و ماڵاتدا رابواردووە و لە چەند بەهارێکدا خۆی لە هەوارەکانی لاجان و باڵەکەتی و دەوروبەری سابلاغ و بێتووش دیوە و لە تەفسیلاتی ژیانی کۆچەری و مەڕداری و گاڕان بەخێوکردن و خێمەنشینی شارەزا بووە بۆیە بەو هەموو دەسەڵاتی (تعبیر و تصور)ە لە بەهارییەکەیدا وێنەیێکی لە سەدی سەدو رەسامانەی ژیانی نێو رەشماڵ و گژەگژی داکردنی ئاژەڵ و بێچوو تێبەردان و هەموو کەین و بەینی کۆچەری وەك تابلۆی زەیتی ئارایش دەدا و بەهار و عێلەجات و سەگ و کەحێل و مەڕ وماڵ و باران و هەورە تریشقە و پەڕەووڵی تاقی ئاسمان و هەموو بارێکی ئەو کارەمان بە چاو قوچێنێك بۆ دەخاتەوە سەریەك. تۆ بڵێی ئەگەر حاجی قادر بە چاوی خۆی ئەو جۆرە ژیانە و تێك هەڵقژانەو هەڵسووڕ و داسووڕەی نەدیبا بیتوانیبایە لە نەخشەکێشانیدا هێندە خامە رەنگین و شیرنکار بووبا؟

جارێکی دیکەش سرنج بگرە لە وەسفی بیابان و رەمل و درك و داری رێی حیجاز کە نالی لە چەند قەسیدەیێکی (مناجاة)دا بەرەو حەج لە کانیاوی دڵی خۆی هەڵی هێنجاون. نە نالی دەیتوانی لە غەیبەوە ئەو وەسفە ئەفسووناوییەی سەحرا بکا، نە

هیچ وەسفێکی وا لە سەرانسەری دیوانی حاجی یا غەیری حاجی کە دیمەنەکەی نەدیبێ وجوودی هەیە. ئەو وێنەگرییەی نالی کردووەتی لە دەسەڵاتی تاك تاکە شاعیری هەڵکەوتوو نەبێ نییە با چووبێتە حەجیش، چ جایی ئەوەی شاعیری حەج نەکردوو و سەحرا نەدیتوو بتوانێ هەیبێ.

ئا ئەم تێبینیایە وا دەکەن من ئەو تەواتورە پەسند بکەم کە دەڵێ حاجی لە منداڵییێکی زووەوە، یاخود بە ساوایی، هاتووەتە کۆیێ و لەوێ چاوی پشکوتووە و خوێندنی سەرەتاییی دەست پێ کردووە تا بووە بە فەقێیەکی فراژوو لە خوێندندا. نەبیستراوە لە گەشتەکەی باڵەکەتی و کوردستانی ئێرانی بەپێشەوە لە کۆیێ چووبێتە دەرێ بۆ خوێندن.

لا باسێکی گرنگ:

لەژێر ئەم عینوانەدا و بە موناسەبەی کار تێکردنی سروشت و دەروبەر لە فکر و خەیاڵی شاعیر بە تەفسیلێکەوە بیر و باوەڕی خۆم شەرح دا لە گوتە (مقولە)یێکی یەکجار گرنگی فەلسەفەی مادی کە بە سەرزار و زمانانەوە باوەو دەتوانم بڵێم، بێ دەمەتەقە دەگوترێتەوە و لە نووسیناندا دووبارە دەکرێتەوە و وەك من بۆی دەچم، ئەوەندەی بڵێی زەرەر لە ئادەمزاد دەدا و مافی کەم دەکاتەوە لە هەردوو رووی مادی و مەعنەوی بوون و ژینیەوە. نووسینی لاباسەکە لەگەڵ رەچاوکردنی هەموو پێویستیی دوور نەکەوتنەوە لە ئەسلی باس دیسان نزیکی ٨٠ لاپەڕەی گرتەوە، خۆ ئەوەی راستی بێ هەڵدەگرێ چەندین کتێبی لەسەر بنووسرێ چونکە حیکایەتی (فکر و مادە) بەبەریەوە هەیە پان بێتەوە تا هەرچی سەر بە ئادەمزادەوەیە بیگرێتە ناو باوەشیەوە، ئیتر سەبارەت بە درێژبوونەوەی نووسینەکە لەلایێکە و نەبوونی پێوەندیی راستەوخۆی لەگەڵ ئەسلی باسەکە لە لایێکی دیکەوە کەوتمە سەر بیری ئەوە کە لێرەی راگوێزم بۆ ناو پەراوێزی نامێلکە وەیا کتێبێکی دیکە.. بەینێکیش دوودڵ بووم لەو راگوێستنە، چونکە هەر دەڵێی منداڵێکی ساوایە و بێشکە گۆڕیی پێ دەکەم، مەعلوومیشە ساوا حەز لە هەوەڵ بێشکەی خۆی دەکا. بە هەمە حاڵ بڕیارم دا ئەو هێندە نووسینەی ژێر عینوانی لاباسەکە، بە دوودڵییەوە، لەم کتێبە دەراوێژم بۆ ناو نووسینێکی ئایندە. بەڵام دەبێ ئەوە بڵێم بەدرێژایی خەریکبوونم لەگەڵ حاجی قادردا ناوناوە کەلێنی ئەو لاباسە دەردەکەوێ، چونکە هەروەك لەم شوێنەدا پێویست پەیدا

بوو بۆ دەربڕینی بیر و باوەڕم دەربارەی ڕۆڵی فکر و مادە لە تطوردا نەکا خوێنەر بە سەهوو ببەم، لە زۆر شوێنی دیکەشدا ئەم پێویستییە دێتە پێش لەبەر هەمان سەبەب، واتە بە سەهوو نەبردنی خوێنەر لە حاڵێکدا لاباسەکە لێرە نووسرابایەوە لزووم نەدەما بەوە لە هەموو شوێنێکی وەك ئێرەدا بیر و رای ناو لاباسەکە دووبارە بکرێتەوە، بەڵام ئێستاکە لاباسەکەم پێچایەوە هەموو ئەو شوێنانە، بەلای خۆمەوە، وەك هەتیوی رووتی لێ بەسەردێ. لەبەرئەمە، هەرچەند بڕیاریشم دا تا دەرفەتێکی ئاینده بیروباوەڕەکانم بە نادیاری بمێننەوە، دان بەوەدا دەهێنم کە لەبەری نووسینی ئێرەکانم لەبەر تیشکی ئەو بیر و باوەڕانە نەبێ پڕ نابێتەوە، مەبەسیشم کەلەبەری فکرییە، هەر لەبەر ئەم هۆیەیشە بلاو کردنەوەی ئەو بیر و رایانە بوو بە قەرزێکی ئەدەبی بەسەر شانمەوە، هەر نەبێ بەرامبەر بە نووسینەکەی خۆم و زیمنەن لەعاست رۆحی حاجی قادردا.

بۆ ئەوە خوێنەر تێم بگا وا لەژێر ئەم دێڕەدا نموونەیێکی نووسینی ناو لاباسەکە دەخەمە بەرچاوان:

(دەزانم هەندێ ئەدیب کە حەز لە (تحلیلی مادی) دەکەن لەوانەن پەسندی ئەو بەیەکدی گرتنەی دیوانی نالی و حاجی قادرە بکەن بەو جۆرەی کە کردم، چونکە لە رواڵەتدا بە یەکدی گرتنەکە ئەوە دەسەپێنێ کە (مادە) زاڵە بەسەر (فکر)دا، ئەدی ئەوە نییە تێکەڵبوونێکی سەرەتای عومر لەگەڵ گژ و گیادا شاعیرێکی وەك (نالی)ی کرد بە پسپۆڕی نەبات؟ مانەوەی حاجی لەنێو عەشرەت و کۆچەر و بەهارە هەواردا کردی بە ساحیر لە کێشانی وێنەی ئەو ژیانە؟ لە زاهیردا ئەمانە بەڵگەی تازەن دەچنە ریزی زنجیرەی هەزار ئاڵقەییی بەڵگەکانی دیکەی (نظری و تجریبی)یەوە کە بەڵگەخانەی فەلسەفەی مادیی دەوڵەمەند کردووە).

ئا ئەمە نموونەیێکی نووسینەکەیە کە پەنجە درێژ دەکا بۆ ئەو ڕێبازەی فکری من تێیرا دەڕوا بەرەو تصوری عملیتی کار تێکردن و کار تێکران لەمیانی فکر و مادە، ئادەمزاد و سروشت. وەك دەبینی لەو چەند رستە کورتیلەدا من لەو باوەڕەدا نیم، هەرگیزیش تێیدا نیم و رەنگە نەشبم ، کە مرۆڤ لە گۆڕانی کۆمەڵایەتیی مێژوویی ئابووریی ژیاریدا بەندەی سروشت بێ. بەلای باوەڕی منەوە تەنها ئاغایێك هەبێ لە گۆڕانی کۆمەڵایەتیدا هەر مرۆڤە دەوجا بەهێز بێ یا بێ هێز، سروشتیش لەو گۆڕانەدا عەبد و نۆکەرە ئەویش سەرکەش بێ یا هەموار. تاکە عاملی ایجابی لە گۆڕانی

کۆمەڵایەتیدا مرۆڤە، سروشت عاملی بێ تەرەفە، دەسەڵاتی نییە خۆ بکا بە عاملی ایجابی، مردووە و جووکەی لەبەرەوە نایێ تا بگوترێ بە شێوەیێکی ایجابی تدخل دەکا لە گۆڕانی کۆمەڵایەتی. مرۆڤ (فاعل) و سروشت (منفعل)ە، مرۆڤ کارتێکەرە و سروشت کار تێکراوە. مرۆڤ داهێنەر و پەیداکەر و خاوەنی گۆڕانە. لە سروشتدا تەنها هەر گۆڕانی بایۆلۆجی بەجۆرێکی عەفوی و لەسەر یاساکانی گۆڕانی تێکڕای گیانلەبەر، پەیدا دەبێ و دەشێ پێی بگوترێ گۆڕانی سروشتی. مادە لەخۆوە یەك میلیمەتر ژیانی کۆمەڵایەتی بەرەو پێشەوە نابا، مرۆڤ نەبێ هەرچی مادەی سەر ئەرز و ئاسمانان هەیە نووکی خامەیێك دروست ناکەن، یەك گۆڕانی هەڵنابەستن، دوکانێك دانانێن بووکە شووشەی منداڵانی تێدا بفرۆشن.. هیچ شتەك نابێ کڕین و فرۆشتن بکا تا خەیاڵ بڕوا بۆ دووکان و شووشە و قەیتانی قۆندەرە. لەو دیاردانی زاهیرەی نەباتی لە شیعری نالیدا ئەگەر رواڵەتەکە خەیاڵ بۆ هەندێ ببا کە گژ و گیا و دەشت بەرهەم هێنی ئەو زاهیرەیە رواڵەتێکی درۆزنە، چونکە نالی گژ و گیاکەی بەکارهێناوە وەك کەرستەی تەشبیهـ و نەخشەکێشان و واتا دەربڕین، گژ و گیا بۆ خۆی چەند بێ دەسەڵاتە لەو کاتەدا کە کەر و هێستر و گاجووت دەیخۆن هێندەش بێ دەسەڵاتە لەوەدا کە کراوە بە ئارایشتی هەڵبەستن وەیا کە دیمەنی بێ گیانی لە دڵ و هەناوی گیان لەبەرێکی هۆشیاری پڕ هەستی خاوەن تێگەیشتن و ئیرادەدا دووبارە دەبێتەوە. نە لە قودرەتی شاعیر کەم دەبێتەوە کە نەتوانێ وەسفی شتێك بکا نەیدیبێ، چونکە شاعیرە و ساحیر نییە، نە لە قودرەتی ئەو شتەش زیاد دەبێ بەوەدا کە وەسف نەکرێ تا نەدیترێ، چونکە مردوو قودرەتی نییە تا زیاد و کەم کات. شاعیر هەر دەمێنتەوە وەك تاکە عاملی کاریگەر لە وەسفکردندا گژ و گیاش هەر ئەو عاملە بێ تەرەفە و بێ گیانە و بێ ئیرادەیە دەبێ کە مومکینە بزن و مەڕ بیخوا یا شاعیر وەسفی کا..

ئەمانە نموونەی ئەو تێفکرینانەن کە لەو لاباسەدا شەرح دراون و هەوڵم داوە مافی تەواوی مرۆڤی تێدا روون کەمەوە کە لە گۆڕانی کۆمەڵایەتی و مێژوویی بەری دەکەوێ بۆ ئەوە دەوری کز نەکرێتەوە لەتەك دەوری زۆر موبالغە تێدا کراوی سروشت و مادە و دەوروبەر.

شریتەی فکرەکان سەر دەکێشێتەوە بۆ باسێکی مەیلەو قووڵ کە درۆی ئەو رواڵەتە دەردەخا لە بوونی جۆرێك (ثنائیة – Dualism) لەوەدا دەوری یەکەمی گۆڕانی

کۆمەڵایەتی بدرێ بە مرۆڤ و یەکجارەکی لە مادەی مردوو وەرگیرێتەوە. باسەکە لەو وردبوونەوەیدا دەری دەخا کە هیچ (ثنائیة –Dualism) پەیدا نابێ لەوەدا کە مرۆڤ یەکەم عامیلی گۆڕانی کۆمەڵایەتی و تاکە عامیلی ئیجابی بێ تێیدا، مفکری مادیش نابێ لە ترسی فکرەی (ثنائیە) خۆ باوێتە باوەشی ستەمێکی یەکجار گەورە دژی مرۆڤ لەو رووەوە کە ستاندنەوەی دەوری هەرە گرنگی (تطور) لە مرۆڤ و بەخشینی ئەو دەورە بە مادەی مردوو راستەوخۆ مرۆڤ لە پایەی راستەقینەی خۆی دادەبەزێنێ و هێندەی لێ کەم دەکاتەوە دەتوانم بەوپەڕی دڵنیاییەوە بڵێم کە وا بێ لزووم و بێ ئینسافانە دەیکا بە عەبدی شتێك دەبوا ئەو عەبد بێ، لە گوێرەی هێنانە خواری پایەیشی، بە ناچاری و بە زەروورەت ماف و پاداشی کەم دەبێتەوە، بە ئاسانیش دەکرێ بە عەبدی مۆدێلی سەدەی بیستەم. مناسب نابینم لێرەدا بە خشکەی خامە پێ دزیلکە بە فکرم بکەم بۆ ناوجەرگەی ئەو لاباسە و دووچاری درێژەیێك ببم کە ترسی ئەو وای کرد لاباسەکە راگوێزم. ئومێد دەکەم لە ئایندەیێکی نێزیکدا بیر و رایەکانم بەتەوای بخەمە بەرچاوی رەخنەگری خوێنەر. لێرەدا ئەوەندەش دەڵێم زوربەی ئەو رایانە لە ساڵی ١٩٤٦دا بوون بە نامێلکەیێکی ٦٠ – ٧٠ لاپەڕەیی و تەسلیم بە لایەنێکی سیاسی کرا کە ببێتە مەوزووعی لێوردبوونەوە و رەخنەگرتن و چاو گێڕانەوە بە هەندێ باوەڕی سەر بە فەلسەفەی مادییەوە کە پێویستی هەیە بە نوێکردنەوە و لێ زیاد و کەمکردن. بەداخەوە نامێلکەکە بزر بوو هیچ نوسخەیێکیشم نەبوو کە فکرەکان وەك هەبوون بیانپارێزێ. وەنییە ونبوونی نامێلکەکە چ زیانێکی بەخشیبێ چونکە نە ئەو و نە ئەمەی ئێستا و ئایندە دەخرێتە بەرچاوانەوە دەتوانێ بیر و رووای کەس بگۆڕێ. خوێنەران تێکرایان بیر و باوەڕی خۆیان هەیە، هەر بەرەیان سەر بە فەلسەفەیێکی پڕ کەرستەی هەڵمەت بردن و لەسەرخۆ کردنەوەن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بە نیسبەت نووسینی خۆمەوە وا باشتر بوو نامێلکەکە نەفۆتابا و بۆم بووبایە بنگەی گەشتێکی بەرەوپێشتر.

لەوەدا کە دەڵێم بە تەما نیم کەس بە نووسینی من واز لە باوەڕی خۆی بێنێ نابێ خەیاڵ بۆ ئەوە بڕوا کە من خۆم باوەڕم زەعیفە بەو شتەی دەینووسم، بەپێچەوانە، ئەگەر باوەڕم بە رایەکانی خۆم لە حەد بە دەرنەبا هەرگیز جورئەتم نەدەکرد دەریان بڕم لەگەڵ ئەوەدا کە دەزانم تەئسیر ناکەن و چ لایەنێکیش لەسەریان بە جواب نایێ. فکری فەلسەفی و کۆمەڵایەتی وەك پرسیاری حیساب و کیمیا نییە بە بورهان ئیسپات

بکرێ، گۆڕانی باوەڕی سیاسی و فەلسەفی بە نووسینی یەك و دووان و پەنجایان ناکرێ. فەرموو بە نووسین باوەڕی بوت پەرستێك بگۆڕە خۆ مەعلوومیشە لە بوت پەرستن بێ ئەساستر چ فکر و باوەڕ پەیدا نابێ، یاخود هەوڵ بدە یەکێك بێنە سەر باوەڕی خۆت کە مدرسەی فکری ئەو لە هی خۆت جیاواز بێ؛ دەیان تەجرەبەی رۆژانە ئیسپات دەکا کە فکرەکەت راست نییە کەچی تا وازی لێ دەهێنی پیر دەبی.. خۆ ئەگەر لێشم نەسەلمێنی بەنیسبەت فکری خۆتەوە، چ اعتراضت نییە لەوەدا بڵێم فکری مدرسە سیاسییەکەی ناحەزت هەموو ڕۆژان دە جاران ئیسپات دەبێ درۆیە کەچی پەیڕەویکەرەکانی رۆژ لەرۆژ لەسەری سوورتر دەبن.. بەداخەوە. قسە زۆرن و مەوداش کورت. با لێرەوەڕا بگەڕێینەوە بۆ باسی حاجی قادر. ئەم چەقە چەقەی فکر و مادە ببێتە بەڵێن لە منەوە بۆ دواڕۆژێکی نزیك، کە هیچ بەرهەڵستێکی لە خۆم بەهێزتر نەبێ و دەستم بگرێ.

حاجی قادر
لە پلەی دوای تەمەنی منداڵی

لە گۆڕ قەرەج بێ یا لە کۆیێ ، ساڵی ١٢٣١ بێ وەیا ١٢٤٠، حاجی پێی نایە کۆڕی کوردەوارییەوە و بوو بە رۆڵەیێکی هەستیاری کوردستان.

ئەو دەمەتەقە و سەلماندن و نەسەلماندنە کە لە دەوری ساڵ و جێگەی وەلادەتیەوە هەڵدەستێ، لەعاست جێگەی قۆناغی دوای پلەی منداڵییەوە تارماییشی نامێنێ. هەموو ریوایەت و تەواتور و خەبەری نووسراو و کەلەپوورێك لە سەردەمی حاجی و خودی حاجییەوە بە ئێمە گەیشتبێ لەوەدا یەکدی دەگرنەوە کە منداڵی و گەنجایەتی و خوێندنی فەقێیەتیی لە کۆیێ بەسەر بردووە. لە هەر تەمەنێك بووبێ کە گۆڕ قەرەجی بەجێ هێشتووە و هاتووەتە کۆیێ، لەوە بەولاوە بووەتە کۆیی و پێوەندیی ژیان و نیشتەجێیی لەگەڵ (گۆڕ قەرەج)دا بە جارێ پچڕاوە. مەگەر ناوناوە سەردانی لە خزمان کردبێ دەنا هەموو ژیانی ئەو دەورەی لە کۆیێ رابواردووە. هەڵبەت ئێمە کە وا دەڵێین، وا رادەنوێنین حاجی قادر لە گۆڕ قەرەجەوە هاتبێتە کۆیێ نەك لە کویێ بەوەلەد بووبێ بەمەشدا رێی سەخت دەگرینە بەر نووسینەکەمان و لایەنی ئاسان بەلاوە دەنێین، چونکە وەك دوای لەحزەیێك لێی دەدوێین هەر هەنگاوێك منداڵی و ساوایی و سەرەتای ژیانی حاجی بەرەو کۆیێ نزیکتر کاتەوە رووپەڕەی پلەکانی دواتری حاجی کە (کۆییاتی)یەکی خەست و تیرە گونجاوتر دەکا لەگەڵ ئەو سەرەتایانە، چونکە پێی ناوێ من بڵێم مەنتیق وا داخوازی دەکا هەستی حاجی بە کۆییاتی لەگەڵ ئەوەدا زیاتر دەگونجێ کەوا بە ساوایی هاتبێتە کۆیێ ئەگەر نەڵێین لە کۆیەش بەوەلەد بووبێ. پچڕانەوەی حاجی لە ژیانی لادێ و بوونی بە دانیشتوویێکی شارستان تەنها گوێزانەوەییێکی خانەگۆڕی نییە لە لادێوە بۆ شار، هەروەك نەمامێك بە رەگ و ریشەوە لە جێی خۆی دەرکێشی و بە پنجەوە لە جێگەیێکی دیکە بینێژی، حاجیش بەوجۆرە رەگی لە لادێ دەرکێشرا و لە کۆیێ چاندرا و روا. نەك هەر پێوەندیی مادی و رابواردن و گوزەران و تێدا ژیان بەڵکو پێوەندیی رۆحیشی لە گۆڕ قەرەج بڕا و بە کۆیەوە لکا.

ئەم پچڕانەوەی حاجی لە بێشکەی کۆنی و خزانی بۆ ناو بێشکەی تازە بەوجۆرە یەکجارەکی و لە هەموو رووێکەوە بەتەواوی، زاهیرەییێکی ئەوتۆیە نیگای سرنج بۆ

خۆی رادەکێشێ و پرسیاران هەڵدەستێنێ و داوای وەرام و تەفسیر دەکا. ئێمە وامان رانواند حاجی لە گۆڕەقەرجەوە هاتووەتە کۆیێ، خۆ ئەگەر نامێلکەی مەلا عەبدورەحمان بگرین بە شایەد هاتنی بۆ کۆیێ لە عومری ٩ ساڵیدا لەوانە نییە بێشکەی منداڵیی لەبیر بردبێتەوە بەهۆی ساواییەوە، چونکە عومری ٩ ساڵی بەتایبەتی لە لادێ عومرێکە مرۆڤ دەکا بە فرچك گرتووی ژیانی لادێ لە هەموو رووەکانی ئەو ژیانەدا، کەواتە بۆ دەبێ حاجی رۆژەك لە رۆژان یادی ئەو ژیانە و ئەو لانە نەکاتەوە؟ هەر دەڵێی لەبیر خۆی دەباتەوە و لە موناسەبەشدا بەسەر زمانی خۆیدا ناهێنێتەوە. تۆ سەیرکە بە فەندی وشە تێك هەڵکێشان ناوی چەندین جێگەی وەك تەکەڵتوو و ئومەر گونبەد و ئاوە گرد و شارەزووری خستووەتە ناو هەڵبەستەکانیەوە کەچی نە بە هێما نە بە وشە تێك هەڵکێشان نە بە سەراحەت ناوی گۆڕ قەرەج نابا. ئەوەش ناسەلمێنرێ بگوترێ رەنگە ناوی بردبێ بەڵام هەڵبەستێکی کە ناوی تێدا بردووە فۆتاوە چونکە جێگەی لەبارتر بۆ هێنانی ناوی گۆڕ قەرەج لەو جێگەیە چنگ ناکەوێ کە ناوی ئۆمەر گونبەد و تەکەڵتووی تێدا هێناوە بەو هۆیە کە هەر سێ ئاوایی دراوسێی یەکدین. ئەوەندەی فکرم کردەوە لە دۆزینەوەی سەبەبێك بۆ ئەم ئەڵوەدای یەکجارەکیی حاجی لە دێی باب و باپیرانی، نەگەیشتم بە هیچ ئەنجامێکی ئەوتۆ نیمچە قایلیشم بکا. تا رادەیێك کە بگوترێ حاجی لە کۆیە هاتووەتە دونیا سەر سورمان لەو بێ دەنگییەی حاجی کەم دەبێتەوە بەڵام شتێکی هەر دەمێنێ، چونکە هەر نەبێ دەبێ وەك تەکەڵتووی حیساب کا. تۆ بڵێی چ (رد فعل) هەبێ لە میانی حاجی و گۆڕ قەرەج؟ وەك ئیحتیمالێکی یەکجار بێ هێز دەبێ ناوەکەی (گۆڕ قەرەج) بەلای تەبعی حاجییەوە نەبووبێتە هۆی (رد فعل)؟ یاخود تۆ بڵێی عیشقی حاجی بۆ کویێ لە سەرەتای ژیانیەوە سۆزی خۆشەویستیی لە دڵیدا پەیدا نەکردبێ تا ئەو رادەیە پەردەی فەرامۆشیی یەکجارەکیی خستبێتە سەر بێشکەی یەکەمی بوونی؟ فکرم لەو پرسیارانە تێ بڕ ناکا و هیچ ترووسکەیێکم لێوە دیار نییە نە لە دیوانی حاجی نە لە خەبەراتی دەماودەم رێگەیێکی بەراورد کردنم بۆ بباتەوە سەر سەبەبێك، خوێنەریش وەك من هەرچی هەیە لە هۆی دۆزینەوەی سەبەب وا لە پێش چاوی، ئەگەر ئێستاش هەندی من لە ئەحواڵی حاجی نەزانێ دوای خوێندنەوەی هەموو نووسینەکەم چ نامێنێ لای من زانراو و لای ئەو نەزانراو بێ دەربارەی ئەو پرسیارانە. ئەوەی راستیش بێ دڵم بۆ ئەوە ناچێ بێ دەنگبوونی حاجی لەعاست گۆڕ قەرەجدا رێکەوت بێ. وا

دەزانم لێی لاداوە بەڵام نازانم لەبەر چی! ناشمەوێ خۆ بکەم بە زانای (سایکۆلۆجی) و چرایێکی خوازرایەوە هەڵکەم و وەك فانۆسەکەی (دیۆجین) پەنا و پەسیوی شرایەوە و نهێنی لە گوتە و هەڵبەست و کەلەپووری سەر بە حاجییەوەی پێ بپشکنمەوە بۆ دۆزینەوەی سەبەبێکی چەشمبەندانە. لە قووڵایی دڵمدا کە بەینێکە خەیاڵی حاجیی تێیدا دێ و دەچێ یەقینێك هەست پێ دەکەم کە حاجی بە خۆڕایی بێباك نەبووە لەعاست گۆڕ قەرەج، تا بڵێی ناڕاحەتیشم بە دەست نەدۆزینەوەی هۆی ئەو بێ باکییە. خۆ باهەڵدانی بێ هوودەش نامان گەیەنێ بە هیچ، کەواتە ئەم زاهیرەیە با بەجێ بێڵم وەك راستییێکی (احتمالی) بۆ هەڵکەوت و رێکەوتی دوا رۆژ بەڵکو لە لایێکەوە خەبەرێك و ئەسەرێك پەیدا بێ هۆیەکەمان بۆ ئاشکرا کا یاخود شیعری ئەوتۆی حاجی بە دەستمان بگا کە ناوی گۆڕ قەرەجی تێدا هێنابێ و ببێتە وەرامی پرسیارەکە و رەواندنەوەی ئیشکالەکە هەرچەند لەوەدا بێ ئومێدم.

بە هەمە حاڵ، سەبەب هەبێ و نەبێ بۆ ونبوونی ناوی گۆڕ قەرەج لە شیعری حاجی قادردا، ئەو حەقیقتە هەر دەمێنێتەوە کە حاجی بوو بە یەکێکی کۆیی ئەوتۆ بە هەموو عومری کۆیی بووبێ. ئەم راستییەش لە زۆر رووەوە خۆ بەدەردەخا و تیشکێك دەداتەوە لایەنێکی گرنگ لە شەخسیەت و سروشتی حاجی روون دەکاتەوە و پشکنەریش شارەزاتر و ئاشناتر دەکا بە زنجیرەی هەنگاوەکانی حاجی کە لە سەرەتای ژیانیەوە هەنگاوی لە خۆ ڕازی و باوەڕ بە خۆ هاتووە بووە. حاجی کە بووە بە کۆیی هەرچی هەستی غەریبی و مێوانەتی بێ لە دڵ و مێشك و خوێنیدا جوولەی نەکردووە، بەپێچەوانە لە کۆییەتیدا هێندە چەسپاو و رەگ داکوتاو بووە بە مەیدان و بە قۆناغ پێش زۆربەی خەڵقی شارەکە کەوتووەتەوە، ئەگەر نەڵێم هەموویان. حاجی لێیان بووە بە مامۆستا و رابەر لە کۆییەتیدا تا وای لێ هاتووە هەر دەڵێی ئەو خاوەن ماڵە و خەلقەکە مێوان.

بەعادەت کە یەکێك لە شوێنێکەوە رادەگوێزێ بۆ شوێنێکی تر تا ماوەیێکی دوور و درێژ قەپێلکی غەریبی لە بۆتەی رەوشت و نەریت و دەستووراتی ئەو شوێنە تازەیەدا ناتوێتەوە و تۆزی غەریبی لێی ناتەکێتەوە. ساڵەها تێ دەپەڕێ بەر لەوەی مرۆڤی غەریب جل و بەرگی مەفتەنی تازەی لەبەر بکا. ئەغلەب وا دەبێ ئەو مرۆڤە بە هەموو عومری خۆی نیسبەتی ناوی بۆ کۆنە مەفتەنەکەی لێی دەبێ بە لەقەب، بە میراتیش بۆ منداڵانی بەجێ دەمێنێ. وا هەیە ئەو لەقەبە پشتاوپشت لەگەڵ منداڵ و نەوەی نەوەیشی

سەرەوژێر دەبێتەوە هەر دەڵێی، بە زاراوەی شوانان، بۆتە (دەستبێن) و هەموویان بە شوێنەواری کۆنیانەوە دەبەستێتەوە. بێ گومان مرۆڤ تا هەستی غەریبی لە خۆیدا بکا کنارەگیر دەبێ لە کەین و بەینێکی کە لەمەفتەنە نوێیەکەیدا روو دەدا. دوور مەبینە کە ویستی خۆی تێکەڵ بە چاکە و خراپەی ئەو شوێنە بکا کەسانی رووشکێن و جەربەزە لێی بەدەنگ بێن و بیشکێننەوە بەوەدا کە غەریبە و خۆ لە کاری لاوەکی هەڵدەقورتێنێ. ئەوەی لێرەدا دەیلێم، حاڵێکە و هەموومان دەیزانین، نەك هەر لە کوردەواریدا بەڵکو رەنگە لە هەموو جیهان بووە و دەبێ. لەگەڵ ئەم راستییەدا راستییێکی دیکە هەیە وەك خزمەتکار تقویەی دەکا، مرۆڤی غەریب تا هەژارتر و بێ دەسەڵاتتر بێ درەنگتر دەچێتە ریزی دانیشتوانی زگماکی مەفتەنی تازەی و تەمغەی غەریبیشی زەحمەتتر لێ دەسوێتەوە. دەسەڵات و دەوڵەمەندی، وەك دەزانین چالاکانە رێ و جێ خۆش دەکەن بۆ حەسانەوەی خاوەنەکەی و بەخێرهێنانی.

ئەم راستییانە و تێبینییانەت لەبیر بێ.

حاجی قادر کە هاتووە بۆ کۆیێ هەرچی سامان و دەسەڵات هەیە نە خۆی نە ئەوکەسەی هێناوەتی بۆ کۆیێ نەیبووە. ئێمە لەو وتوێژەی تا ئێرە کردوومانە لەسەر ئەو ئیحتمالە رۆیشتین کە دایکی بە منداڵی بۆ کۆیەی هێناوە، دوای مردنی باوکی بەو پێیە سەرەڕای بێ سامانی و بێ دەسەڵاتی، حاجی قادر هەتیمیش بووە کە هاتووەتە کویێ. دەوجا بۆ خۆت بیر بکەوە لەحاڵی هەتیمێکی هەژار کە بە غەریبی لە لادێیەکی بچووکەوە بێ بۆ شارستان.

وەك حیکایەت رای گەیاند لە کتێبولکەی مەلا عەبدورەحمان، گوتەی دەماودەمیش دەگێڕێتەوە حاجی هێشتا منداڵ بووە دایکیشی مردووە. نە باب، نە داك، نە سامان، نە دەسەڵات، نە هێزی بازوو نە هیچ شتێك لەو شتانەی دڵ ئارام دەکەن و ئازایەتی بەمرۆڤ دەبەخشن لە کاسەی حاجیدا بایی تۆسقالێك نەبووە لەو تەمەنەدا کە منداڵ دێ فەرقی خۆشی و ناخۆشی و هەست بە شانازی وەیا شەرم هاتنەوە دەکا. لەو تەمەنەدا پلەی هەرە بەرز لە پێپلکەی کۆمەڵایەتی کە حاجی پێی گەیشتووە شاگرد ئێمەنی درووی بووە. شایەدیی شێخ رەحیم ئەم لایەنەی بۆ ساغ کردووینەوە. خۆ لە راستیدا ئەگەر شێخ رەحیمیش چ شایەدی لە لا نەبا زاهیری حاڵی حاجی قادر پلەیێکی لەوە بالاتری بۆ دیار نەدەکرد. بەجێمانی لە خوێندنیش، وەك دیتمان، لەلای خۆیەوە رای گەیاند کە دەبێ حاجی لەبەر هەژاری و خەریکبوون بە گوزەرانەوە تەرکی

خوێندنی کردبێ وەیا بە درەنگەوە ملی نابێتە خوێندن. ئەمانە راستی و تێبینیی بێ فێڵن لە ژیانی حاجی قادردا.

بەدوا ئەم تێبینی و راستییانە راستییێك دێتە بەرچاو هەمووان دەپێچێتەوە و دەبێتە تیشکێکی ناوەکی کە دەروون و شەخسییەتی حاجی روون دەکاتەوە، با بڵێم سروشت و (جبلە)تی ئاشکرا دەکا، بەڵکو دەتوانم بڵێم ئەو تیشکە وەك کلیلێکە کە دەرگەی پێ دەکرێتەوە بۆ ناو نەفس و ویژدانی حاجی و رادەی بەهێزی و بێ هێزیی ئەو نەفس و ویژدانەمان بۆ دیاردەخا.. تاریکایی تێدا ناهێڵێ تا لزوم بمێنێ بۆ ناسینی، مرۆڤ بکەوێتە سەر لێکدانەوە.

حاجی قادر، بەو راستییانەدا مەعلووم دەکرێ، دەبێ ئادەمزادێکی یەکجار نەفس زل و لە خۆ رازی و ئازا و باوەڕ بە خۆ هاتوو بووبێ، گەلێك لە عادەت بەدەر، تاکو لە بنی چاڵی هەژاری و هەتیوی و غەریبییەوە بەخێرایی و لە زووێکەوە گەیشتبێتە ریزی هەرە پێشەوەی کۆمەڵایەتیی کۆیێ. هەموو خەبەراتی دەماودەم کە زۆر جاران چاوگی نووسراویش پشتگیرییان دەکا، ئەوە رادەگەیەنن حاجی قادر هەر لە دەوری خوێندنی فەقێیەتییەوە مرۆڤێکی ناسراو و ڕێز لێگیراو بووە، وەك یەکێك لەو پیاوانەی خاوەن جێ و ڕێ و سامان و ناو و شەخسییەت بەشداری کردووە لەجموجوولی کۆمەڵایەتی و هاتوباتی ژیانی رۆژانەی شارەکە و کەین و بەینی خۆشی و ناخۆشییەك کە رووی دابێ. لێرە بەپێشەوە موناسەبە داخوازی کرد باسی ئەوە بکەین کە شیعری سەر کێلە قەبری حاجی بەکر ئاغا هەڵبەستی حاجی بوون، ئەو رۆژەش رووداوی گرنگتر و دیارتر لە مەرگی ئەو مەزنە پیاوە لە کۆیەی ئەوسادا چاوەنواڕ نەدەکرا کە بە ئەدەب و زەکای یەکێکی لە حاجی قادر ناودارتر و هێژاتری بسپێرن، بێ گومان سپاردنی ئەو کارە بەحاجی قادر بۆ خۆی یەکێکە لەو بەڵگانەی شورەت و بەرچاوی و دیاری و پایەی حاجی ئیسپات دەکەن لەو رووەوە کە بەجۆرێکی عەفوی جاری وەها و لە هەڵکەوتی وەهادا خەیاڵی خاوەن بەرژەوەند بۆ کەسێك دەچێ لەو لایقتر بە دەست نەکەوێ. خۆ دەشزانین لەکاتی مەرگی حاجی بەکر ئاغادا (١٢٧٠) حاجی قادر فەقێ بووە، ئەوسا نەشچووبوو بۆ گەشتەکەی خوێندن لە باڵەکەتی و کوردستانی ئێران، تەمەنیشی لەوەدا نەبوو کە بگوترێ رەنگە حورمەتی پیری حاجی قادری پێش خستووە. نەخێر لە شەخسییەتی خۆی بەولاوە هیچ هۆیەك نەبووە لەو هەڵوەستەوە و هەموو هەڵوەستەکانی پێش و دوای ئەودا حاجی قادر بباتە رێزی پێشەوەی

کۆمەڵایەتیی کۆیێ. تەنانەت بوێژی (شاعریەت) بە تەنها یارمەتیی ئەو چوونە پێشەوەیە نادا؛ شاعیرێکی عادەتی دەتوانێ بەئاسانی ببێتە سواڵکەرێکی (محترم) کە شاعیرەکە خۆی ئارەزووی سواڵکەری بکا. شاعیرییەتیی حاجی قادر بەپێچەوانەی سواڵکەری و قەلەندەر مەشرەبی ئەغلەب بە شەڕی هێناوە لەگەڵ ئەم و ئەودا و بەربەرەکانیی کاری نالەباری پێ کردووە. حاجی شاعیرێکی نەسەلمێن و لەخۆ ڕازی و هێرشبەر بووە، ئەم رەوشتانەش نەك هی سو الکەر نینە و بەس، بەڵکو پیاوی بەخشندەش کەم وایە هێندەی لەباراندا بێ. هەموو بەخشندە ناتوانێ، یاخود ناوێرێ، لە کاری ناڕەوا بەدەنگ بێ، زۆر بەخشندە هەن بە بەخشین بێ دەنگیی خەلق دەکڕن چ جایی خۆیان تێکەڵ بە چاکە و خراپەی ئەم و ئەو بکەن.

چەسپانی حاجی قادر لە ژیانی کۆمەڵایەتیی کۆیەدا بەقەدەر هەر رەوشت و سروشتێکی دیار لە ژیانی حاجیدا دیار بووە. گوزارشتی کە لێی دەگێڕدرێتەوە لەگەڵ هەڵبەستەکانی، لەم رووەوە وەك دەنگ و دووبارەبوونەوەی یەکدی تصدیق دەکەن. بەڕادەی شایەدی رەوشت و کردەوە و رەفتاری حاجی لەو سەردەمەی کۆیەدا کە بە تەواتور پێمان گەییوە دیوانەکەشی شایەدی دەدا کەوا حاجی لە سەرەتای خۆ ناسینیەوە رۆڵەیێکی هەستیار و هۆشیار و ئازا و دڵسۆزی کۆیێ بووە، هەر دەڵێی دوای نیشتنەوەی کەشتییەکەی (نوح) بەسەر کێوی جوودەوە، باپیرە گەورەی حاجی لە دانانی هەوەڵ بەردی بناغەی کۆیێ بەشدار بووە. ئەوەندەی سرنج بگریە شیعرەکانی تاکە وشەیێکت نایێتە بەرچاو وەك رەمزیش پەنجە درێژ کا بۆ رۆژگارێك کە حاجی کۆیێ نەبووبێ. چەندێکی بەراوردیم کردبێ لە میانی شیعری حاجی و شاعیرانی دیکەی کۆیی و غەیری کۆیێ نەمدیوە هیچیان بەڕادەی حاجی خۆ بە خاوەن ماف، بەڵکو مەسئوول، بزانن لە کاروباری ئەو جێگەی لێی ژیاون. قسە لێرەدا لەگەڵ ئەو کەسانە و شاعیرانەیە کە وەك حاجی لە هێزی شەخسییەتی خۆی بەولاوە هۆی تدخل کردنی نەبووبێ لە کاروباری گشتی مەفتەکەیدا، نەك شاعیرێك وەیا زانایێك سەرەڕای ئەدەب و زانستی خۆی پایەو دەسەڵاتی تدخل کردنی هەبووبێ، تەنانەت لێرەشدا بە دەگمەن نەبێ هاوتای حاجی دەست ناکەوێ. لەگەڵ درێژبوونەوەی زنجیری باسەکان ئەم لایەنە یەکجار گرنگەی سروشتی حاجی لە هەڵوەستی جۆرجۆردا زیاتر خۆ ئاشکرا دەکا.

بەداخەوە روونکردنەوەی هێزی نەفس و گیانی حاجی کەم و زۆر رۆناکایی

ناداتەوە بۆ جۆری ژیان و رابواردنی ئەوسای حاجی قادر. هەر هێندەمان مەعلووم کرد حاجی لە منداڵیدا شاگرد ئیمەنی درووو بووە و لەوەڕا دەزانرێ کە لە خوێندن دواکەوتووە یاخود بەدرەنگەوە دەستی کردووە بە خوێندن. لەوە بەولاوە نە من دەزانم نە کەسیشم پێ شك دێ بزانێ تا چ تەمەنێك شاگردیی کردووە و کەی بە تەواوی کەوتووەتە سەر خوێندن و هەوەڵجار لای کێی خوێندووە و چەند جاران مزگەوت و مامۆستا گۆڕی کردووە و چ تەرزە فەقێیەك بووە و سەرەتاتکەی گەنجایەتیی لە کێ کردووە، بۆ ژنی نەهێناوە و نەکەوتووەتە سەر فکری گوزەران پەیداکردن و ماڵ پێکەوە نان؟ چ بوو هانی دا درێژە بە خوێندنە دواکەوتووەکەی بدا تا دەگەینێ بە باڵەکەتی و کوردستانی ئێران؟ هیچ کامێك لە ریزەی ئەم پرسیارانە و چەندین پرسیاری وەك ئەوان وەڵامێك وەرناگرێتەوە، خەتی بەیانی جوولانەوە و کردار و رەفتاری حاجی لەو سەردەمانەدا کە دەبن بە پەراوێزی ئەم پرسیارانە سەر و بنی دیار نییە هەرچەند ناوناوە لێرە و لەوێ تێی هەڵدەنگووین. بەڵام لە ناو شەوەزەنگی ئەو نادیارییەی چۆنەتیی ژیانی حاجی، زۆر بە سەیری، بێ دەنگی و کشوماتی و نەبوونی تەقە و رەقە تێیدا یارمەتیی ئەوەمان دەدا بچینە سەر ئەو قەناعەتە کە حاجی قادر ژیانێکی ئاسایی و عادەتی ژیاوە. لەو رۆژانەی سەرەتای عومری خۆ ناسینی، چ رووداوێکی ئەوتۆ بەرەنگاری نەبووە تەقینەوەی زرنگابێتەوە لە دواڕۆژدا وەك ئەو هەرا و ناکۆکییەی کە لەگەڵ شێخ نەبیی ماویلیدا دوای گەشتی باڵەکەتی و کوردستانی ئێران بوو بە باس و خواسێك کە سەرەوژێر بووەوە تا رۆژانی ئێستامان و دەشڕوا بەرەو دواڕۆژێکی نادیار. نەبوونی سەر و سۆراغێکی ژیانی ئەو قۆناغە لە عومریدا وا رادەگەیەنێ چیی ئەوتۆی تێدا روونەداوە ببێتە دەنگ و باسی ئەوسا و دواڕۆژ. زۆرجاران رووداوی خۆش یا ناخۆش دەبێتە هۆی ناسین و زانینی ئەو زەرفە و ئەو کەسانە کە عەلاقەیان هەیە لەگەڵ رووداوەکە. رووداوی ناخۆش هەرچەند لەکاتی خۆیدا کەس لێی رازی نییە بەڵام بەنیسبەت دواڕۆژەوە چراێکە و مێژووی کۆن رووناك دەکاتەوە. (خۆزگە) دارێکە و شین نەبووە، ئەگەر رێم هەبا دەمگوت خۆزگە حاجی لەو سەردەمانەدا دووچاری شتێك هاتبا، خۆش یا ناخۆش، دەنگی دابایەوە و رۆژگارەکەی لە تاریکی نەناسی و بێ سەر و شوونی دەرخستبا و ئێمەش لەو سەر سوڕمانە و حەپەسانە رەساندبا.

تێبینیی رووداون و شتی خۆش و ناخۆش لە ژیانی ئەوسای حاجی قادردا ئەو

بابەتە دەگرێتەوە کە لەگەڵ خودی خۆیدا بەتایبەتی پێوەندیی هەبووبێ نەك ئەوەی کە بۆ هەموو خەلق وەك یەك وایە. بەڕاستی شاعیرەکانی کوردی پێش دەوری تازە، واتە شاعیرانی سەدەی نۆزدەهەم و ئەغلەبی سەرەتاکانی سەدەی بیستەم کەم وا بووە بە غەیری دڵ و دەروون و هەستی زاتی خۆیانەوە خەریك بووبن، زوربەی ناوەرۆکی دیوانەکانیان گرۆگاڵی عیشق و شیکایەت و واتاو وشە تێك هەڵکێشان و کۆمەڵکردنی جوانکاری و فەند و فێڵی ئەدیبانەیە، ناو ناوەیێکی کەم نەبێ شاعیر تفاعلی لەگەڵ دونیای دەرەوەی نەفسی خۆی نەبووە. ئەم زاهیرەیەی دابڕانی ئەدیب لە ژیانی رۆژانەی سەردەمی خۆی هۆی مادیی ئاشکرای هەیە ئومێد دەکەم لە جێی مناسبی خۆیدا نەختێکی لەسەر بدوێم، بایی روونکردنەوەی مەبحەس. لێرەدا بە موناسەبەی دوان لە کشوماتی و بێ هەرایی دەوری سەرەتای فەقێیەتیی حاجی قادر ئەو تێبینییە کورتیلەیەم کرد کە دەبوا بیکەم، من حیسابێکی کەم نەبێ نایکەم بۆ دەنگ نەدانەوەی رووداوی گشتی لەو سەردەمانەدا لە شیعری حاجی و غەیری حاجی، چونکە بەپێی دەستوور چاوەڕوان ناکرێ دەنگ بداتەوە، ئەگەر چاوەڕوان کرابا بۆم هەبوو دەلالەتێکی گەورە وەرگرم لە دەرنەکەوتنی رووداوێکی گەورە لە شیعری حاجی قادردا.

لە ساڵی ١٢٤٦تاعونێکی قڕان هێن کوردستانی عیراق و جێی دیکەی گرتووەتەوە خەڵکی وەك گەڵای دار هەڵوەراندووە، وەك لەوانەی لە کۆیێ پێی مردوون (واثق باللە مەلا عەبدوڵلای کوڕی مەلا عەبدورڕەحمانی جەلی زادە و باوکی حاجی مەلا ئەسعەد و باپیری حاجی مەلا عەبدوڵلا) بووە. هەر هەمان تاعوون بنەماڵەی حەوێزییانی شڕ کردووە تاکە پیاوێکی لێ دەرچووبێ حاجی بەکر ئاغا بووە. لەو ساڵەدا بەپێی نامێلکەی مەلا عەبدورەحمان تەمەنی حاجی قادر ١٤–١٥ ساڵی بووە کە دەست دەدا بۆ وەرگرتنی وێنەی کارەساتی وا کوشندە و هەڵڕشتنەوەی لە هەڵبەستدا. خۆ سەر و بنی دیوانی حاجی بکەی تارماییی ئەو تاعوونەشی تێدا نادۆزیەوە، بەو پێیە دەبێ نەبوونی ناوونیشانی تاعوونەکە لە شیعری حاجی قادردا ببێ بە هۆی ترجیح، ئەگەر نەڵێم ئیسپات، بۆ ئەوە کە ئەوسا حاجی لە عومرێکدا نەبووە کارەساتی وا کاری تێ بکا واتە گەلێك لە ١٤–١٥ساڵی گچکەتر بووە، کەچی من لە موناقەشەی ساڵی بەوەلەدبوونی حاجی ئەم تێبینییەم هەر باس نەکرد، لێرەشدا باسم نەکرد ئەگەر پێویست لێی داوا نەکردبام. لزووم نییە لەلای خۆتەوە یارمەتیم بدەی و ئەم تێبینییەم بۆ حیساب کەی بە بەڵگە وەیا هۆی ترجیحی رایەکەی خۆم کە دەڵێم رەنگە حاجی لە

١٢٤٠دا هاتبێتە دونیا و نەهاتنی ناوی تاعوونەکە لە شیعریدا نەبێتە مووحیبی سەیر پێ هاتن چونکە تەمەنی ٦ ساڵانە بووە لە کاتی روودانی، بەڵێ لزووم بەیارمەتیدان دانییە نییە لەو رووەوە کەوا شتی وەك تاعوونەکە گرنك رووی داوە لە کاتێکدا کە تەمەنی حاجی لە ٢٠ ساڵان تێ پەڕیوە کەچی کەم و زۆر لە شیعریدا ناو و هەستی نییە. لە ١٢٦٢ کە هەر نەبێ حاجی عومری ٢٢ساڵی بوە بەپێی لێکدانەوەی من، هەرای بەینی ئەحمەد پاشا و نەجیب پاشا رووی داوە لە کۆیێ و ئەنجامی هاتووە بە شکانی ئەحمەد پاشا و هاتنی نەجیب پاشا بۆ ناو شاری کۆیێ و کشانەوەی لەشکری بابان بۆ سلێمانی، ئا ئەم رووداوە گرنگەش بزرە لە سەراپای شیعری حاجی، خۆ چ تەوجیهی تەمەن گچکەییش جێی نابێتەوە تا بڵێین ئەو هۆی بزریی رووداوەکەیە، چونکە وەك گوتم ئەوسا بەپێی لێکدانەوەی من ٢٢ ساڵی بووە، بەگوێرەی نامێلکەی مەلا عەبدورەحمان ٣١ ساڵی بووە. دەوجا کە دیار نەکەوتنی ئەم کارەساتە لە شیعری حاجیدا نەبێتە ئیسپاتی چووکیی عومری، کەین و بەینی تاعوونەکەش نابێتە ئیسپات لە مەیدانی خۆیدا. وەدەست هێنانی بتمانی لەو زاهیرە و هی وەك ئەو لە رێی لێکدانەوە و بەراوردکردن و بەیەکدی گرتن کارێکە تا بڵێی سەخت. کە نەتەوێ پرسیاران بە لایەکدا ساغ کەیتەوە بەپێی مەیل و ئارەزووی شەخسیی خۆت دەبێ یەك بایەخ بدەی بەو دەلیلەی کە یارمەتیت دەدا وەیا یارمەتیی دژ دەدا.

جگە لەو دوو رووداوە یەکێکی دیکەش هەیە تا ڕادەیێك خزمایەتیی لەگەڵ ئەو سەرەتایانەی ژیانی حاجی هەبێ ئەویش قەتل و عامەکەی بنەماڵەی غەفوورییانە کە لە ١٢٣٧ لە کۆیێ رووی داوە. ئەگەر نامێلکەی مەلا عەبدورەحمان بکەینە سەرپشك، لەو ساڵەدا حاجی ٦ساڵان بووە، بەپێ باوەڕی منیش هێشتا سێ ساڵێکی دەمێنێ بێتە دونیا. بە هەمە حاڵ ئەمیشیان ئەسەری نییە لە دیوانەکەیدا. وەك لە شوێنی تایبەتیدا دەردەکەوێ ئەم کارەساتەی قڕان تێخستنی غەفوورییان هەرچەند لە دیوانی حاجی قادردا دەنگیشی نەدابێتەوە بۆ خۆی دەبێتە وەڵامدانەوەی پرسیارێکی گرنگ دەربارەی هەڵوەستەکی پڕ دەلالەتی حاجی. وەی کە نرخێکی زلە قڕانی بنەماڵەیێك ببێتە وەڵامی پرسیارێك.

خولاسەی گوتە و هەڵگێڕانەوەی رووپەڕەی مێژوو هەر بەو ئەنجامەمان دەگەیەنێ کە لەو قۆناغی گەنجایەتی و فەقێیەتیی حاجی قادر چ رووداوێکی تایبەتی رووی نەداوە پێوەندی بوویێ لەگەڵ حاجیدا و لێی وەشابێتەوە ویژدانی ئەوسای

ورووژاندابێ. ئەم ئەنجامە لە راگەیاندنی حاڵ و دەلالەتی بێ دەنگی سەر هەڵدەدا، وەنییە بەڵگەی مادی هەبێ بیسەپێنێ، مەنعی ئەوەش ناکا بەڵگە پەیدا بێ لەدژی ئەو راگەیاندنانە. خۆ پێی ناوێ من بڵێم، نەبوونی دەنگی دڵدارییەکی عادەتی لەو تەمەنە پڕ جۆش و خرۆشەی لاوێتی، خاسەتەن بەنیسبەت بوێژێکی هەستیار و جوانی پەرستەوە، دیمەنێکی عادەتی نییە، بەڵکو لەوانەیە پێی بگوترێ کەلەبەر و نوقستانی لە نەخشەی ژیانی حاجی قادردا. رەنگە هەبێ و بڵێ بە چ مەعلووم حاجی بە خامۆشی و بێ دەنگ و سەدا یەکێکی خۆش نەویستبێ لەو تەمەنەدا؟ ئەوەی راستی بێ منیش ئەو ئیحتیماله دێنمە ناو حیسابەوە، هەر خۆشم لێرەدا کردمە پرسیار و بە زاری یەکێکی نادیارەوە خستمە بەر سرنج، چ (استحالە)ش نییە لەوەدا شتێکی وا رووی دابێ، بەڵام هەڵستاندنی (احتمال) لە رێی گوتەی وەك (بە چ مەعلووم)ەوە جێ و رێی خۆی هەیە و دەبێ هۆیەکی بەهێز داخوازی لێ بکا. بۆ میسال دەڵێم کەس لێی ناسەلمێندرێ بەسەر رووبارێکەوە راوەستێ و بڵێ بە چ مەعلووم پێش سەدان ساڵ پردێکی گەورە و مەحکەم لێرە نەبووە بێ ئەوە شوێنی پێچکەی پرد وەیا دار و پەردووی پرد لەوێدا هەبێ، یاخود یەکێك لە چۆلی (غرفە) خەیاڵ بکا لە ئیحتیمالی ئەوە قەسر و باغ و جۆگە ئاوی لێ بووبێ و چ دروشمێکی ئاوەدانیش لەو ناوە بەرچاو نەکەوێ. ئیحتیمالی بێ بنج شتێك نییە کەس خۆی پێوە ماندوو کا یاخود حیسابێکی بۆ بکا. منیش کە دەڵێم دیار نییە دڵداری هەبووبێ لە رۆژانی سەرەتای گەنجایەتی و فەقێیەتی حاجی قادر لەوەوە رێی دەربڕینی گوتەکە بە خۆم دەدەم کە نە دەماودەم بیستراوە نە هیچ دەلالەتێکی شیعرەکانی حاجی ئەوە رادەگەیەنێ لەو عومرەدا دووچاری دڵداری بووبێ. وەك لە شوێنی مناسبدا بۆتی روون دەکەمەوە حاجی کە دڵداریی هاتووەتە رێ، لە تەمەنێکی دواتردا، باس و خواسەکە بە گوتەی خەڵق و هەڵبەستی حاجیش دەنگی داوەتەوە، دەنگدانەوەکەشی هێند بەهێزە رووپێوێکی[1] مناسب لە نووسینەکەی من بۆ خۆی تەرخان دەکا، بۆت مەعلووم دەکەم حەقیشیەتی جێگەی بایی خۆی لە دیراسەی ئێرە و غەیری ئێرە بگرێتەرە.

بە زاهیر وا پێ دەچێ سەرەڕای عامیلێکی زاتی لە نەفسی حاجیدا کە سەرچاوەکەی لە منەوە دیار نییە و هەر بە ئاکار و ئاساری زیهنم بۆی دەڕوا ئەو ئاکار و ئاسارە کە نەبوونی دڵداریی قووڵ و سووتێنەرە لە هەموو ژیانی حاجیدا، بەڵێ سەرەڕای ئەمە

---

(١) رووپێو : مساحة.

دەبێ تەنگ و چەڵەمەی کەم دەستی و ناگزووری و خەریکبوون بە گوزەرانەوە زیاتر مەیدانی کورێنی و دڵداری لە حاجی تەسك کردبێتەوە. ئەم استدلالەش لە جۆری (بە چ مەعلووم) نییە چونکە باری هەژاری و نەداری حاجی نهێنی نییە تا ببێتە احتمالێکی رووت و دەلالەت لێ وەرگرتنیشی بچێتە ریزی (بە چ مەعلووم)ەوە، تۆش دەیزانی نەداری و کوێرەوەری ئەو زەمینە هەموارە نییە تۆی دڵداریی تێدا بڕوێ. نەبوونی دڵداری لای پیاوی هەژار کەمتر جێی پرسین و سەیر پێ هاتنە بەتایبەتی بۆ پیاوێکی وەك حاجی قادر کە گەنجێکی بەرەڵلای بێ پەردە و پاوان نەبووە شەرمی نەهاتبێتەوە لە زڕانی ناوی بەدەم دەنگ و باوی دڵدارییێکی هەرزەکارانە. بە قەناعەتی خۆم حاجی قادر لە کۆیێ، کە مەفتەن و نشیمەنیەتی، نەدەشیا دڵداری بکا بەنیازی ژن هێنان نەبێ. وەزعی گوزەرانیشی ئەوە نەبووە یارمەتیی ماڵ دانان و خێزان پێکەوە نانی دابێ. زاهیری حاڵ وا رادەگەیەنێ هێندە نەدار بووە نەیتوانیوە خێزانی شار بەڕێوە ببا، کە ژنی هێنابا دەبوا بگەڕێتەوە بۆ لادێ، هەرگیز بۆ ئەو خەیاڵەش نەچووە. وا بووە، زۆریش وا بووە، پیاوی بەقەدەر حاجی قادر هەژار و لە وەزعی وەك وەزعی ئەودا ژنی هێناوە و گوێی نەداوەتە فەقیری و بوون و نەبوونیی گوزەران. بەڵام واش بووە پیاوی کەمتر هەژار لە حاجی و لە وەزعی لەبارتر تا وەزعی ئەو ژنی نەهێناوە لە ترسی موحتاج بوون و سەغڵەتیی دواڕۆژ بەدەست منداڵ و ماڵەوە. هیچ سەیر لەوەدا نییە حاجی قادر لەم تایپەی دووەمە بووبێ کە بەڕاستیش هەر وابووە. ئێمە دەزانین حاجی خاوەنی نەفسێکی چەن لە خۆ رازی بووە، ئەم زانینەشمان کاری گومانکردن و (رەنگە وا بووبێ) نییە چونکە هەموو ژیانی حاجی زنجیرەیێکی بێ پچڕانەوە بووە لە نەفس زلی و بە خۆ نازینەوە، کەواتە چاوەڕوان ناکرێ لەو تەرزە پیاوە دڵی بڕوا بۆ ژن هێنان کە ترسی ناگزووری و سەغڵەتیی دوایی تێدا بێ. پیاوی رەبەن هەرچۆنێك بێ گوزەرانی ئاسانترە لە پیاوی خاوەن خێزان، بەنیسبەت نەفسی سەرکەشی حاجیشەوە ترسی ناچار بوون بۆ خواستنی یارمەتی لەپێناو بەڕێوەبردنی خێزان پتر لە خەڵقی تر دوودڵی کردووە و دووری خستووەتەوە لە ژن هێنان. پیاوی عادەتی لەوانەیە دابینکردنی ئارەزوویی نەفس بەلایەوە گەلێك پێش کەوێتەوە لە خۆ پاراستن لە کەمایەتیی سواڵکردن، یاخود یارمەتی خواستن، بۆیە مومکینە بە هەژاریش ژن بێنێ و خۆی باوێتە بەر احتمالی سواڵ و سەدەقە، بەڵام یەکێکی وەك حاجی گومانی وای هەرگیز لێ ناکرێ. من و تۆش لە دەوروبەری خۆمان مرۆڤی وامان دیوە مردن

هەڵبژێری و دەست پان نەکاتەوە. لە هاوینی ٩٦٣ کاتێك چەند ئەندامێکی وەفدی کوردستان لە بەندیخانە بووین، لە بەغدا، دوو قارەمانی وامان دیت دراوسێمان بوون چەندی بڵێی بە بەر مەردایەتییانەوە هەبوە، نەك بۆ خواردن بۆ پاراستنی رۆحیش چاویان نەدەترووکاند. شەجاعەتی ئەفسانەییی ناو کتێبان بە راستی لەواندا کۆبووبووە. ئەمە دەڵێم بۆ نزیککردنەوەی زێدە بەرزیی نەفسی حاجی لە تصورمانەوە.

خوێنەر دەبینێ ئەو تێبینییانە و سرنجدانە لە تەنها سەرچاوەی راگەیاندنی حاڵەوە هەڵدەستن وەنییە چ خەبەرێك و نووسراوێك ئیشارەیان بۆ بکا. بەڵام لە دوو رووەوە هێز پەیدا دەکەن:

یەکەم ئەوەیە کە دەگونجێن لەگەڵ مەنتیقی ژیانی عادەتی بە تێکڕایی و رەوشت و نەفسی حاجی قادر بەتایبەتی.

دووەم ئەوەیە لە هیچ لایێکەوە نە خەبەر و تەواتور و نووسین نە لێکدانەوەی زیهنی بەرهەڵستییان ناکا.

من بۆ خۆم لە زۆر زانای مێژوو و کۆمەڵایەتی و فەلسەفە لێکدانەوەی ئەوتۆم خوێندووەتەوە و وەك ئەو لێی رازی بووم. بەنیسبەت باسەکەی ئێرەکانەش لەو سرنج و لێکدانەوانە رازیم تا خەبەرێکی پێچەوانە وەردەگرم لە سەرچاوەیێکی بێ گومانەوە.

بەم چەند لاپەڕەیە لە زیهنکاری هەر هێندەمان بۆ کرا پەڕاوێزێکی یەکجار کەم رەنگ و باریك بە دەوری رۆژانی سەرەتای گەنجایەتیی حاجی راکێشین. لە مقارنە و دەلالەت وەرگرتن بەولاوە کەمێکی یەکجار کەم نەبێ لە راستیی مادی نەکەوتە نێوان ئەو پەڕاوێزە، هەر دەڵێی جل و بەرگی رۆستەمی زاڵە و لەبەر چوێلەکەیێکمان کردووە. لەگەڵ ئەمەشدا دەرخستنی هەر پرسیارێك بێ لە نەزانینی مطلقەوە بۆ ناو جۆرێك زانین با کەمیش بێ، تا رادەیێك لە سەر سوڕمان کەم دەکاتەوە. بەنموونە دەڵێم، کە زانیمان جیهان فەزایە نەك ئەو قەپێلکە شووشانە کە بطلیموس کردنی بە فەلەکەکانی دەوری زەوی، ماوەییێکی تەواو بەرەو رۆشنایی دەڕۆین با جارێ کەمێکی زۆر کەمیش نەبێ لە ناوەڕۆکی ئەو فەزایە نەزانین. رەها بوون لە دەستی ئەفسوون و سیحری مەجهوول هەنگاوێکی فراوانە بۆ ناوجەرگەی رۆناکی. ئێمە با بە جۆرێکی سەرەتاییش بێ ئەوەندە بزانین کە هەوەڵ رۆژەکانی گەنجایەتیی حاجی رۆژانی ئاسایی بێ بگرە بەردە و ڕووداوی زرینگەدار بوون، لەتەك ئەوەشدا مەعلووم بکەین

کە گیانی حاجی هەرگیز نەیویستووە خۆی باوێتە ناو قەفەسی بێ دەسەڵاتی بەدەست خێزانی ناگزوورەوە، هێندەش ئیزافە بکەینە سەر ئەو کەمە زانینەمان کە حاجی لەگەڵ بێ سامانی و جێ و ڕێ و حاڵ و وەزعی مادی لەباردا گەنجێکی بەرچاو و ڕێز لێگیراو بووە.. با تێکڕای ئەو ڕاستییانە هەرچەندە کەمیش بن ببنە پەرژین لە دەوری سەرەتاکانی ژیانی حاجی و لەنێوان خۆیاندا تابلۆیێکی مەفهووم و ئاسایی و چاوەڕوانکراو بگرنە باوەش، دوای ئەمە هەوڵ بدرێ بۆ پڕکردنەوەی بەتاڵاییی ناو پەرژینەکە بە زانین و خەبەر و لێکدانەوەی نوێ.

تا ئێستا ئەوەی نووسراوە لەبارەی حاجی قادرەوە هێندەی کورتیلە و قوڵە و قرتاو بووە هەر بایی ئەوەی کردووە حاجی لە غەیبەوە بێنێتە ناو کۆڕی ژیانێکی پڕ لە ئازادی و ئازایی و خەباتی سیاسی وەك سوارەی قودرەت کە لە ئەفسانانی دەخوێنیتەوە. وەك بڵێی دیراسەی حاجی و تێگەیشتنی هەنگاوەکانی پێ بەپێی لە منداڵییەوە تا گەنجایەتی و کامڵی و پیری لزوومی بەوە نەبێ بزانرێ منداڵییەکەی چۆن بردووەتە سەر و گەنجایەتییەکەی چ جۆرێك بووە و کام واقیع کاری کردووەتە سەر نەفسی، واقیعی زاتی بێ یا کۆمەڵایەتی و سیاسی، چەندی زاتەکەی سروشتی بووە چەندی (مکتسب)، ئەو سروشتییە و مکتسبە لەسەر جوملەی ژیان و هاتنی فەلسەفەی کوردایەتی چ تەئسیرێکیان بووە – ئەمانە و زنجیرەهای پرسیاری وەك ئەمانە بێ شوێنن لە ناو ئەو نووسینانە کە تائێستا دەوری حاجی قادریان داوە. وەنییە بۆ منیش لوابێ وەرامی ئەو پرسیارانە بدەمەوە، بەڵام سرنجیان ڕاکێشاوم و ویستوومە بە وەرامی تەواویش نەبێ ئەوەندە ڕووناکییەیان بخەمە ناوەوە کە لە تاریکاییی مطلقیان دەرباوێژێ. هەوڵم داوە لە حاجی بگەم و خەلقی تێ بگەینم، باوەڕیشم هەیە چەند هەنگاوێکی لێ نێزیك بووبمەوە. لەم قسانەش چ مەبەستم خۆ هەڵدانەوە نییە، هەر هێندەم دەوێ خوێنەری عادەتی سەیری پێم نەیێ کە دەبینێ من خەریکی کاری وام کەس خۆی پێوە خەریك نەکردووە. حاجی بەجۆرێك ژیاوە و لەبەر هۆیەك یا چەند هۆیەك ژنی نەهێناوە، ناوی گۆڕ قەرەجی نەبردووە، نەبووە بە مەلای ناو شار یا لادێ، خانووی نەبووە، دڵداریی لێ نەبیستراوە.. حاجی ئەوە بووە کە لە واقیعدا بووە، ئەو واقیعە من دۆزیبێتمەوە یا چەشنێکی دیکە بێ کە من بۆی نەچووبم خۆ دەبێ هەبووبێ و دەبێ هەوڵ بدەین بزانین چ بووبێ.. لەوەش زیاتر، دەبێ واقیعێك بووبێ لەگەڵ تێکڕای ئەو سەردەمە گونجاو بووبێ و لەگەڵ دوارۆژ و چارەنووسی

حاجیش (تعارض)ی نەبووبێ. هەڵبەت وا خۆش بوو تەواوی سەروبەری ئەو واقیعە و ڕووداوەکانی بە تەواتور یا بە نووسین یا بەهەر هۆیەکی زانین بێ پێمان گەیشتبا، بەداخەوە ، کە پێمان نەگەییوە نابێ پشتگوێی بخەین و بایەخی پێ نەدەین. تا ئەوەی کە ئیمکان هەیە لە ڕێی قیاسی نەزانراو و لە زانراو و راگرتنی رابردوو لەبەر تیشکی دوارۆژ و دەلالەتی حاڵی ئەو گوزارشتەی ژیانی حاجی کە لێمان مەعلوومە و هەموو ئەو زیهنکارییەی پەیوەست بە بنکەی مادییەوە کە نهێنی روون دەکاتەوە، کۆششت بکەین بۆ هەڵگرتنی پەردە لە رووی سەفحە تاریکەکانی تۆماری داستانی حاجی بە مەرجێك لەو کارەدا هەڵبەستن و دروستکردن لە مەنهەجماندا نەبێ و مەیل و ئارەزووی شەخسی تێکەڵ بە مەوزووع نەکەین دەنا هەر دەستی لێ نەدەین چاکترە. واقیع بە نەزانراوی بمێنێتەوە نەك یەکێکی ساختەی لە جێگە دابندرێ و بدۆزرێتەوە. ئەم تەرزە هەوڵدانە بۆ دۆزینەوەی نەزانراو لەبەر تیشکی زانراو لەنێو گەلانی پێشکەوتوو بۆ زۆر مەوزووع و لە گەلێك مەیداندا کراوە، وا بووە هەندێ جار لە خوێندنەوەمدا استنتاجی وام دیوە، بەڕاستی لە کاری ساحیری کردووە بێ ئەوە نووسەر فڕوفێڵی بەکارهێنابێ وەیا مەیلی خۆی تێکەڵ بە مەبحەس کردبێ. گەلێك جاران حەقیقەت بە هەموو سەرچاوەکانی زانینیەوە لەناو نووسراو و نەزانراودا لەبەردەستاندایە کەچی چاو لێی هەڵدەزەلێ و نایبینێ هەر دەڵێی ئۆینی دامە و شەترنجە لەسەر رووی تەختە و لەنێوان داشەکاندا پەیدایە بەڵام زیهن بۆی ناچێ و چاو نایبینێ. تا مرۆڤ بێ ئومێد دەبێ لە دۆزینەوەی راستی دەبێ ئیفلاس بە هەموو سەرچاوەکانی زانین و لێکدانەوە بکا و بە نەزۆکیان دەربێنێ ئەوسا دەست بشوا لە مەوزووع. لەو حاڵەشدا بێ ئومێدیی یەکێك نابێتەوە هۆی بێ ئومێدی هەمووان. لەوانەیە ئەوەی من بە ئیفلاسی دادەنێم لە راستیدا تروووسکەی ئەوەندە رۆناکییەی تێدابێ کە چاوی تیژی تۆ پەکی لەسەری کەوتووە... لێرەدا چەند هەنگاوێك بەرەودوا دەکێشمەوە و میسالێك لە واقیعی گوزارشتنی حاجی دێنمەوە بەرچاوان بۆ ئەوە بزانرێ ئیفلاسکردن بە سەرچاوەی لێکدانەوە و بە نەزۆك دەرێنانی کارێکی نەفەس کورت نییە.

لەبیرتە ریوایەتی مەلا عەبدوڕەحمان کە لەباوکیەوە قسە دەگێڕێتەوە گوتی: (فاتێ) دوای مردنی مێردی لە گۆڕ قەرەجەوە حاجی هێنایە لای برازای خۆی لە کۆیێ، کە مەلا ئەحمەدی ئۆمەر گونبەدییە. لێرەدا چاو لەوە بپۆشین کە تحقیقاتمان لەگەڵ ئەم

ریواتەیە جووت نەڕۆیی، با وا رابنوێنین کە ئەمە راستییێکی بێ گومانە. لەعاست ئەم راستییەدا چەندین پرسیار هەیە تاکێکمان بە دەنگ نەهێنان کە دەبوا بەدەنگ بێن و وەرام وەرگرنەوە:

١- بە اصطلاح، میراتگرانی حاجی چۆن رازی بوون تاقانەی مەلا ئەحمەد لەو عومرە بچووکەدا (٩سالان) را گوێزرێ بۆ شارێکی مەیلەو دوور (کۆیێ ئەو نێزیکە نییە لە گۆڕ قەرەج کە هەندێ نووسین تا ئێستا رایان گەیاندووە). حاجی وەك لە درەختەکەی خانەوادە دەردەکەوێ تاقانەی کوڕە گەورەی مەلا ئەحمەدی گەورەیە، بەنیسبەت ئەو لکەی پێیدا شۆڕ بووەتەوە چڵێك نییە لەناو چڵان شرابێتەوە، بەنیسبەت هەموو خانەوادەش یەکەم لکی درەختەکەیە.

٢- تۆ بڵێی (گۆڕ قەرەج) ئەوسا هیچ مەلای تێدا نەمابێ دوای مەرگی باوکی حاجی کە توانیبێتی دەرس بە سوختە و فەقێیان بڵێتەوە؟ سرنج بدە درەختەکە دەبینی لە ئامۆزاکانی مەلا ئەحمەد (باوکی حاجی) کەسیان مەلا نەبوون، لەوەڕا زیهن دەڕوا بۆ هێندێ کە مومکینە دوای مەرگی مەلا ئەحمەد گۆڕ قەرەج بێ مەلا مابێتەوە بەڵام ئەو ئیحتیمالە دەمێنێ کەوا مامی مەلا ئەحمەد، مەلا رەسوول ناو هێشتا نەمردبێ، بەتایبەتی چونکە چوارەم کوڕی مەلا ئەحمەدی گەورە بووە و لە تەمەندا تەواوێك گچکەتر بووە لە باپیری حاجی قادر، رەنگە بەنیسبەت باوکی حاجی قادرەوە لەو مامانە بووبێ کە لە تەمەندا لەگەڵ برازایا فەرقێکی ئەوتۆی نەبووبێ. ئەوساش ئەم پرسیارە دەمێنێ لە فەرزی مامی حاجی قادر لەو دەمەدا کە مەلا ئەحمەدی باوکی حاجی مردووە مەلاش بووبێ ئاخۆ لە گۆڕ قەرەج مەلا بووە یا لە دێیەکی دیکە؟ کە مەلا ئەحمەدی باوکی حاجی مرد مەلا رەسولی مامی، کە مەلا بووبێ لە دێیەك، هاتەوە یا نەهاتەوە بۆ گۆڕ قەرەج تا جێگا چۆل بووەکەی مەلا ئەحمەدی باوکی حاجی بگرێتەوە؟

٣- فاتێی دایکی حاجی دەسەڵاتی راگوێزتنی حاجیی لە کوێ پەیدا کردووە؟ ئاخۆ تەمەنی ئەوە بووە خزمانی ئەمین بن لە رۆیشتن و دوورکەوتنەوەی و مەترسی ناوو ناتۆرەیان نەبووبێ؟

٤- فاتێ بۆ نەگەڕایەوە ماڵی باوکی لە ئۆمەر گونبەد و بە خۆی و کوڕیەوە چووە لای برازا؟ هەر بۆ مەبەسی پێ خوێندن؟ چما لە ئۆمەر گونبەد ئەوسا مەلا نەبوو

حاجی لای بخوێنیٚ؟

ئەمانە و چەندین پرسیاری دی هەڵدەستن لەو تاکە خەبەرەی هاتنی فاتیٚ بۆ کۆییٚ و نەمانەوەی لە گۆڕ قەرەج و نەچوونی بۆ ئۆمەر گونبەد و رازیبوونی خزمانی گۆڕ قەرەج و ئۆمەر گونبەد لەو راگوێزتنەوە قبوڵکردنی خوارزا بە حەواندنەوەی پوور و پوورزاییێك لەگەڵ دەستکورتیی خۆیدا. زۆر مومکینە وەڵامدانەوەی یەکێك یا زیاتر لەو پرسیارانە لانی نەزانراوی ژیانی حاجی وەیا واقیعی ئەوسای ناوچەی خزمانی حاجی روون کاتەوە. ئەوەی راستی بیٚ جگە لەو پرسیارانە پرسیاری دیکەش هەیە دێتە بەر سرنجم لە لایەنێکی زۆر جیا و دوور لەو لایەنەی حیکایەتی فاتیٚ! ریوایەتی مەلا عەبدورەحمان کە دەڵیٚ مەولوود مرۆڤێکی ناراحەت بوو و ئەو ناراحەتییەی بووە هۆی کوشتنی، فکرم دەبا بۆ پرسیارێکی یەکجار ورد و دوورە دەست هەر بۆیەش بەسەر قەڵەمیدا دێنم کە زەرەرێك نییە لە نووسین و دەربڕینی. تۆ بڵێی باپیری مەولوود و باپیری حاجی قادر کە کوڕی یەکەم و دووەمی مەلا ئەحمەدی گەورەن دایکیان جیاواز نەبووبیٚ لە دایکی براکانی تر و لە رێی ئەو ئافرەتەوە دەمارێکی سەرکەشیی بەرەوژێر نەهاتبێتە خواریٚ بەجۆرێکی (کامن) بۆ کوڕ و نەوەکانی و لە شەخسی حاجی و مەولوود ئەو سەرکەشییە لە کامنیەوە سەری هەڵدابێتە بەڵام سەرکەشیی حاجی دروستکەر و هی مەولوود رووخێنەر بووبیٚ؟ زاهیرە و رووداوی وا زۆر دیتراوە و بیستراوە و چ بەرهەڵستێکیش نایێتە بەر هەبوونی لە وەزع و حاڵی حاجی و مەولووددا بەڵام چ بەڵگەمان بەدەستەوە نییە بیسەپێنیٚ وەیا بیکا بە ئیحتیمالێکی نزیك.. وێنەیێکی زیهنییە و خێرا بە مێشکدا تیٚ دەپەڕیٚ و خامۆش دەبێتەوە بەڵام کەم و زۆر گۆمی وەستاوی فکر دەشڵەقێنیٚ. لەبیرت بیٚ گوتم لەبەر کەمیی خەبەراتی حاجی دەبیٚ ئەو کارە بکەین زانای ئاسار و شوێن هەڵگر دەیکەن تاکو کەمێك ئاشنایی پەیدا کەین لەگەڵ سەرجوملەی ژیانی حاجی، کە وا نەکەین دەستپاچە دەوەستین.

حاجی قادر و خوێندن

زانیمان، لە ڕاگەیاندنی نامێلکەی مەلا عەبدوڕەحمانەوە، حاجی قادر سەرەتای خوێندنی تا عومری ٩ ساڵی لای باوکی بووە. ئەم خەبەرە جێی باوەڕ پێکردنە چ بگوترێ لە گۆڕقەرەج رووی داوە یاخود لە کۆیێ. سەرەڕای باوەڕ پێکردن ئەوەش بەدەستەوە دەدا کەوا خوێندنی حاجی لە سەردەمی بەر لە مەرگی باوکی مەبەستێکی بنجی بووە بەنیسبەت خێزانەوە، رەنگە بەنیسبەت سەرپاکی بنەماڵەوە، ئەگەر وا نەبا دەبوا وەزعی نالەباری ئابووری مەلای باوکی حاجی، ناچاری کردبا بەوە کە شوانی وەیا بەرخەوانیی خستبا بەر حاجی. وەنییە لەوەدا شتێکی سەیر هەبێ چونکە مەلا ئەحمەدی باوکی حاجی کوڕی کوڕە گەورەی مەلا ئەحمەدی گەورە بووە، باوکی مەلا ئەحمەدیش کە کوڕە گەورەکەیە هەر مەلا بووە، لە جیلی مەلا ئەحمەد خۆی (کە باوکی حاجییە) تەنها هەر ئەو مەلا بووە. لە مەڕا وا پێ دەچێ بڕیارێکی بێ دەنگ و عەفوی هەبووە کە زنجیرەی مەلایەتیی بنەماڵەکە لە ڕێی کوڕە گەورەوە نەکوژێتەوە و نەپچڕێتەوە. دەبینین کوڕی چوارەم (مەلارەسوول) کە خۆی مەلا بووە وەیا پێی گوتراوە مەلا کوڕەکەی ئەو (عثمان) مەلا نەبووە. برای دووەم (عبدالرحمان) و برای پێنجەم (ابو بکر) نە خۆیان و تاکێك لە کوڕو نەوەیان مەلا نەبوون. تەنانەت خاوەن نامێلکە، کە دەکەوێتە بەرامبەر حاجی لە زنجیرەی سەرەوژێربوونەوەی بنەماڵە نە باب نە باپیری هیچیان مەلا نەبوون. بۆیە وا پێ دەچێ پێ دا گرتنی مەلا ئەحمەد لەسەر ئەوە کە حاجی خەریکی خوێندن بێ بەجۆرێك لە ٩ ساڵیدا تەواوی قورئانی ختم کردووە (بەپێی ڕاگەیاندنی نامێلکەکە) بۆ هەندێ بووە کە حاجی قادر ببێتە جێگر و میراتگری عیلمیی بنەماڵە و لەشوێن باب و باپیرانی بە مەلایەتی بمێنێتەوە. مردنی ناکاتی مەلا ئەحمەد بووە بە کوژانەوەی ئەو ئومێدەو پچڕانەوەی ئەو هەوڵدانە. تۆ بڵێی ڕاگوێزتنی حاجیش بۆ کۆیێ دوای مەرگی باوکی هەربۆ مەبەستی دەوامکردن بە خوێندنی نەبووبێ؟ کە بسەلمێنین حاجی تا ٩ ساڵی لە گۆڕ قەرەج بووە و فاتێی دایکی دوای مەرگی باوکی بۆ کۆییێ ڕاگوێزتووە، دێتە عەقڵەوە ڕازیبوونی خزم و کەسی حاجی لەو ڕاگوێزتنەدا بۆ مەبەس و بەنیازی دەوامکردنی حاجی بووبێ لەسەر خوێندن. هەرچەند چ خەبەرێکمان پێ نییە تێمان بگەینێ داخوا لەو دوو ساڵەی بەینی هاتنی حاجی بۆ کۆیێ و مردنی دایکی، حاجی بە ڕێکوپێکی

خوێندووەتی یاخود هەر لە سەرەتاوە خوێندنەکەی کەوت و رەوت بووە و پسانەوەی تێدا بووە! ئەگەر کەوت و رەوت بووبێ ئەو مەبەست و نیازەی کە گوتم هۆی هاتنی حاجی بووە بۆ کۆیێ کز دەبێتەوە و ناکرێ قبوڵی کەین بە هۆیێکی بێ دەمەتەقە، چونکە کە خوێندنی بەدەوام نەبووبێ دیارە هەر لەپێشەوە حیسابی ئەو بێ دەوامییە کراوە لەگەڵ ئەوەشدا دایك بڕیاری هێنانی کوڕەکەی بۆ کۆیێ داوە، ئەوسا دەبێ بە دوا هۆیەکی دیکەدا بگەڕێین بۆ تەبریری ئەو راگوێزتنە و رازیبوونی هەموو خزمەکان پێی.

ئـەم لێکدانـەوانـە لـەسەر (احتمـال) هـەڵ دەستن، بـەڵام (احتمـال)ەکـە مـن دروستم نەکردووە چاوگەی نووسین بە ئێمەی راگەیاندووە و گوتەی دەماودەمیش تدخلی کردووە لە راگەیاندنی نووسینەکە.

من لەناو بەیەکدیدا تێپەڕین(١) و تێك ئاڵقانی(٢) ئەو ئیحتیمالانە و ئیحتیمالی ئەوە کە مەلا ئەحمەد بۆ خۆی هاتبێتە کۆیێ و دوایی مردبێ ئەوەندە قەناعەتەم هەیە تا مردنی دایك و باوکی حاجی قادر چ لە گۆڕ قەرەج بووبێ و چ لە کۆیێ بووبێ بەردەوام بووە لەسەر خوێندن. ئەم قەناعەتەشم هەم لە راگەیاندنی حاڵ هەم لە مەنتیقی راگوێزتنەوە دێ، لە هەر بار و لە هەر جێگەیەك بووبێ زۆر لەگوینە تاقانەی بەرەی کوڕە گەورەی بنەماڵە تا ئیمکانی بووبێ خوێندبێتی، ئیمکانیش کاتێك بەسەر دەچێ کە دایك و باب نەمابن بە خوێنی جگەریش بێ ئەرکی خوێندنی تاقانە هەڵگرن. لەو باوەڕەدام بوونی حاجی بەشاگرد ئێمەنی درووی دوای مەرگی دایکی بووە. واتە لە سوختەیییەوە، بەر لە فەقێیەتی، رای گوێزتووە بۆ کەسبی نان پەیداکردن و خۆحەواندنەوە. ئەو سۆزەی کە وا دەکا داکی حاجی بە هەموو فەقیرییەوە تەئمینی خوێندنێکی بێ کەلەبەر بکا، نە هەبووە و نە داوا دەکرێ هەبووبێ لای خاڵۆزای حاجی واتە مەلا ئەحمەدی مزگەوتی مفتی (دیسانەوە موناقەشەی چەند و چۆنی بوون و نەبوونی مەلا ئەحمەد لە مزگەوتی مفتی لە بیر خۆمان دەبەینەوە، خۆمان بەوە دابین دەکەین کە دەبێ یەکێك هەبووبێ دوای مردنی دایك بووبێتە بناوان و دەرەتان بۆ حاجی کە هەتیویش بووە و غەریبیش، وا رادەنوێنین ئەوکەسە مەلا ئەحمەد بووە). دەچێتە عەقڵەوە ئەو مەلا ئەحمەدە (یا هەر کەسێك بووبێ) وەتەنگ

(١) بە یەکدیدا تێپەڕین: تقاطع.

(٢) تێك ئاڵقان: تشابك.

هاتبێ لە بەخێوکردنی نەفەرێکی سەرلەبەری بێ کەسب و کار ئیتر خستبێتیە بەر پیشەیێکی وەك یەمەنی درووەتی بۆ کەمکردنەوەی ئەرکی گوزەرانی بە مووچە و رۆژانەی شاگردی. دووریش نابینم لەگەڵ ئەو خەریککردنەی بە شاگردییەوە، مەلا ئەحمەد رەچاوی هەندێی کردبێ کە حاجی جێی ئومێدی بنەماڵەیێکە بۆ مەلایەتی ئیتر ناوناوە، یا رۆژانە، دەرس و دەورێکی لەگەڵدا کردبێ نەوەك یەکجارەکی خەت و سەوادی کوێر بێتەوە و بۆ دوارۆژ کەلکی مەلایەتی پێوە نەمێنێ. پێ دەچێ ئەم نیوە لەگەڵدا خەریکبوونە بێ نەیهێشتبێ حاجی قادر پێوەندی لەگەڵ خوێندندا بڕابێ و دوای گەیشتنی بە پلەی لاوێنی و رەهابوونی لە ئەمر و فەرمانی مەلا ئەحمەد نەفسە بەرزەکەی وازی پێ هێنابێ لە پەلەی گوزەران و خسبێتیەوە سەر رێبازی خوێندنێکی بەردەوام. ناشزانم داخوا مەلا ئەحمەد لەم سەردەمەی گەیشتنی حاجی بە تەمەنی لاوێتی هەر ماوە یا نەماوە، لە مزگەوتەکەی مفتی ماوەتەوە یا رۆییوە بۆ مزگەوتێکی دیکە، کە مابێ و لە مزگەوتی مفتیش بووبێ عەجەبا لەگەڵ حاجی هەر بەیەکەوە ژیاون یاخود جۆرێکی دیکە بووە! ئەمانە هیچی مەعلووم نین و زۆریشم هەوڵ دا، لە دوورەوە خەبەرێك و شوێنەوارێکی لێ وەرگرم بەداخەوە نەگەیشتم بە چ ئامانج و بەرهەمێك. هەر کەسێك شتێکم لێ پرسیبێ ئەغلەبی وەڵامەکەی (نازانم) بووە، لە یەك دوو قسەی خۆشکەڵەی گەپ و رۆحی نوکتەی حاجی لەو سەردەمانەدا بەولاوە هەرچی پێی بلێی رووناکییە بۆم هەڵنەکرا.

وەك دەبینی قسەکان لە لێکدانەوە و زاهیری حاڵەوە هەڵدەستن نەك لەسەرچاوەی بێ گومانەوە. بەڵام دیسانەوە دەبێ ئەوە بڵێم لێکدانەوەکە زۆر خزمە لەگەڵ واقیعی ئاسایی و رێکیش دێ لەگەڵ ئەوەندە خەبەرە کەم و کورتەی کە بێ گومان لە حاجییەوە پێمان گەیشتووە. خۆ ئەگەر لە هەموو رووێکەوە واقیع ئەوە نەبووبێ کە لەو رووپەڕانەدا نەخشەیێکمان کێشا چ ئیمکان نییە شتێکی زۆر دوور بووبێ لێی. حاجی لە کۆیێ بووە، شاگرد ئێمەنی درووبووە، دایك و باوکی مردوون، لە جێگەیێك هەر ژیاوە، فەقێیەتیشی کردووە و بۆی چووەتە باڵەکەتی و کوردستانی ئێران – پێشتریش زانیمان قورئانی لای باوکی تەواو کردووە، دەشزانین تاقانەی باوکی و نەوەی کوڕە گەورەی بنەماڵە بووە، ئیتر کە ئەمانە وا بن بە زاهیر دەبێ رەوتی ژیانی منداڵی و سەرەتاکانی خوێندن و گوزەرانی بەو جۆرەی گوتمان وا بووبێ یاخود جۆرێکی یەکجار لەو نێزیك. بەڵام کە لە لاییکەوە خەبەرێکی قەتعیمان بۆ هات وێنەیێکی

جودای نیشان دا بۆ ئەو رۆژگارەی حاجی، ئەوسا بێ سێ و دوو سەر دادەنوێنین بۆ حەقیقەت و لەگەڵ شاعیری عەرەبی دەڵێینەوە:

فقل لمن يدعي في العلم فلسفة
حفظت شيئا وغابت عنك أشياء

(ئەی ئەو کەسەی لە زانستدا داوای فەلسەفە دەکەی
شتێکت ئەز بەر کردبوو شتەهات لێ ون بوو.)

ئەم پەندەش ئەوسا هەر بۆ من نابێ، رەنگە پێویستیش نەبێ بۆ من ئەوسا پەندی لێ وەرگرم چونکە لەپێشەوە رێی پەند لێ وەرگرتنیم ناوەتە بەرخۆم. هەرکەس لە لێکدانەوەدا دەگا بە قەناعەت ئیحتیمالێکی بە سەهوو هەر بهێڵێتەوە هەر نەبێ بۆ رەهابوون لە دڵ شکستەیی بە سەهوو چوونێك کە حیسابی بۆ نەکرابێ. لێرەدا دەبێ ئەوەش بڵێم، ئەو ریوایەتەی کە دەڵێ حاجی لە کویێ هاتووەتە دونیا و کەمتر خۆ لە مەلا ئەحمەدی ئۆمەر گونبەدی دەگەیەنێ، بە لای خۆیەوە ئەویش تەوجیهی کوێرنەبوونەوەی خەت و سەوادی حاجی دەکا لەو رووەوە کە دەڵێ هەمان سۆزی کە مەلا ئەحمەدی خستووەتە سەر خەریکبوون بە خوێندنی حاجییەوە، لە دەوروبەر و مزگەوتی نزیکی ماڵی حاجی هەبووە کە (بێ مەلا ئەحمەدی)ی پێوە دیار نەبێ. لزووم نابینم درێژە بدەم بەم تێبینییەی دوایی، ئەوەندە ئیشارەی لێرەدا کردم بۆ بەیانی گۆشەی نیگای (زاوية نظر) ریوایەتەکەی دووەم بە کافی دەزانم. رووداوی وەهاش بە سەیر نازاندرێ چونکە زۆر جاران هی وەك ئەو دیتراوە، لەناو مەلا و فەقێ و پیاوانی مەیلەو تەمەنداری کۆیێ مەعلوومە سۆز و پەرۆشی مەلای گەورە بوو وای کرد مەلا مەعسوومی هەورامی بکەوێتەوە سەر خوێندن و ببێتە یەکێك لە قوتابییە هەرە پێشکەوتووەکانی مەلای گەورە و دوای مردنی شێخ نووریی برای ببێتەوە جێگری خۆی لە مزگەوتی گەورەی حاجی بەکر ئاغادا. هەر شەجاعەتەکەی مەلای گەورەش بوو لە مەلا مەعسووم دیار کەوتەوە ئەو رۆژەی کە لە رووی (متصرف)ێکی سەردەمەکانی شۆڕشی کورد پڕ بەدەم رستەی (الفرسان القرصان)ی تەقاندەوە لەبەر گوێی دۆست و دوشمن. لە باوەڕی خۆیشی بەولاوە هیچ هێزێك نەبوو ئەو قسەی پێ بکا وەیا بە دوا قسەکەدا مەلا مەعسووم بپارێزێ وەیا وەزیفەی بۆ بەردەوام کا و نانی نەبڕێ. ئەو کە قسەکەی کرد نەیدەزانی خۆی و وەزیفەی سەلامەت دەردەچن یا دەبنە

قوربانیی باوەڕ. ئەگەر تا ئێستا نەشمگوتبێ لە قسەکانم دیارە و خوێنەریش تێ گەییوە خوێندنی حاجی خوێندنی مەلا و مزگەوت بووە؛ لەو سەردەمەدا هێشتا فێرگەی میری (قوتابخانە) لە کۆیێ نەکرابووەوە، تا حاجیش لە کۆیێ بوو و دوای رۆیشتن و مەرگی ئەویش بە چەند سالان ئەوجا یەکەم فێرگەی میری لەکاتی والیەتی (سلیمان نظیف) و لەسەر داواکردنی مەلای گەورە لە کۆیێ کرایەوە. کە فێرگەی میری نەبووە نەشبیستراوە لەو سەردەمانەدا کەس داوای کردنەوەی کردبێ، لەراستیدا ئەوسا بیرکردنەوە لە داوای ئەوتۆی هێشتا بەوەلەد نەبووبوو. نە ژیانی کۆمەلایەتی و سیاسی و ئابووری لەنێوان خەلقدا گۆڕانێکی وای بەسەردا هاتبوو فێرگەی میری بکا بە داخوازییەکی پێویستی کۆمەڵ و کەلەبەرێك پڕ بکاتەوە لە بەرژەوەندێکی تازە پەیدابوودا، نە پێوەندی میانی میللەت و میری لەو جۆرە بووە کە هەر نەبێ بۆ نمایشتێکی دۆستایەتی و خۆ نزیککردنەوە بیر لە داخوازی وەها بکرێتەوە پیاوێکی وەك حاجی مەلا ئەسعەدی جەلی زادە تا خۆی مابوو نەیهێشت حاجی مەلا عەبدوڵلای کوڕی فێری زمانی تورکی بێ نەکا ئەو شارەزاییەی بە تورکی لە میری نێزیك خاتەوە و لە ئەنجامدا ببێ بەهۆی وەرگرتنی وەزیفە. هەر بەهۆی ئەو مەنعکردنەی حاجی مەلا ئەسعەد بوو هێشتا لە سالی ١٢٨٤دا حاجی مەلا عەبدوڵلا تورکی فێر نەبووە، کە (تقی الدین پاشا) دێتە کویێ و بە موناسەبە لەگەڵیدا دەکەوێتە وتووێژ زمانی قسە پێکردنیان عەرەبی بووە. وتووێژەکە و موناسەبەکە کەلەپوورێکی خانەوادەیی جەلیزادانە، بەلای تەبعی خۆشمەوە پڕە لە نرخ و لەزەت، نامەوێ بە پاڵەپەستۆ جێی بۆ بکەمەوە لەناو باسەکانی ئێرەدا و پەکیشی لەسەر نەکەوتووە، کە موناسەبە پەیدابوو گێڕانەوەی ئاسانە. بیرکردنەوە لە فێرگەی میری نەك ئەوسا بەڵکو لەوکاتەدا کە مەلای گەورەش بەهۆی پێشبینیی خۆیەوە کردی بە داخوازییەکی ناوچەیی و گرنگ هێشتا بەلای خەلقەوە کارێکی پەسند نەبووە، چەندین ساڵ دوای کردنەوەشی بەرە و تاقمی وا هەر هەبوون بە کفرخانەی دانێن. خولاسەی گوتە ئەوەیە لە سەردەمی دەست پێکردنی حاجی بە خوێندن هەر مزگەوت هەبوو تێیدا بخوێندرێ. نامەوێ بکەومە سەر لێکدانەوەیێکی خەیاڵی بەوەدا ئەگەر خولیای داواکردنی فێرگەی میری بە رێکەوت پەیدا بووبا لای کەسانێکی ئەوسا کە بتوانن داوای ئەوتۆیی بکەن داخوا هەڵوەستی حاجی قادر چ دەبوو، پەسندی دەکرد یاخود دەکەوتە دژی داواکردنەکە و هەرچەند بۆ خۆم لەو باوەڕەدام حاجی بەپێی رواڵەتی سروشتی دەکەوتە لایەنی

پشتگیریکردن لە داخوازییەکە چونکە، هەروەك بۆمان دیار دەکەوێ، حاجی یەکجار دوور بووە لە وشکە تەبیعەتی و (تعصب). رابواردنەکانی خۆی کە لێرە بەدواوە هەنگاویەهەنگاو و ناوناو لە خەبەراتی مەعلوومەوە بۆمان روون دەبێتەوە بەڵگەن بۆ ئەوە حاجی دژی وشکیی تەبیعەت و تەسکیی مێشك و خشونەتی ژین بووە.

بەڵێ، بێ گومان، حاجی لە مزگەوتەکانی کۆیێ کەوتووەتە سەر خوێندنێکی بەردەوام. هەرچەند تەفسیلاتی ئەو خوێندنە و کەوت و رەوتی چۆن بووە لە کەسەوە مەعلووم نییە، بەڵام چ هۆیەکیش نییە فکر لەوە بکرێتەوە خوێندنی حاجی جۆرێك بووبێ جیاواز لە جۆری عادەتی خوێندنی ئەوسا. دەبێ ئەویش وەك فەقێکانی ئەو سەردەمە ناوناوە مزگەوت گۆڕی کردبێ بۆ مەبەسی خوێندن لای مەلای باش وەیا لەبەر قەڵەباڵغیی ئەو مزگەوتە کە لێی گوێستووەتەوە.

نامێلکەی مەلا عەبدوڕەحمان و ریوایەتی دەماودەم لەوەدا یەك دەگرنەوە ماوەیێك لە مزگەوتی (مفتی) خوێندووەتی و هەرچەند لە عاست شەخسی مامۆستای مدرس کە حاجی دەرسی لا خوێندبێ لە یەکدی دەترازێن، چونکی وەك دیتمان نامێلکەکە یەکێك ناو دەنێ و گوتەی زاریش یەکێکی دیکە. ئەوەی راستی بێ گوتەش هەیە لە سەرچاوەی غەیری خاوەنی مزگەوتی (مفتی)یەوە لەگەڵ نامێلکەکە رێك دەکەوێ لەوەدا کە خوێندنی حاجی لای مەلا ئەحمەدی ئۆمەر گونبەدی بووە، بەڵام دەشێ ئەویش لە نامێلکەکەوە مەعلووماتی وەرگرتبێ و قسەی ئەو دووبارە بکاتەوە، چونکی ئەغڵەب قسەکانی ناو نامێلکەکە بێ گۆڕان لەو تەواتورانە دەبیسرێنەوە، وادیارە دەنگ و باسێکی کەوتووەتە بەر گوێیان و بووەتەوە خەبەری دەماودەم بێ ئەوە خەبەرگێڕەوە خۆی ماندوو کردبێ بە دیارکردنی سەرچاوەی.

سەرەتاکانی خوێندنی حاجی لە هەر کوێیەك و لای هەرکەسێك بووبێ، دوایی کە گەیشتووە بە پایەی (مستعدی) بووە بە سوختەی حاجی مەلا ئەسعەدی جەلی زادە. پێوەندیی حاجی لەگەڵ بنەماڵەی جەلی زادە راستیێکی مێژوویییە، بۆ ئەوساش رووداوێکی زۆر ئاسایی بووە چونکە بەنیسبەت کەسێکی وەك حاجی پڕ قابلیەت و لە خۆ رازی دوو مەدرەسەکەی[1] حاجی مەلا ئەسعەدو کتێبخانە دەوڵەمەندەکەی و

(١) لە هەوەڵەوە تەنها مەدرەسەکەی مزگەوتی حاجی مەلا ئەسعەد کە لە مەلا عەبدوڕەحمانی کاکی جەلییەوە بۆی مابووەوە، لەپاش ساڵی ١٢٦٠مەدرەسەی مزگەوتی گەورەش کە حاجی بەکر ئاغا دروستی کرد.

مستعده زانا و ژیرەکانی گەورەترین جازیبیە بووە لە کۆیێ دڵی حاجیی ڕاکێشابێ، بەتایبەتی کە حاجی مەلا عەبدوڵڵا گەیشتە تەمەنی خوێندن و نەختێك تێ هەڵکشا ئیتر لەگەڵ حاجی قادردا ئەو برادەرییەیان پەیدا بوو کەوا تا مردن بەردەوام بوو، دوای مردنیشیان بۆ ڕۆژگاری ئێستا و پاشەڕۆژیش دەمێنتەوە وەك نموونەی بێ گەردی برایەتی و دڵسۆزی. با لێرەدا تێبینییەك بێنمە ناوەوە کە لە موناسەبەی (برادەری)ی حاجی قادر لەگەڵ حاجی مەلا عەبدوڵڵادا ئیحتیمالی ئەوە هەیە فکر بۆ پێوەندیی حاجی لەگەڵ (کەیفی جوانڕۆیی)ش بڕوا، کەچی شناسی کەیفی و حاجی قادر گەلێك درەنگتر پەیدا بوو، ماوەی بەردەوامبوونیشی چەند ساڵێك بوو بەر لە سەفەری حاجی بۆ ئەستەمبۆڵ بەڵام سەرلەنوێ کەوتە گەڕەوە کە کەیفی بەدوا حاجیدا چووە ئەستەمبۆڵ و لەوێ بە یەکدی گەیشتنەوە. حاجی و کەیفی دوای گەڕانەوەی حاجی بۆ کۆیێ لە گەشتە دوور و درێژەکەی فەقێیەتیی باڵەکەتی و کوردستانی ئێران بوون بە برادەر، ئەوسا حاجی قادر و حاجی مەلا عەبدوڵڵا لای حاجی مەلا ئەسعەد، کەیفیش لای حاجی مەلا عەبدوڵڵا، دەرسیان خوێندووە. لزووم نییە پێشبڕکێ بکەم لە نووسینەکەم بە گێڕانەوەی حیکایەتی دواڕۆژ، ئەوەندە تێبینییە بۆ هەندێ بوو کە وەرامی ئەو کەسە بداتەوە بڵێ (ئەدی کوا برادەرییەکەی کەیفی و حاجی؟).

حاجی قادر و حاجی مەلا عەبدوڵڵا نەك هەر لە مزگەوت و لەسەر خوێندنەوەی کتێب و کاتی دەرس و دەور بەیەکەوە بوون، لە ڕاستیدا هاوڕێی یەکدی بوون تا ئەو رادەی کە مومکینە دوو کەسی خەلقی یەك شار هاوڕێ بن. هەرچەند تابلۆیێکی تەواو و ڕێکوپێك بۆ ئەو هاورێیەتییە بە من دروست ناکرێ، بەڵام گومان نییە لەوەدا تا بڵێی و فکر دەڕوا برایەتیی ئەو دوو مرۆڤە بەتین و بەردەوام و هەمیشەیی و بێ گرێ و گاڵ بووە. وەك لە باوکی خۆم بیستووە حاجی قادر بەنیسبەت حاجی کاك ئەسعەدەوە وەك ئەولاد و بەنیسبەت حاجی مەلا عەبدوڵڵاوە وەك برا وا بووە. خۆ پێی ناوێ من بڵێم دیارە باوکیشم ئەم ڕاستییەی لە باوکی خۆیەوە وەرگرتووە. وەنییە لەو پێوەندییە و خۆشەویستییەشدا چ سەرسوڕمانێك پێك بێ چونکە حاجی قادر دوای مەرگی دایکی بە مرۆڤێکی بێ هێلانە، بەو مانایە کە بەنیسبەت ئەوەوە جیهان وەك یەکی لێ هات، بەڵکو دەشێ بگوترێ حوجرەی مزگەوتەکان زیاتر لێیان دەوەشاوە ببن بە ماڵ و مەئوای حاجی لە خانەیێك کەوا نە دایك نە باوك نە ژن نە منداڵی ئەوی تێدا

بێ و ژیانیشی بەسەر ئەو خانەوە ببێ بە زێدە ئەرك لەبەر ناگزووری و وەزعی نالەباری ئابووریی خاوەنەکەی. کە حاڵ وابێ، واش بووە، ڕەفاقەتی حاجی لەگەڵ حاجی مەلا عەبدوڵڵادا زۆر بەئاسانی پێوەندی حاجی لەگەڵ ماڵ و مەدرەسەکانی حاجی کاك ئەسعەددا ڕۆژ بە ڕۆژ بەهێزتر کردووە، تا دەبینین سەفەری خوێندنی فەقێیەتیشیان بەیەکەوە کردووە لەگەڵ حاجی مەلا عەبدوڵڵا. پێشتریش وێنەیێکی ڕەفاقەتی ئەو دوو مرۆڤەمان دیت لە گێڕانەوەی فەردە شیعرەکەی دایر بە (ئەسپی بەزین).

با ئەوەشت پێ بڵێم من کە لە گێڕانەوەی گوزارشتی ئەو سەردەمە ناوی باپیرم بە (حاجی مەلا عەبدوڵڵا) دەبەم وەنییە ئەوسا چووبێ بۆ حەج، سەفەری بۆ مەکە چەند ساڵێك دوای ڕۆیشتنی حاجی قادر بووە بۆ ئەستەمبۆڵ. واتە حاجی باپیرمی نەدیوە بە حاجی، هەڵبەت پێشی نەگوتووە حاجی مەلا عەبدوڵڵا، ئەوەی ڕاستی بێ حاجی قادر و تێکڕای خەلق پێیان گوتووە کاك عەبدوڵڵا (کە بە لەهجەی کوردەواری کاکەوڵا گوتراوە). دوای حەجیشی ئەغلەب ناوی بە (حاجی کاکە وڵا) هاتووە. تەنانەت شێخ ڕەزا لە چوارینەیێکیدا دەڵێ (حاجی کاکەوڵا لە ئادەم فیلترە) بەڵام لە نووسینەوەدا کراوە بە (حاجی عەبدوڵڵا). دەتوانم بڵێم لەبیرمدا نایێ بۆ حاجی قادر لەو سەردەمەدا چ جۆوە ژیان و ڕابواردن و ڕەفاقەتێکی خۆشتر و سوود بەخشتر و هەم ئاهەنگتر پەیدا بووبا لەوەی کە لەگەڵ حاجی مەلا عەبدوڵڵادا بۆی پەیدابوو، بێ گومان بەنیسبەت حاجی مەلا عەبدوڵڵایشەوە هاوڕێی لە حاجی قادر خۆشتر و لایقتر و هاومەشرەبتر و ئەدیبتر دەست نەدەکەوت. جازیبیە لە دوولاوە ئەو دوو مرۆڤەی بۆ یەکدی کێشاوە. ئەسەری حاجی قادر، لەپێش چاوی من، لە داڕشتنی مەیلی ئەدەب و شیعر لە دڵی حاجی مەلا عەبدوڵڵادا زۆر ئاشکرایە. بە یەقین دەزانم حاجی کاك ئەسعەد هانی باپیرمی نەداوە بەرەو هەڵبەست و ئەو مەیلانەی فەقێ و مەلا بۆ لای غەیری کتێبی مزگەوت دەبا، ڕەنگە گومان لەوە نەبێ هەموو تێکۆشانی حاجی کاك ئەسعەد لەگەڵ کوڕە گەورەیدا بۆ ئەوە بووە بیکا بە مەلاییێکی چاك، دوور نابینم ئامۆژگاریشی کردبێ دژی شیعر تا ڕادەیێك ڕێگەی شاعیریی بۆ باپیرم هەموار کردبێ، بەڵام ئەو هێندە تەئسیرەی حاجی بەکر ئاغا بایی ئەوە ناکا لەگەڵ بەرهەڵستیی حاجی مەلا ئەسعەدیش، باپیرم هەر بەردەوام بووبێ لەسەر هەڵبەست، بێ گومان ڕەفاقەتی لەگەڵ حاجیدا بەجۆرێکی دائیمی ئارەزووی هەڵبەستی (دەمەزەن) کردووەتەوە. با بڵێین تا

حاجی بەکر ئاغا لە دونیا بوو تەشجیعی ئەو کافی بووبێ، ئەی دوای مەرگی ئەو؟ وەك لە جێی خۆیدا روونی دەکەینەوە دوای مەرگی حاجی بەکر ئاغا حاجی قادر و باپیرم چوون بۆ گەشتی فەقێیەتی و لەو گەشتە چەند ساڵێك بەیەکەوە بوون، لەو چەند ساڵانەشدا نە حاجی بەکر ئاغا ماوە ببێتە هاوبەش لە مشتوماڵدانی مەلەکەی باپیرم نە حاجی مەلا ئەسعەدیش لێیان نێزیك بووە پەردەیێکی بەرهەڵستی بخاتە بەر ئەو تەئسیرە کە یەکێکیان بۆ ئەوی دیکەی هەبێ. حاجی و باپیرم لەو چەند ساڵەی بەیەکەوە بوونیان لە خوێندنی فەقێیەتی ئەوەندەی ئیمکان هەبێ رەفاقەتی دوو کەس کار بکاتە سەر مەیل و مەشرەبیان، رەفاقەتەکەیان کاری تێ کردوون. زێدە کارکردنی ئەو رەفاقەتە لەوەشەوە دێ کە لە ژیانێکی غەریبی بە یەکەوە بوون، واتە هەر یەکەیان بۆ هاورێیەکەی نێزیکترین و دۆستترین مرۆڤ بووە لەهەموو پانایی و درێژاییی ناوچەی گەشتی خوێندنیان. کە لەپێشەوەش باسی کار کردنی حاجی دەکەم لە مەیل و مەشرەبی باپیرم چ مەبەستم موجامەلە و هەڵدانەوەی حاجی نییە، راستیی وەزعەکە ئەوە بووە، چونکە بەهۆی زێدە تەمەنێکی کە حاجی هەیبووە لە چاو باپیرم دیارە ئەو زووتر بووە بە شاعیر. ئەگەر نامێلکەی باسکراو بکەین بە شاهید دەبێ بڵێین بەر لە وەلادەتی باپیرم حاجی شاعیر بووە چونکە لەو دەمەدا تەمەنی ١٩ساڵان بووە. خۆ ئەگەر فەرقی تەمەنیان ١٠ ساڵیش بووبێ بەپێی باوەڕی من دیسانەوە لە تەمەنی ٢٠ ساڵەی حاجیدا باپیرم هێشتا منداڵێکی ١٠ ساڵی بووە. بەڵێ من ناڵێم حاجی قادر باپیرمی کردووە بە شاعیر چونکە شاعیرییەت بە فێرکرن نابێ، هەرئەوەندە دەڵێم بوێژیی حاجی دەورێکی باشی هەبووە لە رێکخستن و پێکهێنانی زەرفێکی لەبار و هەموار بۆ گەشەکردن و بەردەوامبوونی مەیلی باپیرم بۆ بوێژی.

حاجی قادر و حاجی مەلا عەبدوڵڵا لە مەجلیس و دانیشتنە ئەدەبییەکانی ئەوسای ماڵی حاجی بەکر ئاغا و بەدوای ئەودا ئەمین ئاغا کە خاڵوانی حاجی مەلا عەبدوڵڵا بوون، بەیەکەوە بەشدار دەبوون و تێیاندا وەك دوو ئەستێرەی ورشەدار رۆناکاییان دەبەخشی.

حاجی بەکر ئاغا و ئەومین ئاغای کوڕی، یەك لەدوای یەك، دوو ئەدیب و شاعیری گەورەی سەردەمی خۆیان بوون. حاجی بەکر ئاغا رەفیقی کەم بووە لە عیشقی کتێب و مەیل بۆ ئەدەب و رۆشنبیری. رەنگە ئەوەندەی کە بۆ کتێبان ماڵ و دارایی خۆی بەخەرج داوە بۆ هیچ مەبەسێکی دیکەی سەرف نەکردبێ. کتێبێکی نادیری بەلاوە

مەتلەبتر بووە لە مڵك و ئەرز. ئەوەندە کاتەی کە لە دانیشتنەکانی ئەدەبیشی بەسەر دەبرد، ئەوەندە و نیو ئەوەندەی بۆ بەرژەوەندیی دونیا بەسەر نەدەبرد، ئەغڵەبی کاتی شەو و رۆژی لەگەڵ زانا و ئەدیب و مەلاکانی دەوری خۆی رابردووە.

سامانی حاجی بەکر ئاغا، ئەگەرچی زۆریش بوو، لەئەنجامی خۆشەویستیی پارەوە بۆی کۆمەڵ نەبووبوو، لە دەستی صودفەوە کەوتە کۆشی، لە تاعوونەکەی ١٢٤٦ کە ئەغڵەب وڵاتی رۆژهەڵاتی نزیکی گرتبووەوە و خەڵقێکی بێ ژماری کوشتبوو، حاجی بەکر ئاغا بوو بە میراتگری هەموو بنەماڵەی حەوێزی کە دەگوترێ ٨٠ ماڵێك بووە. ئەم راستییە لێی دەوەشێتەوە نەهێڵێ ناحەزێکی ئیمڕۆی دەوڵەمەندان بێ لزووم رقی لەو مرۆڤە نرخدارە ببێتەوە، چونکە لەرێی ستەم و ستاندن و داگیرکردنەوە حاجی بەکر ئاغا دەوڵەمەند نەبووە. کتێبخانەکەی کتێبی هێندە نادیری تێدا بوو کەم کەمە نەبێ لە هەموو ئەو وڵاتانەی دەور و پشتی خۆمان هاوتای نەبووە. بەداخەوە ئەم سامانە زلەی کتێبان دوای خۆی وردە وردە پەرت و بڵاو بوو تاکو بەجارێك فۆتا و شتێکی لێ نەمایەوە پێی بگوترێ کتێبخانە. مزگەوتی گەورەی کۆیێ، بەپێی ئەو سەردەمەی تێیدا دروست کرا و لە چاو ئەو خانووانەی لە شارە کوردەکاندا هەبوون، کە یەکێکە لە مزگەوتە نایابەکانی کوردەواری بە ماڵی حەلاڵی خۆی بنیادی نا و یارمەتیی میریشی قبووڵ نەکرد تێیدا. بەڕاستی مینبەر و میحراب و گونبەدەکەی دڵی مرۆڤ دەکەنەوە. مەیل و ئارەزۆی حاجی بەکر ئاغا بۆ ئەدەب و شیعر و رۆشنبیری و خوێندەواری بەدەگمەن نەبێ لای سەردار و مەزنە پیاوەکانی کورد پەیدا نەبووە. بە پێ داگرتنی ئەو پیاوێکی وەك حاجی مەلا ئەسعەد جارێکیان چووە بۆ شام لای مەلا (عبدالرحمان الکزبری) اجازەی (حدیث و تفسیر)ی وەرگرتووە جاری دیکەشیان چووەتە بەغدا اجازەی زانستەکانی دیکەی لە مەلا (عبدالرحمانی رۆژبەیانی) وەرگرتووە. حاجی مەلا عەبدوڵڵا گێڕابوویەوە ئەگەر حاجی بەکر ئاغا بەر تانووتانی نەگرتبا فێری فارسی نەدەبوو. دیوەخانەی حاجی بەکر ئاغا بەڕاستی ناوچەیێکی ئەدەب و شیعر و زانست و هەموو جۆرەکانی رۆشنبیری بووە، لەگوێرەی ئەو رۆژگارە هەلێکی بەختەوەری بووە بۆ ئەوکەسانەی ویستوویانە سوودمەندتر بن لەو بەهرانە.

بەدوا حاجی بەکر ئاغادا ئەمین ئاغاش وەك باوکی ئەدیب و شاعیر و هونەرپەروەر بووە. هەمان کۆبوونەوەی رۆشنبیریی سەردەمی باوکی لە دیوەخانە دڵ گوشایەکەیدا بەردەوام بووە بە ئیزافەی کەرستەیێکی تازەی زەوق و ئارایشت کە گۆرانی و مۆسیقا

و گەپ و گۆبەند بێ. ئەمین ئاغا لە باوکی زیاتر مەیلی بە دونیاوە بووە بەو پێیە مەجلیسی ئەو شۆخی و کەیف و پێکەنینی پتر تێدا بووە. لە سەردەمی ئەمین ئاغادا بازاڕی گۆرانی و مۆسیقا سەرلەنوێ کەوتەوە گەڕ، فێرگەی (مدرسە) بەستەسازی و مەقام شناسی کە میراتێکی یەکجار کۆنی رابردووی کۆیەیە نوێ بووەوە و بووژایەوە. (لە جێگەی مناسبی خۆیدا ئەم باسەی مۆسیقا و گۆرانی و هەندێ باری کۆمەڵایەتی و ژیاری (حضاری) کۆیێ دێتە ناو نووسینەکەمانەوە). جگە لە کۆیێ جێگەی دیکەش هەبووە لە کوردستان مەجلیس و رابواردنی وەهای تێدا بووە، بەڵام گومانم نییە لەوەدا لە رووی ئوستادی و هونەرکارییەوە هاوتای دانیشتنەکانی دیوەخانی ئەمین ئاغا یەکجار کەم هەبووە، رەنگە هەر نەشبووبێ، چونکە بەعادەت خاوەن مەجلیس تەنها خەریکی بیستن و دیتن و کەیف پێهاتن دەبێ بۆ خۆی تێکەڵ نابێ لەگەڵ گوزارشتی بەزم و ئاهەنگ، تەنانەت ئەگەر ئەو خاوەنە بەهرەییێکیشی هەبێ لەو هونەرانەدا کەوا لە مەجلیسەکەی پێشکەش بە تەماشاچییان دەکرێن، مەگەر جاروبارێك، دەنا تدخلێك ناکا لە چاکە و خراپە و چەند و چۆنی دەستووراتیان. هەرچی هەیە لە گەپ و گۆرانی و فنونی شۆخی کە خۆڕسك لەنێو کۆمەڵانی خەلق هەڵدەقوڵن و چ دانەر و داهێنەریان مەعلووم نین و بە اصطلاح پێیان دەڵێین (فۆلکلۆر) دێنە کۆڕی بەزمەوە و دەبن بەهۆی تەڕدەماغی و خۆشگوزەرانی دەستەی بەزم گێڕان. ئەمە واقیعێکی ئاساییە لە جیهانی بەزم و ئاهەنگ، بەڵام بەنیسبەت مەجلیسی کەیف و ئاهەنگی دیوانخانەی ئەمین ئاغاوە واقیع گەلێك جیاواز بووە. رێکەوت وابوو ئەمین ئاغا بۆخۆی شاعیرێکی هێژا بووە لە کوردی و فارسیدا، بەشێکی زۆر لە بەیتی گۆرانی و بەستەکان خۆی دەیهۆندنەوە، ئەوەی خەلقی دیکەش هەڵی بەستبان لە پێش چاوی رەخنەگر و نیگای پڕ هونەری ئەودا تێپەڕ دەبوو ئەوجا دەبوون بە گۆرانی و دەخرانە قاڵبی مۆسیقاوە. بۆیە هەڵبەستی گۆرانییەکانی ئەو سەردەمەی کۆیێ لە زارەوزار بە ئێمە گەییوە زەوقێکی هونەرکارانە و واتای تازە و داڕشتنی بێ سابیقەی تێدایە لەچاو بەندی گۆرانی عادەتییەوە:

ئەرێ گوڵێ گوڵە جوانێ
سینگ سپیێ مەمك فنجانێ
داك حدودێ بێ نیشانێ
ئەگەر جەلادان لە من دەگرنەوە چارگۆشەی مەیدانێ

چەرخەچی شا میسرییان دەدرێننەوە لە کالانیٚ
تو حەقی ئەو ڕۆژی جومعە کە وا شەمووی بەسەردا دیٚ
ئەوان گرتیانە ئەتۆ بەردەوە لە بەندیخانیٚ

لەلای خۆتەوە قیاسێکی ئەم داڕشتنە بکە لەگەڵ بەستەی وەك:

تازە داکەوتووە ئاوی بەللووعە
پێم گۆ بۆ ماچیٚ گۆتی مەمنووعە

ئەوەی ڕاستی بیٚ نەك هەر بەستەی تازە هەڵبەستراو، گەلێك لە بەستەی گۆرانییەکانی پێش ئەو دەورەش بەهۆی کەوتنە کاری فێرگە (مدرسە)ی مۆسیقاسازییەوە لە بەر و دیوانخانەی پیاوماقووڵانی کۆییٚ کە مەرکەزەکەی ماڵی ئەمین ئاغا بوو، ئەو گۆرانییە کۆنانەش بەرگیان نویٚ کرایەوە وەك کۆرپەی تازە لەدایکبووی کەوتەوە بێشکەی بەزم و ئاهەنگی دڵتەڕ و مۆسیقا دۆست و کەیف خوازانەوە.

لەوەش زیاتر، ئەمین ئاغا سەرەڕای شاعیری، شارەزایێکی دەستدرێژیش بووە لە (مقام). بەقەدەر هەر ئوستادێکی بەناوبانگ لە زانستی مەقامدا چەسپاوبووە. شاعیری لەلایێکەوە و مەقام شناسی لە لایێکی ترەوە هەردووکیان کە بە تێروپڕی لە بەهرەی ئەمین ئاغادا کۆبووبوونەوە، ئاکاری شیرن و خنجیلەی ئەو بەزمانە بوون کە لای ئەو بەرپا دەبوون و لەو ڕووەوە بە تەرازووی هونەر گەلێك سەنگینتر و نرخدارتر دەردەچوون لە بەزمی عادەتی کە لە جێگاکانی دیکەی کوردستاندا بەرپا دەکران.

ئەو دانیشتنە ئەدەبییانەی سەردەمی حاجی بەکر ئاغا و ئاهەنگسازی دەوری ئەمین ئاغا بوون، بە لای باوەڕی منەوە، کە وای کردووە مەلایێکی زلی وەك حاجی مەلا عەبدوڵڵا ببێتە پێشەوایێك لە فنونی مەقام ناسیندا، چونکە لە سەرەتای عومریەوە و بەر لەوە ببێتە جێنیشنی حاجی مەلا ئەسعەد زۆر جاران لەو دانیشتنانەدا بەشدار بووەو دڵ و مێشکی بە گوزارشتیانەوە مەشغول بووە. بەڵیٚ مەجلیسی فەقێیان بیٚ گۆرانی و گەپ و دەنگی خۆش نییە، بەنیسبەت حاجی مەلا عەبدوڵڵاوە کتێبخانەکەشی کتێبی مۆسیقا و مەقامی تێدا بووە، بەڵام گۆرانی گوتن لە مەجلیسی پڕ تەقیە و زمان گرتنی فەقێیان شتێکە و لەرەی عود و کەمان لە کۆشك و تالاری شاعیرێکی مۆسیقاردا شتێکی دیکەیە. ئەوەندە شارەزاییەی مەلایێك لە مەقامدا پەیدای دەکا بەهۆی

خوێندنەوەی کتێب و بیستنی ئاوازی فەقێیانە چەندین جار زیاد دەکا و بە گەشە دەکەوێ لە ڕێی بەشداربوون لە مەجلیسی تایبەتی بەزم و ئاهەنگدا. نەکا زەللەیێك بە خەیاڵی خوێنەر بکەم دەبێ لێرەدا ئەوە بڵێم بەزمی ئەو دەمەی کۆیێ لە مۆسیقا و گەپ و گۆرانی و شۆخی و خواردنی ڕێکوپێك بەولاوە شتێکی تێدا نەبووە پێی بگوترێ (بێشەرعی) هەر بۆیەیشە ئیمکان هەبووە یەکێکی وەك حاجی مەلا عەبدوڵڵا وەیا حاجی قادر تێیدا بەشدار بووبێ. وەك دەزانین ئەغڵەب نوێژی ئێوارە و خەوتنان لە دیوەخانەکاندا بە جەماعەت دەکرا وەك لە مزگەوت بێ.

حاجی قادر بە زۆری لەو مەجلیسانەدا لەگەڵ حاجی مەلا عەبدوڵڵا بەشدار بووە. لە شۆخی و جوانکاری و ئارایشتی مادی و مەعنەویی دانیشتنەکان زەوقی وەرگرتووە. هەڵبەت وەزعی وا سازگار لەگەڵ شیعر و هونەردا یارمەتیی ئەوەی داوە مەشرەبی ئەدەبی حاجی قادر مشت و ماڵ بووبێ و شێوازی داڕشتنی شیعرەکانی ڕەونەقی پەیدا کردبێ. بەهرەوەربوونی حاجی لە جوانی و زەوقی ئەو بەزمانەدا شتێکی سەیر نییە و لێشی نایێ نیشتمانپەروەرێك و چینپەروەرێکی ئیمڕۆ لێی ناڕازی بێ و بکەوێتە ڕەخنەگرتن لە حاجی، یا هەر نەبێ، کە ڕەخنەی نەگرت ئینکاری ڕاستییەکە بکا. نەك هەر ئەوەندە، بەڵکو حاجی قادری کەم بەخت لەم مەیدانەدا بەختیاریش بووە، چونکە ئەویش وەك هەموو هونەرمەندێك و شاعیرێك موحتاجی فێرگە و مامۆستای ئارایشتی زەوق و بەهرە بووە، لە جێگەیێکی وەك کۆیەشدا ئەکادێمی مۆسیقا و گۆرانی نەبووە تا دەرسیان تێدا بخوێنێ و بەو دەرسە زەوقی ئەدەبی و بەهرەی بوێژیی خۆی بە پێپلکەی خوێندندا سەرەوژوور ببا، بەزمەکانی دیوەخانەی ئەمین ئاغا، خۆ و تالع، بووە بە ئەکادیمیی هونەر و زەوق بۆ حاجی قادر، هێندەی بشڵێی یارمەتییان داوە لە پەروەردەکردنی مەلەکەی هونەری و زیادکردنی دەسەڵاتی بەسەر قاڵبی شەنگ و ڕێکوپێك لە شیعر هەڵبەستندا.

ئارایشت لە کاری ئەدەبی، ئەوەی ڕاستی بێ لە هەموو کارێکدا، نرخی زل و تایبەتی خۆی هەیە. وادەبێ بەرهەمێك هەمووی هەر ئارایشتە و تا بڵێی بەنرخیشە، وەك ئەوەی کتێبێك بە خەتی خۆش نووسرابێتەوە سەدجاران زیاتر پارەی پێ دەدرێ لە یەکێکی دیکە خەتەکەی خۆش نەبێ. بێ گومان ئەگەر حاجی قادر خڵوەی هەر لەگەڵ (قفا نبك من ذکری حبیب و منزل) و کتێبە زەحمەتە ڕەقەکانی مزگەوتدا کردبا و ژیانێکی سەرلەبەری فەقێیانەی ڕابواردبا دەم و دوو و ڕاوێژیشی لە شیعردا کەم و زۆر وشکاییی

ئەو سەختی و رەقییەی تێدا دەبوو، با بڵێین وشکی و زبری لە شێوازیدا دەبوون بە شەقڵ.

لەگەڵ حاجی قادر و باپیرم، کەیفیش لەو ئاهەنگانەدا بەشدار بووە. هەمان تام و شامی ئەو بەزمانە و ئارایشتی ژیانی نەرم و نۆڵی پڕ تەرەفی تالارە مەڕمەڕەکەی ئەمین ئاغا لە هەڵبەستەکانی کەیفیشدا خۆ بەدیار دەخەن، سەیرێکیش لەوەدا نییە چونکە لە ئەنجامی تێکەڵبوون، بۆ ماوەیێکی بەردەوام، لەگەڵ بەزم و ئاهەنگدا، مرۆڤ شاعیر بێ یا گۆرانیبێژ یا هەر هونەرمەندێکی دیکە بێ، جۆشی ئەو بەزمانە خوێنی دەکوڵێنن.. دڵی دەهەژێنن.. ئاورینگی جوانی و زەوقی گۆرانی و نەشئەی مۆسقا و ئارایشتی ژووری رازایەوە و رایەخی نایاب و خواردنی پاك و نازك لە تێکڕای ئاهەنگەکەوە هەڵدەستێ و لە ئاوێنەی دەروونی هونەرکار دووبارە دەبێتەوە و دەڕژێتە ناو گوفتار و کرداریەوە.

سەیرێکی ئەم نموونەیە بکە لە هەڵبەستی کەیفی:

زولفی سیاهی تا بە تا خوتەن خوتەن خەتا خەتا
لە پێچی کەمبەری هەتا نەزەر دەچێ (معطر)ە

بەراوردێکیان بکە لەگەڵ ئەم فەردەی ئەمین ئاغا هەرچەند لە کێش و قافیەش لە یەکدی جودا بن:

دەخیلت بم لە عوششاقت مەڕەنجە
دڵ و دینم فیدای ئەم لار و لەنجە

لە هەردوو نموونەدا نەزاکەتی پارچەی ئاوریشم و بێنی مۆمی کافوور و رەونەقی کاسەی بەلوور و نەقش و نیگار هەڵدەستنەوە بۆ ناو خەیاڵی گوێگرێك کە سرنجی خۆی بداتە پێوەندیی میانی مرۆڤ و ئەو جۆرە رابواردنە کە تێیدا دەژی. لێرەدا مەبەستی من راگەیاندنی رواڵەتی وشە و شێوازی شیعرەکانە، لەوە بەولاوە مەعلوومە دارشتنەکەی کەیفی بەهێزتر و زرنگەدارترە.

لە لای خۆتەوە سرنجێك بدە شەوق و رەونەقی هەڵبەستەکانی کوردی و سالم و تاهیر بەگ چەند رێك هاتووە لەگەڵ ژیانی دوور لە (تزمت)ی کە رایان بواردووە. خۆ تاهیر بەگ ، وەختە بڵێم، نیوەی شیعرەکانی زادەی راستەوخۆی ژیانە بەگزادانەکەیتی:

هەروەکوو قەوس و قوزەح با دەست لە گەردەن دانیشین
تۆ بە سوخمەی ئاڵ و سەوز و مــن بە رەنگی زەردەوە

(نالی)ش وەك حاجی قادر و زیاتریش لەو، بۆی رێك کەوتووە لە سەرەتاکانی شاعیرییەتییەوە خۆ لە مەجلیسی ئەمیرەکانی باباندا ببینێ و لە ژیان و رابواردنی رۆژانەی ئەوان، کە بەنیسبەت ژیانی تێکڕای کوردەواری پڕ بووە لە دەنگ و رەنگ و زەوق و نازکی، وێنەی گۆناگۆن و نەقش و نیگار و دیتراو و بیستراوی شەنگ و شلك ببنەوە بە خەیاڵی شیعر و بچنە ناو هەڵبەستەکانیەوە. قەسیدەی (ئەم تاقمە مومتازە) بەڵگەیێکی زلە بۆ ئەم راستییە. لەو قسەی وا بە پەلە کە لێرەدا زۆر بەکورتی دەیانکەم راستییێك دەڵێمەوە یەکجار بڵاوە بەسەر زارانەوە، تەنانەت کاتی خۆی لە فێرگەی ناوەندی و بەرە ژوورتر دەمانخوێند و نموونەشیان بۆ دەهێنایەنەوە لە شیعری عەرەبیی پێش ئیسلام و بەراوردکردنی لەگەڵ هی دەوری (عباسی). هەڵبەستێکی (عنترە) و یەکێکی (ابن المعتز) ئەو فەرقەی بەتەواوی دیار دەخست کە لە میانی ژیانی بیابان و شارستاندا هەیە. خۆ ئەگەر لە فێرگەش ئەمە بە دەرس نەگوترێتەوە هیچ لە راستییەکەی کەم نابێتەوە. بۆیەیش دەرسی فێرگە دەکەم بە شاهیدی قسەم تا خوێنەرێکی کورد لێی روون بێ چی لێرەدا دەیڵێم وەك زانینێکی سەرەتایی و بەدیهی وایە کە مێرد منداڵەیێك دەیخوێنێ و سەیری لەوە نەیبێتەوە پێشەوایێکی وەك حاجی قادر سوودی وەرگرتبێ لە بەشداربوون لە ژیانی کۆشك و تالاری ئاغایێك.

خۆ دیتنەوەی بەدەوام لەو تەرزە مەجلیس و ئاهەنگانەدا سەرەڕای مشتوماڵدانی مەلەکەی هونەری، تاوی دیکەشی هێناوە بۆ ناو دەروونی حاجی و پاڵی ناوە بە سروشتی سەرکەشی بەرەو هێرش و هەڵمەت بردن. با بزا نین چۆن؟

ژیانێك هەر لە چوار دیوارەی حوجرەی مزگەوت و لەنێو کتێبی زانستە قاڵبگرتووەکان بەسەر بچێ ئەو فراوانییە و رەنگاورەنگییەی نابێ کە ژیانی هەمە چەشنە و (زۆر مەیدان) و تەجرەبە و مەوزووعی جیاجیا پەیدای دەکا. مەجلیسی بەزمی ئەمیرێك یا دەسترۆییوێکی خاوەن تالار لەگەڵ لایەنی جوانی و نەزاکەت و شۆخییەوە، لایەنی کۆمەڵایەتی و سیاسی و رۆشنبیریشی تێدا دەبێ. لەو کاتەدا کە زۆربەی خەڵق دوای نوێژی خەفتنان چرا قۆدیلەکانیان خامۆش دەکەن و خۆ داوێنە باوەشی سەعاتەهای سارد و سڕ و کەم ڕەنگی خەوی ناچارییەوە، تالاری خاوەن بەزمێك ئەوسا شەعشەعە پەیدا دەکا و مەجلیسی بەزمی بەدەم ئاهەنگ و لەتیفە و وتووێژی ئەدەبی و سیاسی و زانستییەوە درێژ دەبێتەوە بۆ ناو جەرگەی شەو.. هەندێ جاران بۆ شەبەقی بەیان. هەر باس و خواس و رووداوێك لە نێوان خەڵقی شار وەیا

دەستەی میری وەیا دەوڵەتانی دوور و نزیکدا سەری هەڵدابێ لەو تەرزە مەجلیسانەدا باس دەکرێن و دەخرێنە تەرازووی هەڵسەنگاندنەوەو دەدرێنە بەر زمانی رازی بوون یا رازی نەبوون. بێ گومان کوتانەوەی دەنگوباسی سەر بە کۆمەڵ و سیاسەتی دەوڵەتان و گوزارشاتی ناوەخۆیی و جیهانی، زیهنی مرۆڤ روون دەکاتەوە و سرنجی دەبا بۆ بیرکردنەوەی ئەوتۆ کە لەخۆوە ناپژێ، یا هەر نەبێ ئەو کوتانەوەیە خێرایی دەکا لە پژانی؛ لەوەش زیاتر، ترسی مرۆڤ دەشکێنێ لە باسکردنی مەوزووعی نازك و پڕ (حساسیە) و زاری رادێنێ لە رەخنەگرتن و پێوانە و کێشانەی کۆمەڵایەتی و سیاسی و هەموو بارێکی ژیان.

لەم رووەوە بەزم و ئاهەنگەکانی تالاری ئەمین ئاغا، لەویش بەپێشەوە دانیشتنە ئەدەبییە. سیاسییە کۆمەڵاتییەکانی دەوری حاجی بەکرا ئاغا، بەجۆرێکی واقیعی بوون بە فێرگە (مدرسە)ی ئەدەب و سیاسەت و هونەر و کۆمەڵایەتی بۆ هەموو ئەو کەسانەی تێیاندا بەشدار دەبوون و هەریەکەیان (بەپێی لیاقەی خۆی) سوودی لێ وەردەگرتن. بەڕاستی حاجی قادرێك کە لە دواڕۆژدا ببێ بە رابەر و پێشەوای نیشتمانپەروەریی کوردایەتی یەکجار پێویستی هەبووە لە سەرەتای ژیانیدا بە بنگە و فێرگەی ئەوتۆ تەنگژەی ژیانی فەقیری و فەقێیەتیی بۆ فراوان کا و گوێی رابێنێ بە باس و خواسی دوور لە (ضرب یضرب) و زمانی تیژ کا لە قسەی سیاسی و کۆمەڵایەتی. ئەمن ناڵێم ئەگەر ئەوسا بەزم و ئاهەنگی نەدیبا و بەشداریی نەکردبا لە دانیشتن و وتووێژی هەمەچەشنەی فکری، داخوا حاجی چۆن دەبوو و رووی لە چ لایێك دەکرد، هەروەها ئەوەش ناڵێم ئەگەر لە گۆڕ قەرەج نیشتەجێ با بە مەلایەتی یا بەفەلاحەتی بە چەندیێکی شۆرەتی ئێستاکەی دەگەیشت، لەوەش نادوێم ئەگەر بۆ ئەستەمبۆڵ نەچووبا سەرەنجامی شاعیری و گیانی سەربزێویی بە چی دەگەیاند.. نە لە من و نە لە غەیری من داوا دەکرێ بەدوا (فرضیە)ی نەبوو بکەوێ و ئەنجامی مەوهوومی لێ وەرگرێ، بەڵام گومان نییە لەوەدا هاتنی حاجی بۆ ناوجەرگەی رابواردن و هەستان و دانیشتنی هەرە پێشەوەی ئەوسای کۆیێ ئاسۆیەکی بۆ کردەوە گەلێك بەرزتر و فراوانتر لە ئاسۆی عادەتیی فەقێیەکی وەك خۆی، بەمەدا دیمەن و روانگەی ئەوتۆی هاتوونە بەرچاو و مێشکی کە لە جێگەی بەرزەوە نەبێ نادیترێن. بە موناسەبەی جێگە دەڵێم مەلای گەورە دەیفەرموو (موسا)ی پێغەمبەری جوولەکە بە هۆی پەروەردەبوونی لەماڵی فیرعەون ئازایی و ئازادیێکی پەیدا کرد هەرگیز لە نێوان

جوولەکاندا بۆی پەیدا نەدەبوو. بەڵێ موسای جوولەکە بێ یا حاجی قادری کورد بێ دەبێ لە سروشتیدا هەڵکەوتوو بێ تا ئیلهامی ئازایی و ئازادی لە دەوروبەری خۆی وەرگرێ، چونکە کە هەڵکەوتوویی نەبێ هەرچی فێرگە و بەزم و دەوروبەر هەیە نابێ بە هاندەر بەرەو کارێك ترس و لەرزی تێدا بێ. هەزاران کەس لە دەوروبەری یەکجۆردا دەژین و دەمرن بەیەکەوە، کەچی یەك دوو کەس لە قەپێلکی ترس و لەرز دەردەچن واش دەبێ تاکێکیان لێی دەرناچێ. لە سەردەمێکی رابرووددا هەموو فرەنسە یەك جان دارکی پەیدا کرد، کچیش بوو.

بەشداربوونی حاجی لە ژیانی هەرەپێشەوەی کۆمەڵایەتیی ئەوسای کۆیێ بەنیسبەت حاجی قادر و کوردەوە لە سوودی (محض) بەولاوە تێیدا نەبووە. ئەم بوونی سوود و زیانە جگە لەوە لە خودی خۆیدا راستییێکی بێ فێڵە، هێندیش ئاشکرا و رووناکە دەبێ بە کێش و تەرازووی ئیمڕۆ و دواڕۆژیش هەروا لە قەڵەم بدرێ، چونکە سەرەڕای لانی (ایجابی) پڕسوودی ئەو بەشداربوونە کە مشتومالبوونی شاعیرییەتیی حاجی و فراوانبوونی نیگای و راهێنانیەتی بە وتووێژی سیاسی و کۆمەڵایەتی، هەرچی بەرهەڵستێکی ئەدەبی وەیا ئینسانی وەیا گیانی میللی و نیشتماندۆستی کەوا بە وەهمی رەخنەگردا بێ تێیدا نەبووە. لە دەربڕینی ئەم باوەڕەمدا هێندە رام لە خۆمە و بە چەشنێك واقیعی مێژوویی بێ شوبهە یارمەتیم دەدا خەریکم (تحدی) رەخنەگر بکەم و بڵێم ئەگەر پێت دەکرێ نموونەیێکی بەقەدەر حاجی بێ گەردم بۆ بێنەوە لە رەفتار و کرداری هەر پیاوێکی مێژوویی کەوا بەلاتەوە پاك و راستە. ئەگەر لە نموونەی باوەڕ پێکراوی خۆت بۆت نەدۆزرایەوە ئیزنم دای لە هی خەلقی دیکەم بۆ دەستنیشان کە.

بۆ پاڵپشتیی ئەم (تحدی)یە دوو بەڵگەی ئەوەندە گەورە هەن لەبەر تاوی ئەواندا هەرچی رەخنە و ئیعترازێك بەبیری گوماناوی وەیا دڵی کرمێدا بێ وەك کەفەلوولکە و پووش و پەلاشی گێژ خواردووی ناو لافاوی لێ دێ کە یەك لەحزە نەتوانێ هەڵچەقێ وەیا بوەستێ تاکو پێ داگرێ لەسەر داوایێکی دژی ئەوەی تازە گوتم.

بەڵگەی یەکەم

هێندەی حاجی لە کویێ بوو و پێوەندی لەگەڵ شێخ و مەلا و ئاغاندا هەبووە رۆژەك لە رۆژان چاوی نەنووقاندووە لە کاری بەد و ناڕەوادا. بەپێی باوەڕی گشتیی ئەوسا

رووداوێك وەیا رەوشتێك خراپ بووبێ، حاجی لێی بە دەنگ هاتووە و دژی وەستاوە و جەنگاوە، لەم مەیدانەاد ئەوەندە جەنگاوەر بووە، وەك مەعلوومە و لە جێی مناسبی خۆیدا روونی دەکەمەوە، پشووێکی حەسانەوەی نەدا لە سەرانسەری ساڵانی دوای فەقێیەتی کە دەبوا قۆناغی حەسانەوە و گرد و کۆیی بێ بۆ حاجی. خانووێك دروست کا، ماڵێك پێکەوە نێ، شوێنەوارێك بنیاد نێ، دوو قرۆشان باوێتە سەر یەك. هەموو ئەو چینانەی میللەت کە لەبەر خاتری ئەوان تارماییی رەخنەگرتن لە کردەوەی حاجی دێتە تصور و نووسینی هەندێك لە خاوەن رایانی ئیمڕۆ، تێکڕایان دەیێکی حاجی خەریك نەبوون لە بەرهەڵستیی خراپە و کاری ناڕەوا.. سەدیێکی حاجی بێ پەروا نەبوون لە فەوقی سەر و ماڵ. ئەوان چینان و خەلقانە بۆ ماف و سوودی تایبەتی خۆیان ورتەیان لەبەرەوە نەدەهات چ جایی ئەوە بەرهەڵستی (مطلق)ی خراپە بکەن. دەشتوانم بڵێم هەژارێك نەبووە لەو سەردەمەدا خۆ بەسەر حاجیدا هەڵداتەوە و بە هەژارییەوە شانازی بکا چونکە حاجی لەو هەژارتر بووە. پێوەندیی حاجی لەگەڵ ناودارانی چەرخی خۆی پوولێکی نەخستووەتە گیرفانیەوە و وشەیێکی رەخنەی لەسەر لێوان وشك نەکردووە. هەروەك لە رۆژانی فەقێیەتی حاجی ئەو حاجییە بوو کە دەڵێ (بە پێ خاوسی نە کەوشم بوو نە کاڵەك) لەدوای فەقێیەتی و کاتی سەفەری بۆ ئەستەمبۆڵیش هەر هەمان قارەمانی رووت و بێ پارە بووە. هاتە کۆیێ بە هەژاری و لێی دەرچوو بە هەژارتری. نالی هەر دەڵێی ئەم بەیتەی:

بنوارە بوونی ئەووەلت و چوونی ئاخیرت
هاتی چ رووت و قووت و هەڵاتی چ لووس و پووس

بۆ حاڵی تایبەتیی حاجی هەڵبەستووە نەك بۆ تێکڕای ئادەمزاد. چوونی بۆ ئەستەمبۆڵ ئەوەندە بە فەقیری بووە، دوای تێپەڕینی سەد ساڵ بەسەریدا، دڵی هەستیار و بە پەرۆش پەلەفڕەیەتی بارمتەی بۆ کۆ بکاتەوە.

وەنییە بەلای منەوە هەموو هەژارییەك ببێتە هۆی شانازی. هەژاری عادەتی هەر ئەوەندەی لێ دەوەشێتەوە بزەیی و پەرۆش و دڵ سووتان لە ئادەمزادا ببزێوێ و هانی بدا بۆ چارەسەرکردنی، بەڵام هەرگیز نابێتە هۆی رێز لێگرتن و پێدا هەڵگوتن. مرۆڤ کە بە ناچاری و لەبەر بێ دەسەڵاتی وەیا نالەباریی زەرف هەژار بوو، نە خۆی هەست بە سەربەرزی دەکا نە کەسیش پایەی لێ دەنێ لەبەر هەژاری، خۆ شەهادەی بەرزی وەرنەگرتووە لە فێرگەی هەژاری تا پێوەی بنازێ. هەژارییەك مەردایەتی و

شانازیی تێدایە کە لە بەرزیی نەفس و فیداکاری و خۆنەویستی و دەست کراوەیی و ڕەوشتی ئەوتۆیییەوە هاتبێ. (الفقر فخری) کە بە قسەی پێغەمبەر قبول بکرێ بۆیەیە کە فەقیرییەکەی لە ناچارییەوە نەبووە.

من کە لایەنی نەداری و ڕووتوقووتیی حاجی ڕوون دەکەمەوە و پێی لەسەر دادەگرم وەك ڕاستییەکی واقیعی، لەوەدا سەرەڕای خزمەتی مێژوو دوو ئامانجی گرینگم هەیە:

یەکەم: تاکو حاجی بە خۆڕایی بەر ئەو تیرە ناڕەوایە بێ ئینسافە بێ ڕەحمانە نەکەوێ کەوا کوێرانە دەگیرێتە خاوەن سامان و دەسەڵاتی لێرە بە پێشەوە لەبەر مەحزی قین هەڵستان لە سامان و دەسەڵات.

دووەم: تا بزانرێ هەژاریی حاجی لە ناچاری و بێ دەسەڵاتییەوە نەبووە، ئەگەر بیویستبا دەیتوانی خۆ تێر و تەسەل بکا. کاڵا و کوتاڵی ئەدەبیی ئەوتۆی هەبوو کە بیفرۆشتبا کڕیاریان هەبێ .. تیغی زمانی هێندە تیژ بوو بە پارە بیخاتەوە ناو کالانی بێدەنگبوون. بەڵێ حاجی کالایەکەی فرۆشت بەڵام نرخەکەی هەرا و ناڕاحەتی و نەسرەوتن بوو، خەنجەری زمانیشی خستە کالانەوە.. کالانی هەناوی خراپە و درۆزنی و تەڵەکەبازی.

لەم زەمینەدا من بۆ خۆم لەجیاتی خوێنەر پرسیارێك لە خۆم دەکەم و وەڵا مەکەیشیم گەرەکە، حاجی کە ئەو خەنجەرە بێ لە هەناوی خراپە و تەڵەکەبازی بچەقێ ئەی بۆ یەخەگیری ئاغاکان نەبوو؟ ئەوەندەی توانی لەدژی شیخ نەبی ماویلی کۆشا و جەنگا کەچی ورتەیێکی لێوە نەهات لەعاست ئاغاکاندا! ئەم ڕاستییە چۆن لەگەڵ گیانی حەق پەرستی و بەدنەویستیدا دەگونجێ؟

وەرامدانەوەی ئەو پرسیارە هەر وەك گەرد دەتەکێنێ لە پێ و دامەنی حاجی، پەردەش هەڵدەداتەوە لە ڕووی هەڵکەوتی سیاسی – کۆمەڵایەتیی ئەو سەردەمەی کۆیێ، جێگەی ڕاست و دروستیش دیار دەکا بۆ هەڵوەستی ئەو مرۆڤانە کە ئەوسا بە چاکەخواز و دەروونپاك دەژمێرران. هەڵبەت نابێ لە بیر کەین ئێمە لە کۆیەی سەد ساڵ زیاتری پێش ئیمرۆ دەدوێین چاکە و خراپەش بە مقیاسی سەد ساڵ لەمەوپێش دەپێوین، بیر و ڕای ئیمرۆ ناکەین بە بەریوانی (حكم) ئەو سەردەمە، خۆ ئەگەر لە شەجاعەتی خۆمان رابیینم بوێرێ دان بە هەموو ڕاستییەکدا بنێ ترسم لەوەش نامێنێ

بەهەر مقیاسێك بێ چاکەخوازیی ئەوسا و ئێستاکە هەڵکێشرێن تا بزانین ئاخۆ کامیان گۆی جوانمەردی دەبەنەوە؟ بەڵام با خۆمان رەها کەین لە گەشتی ناو دڕك و داری ئەو زەمینە چقڵاوییەی مقارنەکردن لە میانی ئێستاکە و رابردوودا و پەیڕەوی ئایەتێك بکەین کە دەفەرموێ (تلك أمة قد خلت لها ما كسبت ولكم ما كسبتم). با بزانین وەزعی ئەوسای کۆیێ و باری سیاسی – کۆمەڵایەتیی پێوەندی دار لەگەڵ پرسیارەکە چی بووە تا بتوانین بەئینسافەوە وەڵام بدەینەوە، بە یەکدی گرتنی شەهامەتی ئەوسا و ئێستا واز لێ بێنین بۆ بیروباوەڕی شەخسی.

دوو سەد ساڵێك دەبێ دوو بنەماڵەی دەسەڵاتدار بە جووت، لە کۆیێ دەژین و بەهۆی هێز و توانێکی کە هەیانبووە لە هەموو کەین و بەینێکی ئەو ناوەدا، خۆشی بێ و ترشی بێ، تێکەڵ و عەلاقەدارن، ئەو دوو بنەماڵەیە بوون بە جێگیری بنەماڵەی کۆنتری کۆیێ کە پێشتر خاوەن سامان و زەوی و دەسەڵات بوون، بەڵام بە جێگیربوون و چەسپانی ئەمانە وردە وردە کز بوون تاکو کەوتنە ریزی دووەم و سێیەمی ریزەکانی پێشەوەی کۆمەڵایەتیی کۆیێ. ئێرە جێی درێژە پێدانی مێژووی بنەماڵەکانی کویێ نییە تا لەسەری بڕۆین و ئەو مەعلووماتی بەدەستەوەیە دەربارەیان تۆمار کەین. چەند دێڕی تازە نووسراوی سەرەوە بوون بە پەراوێزێکی تەنك و باریك لە دەوری واقیعی دەسەڵاتداری لە کۆیێ لە ماوەی دوو چەرخ لەمەوبەر تا بتوانین شوێن هەنگاوەکانی حاجی بکەوین و لەنێوان ئەو پەراوێزەدا راستی و چەوتیی هەنگاوەکان دەرخەین. چ سوود نابینم باسی ئەوە بکەم بەر لە حەوێزی و غەفووریيان چ بنەماڵەیێك لە کۆیێ خاوەن پارە وەیا ملْك و ماڵ بوو و دەسەڵاتی عەشایری و رووەتی میریی هەبووە و چۆن ئەو دەسەڵاتەی دۆڕاندووە و بۆ لە دۆڕانەکەی بێ دەنگ بووە هەرچەند دەزانم پاراستنی ئەوەندە مەعلووماتەی لەو بارەوە ماوە کەم و زۆر خزمەتێکی مێژووی پێ دەکرێ، هەرنەبێ مێژووی کۆیێ، بەڵام ئێرە جێی ئەم پاراستنە نییە چونکە پێوەندییەکی نییە بە باس و خواسی حاجی قادرەوە تا بەتایبەتی لێی بدوێین، لە هەر شوێنێك سەر و کارێکی ئەو بنەماڵانە لەگەڵ خەتی بزووتنەوەی حاجی بە یەك گەیشتنەوە بەپێی داخوازی جێگە لێی دەدوێین. ئەوەندە دەڵێم بەداخەوە کەم وایە لە شوێنەواری ئەو بنەماڵانە مرۆڤی وا هەبێ دەنگ و باسیانی پاراستبێ، ئەگەر شتێك لە خەبەراتیان مابێ بەلای چەند پیاوێکی بێ عەلاقەوە ماوە، ئەوانیش بەناو ساڵان کەوتوون، ئەگەر نەڵێم پیر بوون و مەترسیی

ونبوونی خۆیان و مەعلووماتیان لێ دەکرێ، خۆ مردن شەرمی لە کەس نەکردووە.

بەر لەوە من بڵێم زوربەی خوێنەران دەزانن ئەم دوو بنەماڵەیە (حەوێزی و غەفووری)ن.. ناوی حەوێزیم پێش خست چونکە لە کۆییەتیدا ئەوان کۆنترن. لەوساڵانە کە حاجی لە کۆیەدا ژیاوە و کۆشاوە دەسەڵاتی عەشرەتی و ناو شاری کە هەبووبێ هی ئەو دوو بنەماڵەیە بوو. بەڵێ بنەماڵەی دیکەش هەبوون خاوەن ناو و جێگە و رێگە و رێز لێگیراو، کەسانی واش لە کۆیەدا هەڵکەوتوون لەو بنەماڵانە بەهۆی هێزی (شخصیە)تی تایبەتی خۆیانەوە بە هیچ جۆرێك ناو و نیشانیان کز نەبووەتەوە لەتەك تیشکی دەسەڵاتی ئەم دوو بنەماڵەیەدا، بەڵام ئەوان کەسانە خۆیان و بریقەی ناویان و رێز و دەسەڵاتیان دەچێتە ناو جغزی (معنویات)ەوە وەك دین و زانست و ئەدەب و هۆنەر بێ، لایەنی دەسەڵاتی (دنیوی) قرغی[١] ئەو دوو بنەماڵەیە بووە.

بۆ ئەو کەسانەی حەز لە زانینی خەبەری سەر بە سیاسەتی بێ تەئویلەوە دەکەن ئەوەندەش دەبێ بخرێتە پاڵ قسەکانەوە کە لەبارەی مەیل و ئارەزۆی سەر بە کوردایەتییەوە حەوێزی مەیلی بابان و غەفووریش مەیلی سۆرانیان بووە، ئەم جیاوازییە لە مەیلی سیاسیدا دەستی بووە لە هەندێ رووداوی کاریگەر بەنیسبەت هەردوو بنەماڵەوە و لە رێی ئەوانیشەوە بەنیسبەت تێکرای کۆیێ. پشکنینەوەی یەکجار ورد دەربارەی تفصیلاتی ئەو رووداوانە دەخلێکی چەندانیی نییە بەسەر تایبەتیی باسی حاجی قادرەوە، رووپەڕە ناخۆشەکانی گوزارشتی بەینی دوو بنەماڵەکەش کاتێك تۆمار کراون کەوا هێشتا حاجی بەوەلەد نەبووە یاخود ئەگەر بەوەلەدیش بووبێ لە تەمەنێکدا نەبووە بە هیچ لایەکدا مەیل بکا. ئەوەی مەعلوومیشە لە سەردەمی

---

(١) قرغ وشەیێکە لە نێو عەشرەتی خاوەن مەڕ و زەویدا، بەکاردێت و ئەوە دەگەینێ کە پووش و پاوان وەیا دار و دەوەنی فلانە شوێن عائید بە فلانە کەسە. دەگوترێ ئێرە قرغی مام باپیرە، هۆو هەڵپیتوانە «داری هەڵپەردراو» قرغی خۆمە. واتاکەی لە واتای «احتکار» نزیك دەبێتەوە، بۆیە من وا بە چاك دەزانم بۆ «احتکار» بەکاربێ و کار «فعل»یشی لێ داتاشرێ و بگوترێ «میری توونی قرغاندووە، کۆمپانیاکان نەوتەکە لەنێوان خۆیاندا دەقرغێنن، شەکر و چایەش قرغا». خولاسە لە هەردو جۆری تێپەڕ و تێ نەپەڕدا بەکاربێ وەك هەموو کارێکی رەسەن کە تێپەڕ و تێ نەپەڕی هەبێ، هەروەك دەڵێین «رژا، دەڕژێ–رژاندی، دەڕژێنێ، بڕژێنە» هەروەها بگوترێ «قرغا، دەقرغێ، بقرغێ–قرغاندی، دەقرغێنێ، بقرغێنە» هەندەی پێ ناچێ دەست و زار لێی ڕا دێ.

پێگەیشتنی حاجی چی ئەوتۆ لە میانیاندا رووی نەداوە مانیع بێ لەوە کە حاجی پێوەندی لەگەڵ هیچ لایەکیاندا ببڕێ. بە دەم نووسینەوە ئەم لایەنانەی عەلاقەدار لەگەڵ حاجی روون دەبنەوە، لەوەش زیاتر پێویست نییە درێژە بدەین بە چەند و چۆنی رووداوی یەکجار تایبەتی عەلاقەدار بە هەر دوو بنەماڵەکە، ئێمە لە کولانەی باسەکانی دەورووپشتی حاجییەوە سەیری مێژوو و ئەشخاس و رووداو دەکەین و هەر باییی داخوازی ئەوان باسانە لێیانەوە دەدوێین، رێگەمان نییە بۆ وردبوونەوە لە گوزارشتێك کە خزمەتی مەبەستمان نەکا.

با بگەڕێینەوە بۆ زنجیرەی نووسینەکەمان و خەریکی جەوابدانەوەی ئەو پرسیارە بین کە خۆم لە خۆمم کرد: بۆچی حاجی یەخەگیری ئاغاکان نەبوو. لەو چەند دێڕەی سەرەوەدا روون بووەوە کە ئەگەر حاجی لە ئاغاکان بەدەنگ هاتبا دەبوا خۆ لە دوشمنایەتیی ئەم دوو بنەماڵەیە هەڵبکا. چی بوو حاجیی وەستاند و بێ دەنگی کرد لەعاست ناودارەکانی ئەم دوو بنەماڵەیە؟

حاجی کۆڵی دا؟ حاجی خۆی فرۆشت؟ حاجی ترسا؟ نەخێر سەد جار نەخێر، هۆی بێ دەنگی حاجیی نە کۆڵدان بوو نەخۆ فرۆشتن بوو نە ترسان. ئێمە لێرە بەپێشەوە گوتوومانە حاجی لە ژووررووی ترس و کۆڵدان و خۆفرۆشتنەوە بووە. گوتمان سرەوتی نەبوو تا لە کۆیێ ژیا، دەشزانین رۆژ لە رۆژ ئاوری گیانی بڵێسەدارتر دەبوو تا مەرگ خستیە چاڵی گۆڕێکی ونی یەك لە قەبرستانەکانی ئەستەمبوڵ. کەواتە با خامە لە رووپەڕەی مێژوودا ئەم راستییە تۆمار کا: حاجی قادر کردوەی ئەوتۆی لە پیاو ماقوولانی ئەم دوو بنەماڵەیە نەدیت وەك بیانووش بیکا بە هۆی تێ هەڵگیرسانیان.

نەکەی وا تێ بگەی دەڵێم ئەوان پیاو ماقوولانە فریشتەی پاك و بێ گوناهـ بوون: نە ئەوان و نە تێکڕای خەلقی ئەوسا فریشتە بوون و نە خەلقی ئیمڕۆش فریشتەن. بەڵام بۆ ئەوە حاجی قادر بیر نەکاتەوە لە هێرشبردن بۆ سەریان پێویست نییە فریشتە بووبن، هێندە بەسە بەپێی باوەڕی خەلقی ئەو سەردەمە کردەوەکانیان لە دەستوور و عادەتی گشتی بەدەر نەبووبێ.

دەوجا با بزانین چۆن رێکەوت وابوو دەسەڵاتی حەوێزی و غەفووریيان لە سەردەمی حاجی قادردا سەری نەگەیاند بە ستەم و کاری ناڕەوا.

من کە دەڵێم (رێکەوت وابوو) لە خۆمەوە بەپیر باوەڕی ئەوان کەسانەوە دەچم کە لە

رێی تعلیلی (بەرژەوەندیی مادی)یەوە چاوەنۆڕی خراپە دەكەن لە خاوەن دەسەڵات، بەشێكی زۆریشیان كۆمە ناكەن لەوە ئەگەر خراپەیان نەدۆزییەوە لە دەسەڵاتداران بۆیانی هەڵبەستن نەوەك فەلسەفە لە عاست رووداودا پاشگەز ببێتەوە. من كە بەرەوپیری ئەوانە دەچم لەو گوتەی (رێكەوت وابوو) بۆ مەبەسی نەكردنەوەی موناقەشە و سەلماندن و نەسالماندنە، زەرەریش نابینم بەنیسبەت مەبحەسەوە ئەگەر بسەلمێنم بەرێكەت وابوو خاوەن دەسەڵات ستەمی نەكردووە. لەوە بەولاوە هەرگیز لەگەڵ ئەوەدا نیم بۆ خاتری سەركەوتنی فەلسەفە خراپە هەڵبەسترێ بەشوێن دەسەڵاتداردا، دڵ خۆشیش دەبم ستەم نەكرابێ چ لەلایەن دەسەڵاتدارەوە چ لەلایەن هەر كەسێكی دیكەوە بێ. بە لای منەوە مرۆڤ لە ئەزموونی (امتحان)ی چاكە نومرەی دەرچوون وەرگرێ خۆشترە نەك مرۆڤ تێ بشكێ فەلسەفە سەركەوێ. هەزار فەلسەفە دەكەم بە قوربانی یەك مرۆڤ.

بەڵێ منیش چاوەنۆڕی كاری بەد دەكەم لە دەسەڵاتدار، چونكە وەك دەبینین مرۆڤ لەسەر دەسەڵاتیش رانەوەستاوە كە پێی كرا كاری ناڕەوا دەكا و ئەغلەب نموونەی وا دەبینین لە كردەوەی مرۆڤی عادەتی كە گوتەی شاعیری عەرەب بە ڕاست دەگێڕێ:

والظلم من شيم النفوس فان تجد
ذا عـفـة فـلـعـلـة لا يـظـلـم

هەر بۆیەیشە بە دڵ پشتگیری لە هەموو هەنگاوێكی سیاسی و فكری دەكەم كە دەسەڵات بدا بە تێكڕای خەلق نەكا یەكێك یا كۆمەڵەیێك یا بەرەیێك دەسەڵاتەكەی بۆ سوودی خۆی و زیانی زوربەی میللەت بەكاربێنێ. بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا كە ببینم یەكێك یا كۆمەڵێك یا بەرەیێك یا دەوڵەتێك دەسەڵاتی خۆی تەرخان كردووە بۆ سوودی گشتی تا بڵێی خۆشحاڵ دەبم، ئەگەر بۆم بكرێ شایی دەگێڕم بۆ ئەو رووداوە خۆشە نەك تازیە دادەگرم لەبەر نەهاتنەدیی چاوەنوارکردنەکەم.

با ئەوەش بڵێم، وەنییە هەموو جاران (دەسەڵات) كاری ناڕەوا بكا. من لە باسی حەوێزی و غەفووریدا بە (تبرع) دەڵێم (رێكەوت وابوو) بۆ دەفعی رەخنەی رەخنەگر و لەبەر ئەوە كە غاڵب وایە لە وەزعی ئاسایی دەسەڵات بەرەو ستەم دەخزێ. ئەگەر لەبەر ئەم هۆیانە نەبێ دەتوانم بڵێم هێندەی كە مومكینە بە (رێكەوت) ستەم نەكرابێ ئیمكان هەیە سەرۆكەكانیان لەبەر رەوشتی چاكی خۆیان مەیلیان بۆ ستەم

نەچووبێ، واتە لەوانە بووبن ئەگەر دەسەڵاتی تەواویشیان هەبووبا بۆ ستەمکردن هەر نەیانکردبا. مێژوو نموونەی ئەوتۆیی هەیە لە پیاو چاکان هێندە پاك سروشت بووبن بایی ئەوە بکا پێمان بسەلمێنێ جیلێکی سەرلەبەری دەسەڵاتداران لە خودی خۆیانەوە پاك و چاك بوون و سەیریشمان بەوە نەیێ: پیاوێکی وەك (عمر عبدالعزیز) نەك لەنێوان دەسەڵاتداران و پیاوانی دونیایی و سەر بە سیاسەتەوە بەڵکو لە نێوان هەژار و بێ دەسەڵات و لات و گۆشەنشین و پیاوی سەر بەرماڵیش هەر دەبێتە پێشەوا و نموونەی پیاوچاکی. کە بوو بە خەلیفە یەکجارەکی ناز و فیز و ئاسوودەیی و خۆشگوزەرانی تەڵاق دا و نەفسی خۆی خستە ژێر پێیەوە. لە دڵ و دەروونی خۆیشی بەولاوە ئەوەی هۆی چاکی بێ لەدەوروبەری نەبووە. جزیرەیێکی چاکە بوو لەناو دەریای خراپەدا. شاعیری عەرەب کە لەدوای مردنی شینی بۆ دەکا و دەڵێ:

اقول لما اتانی ثّم مهلکه لا تبعدن قوام الحق والدین

قد غادروا فی ضریح اللحد منجدلا بدیر سمعانَ قسطاس الموازین

هەر دەڵێی فریشتان ئەو (قسطاس الموازین)ەیان بە زاریدا هێناوە چونکە بە رادەیێك راست و دادپەروەر بووە نەك لە سەردەمی خۆی تاکی نەبووە بەڵکو تا ئیمڕۆش یەك دوو کەسی وەك (غاندی) نەبێ لە مەیدانی حەقپەرستیدا کەس نییە هاوتای بووبێ. قسەمان لە پیاوی سیاسی و دونیاییە، دەخلمان بەسەر دەروێش و عابیدەوە نییە لێرەدا چونکە سیاسەت لەگەڵ عیبادەت بە یەکدی ناگیرێن.

(عمر عبدالعزیز و غاندی) لەوانەن لە رووپەڕەکانی ئەم نووسینە ئیشارەم بۆ کردن.

دەگەڕێمەوە بۆ پرسیارەکەی کردم: چۆن رێکەوت وابوو دەسەڵاتی ئاغایی حەوێزی و غەفووریيان لە سەردەمی حاجی قادردا سەری نەگەیاند بە ستەم!

با لە تۆماری زەمانە پەڕی سەدەی بیستەم هەڵگێڕینەوە بەرەو رابردوو و چەند دێڕێك لە پەڕی سەدەی نۆزدەمی کۆیێ بخوێنینەوە کە باسی حەوێزی و غەفووریمان بۆ دەگێڕێتەوە، لە حەوێزیشەوە دەست پێ بکەین.

لێرە بەپێشەوە گوتمان حاجی بەکر ئاغا بوو بە میراتگری هەموو حەوێزییان، بۆیەیە هەر خۆی بریتییە لە بنەماڵەی حەوێزی هەر لە ساڵی (١٢٤٦)ەوە کە ساڵی تاعوونەکە و قڕانی حەوێزییانە تا ساڵی ١٢٥٤ کە بۆ یەکەم جار لەدوای ژنهێنانی کوڕی بووە. لەو ساڵەیشەوە تاکو مەرگی لە ١٢٧٠دا لە خۆی بەولاوە نە کوڕی گەورە

و نە کوڕی گچکە و گچکەتر لیاقەتی ئەوەی پەیدا نەکردووە کردار و ڕەفتاری لەسەر حەوێزییان حیساب بکرێ چونکە هەموو ماوەکە ١٦ ساڵ بووە، کە ئەمە بەحاڵ مرۆڤ تێیدا دەبێ بە جحێڵ و چەپ و ڕاستەی خۆی دەناسێ. بەنیسبەت ئەمین ئاغایشەوە کە کوڕی گەورەی بووە، پەروەردە بوونی پڕ ناز و فیزی جۆرێك بووە نەیهێشتووە بیر لە تاڵی و شیرینیی دونیا بکاتەوە چ جایی دەست بۆ کرد و کۆشش درێژ کا تا بگوترێ چاکی کرد یا خراپ. جگە لە کەم تەمەنی و پەروەردەبوونی بە ناز، بەردەوامبوونی باوکێکی وەك حاجی بەکر ئاغای دەسەڵاتدار لە خۆوە جغزێك دەکێشێ لە دەوری کوڕ و دەست و پاوەندی کە لێی دەرنەچن. ئەمە لەلانی (نظری)یەوە کەوا تا رادەیێك لانی (عملی)شی تێدایە، لەلانی (عملی) تەواویشەوە ڕووداو ئەوە بووە کە ئەمین ئاغا ساڵانی پێش مەرگی باوکی بە خوێندن و پەروەردە بوونێکی بەگزادانە بەسەربردووە، کەم و زۆر نزیکی کاروباری گوزەران نەبووەتەوەو دەخلێکی بەسەر هیچ کەین و بەینی سەرف و سوودەوە نەبووە. ئەوەی ڕاستی بێ پەروەردەبوونی سەرەتای ژیانی تاوی برد بۆ هەموو ڕۆژگاری، تاکو دەتوانم بڵێم ڕۆژەك لە ڕۆژان ئەمین ئاغا نەبوو بە مرۆڤێکی عادەتی کە حیساب بکا بۆ فەقیری و دەوڵەمەندی، دەست بڵاوێك بووە لە هەموو سنووران بەدەر. لەبەر ئەمە تاکە نوێنەری (حەوێزییەتی) شەخسی حاجی بەکر ئاغا بووە هەتا کۆتاییی ژیانی.

وەك دەزانین، تا رادەییێکیش باسمان کردووە، ئەم مرۆڤە خوێندەوار و شاعیر و خاوەن مەدرەسە و کتێبخانە بووە و شۆرەتی بە مەلا بەکر و حاجی بەکر دەرکردووە، تەنانەت حەوێزی پێیان دەگوترێ مەلا بەکری و حاجی بەکری نەك بەکر ئاغایی، مەگەر ناو ناوە. ئەگەر واز لە مەشرەب و مەیلی ڕۆشنبیری و پەروەرشتی شەخسیشی بێنین و پێوەندی کۆمەڵایەتی و چەشنی گوزەران و لایەنی ئابووری بکەین بە ڕەچاوکەری (لقب)ێك بۆ حاجی بەکر ئاغا، ئەوسا هەر بە جارێ لە ئاغایەتی دەشۆرێ، چونکە حاجی بەکر ئاغا خاوەنی دێ و دێهات و عەشرەت و مڵك و ماڵی دەرەوە نەبووە، سامانێکی هەیبووبێ پارە و مڵکی ناو شار و زەوی و باغی دەوری شار بووە. بەڕاستی ئەگەر نژادەکەی ئاغا نەبوایە دەبوا بە مەلاییێکی بازرگان ناوی بێ، خۆ مەعلوومە تیجارەتی حاجی بەکر ئاغا هەردوولای دەرنان و هاوردنی (تصدیر واستیراد) هەبووە. قافڵەی بۆ بەغدا و موصل و حەڵەب و تەورێز و تاران هاتوچۆی کردووە، هاوینان بەرەو کوێستان و زستانان ڕووەو گەرمێن، وەك ئەهلی مەککەی

سەردەمی تازەی ئیسلام (رحلة الشتاء والصیف)ی بووە. گوتەیەکی مەشوورە ئیمزای ئەو بە برەوتر بووە لە هی حکومەتی عوسمانی لای بنگە تیجارییەکانی ئەوسا و ماڵ و کالا و بابەتێکی ئەو مامڵەتی پێ کردووە لەبەر دەست خاوێنی و پوختەیی پێشبڕکێی لەسەر کراوە لەلایەن توجار و کۆمپانیاکانەوە. شەقڵی (علامة فارقة)ی حاجی بەکر ئاغا بەڵگەی بێ دەمەتەقەی پەسندی و خاوێنی بووە. ناو و شەخسییەتی لە کۆیە و کوردستانی تێ پەڕاندووە و لە زۆر وڵاتی بێگانە بە چاکی ناسراوە. (سیدی لوسی) کە یەکێك بووە لە مەلا هەرە گەورەکانی بەغدا گوتوویەتی گەورەکانی بەغدا چاوەنۆڕی هاتنی حاجی بەکر ئاغا دەبن بەڵکو کار و مەسڵەحەتیان بۆ بڕوێنێ لای والی و کاربەدەستانی دیکەی میری. ئەم دەسەڵات و ناو و ناوبانگە و پایەی شاعیرییەت و شەخسییەتی رێی پێ داوە کە کوڕێکی خۆی (حاجی طاهر ئاغا) بکا بە سەرۆکی شارەوانیی بەغدا. (عبدالباقی العمری) کە ئەوسا یەکەم شاعیری عەرەب بووە لە بەغدا لە دیوانەکەیدا مەدحێکی گەورەی حاجی بەکر ئاغا دەکا و بە عەرەبی بڕە شیعرێکی فارسیی ئەو (تشطیر) دەکا.

حاجی بەکر ئاغا، بێ ئەوە من یا غەیری من لەسەری بکاتەوە، رەوشت و کردووەی خۆی لەسەری دەکاتەوە. هەڵکەوتوێکی هێندە بە شەرەفی سەدە و نیوێکی بەر لە ئێستاکەی کۆیێ بووە، ئەگەر بێ گۆڕێن وەك خۆی ئیمڕۆکە رۆحی بێتەوە بەر لە خێر و خۆشی و رۆشنبیری و ئاوەدانیی کۆیە و کوردستان زیاد دەکا، یا هەر نەبێ خزمەتێکی گەورەی بێ فێڵی ئەو لایەنانە دەکا.

ئەمە کورتەیێکە لە سەروکاری حاجی بەکر ئاغا کە دەبێتە نموونەی سەراپای داستانی ژیانی. پیاوی وەها ئیمڕۆش رەخنەی لێ ناگیرێ چ جایی ئەوەی داوا بکرێ یەکێکی وەك حاجی قادر یەخەگیری بوویا بەر لە سەد و سی ساڵێك. ئێستاکەی ئێستا لە کوردستان و هەموو (میللەتستان)ێکی نزیك و دوور و چەپ و راست دەوڵەمەند و دەسترۆییو هەن بەپێی ئەم زەمانە نیو هەندی حاجی بەکر ئاغا خزمەتی وڵات و میللەتکەیان ناکەن بە قسە و ئیدیعا و پڕۆپاگندە نەبێ، کە پێویستیان بوو خەلقیش بە کوشت دەدەن و بە قوربانی خۆیانی دەکەن. کەچی لەوانەن بە قارەمانی میللی لە قەڵەم بدرێن و بخووریان بۆ بسووتێنرێ و شیعریان پێدا هەڵگوترێ، کێ دەڵێ پەیکەریشیان بۆ دروست ناکرێ. کە ئێمە ناو و نیشان و خۆشی و سامان و دەسەڵات بکەین بە نۆشی گیانی زیندووانی بێ ماف و لیاقەتی رۆژگاری خۆمان ئێوە و خواتان

با بەر نەبینە گیانی مردوویێکی گوناهی بێ تاوان، ئەو تاوانە نەبێ کە لەگەڵ میزاجمان ڕێك ناکەوێ و کەیفمان پێی نایێ. سەد ڕەحمەتیش لە گۆڕی حاجی قادر کەوا نە لە ڕێی بێ ئینسافی و نە لەڕێی حەسوودی پێبردنەوە دەستەویەخەی هاوچەرخێکی خۆی نەبووە کە لەبەر هونەری زۆر و سامانی زۆر و شۆرەتی زۆر و چاکەی زۆر جێی حەسوودی پێبردن بووە. ئەدیبەکانی ئیمڕۆ بەهۆی هێرشبردن بۆ سەر کات و مرۆڤی مردوو خۆ دەدزنەوە لە کات و مرۆڤی زیندوو، چ گومانم نییە یەکێك وەك ئەو حاجی قادرە هەبا کە لە سەردەمی حاجی بەکر ئاغادا ژیاوە وەك ئەدیبانی ئیمڕۆ خۆی نەدەدزیەوە.

سەر گوزەشتی ئەمین ئاغا لە هی باوکیشی بێ کێشە و گرێ و گاڵترە. کەمێکی سامانی حاجی بەکر ئاغا گەیشتە ئەمین ئاغا دوای ئەوەی دابەش کرا بەسەر خاوەن پشکاندا. میراتگری حاجی بەکر ئاغا بە کوڕ و کچەوە ئەوەندە بوون کە مەودا نەدا بە دەوڵەمەندبوونی هیچ کامێکیان لە ڕێی خودی میراتەکەوە، ئەوەی دەوڵەمەند بووبێ بەهۆی کۆششتی تایبەتی خۆیەوە بووە. لە فەرزی پشکێکی زیادیش بۆ ئەمین ئاغا دانرابێ باییی ئەو زێدە مەسرەفەی نەکردووە کە بەهۆی برا گەورەیی کەوتووەتە ئەستۆیەوە.

ئەمین ئاغا سەبەب بە نازێکی زەمانی باوکیەوە کە تێکەڵ بە ناو و شەخسییەتی بووبوو و لە دڵاندا خۆشەویستی کردبوو و سەبارەت بەوە کە برا گەورەیی و بەر و دیوەخانە و قۆناغی بە میرات بۆ مایەوە، ئەمین ئاغا ڕێزی لێ گیراوە نەك لەبەر پارە و سامانی زۆر. لەوەش زیاتر، تەمەنی ١٥–١٦ساڵەیی لە کاتی مەرگی باوکیدا سۆز و پەرۆشی خەلقی تێکەڵ بە ڕێز لێگرتنی کردووە، تەنانەت گەورەکانی ئەوسای کۆیێ بەوە ڕازی بوون چۆنێکی دڵی ویستبێتی وا ڕەفتار بکا و گوێ نەداتە دەستوورات و عادەتی دیوان و قۆناغان. لە لایێکەوە دابەشبوونی سامانی باوکی بەسەر میراتگراندا و لە لایێکی دیکەوە بەردەوامبوونی ئەرك و تەکلیفی دیوەخانەکەی و لە لایێکی سێیەمەوە کەمتەرخەمی و گوێ نەدانە سوود و زیان، بوون بەهۆی ئەوە ساڵە و ساڵ وەزعی گوزەرانی ئەمین ئاغا دالەنگێ و کەم و کەسری بێنێ تا وای لێ هات گەیشتە سەغڵەتی و ناگزووری. نەبیستراوە نە لە سەرەتای عومری و نە لە هیچ پلەیێکی دواتری ژیانی زوڵم و زۆری کردبێ .ئەوەی ڕاستی بێ ڕەوشت و ڕابواردن و ئەدەب و هونەر دۆستیی ئەو مرۆڤە لەگەڵ زوڵم و زۆردا کەم و زۆر خزمایەتیی نەبووە.

خراپەکردن لەگەڵ زەرفی مادیی پێویستدا دڵ و دەروونێکی خراپەخوازیشی دەوێ، کەسێك نییە هەموو کەس لێی بزانێ و تێیدا پسپۆڕبێ.

لە کارەساتی (١٢٨٤)ی کۆچی کە (تقی الدین پاشا) بەسەر غەفوورییەکانی هێنا (دوای ماوەیێکی کورت باسی دەکەینەوە) ئەمین ئاغا لە جیاتی ئەوەی سوود لە هەل وەرگرێ و خۆ لە والی نزیك کاتەوە و شادی بکا لە دەرد و نسکۆ و نەگبەتی بنەماڵە هەمچەشمەکەی، یاخود هەر نەبێ لاتەریك بێ و بێ تەرەف بوەستێ، کەوتە دژی (تقی الدین پاشا) و بە شیعر هەجوێکی ئەوتۆی کرد بووە هۆی دوورخستنەوەی لە کۆیێ و دووچاربوونی تەنگ و چەڵەمە و ناڕاحەتییێکی دوور و درێژ. هەرچەند ئەم رووداوە دوای چوونی حاجی بووە بۆ تورکیا، دیسانەوە تیشکێك دەگەڕێنێتەوە بۆ حاڵ و رەوشتی ئەمین ئاغا لە رۆژانی زووتردا کەوا جارێ حاجی کۆیەی جێ نەهێشتبوو.

ئینجا با بزانین بەرەی غەفوورییان لە چ وەزعێکدا بوون کە داخوازی لە پیاوێکی وەك حاجی قادر بکا دۆستیان بێ یا دووشمن.

لە باسی حەوێزییان و کردەوەی پیاوەتیی حاجی بەکر ئاغا و ئەمین ئاغا گەلێ داستان هەن پێویستم نەدیت بیانهێنمە ناو دەفتەرەوە نەکا بگوترێ بۆ لەسەر کردنەوە و لایەنگیرییان هاتوونە ناو. بەنیسبەت غەفوورییانیشەوە هەر هێندە لەباریانەوە دەدوێم کە خوێنەرێکی بەئینساف بیکاتە مقیاس و هەڵوەستی حاجی قادری پێ هەڵسەنگێنێ لەعاستیاندا.

ئەم بنەماڵەیە لە ساڵی (١٢٣٧)ی کۆچی لە ئاژاوەیێکی سامناکدا قتل و عام کراون (جارێکی دیکەش دەگەڕێینەوە بۆ ئەم باسە). لێرەدا هەر هێندەی باس دەکەین وەزعی ستەمکاری و بێ ستەمیی غەفوورییان روون کاتەوە، ئەوەی راستیش بێ حەز ناکەم لابەلا و بێ قووڵ بوونەوەیێکی تەواو کە هەموو سەروبەرێکی رووداوەکە ساغ کاتەوە و تاوانباری و بێ تاوانی ئەو لایەنانەی تێیدا بەشدار بوون وەیا ناویان کەوتووەتە ناو گوزارشتەکەوە زۆر چاك دیار خا، نامەوێ بە کەل و کڵومی لێی بدوێم ئەگەر پێویستی گێڕانەوەی سەروکاری حاجی قادر نەبا ئیشارەشم بۆ کارەساتەکە نەدەکرد، بۆیەیە تەنها لە گۆشەنیگای وسکتبوونی حاجی لە خراپەی غەفوورییانەوە، کە خراپەیان بووبێ، سەیری ئەو قەتل و عامە دەکەین و ناوی دێنین.

تۆ بڵێی بنەماڵەیێك بە نیازی قڕ تێخستن تیغیان لێ بەکارهاتبێ و لە یەك دوو

نێرینە بەولاوە لێیان دەرنەچووبێ، دەبێ چەند ساڵان چاوەنۆڕ بکەن تا دێنەوە سەر بار و ئیمکانی ستەمکردن؟ ئەوەش بزانە لەو ساڵانەدا کە بە (افتراض) دەڵێین چاوەنۆڕی هەلیان کردووە بۆ ستەمکردن، بەلای عوسمانییانەوە خۆشەویست و قسە رۆییو نەبوون تا بگوترێ مەرحەبای حکومەت کەلێنی قەتل و عامی بۆ پاشماوەکان پڕکردووەتەوە و کوتەکی دەستدرێژیی داوەتەوە چەنگیان. تازە گوتمان لە (١٢٨٤)یش جارێکی دیکە درانەوە بەردەمی تیغی فەنا و گەورەکانیان کوژران و بریندا کران و خرانە بەندیخانەوە و ماڵیان بە تالان رۆیی. حەماغا بە دوای برینداریدا ١٤ ساڵان لە حەبسخانەی کەرکووك و بەغدا ماوەتەوە. حاجی قادر تاوانێکی لەوەدا نییە کە غەفووری زەرفی ستەمکردنیان نەبووە تا لە دژی زوڵم و زۆریان دوابا و بەمەدا رەخنەی رەخنەگرانی ساڵانی دوای ١٩٥٠ی لە خۆی دوورخستبایەوە. ئەمە وەزعی غەفوورییان بوو تا حاجی لە کۆیێ بوو. دوای چوونیشی بۆ ئەستەمبوڵ و تێپەڕینی ساڵانی بەندیخانەی حەماغا و هاتنەوەی بۆ کۆیێ و پەرسەندنی دەسەڵاتی، لەخەبەری ئازایی و چاکە و پیاوەتی و بەخشینی سەرۆکیان بەولاوە کە حەماغا بووە پێی نەگەیشتووە. خەلقی وڵاتی کویێ بە شار و دەشتەوە، ئەوسا و ئێستاش، لە رێز و خۆشویستن بەولاوە نەیانبووە بەرامبەر حەماغا. نەك کۆیی هەموو کوردستان جوانمەردیی حەماغای سەلماندووە. سەخاوەتی بووەتە پەند و قسەی نەستەق و چووەتە فۆلکلۆرەوە. دەوجا پیاوێك بەو جۆرە رێزلێگیراو و خۆشەویست بێ لە نێوان هاووڵاتییەکانی چۆن دێتە عەقڵەوە لەلایەن دوورکەوتەوەیێکی دڵ پڕ سۆزی وەك حاجی قادرەوە دوشمنایەتیی لەگەڵدا بکرێ.

جوانمەردی و سەخاوەتیی حەماغا کە حاجی قادر پێیدا هەڵدەڵێ تا دوا رۆژی ژیانی هەر لە زیادکردندا بووە. وەنییە نهێنییەك ئاشکرا بکەم بەوەدا کە بڵێم لە گرانییەکەی (١٩١٧) خەلقەکی زۆر لە کۆیێ بە نانی حەماغا لە مردن رزگار بوون. ئەوەندەی کە دەرخواردی هەژار و برسییانی دا ئەگەر بە پارە و مڵك و ماڵی دابا دوو بەشی ناو شاری کۆیێ لە خانوو و دووکان و رەز و باغ دەبوو بە هی ئەو. ئەمە راستییێکە کامڵەکانی کۆیێ چاکی دەزانن، لاوەکانی ئیمرۆش لێی بێ خەبەر نین، بەڵام لێم روونە لە دوارۆژدا بەهۆی شاردنەوە و ئینکارکردنی نووسەران هێندەی تۆز لێ دەنیشێ مەگەر ئینسافکار لێی بتەکێنن دەنا وا سەرپۆشی دەکا لەگەڵ (نەبوو) جووتی دەکا. ئەوا من لە گۆشەی بێ تەرەفییەوە راستی دەگێڕمەوە لە حەماغا بە

موناسەبەی پێوەندیی دۆستی و سۆز لە میانی حاجی قادر و ئەودا دەنا خزم و کەسی بۆ خزمەتی مێژووش رێیان نییە بیر بکەنەوە لە ژیاندنەوەی یادی حەماغا وەیا داوای ئینساف بکەن لە خامە و زمانی رۆشنبیرێکی سەردەمی ئاتۆم.

بەدوا حاجی قادردا حەق پەرستێکی وەك مەلای گەورەش شایەدیی چاکە و جوانمەردی و نەترساویی حەماغای داوە. بۆ خۆم داستانەهام لێ بیستووە لە گەورەیی حەماغا. جگە لە بیستن شایەدی نووسراویش هەیە لە مەلای گەورەوە بۆی. ئەوەندەی بزانم تەنها بۆ مەرگی ئەو لە شیعردا بە حیسابی ئەبجەد مێژووی دەرهێناوە. لە برە شیعرێکیدا کە بە فارسیی هەڵبەستووە بەدوا چەند بەیتێکی مەدحدا ئەم دوو دێرە شیعرە دەکا بە کۆتایی و مێژووی مەرگی تێدا دەردەخا. لێرەدا بەیتەکان بە رێنووسی فارسی دەنووسم:

بهر تأریخ جستجو کردم (باز الأشهب) بگریه لب بگشود
بتأسف (محمد اغا مرد) پیٔ تـــأریخ اینقـدر فـرمـود

ئەم رستەی (محمد اغا مرد) مێژووی مردنی حەماغایە و ١٣٣٨دەگرێتەوە.

کاتێك کەوتمە سەر تۆژینەوە لەبارەی هۆی چۆلبوونی (گۆڕ قەرەج) گوتەیێك کەوتە بەر گوێم وای رادەگەیاند حەماغا دەخلێکی بووبێ لە چۆلبوونیدا. من زۆر و کەم گوتەکەم نەچووە دڵەوە، چونکە ئەگەر شتێکی وا هەبا نەدەبوو حاجی قادر لە پاداشی ئەم کردارەدا هەڵبەستی مەدح پێشکەش بە حەماغا بکا. نامێلکەی مەلاعەبدورەحمانیش کەم و زۆر هۆی چۆڵبوونەکە روون ناکاتەوە، هەر ئەوەندە دەڵێ کە مەولوود کوژرا گۆڕ قەرەجمان چۆل کرد. من پرسیارێکم لەو رووەوە نارد بۆ مەلا ئەنوەری نەوەی مەلا عەبدورەحمان. ماڵی ئاوابێ بە نامە جوابی دامەوە و بۆی دەرخستم کەوا مەولوود پیاوێکی ناڕاحەت و بەد بووە و لە نیزاعی ناوخۆییدا کوژراوە. کەواتە چۆلبوونی گۆڕ قەرەج دەخلی کەسی بێگانەی بەسەرەوە نییە، نە ئاغا نە غەیری ئاغا، لە ئەنجامی رووداوێکی ئاسایی ناوخۆیی خانەوادەی مەلا ئەحمەدی گەورە چۆل کراوە.

لێرەدا لابەلا دیمەنێکی کۆمەڵایەتیی وڵاتی کۆیێ دێتە بەرچاوێکی سرنجدەر. جارێ بەشکڵێکی سەرپێیی ئەم دیمەنە دەخەمە بەروو، لە جێگەی مناسبتردا بە پێی بیر و باوەڕی خۆم تعلیلی دەکەم. دیمەنەکە ئەمەیە:

وەك دیار دەكەوێ بەپێی ئەوەی پێنجیەكی زەوییەكانی گۆڕ قەرەج ئەو(٣) زەوییەن كە بۆ حاجی ماونەوە، ئەم گۆڕ قەرەجە تا بلێی دێیەكی بچووك بووە و چەند ماڵێكی بەخێو كردووە و بەس. وەك گۆڕ قەرەج دێی دیكەش هەن لە ولاتی كۆیێ هەر یەكەیان چەند ماڵێكی فەللاحی تێدایە بەحاڵ سەپان و شوان و جۆتیاری بایی پێویستی دێیەكەی لێ پەیدا دەبێ. ئەو دێیانە ئەغلەب ملكی فەللاحەكانن و پشتاوپشت بە میرات بۆیان هاتووەتە خوارێ بێ ئەوەی زۆردار لێیانی داگیر كردبێ. بەڕاستی سەرلەبەری قەزای كۆیێ ئەم زاهیرەیەی (خوردە مالیك) تێیدا دیارە و نیگا بۆ خۆی رادەكێشێ: زوربەی دێیەكانی ئەم ناوچەیە هی فەللاحانن نەك هی زەویداری زل. دەوجا هۆی ئەم سەربەخۆییەی فەللاحی ولاتی كۆیێ و رزگاربوونی زەویەكانیان لە دەستی زۆردار و ساماندار دەبێ چی بووبێ؟ لە شوێنی دیكەی كوردستانی گەورە بێ وەیا پارچەی كوردستانی عێراق بێ ناوناوە و لێرە لەوێ خوردە مالیك هەن، بەڵام زاهیرەكە كەم وایە هێندەی هی ولاتی كۆیێ تێكڕا و فراوان بێ.

ئەو گوتەی بەرگوێی من كەوت كە گۆیا حەماغا دەخلی بووبێ لە چۆڵكردنی گۆڕقەرەج و نامەكەی مەلا ئەنوەر بە درۆی خستەوە، كە هیچ ئەسل و ئەساسێكی نەبوو و هەڵبەسترا، لەو رواڵەتەوە هاتووە كەوا بەپێی دەستووری گشتی بوون و نەبوونی دەسەلات و چاوەنۆاركردنی دەرپەڕاندنی هەژاران لەلایەن دەسەلاتدارانەوە دەبێ پەرتەوازەی بنەماڵەی حاجی قادر بەهۆی دەستدرێژیی زۆردارێكەوە بووبێ. كەچی رووداوی راستەقینە نە لە گۆڕ قەرەج و نە لە زۆر دێی وەك ئەو كەم و زۆر لەگەڵ ئەم رواڵەتە و چاوەنواركردنە رێك ناكەوێ. با ئەم پرسیارە لە بیر نەكەین و وەرامەكەی هەڵگرین بۆ كات و شوێنێكی لەبارتر.

پێویست نابینم بۆ وەرامدانەوەی پرسیاری ئەو هۆیانەی بوونە مانیع لە دژكاری حاجی قادر لەگەڵ ئاغاكانی كۆیێ چی تر درێژە بدەم بە نووسینەكەم. ئەوەندەی تازە خستمە بەرچاوی خوێنەری ئینسافكار بەسە بۆ (تبریر)ی هەڵوەستی حاجی لە رۆژانی پێش سەفەری بۆ ئەستەمبۆڵ. دەمێنتەوە هەڵوەستی حاجی بەرامبەر تێكڕای چینی، بە اصطلاح، (دەرەبەگ) لە كوردستاندا.

ئەم باسەش جێگە و كاتی لەبارتری هەیە، بێ گومان كە گەیشتینە ئەو جێگە و كاتە تا رادەی پێویست لێی دەدوێین.

ئـەمـە لـەبـارەی بـەڵـگـەی یـەکـەم بـۆ ئـەوە کـە بـەشدار بـوونـی حـاجـی لـە ژیـانـی کۆمـەڵایـەتیی ریزی پێشەوەی کۆیێ لە چاکە بەولاوە تێیدا نەبووە، چۆنەتیی کردار و رەفتاری حاجیشمان کرد بە ناوەڕۆکی بەڵگەکە. ئێستاکە دێینە سەر:

بەڵگەی دووەم

دیتمان تا حاجی لە کۆیێ بوو لە ڕووداوی ناڕەوا بێ دەنگ نەبووە. تۆ بڵێی لزووم هەبێ بەوە ئیسپاتی لایەنی بێ عەیبی و نەترساوی و حەق پەرستی و خۆنەویستی و جوانمەردی لە ژیان و رابواردنی ئەستەمبۆڵی بکەین؟ تا من دەنگ هەڵێنم لە خوێندنەوەی دەفتەری ژیانی حاجی لە غەریبی و نێو بێگانانددا دەنگم خۆ نانوێنێ لەتەك نەعرەتەی قارەمانانەی دلێرانەی پاڵەوانانەی خودی حاجی. لەوەی کردی و گوتی کەلەبەرێکی جوانمەردیی نەهێشتەوە، ئێمە بە خێری خۆمان، بۆی پڕکەینەوە. بەڕاستی شەرم دەکەم خۆ بکەم بە سەرپشك لە هەڵبژاردنی گوتە و هەڵوەست و خەباتی حاجی لە رۆژانی غەریبیدا تا بیانکەمە بەڵگەی بێ عەیبیی ئەوان رۆژانە، نەکا رەخنەگری ئیمڕۆ تیری توانجی تێ بگرێ. پێی ناوێ لەسەری بڕۆم و درێژە بە قسەم بدەم هەر هێندە دەڵێم ژیانی حاجی لە پلەیێکی ئەوتۆی شەرافەتدا بووە نەك تەنها رەخنەگریش دەمکوت دەکا و بەس، بەڵکو رەخنەگر و غەیری رەخنەگریش بەو شەرافەتە قەرزدار دەکاتەوە لە مەیدانی بێ عەیبی و فیداکاری و نیشتمانپەروەریدا، گلەیی ئەوەشیان دێنێتە سەر کەوا دەیان ساڵ تێ پەڕی بەدوا خەباتی ئەودا بێ ئەوە یەکێکی دیکەی وەك خۆی لەناو کوردا پەیدا بێ و خۆ بکا بە مەشخەڵی دووەم بەدوا چراکەی حاجیدا.

دەوجا حاجی قادرێك تا لە کۆیێ بووبێ لەدژی کاری ناڕەوا راوەستابێ و جەنگابێ، دوای چوونی بۆ ئەستەمبۆڵیش بووبێتە ئەو پێشەوایەی نیشتمانپەروەری و کوردایەتی کە ٥٠ ساڵێك پێش هەنگامی خۆی کەوتبێتەوە ئیتر لەوە پتر بەڵگەی چی بێنینەوە بۆ سەپاندنی ئەو راستییە کە تێکەڵبوونی حاجی لەگەڵ ژیانی ریزی پێشەوەی کۆمەڵایەتیی کۆیێ کەم و کەسرێکی بە خەبات و جموجوولی هیچ قۆناغێك لە قۆناغەکانی عومری نەداوە و زیانێکی بە گیانی بڵێسەدار و نەسەلمێن و سەر بە ڕەفزی نەگەیاندووە.

چارم ناچارە بۆ تەواوکردنی وێنەی تابلۆی ژیانی حاجی وێنەیێکی بەرچاوی رۆژانی ئێستاکەمان بێنمە ناوەوە تا لە رێگەی بە یەکدی گرتنیشەوە راستیی بێ

گەردی کردەوەی حاجی جارێکی دیکەش ساغ کەینەوە.

بە چاوی خۆمان دیومانە گەلێك لە خەباتکەر و شۆڕشگێڕی ئەم چەرخ و دەورە لە ماڵی خزمێکی دەوڵەمەندی خۆی چایە و قاوەی گێڕاوە، واش بووە ئەو ماڵە هی دەوڵەمەند و دەسترۆییوێك بووە پێوەندیی خزمایەتی لەگەڵ شۆڕشگێڕەکە نەبووە تاکو سەرزارەکیش بۆی بێ بە عوزری چایە و قاوەگێڕان. بەدوا خزمەتکردنیشدا وەك هەموو دەست و پاوەندێك لە نان و خوانی دەوڵەمەندەکەی نۆشی گیانی کردووە. بەلای بیر و رای منەوە لەم کارەدا عەیبێك نایێتە دی چونکە کارێکی ئاسایی و رەوای کۆمەلاّتی و دەستوورێکی بێ گەردی بەیەکەوە ژیانە. بەلاّم کە بەنیسبەت یەکێکی دیکەوە دۆستایەتی لەگەڵ دەوڵەمەند و دەسترۆییودا بە عەیب گیرا، لە چایە گێڕان و خزمەتکردن گەڕێ، ئەوسا شۆڕشگێڕ دەبێ خۆ بکوژێ و کاری وەها نەکا. رەنگە لە وەرامدا بگوترێ شۆڕشگێڕ بەو خزمەتکردنە و دوو لوقمە نانە خۆی نەفرۆشتووە و کە پێویستیی نیشتمانپەروەری وەیا چین پەروەری لێی داوا کرد بێ دوودڵی کابرای خاوەن سفرە و شیلانت بۆ هەڵداوسێ، بەلاّم ئەم گوتەیە دوو کەلەبەری گەورەی تێدایە بە قسەسازی و فەند و فێڵی رەوانبێژی (بلاغة) پڕ نابێتەوە. یەکەم: ئەو کەسەی دۆستایەتیی دەوڵەمەندانی لێ بە عەیب دەگیرێ ئەویش وەك شۆڕشگێڕەکە قسە و عوزری وای بە دەستەوەیە و دەتوانێ بڵێ منیش لە کاتی پێویست دەوڵەمەندەکە دەکەم بە قیمە بەدوا هەڵواسینیدا، کەچی لێی ناسەلمێنرێ. دووەم: هەرچەند نیشتمانپەروەری و چینپەروەری بکرێ بە بەهانەی هەڵواسین وەیا ئازاردانی دەوڵەمەندەکە لەمەدا بێ بێوەفایی و کەم فرسەتی و دڕندەییەك هەیە نە بەر هیچ (توجیه)ێك دەکەوێ و نە بە وشەسازی و رەوانبێژیش دەسڕێتەوە. دەبێ لایێك لەو دوو لایەنە نەکرێ، یا نانی کابرا نەخورێ یا کابراکە هەڵنەواسرێ. کۆ کردنەوەی ئەم دوو کارە (متناقض)ە هەرگیز دروست نییە، سەرەڕای نەبوونی پێویستیش نییە. ئیمکان هەیە تەناقوزەکە نەهێڵرێ لە ڕێی کەمکردنەوەی تیژڕۆیی (تطرف)ەوە. گیانی شۆڕشگێڕی و سوودی گشتی و میللەتپەروەری پەکی لەسەر ئەوە نەکەوتووە خاوەن چاکە هەڵواسرێ. پیاوێك کە بەپێی دەستووری کۆمەلاّیەتی لەوانە بوو خزمەت بکرێ با خزمەت بکرێ، هەر بە هەمان دەستووریش بیر لە هەڵواسینی نەکرێتەوە.. بەهەمە حاڵ حاجی قادر خزمەتی هیچ دەسترۆییوێکی نەکردووە، بە چووکایەتیش نانی هیچ کەسی نەخواردووە. خۆی لە خەلق بە کەمتر نەگرتووە تا خزمەتیان بکا. لە شیعریشدا

ئەگەر بە (تواضع) خۆی شکاندبێ پەیڕەوی دەستوورێکی ئەدەبی کۆنی شاعیرانەی کردووە. خولاسە لە هەر لایێکەوە سەیری ژیان و رابواردنی کۆیەی بکەیت و بە هەر رووێکدا ئەم دیو ئەودیوی پێ بکەیت لە مەردایەتی بەولاوە تێیدا نادۆزییەوە.

ئەم تێکەڵبوونەی حاجی لەگەڵ ژیانی دەسەڵاتداران سەرەڕای ئەوەی کە لە سوود بەولاوە تێیدا نەبووە لە هەمان کاتیشدا بایبی تۆسقاڵێك پێوەندیی حاجی لەگەڵ زوربە و زۆرینەی میللەتدا کەم نەکردووەتەوە. بەشی هەرەزۆری کاتی خۆی وەك فەقێیەکی مزگەوت و بێ ماڵێکی شارەکە رابواردووە، شریتەی بوون و ژینی لەگەڵ هی خەلق تێك ئالاوە. نەك هەر هێندە و بەس بەڵکو بۆ سوودی ئەو خەلقە یەخەی پیاوی بەدی گرتووە و دژی کردەوەی چەوت وەستاوە، بۆ خودی خۆی ئەوەی بەرژەوەندی بێ لەو هەڵوەستانەیدا نەبووە، بەپێچەوانە ئەو هەڵوەستانە هەموو بەرژەوەندێکی حاجی پامال کردووە. باسی ئەوەمان کرد کەوا بەدرێژایی ژیانی لە کۆیێ نەبوو بە خاوەنی کۆڵیتە خانووێك وەیا هۆیەکی گوزەرانی ئاسوودە. بێ گومان بەردەوامبوونی نەداری و دەستکورتیی حاجی بۆ خۆی بەڵگەی هێندێیە کەوا لەبەر سروشتی حەقپەرست و خەباتی بێ وچانی دژی کاری ناڕەوا دەرفەتی نەبووە بیر لە وەزعی خۆی بکاتەوە. دیاریشە ئەو هەوڵ و تەقەللایەی بۆ سوودی میللەت بووە چونکە کە سوودی شەخسی هاندەر نەبێ بۆ یەخەگرتنی پیاوی بەد هاندەرێك نامێنتەوە چاکە و مەسلەحەتی خەلق نەبێ، خۆ وەك سانکۆ پانزا و دۆن کیشۆت بە خەیاڵ و ورێنەی پاڵەوان پفی یەخەگیری (ئاشی با) نەبووە.

ئا ئەمەیە پوختەی ژیانی خوێندن و فەقێیەتی و گوزەران و رابواردنی حاجی لە تەمەنی جحێڵی و سەرەتاکانی خوێندنی لە کۆیێ کەوا دەماودەم پێمان گەییوە، شایەدی بەهێزیش هەم لە دیوانەکەی و هەم لە هاوچەرخانی بە قسە و نووسین پشتگیریی لێ دەکا.

حەزم بەوە دەکرد جۆگەلەیێکی (بیانی) پێك هاتبا رێبازی بزووتنەوە و مامۆستا گۆڕی و دۆستایەتی بەستن و خۆش ویستن و رق لێ هەڵستان و جۆری گوزەران و هەموو لایەنێکی ژیانی رۆژانەی حاجی قادری نیشانم دابا وەك وێنەی فۆتۆغراف یا فیلمی سینەما ئەوەی نهێنی و نادیارە لەبەرچاوی ئێستامان بیخستبا بەر تیشکی نوێژی نیوەڕۆ و هەموو ئارەزوومەندێکی دڵنیا کردبا، بەڵام داخەکەم ئەوە و نیوە و سێیەکیشی لە ئیمکاندا نییە. هەر مەعلووماتێکی هەمانە پچڕپچڕ و کەم تا کورت و

ناتەواوە. لە هەموو بوون و ژین و چەند و چۆنی حاجی دیوانەکەی کە بە ناتەواوی و پڕ لە هەڵە پێمان گەیشتووە دەوڵەندترین شوێنەوارێکە لێی بەجێ مابێ. بەڕاستی مەیل و ئارەزۆی من لە خەریکبوون بە باس و توێژێنەوەی سەر بە مرۆڤەوە بۆ ئەوە دەچێ بزانم ئەو مرۆڤە لە واقیعی ژینیدا چۆن رواوە و گەشەی کردووە و بەری گرتووە.. کام شەپۆل هێناوەتی و بردووەتی، کام سەرچاوە رژاوەتە رووباری گیان و بیریەوە.. لە چ هەوایێك نەفەسی وەرگرتووە.. دڵی بۆ کێ و کوێ رۆیشتووە و بەچی کراوەتەوە. خۆشی و لەزەت لە توژینەوە دەربارەی مرۆڤ ئەوەیە بەهۆی وەدەست هێنانی راستییەکان و رووداوەکانی ژیانی، گیان بێنییەوە بەر وێنەی و گوێت لە خورپەی دەروونی بێ و هەست بە تەوژمی دڵی بکەی.. ببینی لە منداڵییەوە بەرەو گەنجی تێ هەڵدەکشێ و مووی لێ دەڕوێ و سمێڵی قنج دەبێ – کە مرۆڤەکە پیاو بێ – و سەرەتاتکە لەم کولانە و لەو کەلێنە دەکا، خولاسە بیکەیتەوە ئادەمزادێکی ئاسایی وەك ئەوانەی لە دەوروبەری خۆتن و لایەنی ئاشکرایان هێندە زۆرە نهێنییەکانیشیان پێوە ئاشکرا دەبن. بەنیسبەت یەکێکی وەهاوە کە بیناسیت، چەند وەزعێکی دڵشکێن دەبێ لە تەمەنی ١٠ ساڵییەوە نەیبینی تا دەگاتە ٢٠ ساڵی، تارماییەك نەبێ لە وێنەی کۆنینەی بەدی ناکەی، تۆ مێرد منداڵەیێکی ١٠ ساڵیت ناسیوە، ئەم گەنجە ٢٠ ساڵییە رەنگە کەسێکی دیکە بێ. ئەگەر هەمان مێرد منداڵەش بێ لە واقیعدا، لە ناخی دڵی تۆدا هەو نییە. دە ساڵی دوور و درێژ بە هەموو رووداو و گۆڕان و نشێو و سارد و گەرمییەوە لە میانی وێنەی ناو دڵی تۆ و ئەم گەنجە (خوێن و گۆشتە)دایە بووە بە دیواری لەیەکدی جودایی و بێگانەیی[١] تا ئاشنا نەبیت بە گوزارشتی ئەو دە ساڵەی عومری هاوڕێکەی منداڵیت و ئەو ئاشناییەت پردێکی زیهنی دروست نەکا لەمیانی هەر دوو وێنەی منداڵی و گەنجایەتی کە بەرەو یەکدی بەسەریدا بپەڕنەوە و تیکەڵی یەکتر ببنەوە، وێنە و ئەسڵ، خەیاڵ و مادە وەك دوو کەسی جودا دێنە بەر هەستت. مرۆڤی مردووش وەك هی زیندوو وایە، تۆ کە خەریکی دیراسەی مرۆڤێکی سەد ساڵ پێش ئیمڕۆ بوویت و قۆناغێکی عومریت بۆ ئاشکرا بوو، بەدوای ئەو قۆناغەدا پازدە ساڵێکی عومری بە نەزانراوی مایەوە ئیتر ئەویش لە بەرچاوی (تصور)ت وەك دوو تارمایی

(١) تا ئێستا نایابترین نووسینێکم خوێندبێتەوە دەربارەی نەگونجانی ژیان لە زەرفێکی غەیری ئەو زەرفەی تێیدا قاڵبگرتوو بووە چیرۆکە درێژەکەی «توفیق الحکیم»ە لە ژێر ناونیشانی «أهل الکهف».

لە یەکدی جودا خۆ دەنوێنن. بە نموونە دیوانی حاجی قادر بگرە و سەیری ناوەڕۆکی بکە، چ لە لانی واتا، چ لە لانی داڕشتن و چ لە لانی بیر و باوەڕەوە بێ هەر دەڵێی دیوانی چەند شاعیرێك دەخوێنییەوە نەك یەك شاعیر چونکە شیعرەکانی لە هەموو رووێکەوە بایی ئەوەی هی چەند شاعیرێك بن لە یەکدی جودان. نە بە تەواوی و نیوە تەواویش، ئاگاداری گوزارشات و کەین و بەینی قۆناغەکانی عومری حاجیت تا لە رێی بە یەکدی گرتنی واتای شیعرەکان لەگەڵ داخوازی گوزارشاتەکە بتوانیت قەسیدە و غەزەلەکانی بکەی بە پلەی یەك لە دوایەکی پێپلکەیێك و پێوەندیی ناوخۆییان بدۆزیتەوە، نە هیچ لیستەیێکی زەمەنیت بە دەستەوەیە مێژووی هەڵبەستنی شیعرەکانت بۆ روون کاتەوە تا بەهۆی زانینی رێچکە و هاتنی یەك لەدوایەکیانەوە پێگەیشتن و تەکاملی لەسەرەخۆی حاجی لە شیعرەکانیدا بناسییەوە. بەڕاستی کاتێك شارەزا دەبی لە حاجی و ئەدەبی حاجی، کە مێژووی ژیانیشیت زانیبێ و لیستەی زەمەنی شیعرەکانیشت بەدەستەوە بێ چونکە ئەوسا بە تەواوی خزمایەتیی میانی هەر شیعرێك و رووداوێك لە ژیانی دەدۆزیتەوە و لە (تخمین) و هەڵسەنگاندن و بەراوردیکردنی دوو بەختی رزگار دەبیت. هەرگیز (تخمین و یقین) وەك یەك نابن.

بەداخەوە ئەغلەب شاعیرەکانی سەدەی نۆزدەمی کورد وەك حاجی قادر لەدایکبوونی شیعرەکانیان ونە و زەرفی مادیشیان لە کاتی دانانیان بێ سەر و سۆراغە، بۆیەیە کە یەکێکیان دەخوێنییەوە دەبینی بە شێوەیێکی مەتەڵاوی نامەفهووم لە ڕووپەڕەیێکی دیوانەکەی خەریکی تصوفە لە هی دوای ئەودا کفران دەکا ئەوجا دەبێ بە عاشق، نەختێکی تر شکایەتیەیی لە دەست کۆلنج.. هۆی ریزبوون لە تەك یەکدی و دراوسێیی هەڵبەستەکانیش هەر ئەوەیە دوا پیتی قافیەیان، با بڵێین شینە یا واوە. ئێمە لە لانی خۆمانەوە یارمەتیی ئەو دیوانانە دەدەین و دەڵێین شاعیر لە هەموو باغێك گوڵ دەچنێ دەبێ دیوانیشی وەك دەستەگوڵ وابێ سوور و زەرد و مۆر تێکەڵ بن. بەڵام دڵ خۆشکردن بە گوتەی وەها بێ نیازمان ناکا لە زانینی کات و زەرفی دانانی ئەو هەڵبەستانە کە وەك کەشکۆڵی دەروێش وان، لە هەموو چێشتێکی تێدایە.. چاك رێك کەوت ئەم کەشکۆڵەی دەروێش هاتە بیرم چونکە دەست دەدا بۆ روونکردنەوەی مەبەس لەو رووەوە کە نەك هەر هەڵبەست، بەڵکو کەشکۆڵی دەروێش و کاسەی سواڵکەریش حیکایەتێکی خۆش دەگێڕنەوە ئەگەر بزانین فلانە چێشت و فیسار کە خواردەمەنی لە کام ماڵ و کام جێگەوە تێیان کەوتوون.. رەنگە بەمەدا بتوانین وەك

لیستەی چێشتخانە لیستەیێك ریك خەین چێشتی خانەوادەكانی گەڕەكێكی سەرلەبەرمان بۆ بخوێنتەوە بۆشمان دەرکەوێ چەند خانەوادە چێشتیان نەداوە بە دەروێش و سواڵکەر یا لەبەر دەستکورتی یا بەرچاوتەنگی یا هەر هۆیەکی دیکە بێ.

دەتوانم بڵێم لە دیراسەی ژیانی یەکێکی وەك حاجی یا نالی یا وەفایی وەیا هەر شاعیرێکی وەك ئەمانە کە پەردەی نەناسراوی کەوتووەتە سەر ژیان و رووداو و گوزارشاتیانەوە، دەرخستنی نهێنییەکانی ژیانیان و جۆری پەروەردەبوونی خۆیان و دەسەڵاتی شاعیرییان و کار تێکردنی حەوادیساتی دەوران لە بوون و چارەنووسیان و هۆی بزاوتنەوەی هەستیان بۆ دەربڕینی واتای جۆرجۆری شیعرەکانیان.. ئا ئەم لایەنانە گەلێك گرنگترن لە شیکردنەوەی هەڵبەستەکانیان چونکە بەشی زۆری واتای شیعرەکانیان بە خوێندنەوەی سادە دەزانرێ. خۆ شعیرەکانی حاجی قادر دەربارەی کورد و کوردستان و گیانی کوردایەتی هێندە سادە و ئاشکران، مەگەر هەڵە لە نووسینەوەیان هەبێ، دەنا لەوانەن پێویستییان نەبێ بە شەرحدان و شیکردنەوە چونکە دەبێتە (تحصیل حاصل)، لەگەڵ ئەمەشدا حاجی بۆ خۆی نەناسراو و بێ سەر و شوێن دەمێنتەوە ئەگەر بەتایبەتی و بە وردی خەریکی وەدەست هێنانی ئەو چەند و چۆنیەی نەبین کە حاجیمان پێ دەناسێنێ. لێرەدا بێ گومان مەبەستم ئەوە نییە نرخی هەڵبەستەکانی کەم کەمەوە، چونکە دیارە ئەگەر نرخی هەڵبەستەکانی نەبوایە بیریشمان لە ژیان و گوزارشاتی نەدەکردەوە، رەنگ بوو هەر ناویشیان نەبیستبا چ جایی ئەوەی بچیتە سەرباس لێکردن و پێوە خەریکبوونی، مەبەستم ئەوەیە کەوا لە واقیعدا شیعرەکانی ئەوەندەی هەن وا لەبەردەستمانن و ماناشیان بە زۆری ئاشکرایە، هەر ساتێکیش بمانەوێ دەتوانین بە حینجەیی لێیان بکۆڵینەوە تا ئەگەر هی واتا نەزانراویشیان تێدابێ بە خەریکبوون و پرسین و تۆژینەوە و هاریکاریی شیعر دۆستان واتاکانیان دەربخرێن، بەڵام ئەمانە هەمووی و چەندین هەندەش لە شیکردنەوەی شیعرەکانی بێ نیازمان ناکا لە ئاشنا بوون بە سەرگوزەشتی ژیانی. کاتێك کە سەرگوزەشتەکەشمان زانی، ئەوساش شارەزا نابین لە حاجی قادر و ئەدەبەکەی ئەگەر بە شێوەیێکی بتمانی بەخش مێژووی لەدایکبوونی پارچە هەڵبەستەکانی نەزانین بەتایبەتی ئەوان هەڵبەستانە کە زادەی رووداو وەیا زەرفی تایبەتین. لە رێچکەی ئەم نووسینە ناوناوە ئەم راستییەت بۆ دەردەکەوێ بەوەدا کە زانینی سەرچاوەی هەڵبەستێك چ روحێك دەخاتە بەر هەڵبەستەکەوە و دەیکاتەوە بە

هەناسە و فڕکەی دەماری حاجی.

چەند خۆشە رابردووی لەدەست چوو، لە رێی ژیاندنەوەی بیرەوەریی یەکێکی وەك حاجی سەرلەنوێ بهێنییەوە سەر شانۆی ژیان و دووبارە گیانی بخەیەوە بەر. مێژووناس کەم وایە بەوە رابگا مێژوو بکاتەوە بە چیرۆکێکی زیندووی سەرشانۆی رۆژگاری ئێستاکە. لەبەر فراوانیی مەوزووعی پێوە خەریکبوونی هەر هێندەی پێ دەکرێ گوزارشتەکانی گۆڕستانی مێژووت بۆ بگێڕێتەوە، رێکخستن و نیشاندانی رابردوو وەك فیلمی سینەما کاری هونەرمەند و نووسەر و چیرۆکنووس و شانۆگەرییە.

بەینێکە لەخوێندنەوەی کتێب و نامێلکە و گوتار دەربارەی ئەدیب و شاعیر، وەیا دەربارەی هەر مەوزووعێك بێ، مەیلی ئەوەم داناوە نووسەر لێم ببێ بە مامۆستای فێرگەی ناوەندی و بەنیسبەت ئەدیب و شاعیرەوە هەر هێندەم شناسایی بۆ پەیدا بکا نموونەم بۆ بێنێتەوە لە جۆری بەرهەمیان و بەخێری خۆی پێم بڵێ ئا ئەمە دیندارییەکەی و ئەمە حەق پەرستییەکەی و ئەمەش بانگهێشتنەکەی بۆ ئازادی و ئەمەش نازانم چییەکەی. دیراسەی ئەدیب و شاعیر کە هێنانەوەی نموونە بێ لەو بەرهەمی هەیەتی ئەوا سەدی حەفتا و هەشتای ئەرکی دیراسەکە دەچێتەوە ئەستۆی ئەدیب و شاعیرەکە خۆی، سەدی بیست و سیش کە دەمێنێتەوە بۆ ئەرکی نووسەر، لەوانەیە بەشێکی زۆری بێ لزووم بێ بەو مانایە کە شتی ئەوتۆن بەرلەوە نووسەر خۆی پێوە ماندوو بکا خەلقیش زانیویانە. بەڵێ وا دەبێ بەرهەمێك شیعر یا پەخشان بێ جوانییەکەی لە واتا نهێنییەکانیدا دەبێ و زانینیان زاخاوی مێشك دەدەن و دڵ دەکەنەوە بایی ئەوەی کە زانینی جۆری تفاعلی هونەرکار لەگەڵ سروشت و دەوروبەری خۆی سوود دەگەیەنێ بە خاوەن دیراسە وەیا خوێنەر. هەڵبەت لە حاڵی وەهادا شیکردنەوەی نووسین و هەڵبەست و کاری هونەری لە خودی خۆیدا و بێ تێبینی زانینیی مێژوو و زەرفی بەرهەم هێنانیان بایەخێکی گەورەی دەبێ، لەوانەیە دەرخستنی واتاکان هێندە جوانی دەربخەن پەکی لەسەر ئەوە نەکەوێ ناوی خاوەنەکەش بزانرێ، وەك ئەوەی لیرەیێکی زێڕ بدۆزیەوە و ناوی خاوەنی تورەکەی نەزانی.. لیرە هەر لیرەیە. بە میسال دەڵێم زۆر شیعرەکانی شاعیرێکی وەك نالی لەو بابەتەن. تۆ بزانە مانای ئەم دێڕە شیعرە چییە:

نەقشی دوو موویی بە دوو روویی دەبێتە عەیبی شەیب
ئاینە رووپاکییە رووناکییە نوور و (شمط)

گەردنت ئازاد بێ لە زانینی کات و زەرفی هەڵبەستنی.. من هەر ئەوەندە تێ بگەم (ئەلبێر کامێ) لە کتێبەکەی (ئەفسانەی سیزیف) چ دەڵێ ئەوەی لانی کۆمەڵایەتی و چاکە و خراپە و (هونەر بۆ هونەر و بوو گەل) و کات و زەرفی دانان و هەرچی دیکەی سەر بەم کتێبەوە هەیە لەبیر خۆمی دەبەمەوە.. وەك ئەمیش زوربەی نووسینی وجودی و رەمزییەکان و وێنە و پەیکەری سووریالیستەکان.

بەڵام بە جۆرێکی گشتی و لە غاڵبی حاڵدا نرخی نووسین لەبارەی مرۆڤی هونەرکار و نووسەر و بوێژ لەوەدایە زەرفی ئاوسبوونی مێشك و هەست و نەفسی بەو واتایانە کە لە بەرهەمەکانیاندایە دیار بخرێ و رایەڵی ئەو قوماشەی کە بەرگی بوتی مەعنای لێ هۆندراوەتەوە هەڵوەشێ و بگەڕێتەوە بۆ مادەی ئەسلی دەوجا ئەو مادەیە کتان بێ یا لۆکە یا ئاوریشم. شاهکارێك کە ببێتە نموونەی نزیکە دەستی خوێنەرێکی کوردی عیراق بۆ ئەم مەبەستەی تازە خستمە روو کتێبەکەی (عباس العقاد)ە بە ناو نیشانی (ابن الرومی: حیاتە من شعره) کەوا چل ساڵێك دەبێ نووسیوەتی و کاتی خۆی لەناو ئەدیباندا دەنگێکی زلی دایەوە. بەڕاستی ئەگەر ئیمکانی هەبێ و هێزی مێشك و قەڵەم یارمەتی بدا ساغکردنەوە و لێکۆڵینەوە و روونکردنەوە وا دەبێ کە(عقاد) لەو کتێبەدا کردوەتی. نەبێتە ناشکری سەردەمێك و نووسینی کوردی هەر بۆیە دەشیا بێتە کۆڕی خوێندەوارانەوە چونکە مەتەڵ گوتەنی کە مەلا نەبوو کەڵەباب دەبێتە بلقاسم. زۆر بەخۆشییەوە دەڵێم لەو ١٠–١٥ساڵەی دواییدا نووسینی رێکوپێك و دەوڵەمەند بە ڕادەیێکی دڵگوشا بڵاو دەکرێتەوە و هێندەی تا ئێستا خراوەتە بازاڕی رۆشنبیرییەوە لێی دەوەشێتەوە ببێ بە سەرەتای هەنگاوی راست و دروست بۆ گەشتێکی پیرۆزی بەرەوپێشەوەی کوردەواری لە جیهانی خوێندەواریدا. نەبوونی نووسینی قووڵ و دەوڵەمەند لێرە بەپێشەوە ئەنجامێکی ئاساییی وەزعی کورد بوو کە ئەم فەردەی مەلای گەورە بە چاکی وێنەی کێشاوە:

هەواڵی کورد و کوردستان دەپرسی؟
وڵاتی چۆل و قەومی رووت و برسی

ژمارەی هەموو دانیشتوانی کوردستانی عیراق نەدەگەیشتە سەر ژماری شارێکی مام ناوەنجی و بەقەدەر راستە شەقامێکی مەیلە و قەڵەباڵغی یەکێك لە شارە چالاکەکانی ئەوروپا. خوێنەری کتێبانی تێدا نەبوو، تێکڕای سەرمایە و سامانی کوردیش بەقەدەر سەرمایەی کۆمپانیایێکی زلی رۆژئاوای پێك نەدەهێنا. ئیتر

لەکوێوە نووسینی قووڵ هەڵقوڵێ و لە کوێوە ژمارەیێکی ئەوتۆ لە خوێندەواران چاپەمەنیی کوردی بەڕێوە ببەن؟ قسەم لێرەدا بۆ تێکڕای وەزعەکەیە دەنا وابووە ناوناوە نووسینی نرخدار لە هەڵبەست و پەخشان بڵاو دەکرایەوە. بێ گومان ئەم تاقمە نووسینە نرخی خۆیان پێ دەدرێ ئەگەر ئیمڕۆش نەبێ لە دواڕۆژێکی نێزیکدا.

لەبەر تاوی گیانی تازەی پڕ (جدیە)تی نووسینی کوردی و بەهۆی مەیلێکی شەخسی خۆم بۆ وردبوونەوە لە نووسیندا و سەبارەت بە گرنگیی شەخسییەتی حاجی قادر و پایەی بەرزی لە گیانی نیشتمانپەروەریی کوردایەتی، سەرەڕای ئەمانەش هەمووی لەبەر رێزگرتنم لە خوێنەری کورد کەوا لە پلەی سادەیی و عاتیفی سەرکەوتووە و بە شانازییەوە دەوری هەرزەکاری (مراهقە) سەقافیی تێپەڕ کردووە، ئەم نووسینەم بۆ رواڵەت و چاولێکەریش بێ ریش و سمێڵێکی (وقار)ی بە دەم و شەویلەیەوە بەستووە و چاویلکەی ئوستادی خواستووەتەوە و وەکازێکی کامڵی بەدەستەوە گرتووە و بەتەکاندان و پشووخواردنەوە سەرەو هەوراز کەوتووەتە رۆیشتن لە رێبازی سوارچاکاندا. تا ئەم هەڵوەستەی نەفەس هەڵکێشانی حەسانەوە، بەپێی دەسەڵاتی تەعبیر و یارمەتیی کەرستەی نووسین و لێکۆڵینەوە، لە دەوری منداڵیی حاجی قادرەوە هەڵکشاین بۆ سەردەمی فەقێیەتی و رابواردنی رۆژانەی لە کۆیێ. لە چەند کولانە و رۆشنەیێکی ئەخباری حاجی قادر و وەزعی کۆمەڵایەتی و ئابووریی سەر بە سیاسەتی ئەوسای کۆیەوە بایی پێویستی مەوزووع، شەوقێکی ناوەکی (داخلی)مان خستە زەرفی بوون و ژیان و پەلەفرەی سەرەتای گەنجایەتیی حاجی، بێ گومان چەندین جار زیاتر لەوەی تا ئێستا من بەیانم کرد پێویستیمان بە روونکردنەوە و لێکۆڵینەوە هەیە بۆ بەیەکدی گەیاندنەوەی دوو کەوانەی دەوری باسەکەمان تا ببنە جغزێکی تەواو و باوەش بە هەموو راستی و واقیعی ئەو سەردەمەدا بگرێ. بەڵام داخەکەم لە وەزعی ئێستاکەی خۆم و گشتیدا هەر ئەوەندە ئیمکان بوو. گەلێك بەرهەڵستی بێ عەلاج لەلانی شەخسی و مادییەوە هاتوونە بەر هەنگاوم و رێبازی بزووتنەوەی بەستووە. بێ ئەوە شەرح بدەم دەڵێم جارەهای جار وابووە لە سفت و سۆی زەرفێکی تایبەتی کە تێیدا ژیاوم وشە لەسەر نووکی خامە وشك بووە وەك فرمێسکی قەتیس ماو.. لەهەندێ باریشەوە هەڵکەوتی سیاسی و کۆمەڵایەتیی ئیمڕۆی وڵاتەکەمان مەودای لێ کورت کردوومەوە بەجۆرێك نەتوانم جڵەو بۆ خامە شل کەم تا لە گوێرەی توانایی خۆی هەنگاو هەڵێنێ. بەو ئومێدە کە لە

وەزعێکی لەبارتری دواڕۆژدا بتوانم هەندێ کەم و کووڕی نووسینەکەم ببڕم چاو لە عەیبی خۆم دەپۆشم و بەناچاری دەیخەمە پشت گوێ و بەرەو پلەیێکی نوێی ژیانی حاجی سەردەکەوم لەدوای دەوری سەرەتای فەقێیەتی و ڕۆژانی گەنجایەتی لە کۆیێ.

کۆتاییی ئەم قۆناغە لە عومری حاجی قادر بە سەفەرەکەی باڵەکەتی و لەوێوە بۆ کوردستانی ئێران دێ.

ڕەنگە پێویست بەوە نەبێ بڵێم، سەفەرەکەی بۆ مەبەستی خوێندن بووە نەك تیجارەت وەیا سەیران وەیا گوزەران وەیا هەر مەبەستێکی دیکە کە بە بیری مرۆڤدا دێ.

گەشتی گەرمێن و کوێستان و خوار و ژووری فەقێی کورد بۆ نیازی خوێندن دیمەنێکی زێدە بەرچاو و پڕ جموجوولی دەورانی لەمەوپێش بوو. ئەم گەشتە تا ٢٠ساڵێکیش لەمەوبەر بە زۆری دەدیترا هەرچەند ئەوساش بەینێك بوو دەستی کردبوو بە کزبوون و کەمبوونەوە. لزووم نابینم بکەومە سەرباری هۆی ئەم کزبوونەی خوێندنی فەقێیەتی چونکە پێوەندیی بێرەوە نییە، ئەو پێوەندییە نەبی کە فەقێیەتی و خوێندنی مزگەوت بە نیسبەت حاجی قادرەوە وەك خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی و کۆتاییی فێرگەکانی ئیمڕۆیە بەنیسبەت قوتابیی ئەم چەرخە. لەگەڵ ئەمەشدا، واتە هەرچەند باسی فەقێیەتی و گەشەی جارانی و کزبوونەوەی ئێستاکەی پێوەندیی ڕاستەوخۆی لەگەڵ باسی حاجی قادر نەبێ، لایەنێکی (جغرافی) لە گەشت و گەڕانی کۆنینەی فەقێی کوردا هەیە دەلالەتێکی یەکجار زلی تێدایە بۆ بوونی هەستێکی بەرچاوی نەتەوایەتی، هەرچەند بە جۆرێکی خامۆشیش بێ، لە سەرانسەری کوردستاندا بەدرێژاییی ئەو ڕۆژگارانەی کە هاتوچۆی خوێندنی فەقێیانەی تێدا بووە. ئێمە کە خەریك بین باسی حاجی بکەین وەك یەکەم چرای بیری نەتەوایەتی، ڕەوا نییە چاو بنووقێنین لە دیاردانی تارماییی هەستی نەتەوایەتی لە گەشتی فەقێیان بە هەموو لایێکی کوردستاندا، هەر نەبێ لەبەرئەوە کە حاجی خۆی فەقێ بووە و گەشتی بە چەند هەرێمێکی کوردستاندا کردووە بۆ خوێندن، دەبا بزانین ئەم لایەنەی (جغرافی) و ڕاگەیاندنی هەستی نەتەوایەتی تێیدا چۆن بووە؟

هەر وەك گەشتەکەی حاجی قادر بۆ باڵەکەتی و کوردستانی ئێران بوو، نەك بۆ ناو تورك و عەرەب و فارس، زوربە و زۆرینەی گەشتی فەقێیەکانی دیکەی کوردیش هەر لە پەڕاوێز و سنووری کوردستاندا بووە، واتە (جغرافیە)ی گەشتەکانیان بەتێکڕایی نەخشەی کوردستانی کێشاوە هەرچەند سیاسەتی نێوان دەوڵەتانیش خۆی نەناس

کردبێ لەو نەخشە و سنوورە. بێ گومان بوونی بزووتنەوەیێکی بێ خوتتە و پیلانی فەقێیان لە هەموو خاکی کوردستاندا و بەجۆرێکی دائیمی و بە قەڵەباڵغی و لەسەر ئەرکی خەلقەکەی کوردەواری بەڵگەی بوونی گیانێکی ئاشنایی و خۆیییاتی و یەك ماڵییە ئیمکان نییە پەیدا بووبا ئەگەر خەلقەکە و فەقێیەکان هەموویان کورد نەبان و هەستیان بەو (یەکبوون)ە نەکردبا. هەست بە (کورد بوون) کردنیش لەم (مێوانەتی) فەقێ و (خانە خوێیەتی)ی خەلقەکە ئەوەندە بەهێز بووە سنووری نێوان قەڵەمڕەوی ئێران و عوسمانلی نەیتوانیوە هەستەکە کەرت کا، تەنانەت کە هەردوو دەوڵەت شەڕیشیان لەگەڵ یەکتر کردووە فەقێی ژێردەستی عوسمانلی هاتوچۆی خوێندنی هەر کردووە بۆ ناو کوردی بەردەستی ئێران و بەپێچەوانەش. هەردوو دەوڵەتیش لەلای خۆیانەوە بە جۆرێکی واقیعیی بێ دەنگ و بگرە بەردە دانیان بەو (کوردایەتی)یەدا هێناوە و لێی بێ دەنگ بوون.

جێی خۆیەتی لێرەدا بەڵگەیێکی نووسراوی مێژوویی بخەمە بەرچاوی خوێنەر کەوا وەك ئاوێنە دیمەنی هەستی نەتەوایەتی دەداتەوە لە خوێندنی کۆنینەی نێوان فەقێیانی کورد. فەرموو لەگەڵ مندا، خوێنەری کورد، وەقفنامەی حاکمی بابان (عبدالرحمان پاشا) بخوێنەوە کەوا بەسەر کتێبە دەستنووسە نایابەکەی (صحیح البخاری)یەوە نووسراوە لە ساڵی ١٢١١ی کۆچی واتە ١٧٧ساڵ پێش ئیمڕۆ، کە ئەوسا هێشتا کوردی گوتەنی، لە کدوولەی تەڕیشدا فەلسەفە و فێرگە و پارتی سیاسی نەهاتبوونە ناوەوە خەلقی فێری کوردایەتی بکەن، کوردایەتییێك هەبووبێ و کرابێ بەشکڵێکی ئاسایی و عەفوی لە دڵ و دەمار و دەروون و خوێن و مێشکانەوە تین و تاوی خۆی داوەتەوە. لەدوای پێشەکی وەقفنامەکە[١] ئەمە دەخوێنێتەوە:

(فها انا قد وقفت ذلك الكتاب وقفاً صحيحاً شرعياً على العالم الربانى والعارف الصمدانى ملاعبدالرحمان الجلى ثم على اولاده الذكور الأفقه فالأفقه ماتناسلوا بطنا بعد بطن ثم على اولاده اخوته الأعلم ماتوالدوا ثم على عشيرته الأعلمين ثم على العلماء الذين كانوا فى ناحية كردستان من الموصل الى بغداد وسنندج وجعلت ثوابه هدية وتحفة لضريح افضل الكائنات وخلاصة الموجودات عليه أفضل الصلوة وأكمل

---

(١) زەنگۆگرافی وەقفنامەکە لە یەکەم ژمارەی گۆڤاری «کۆڕی زانیاری کورد» دا بڵاو کرایەوە، لەم نووسینەڕا بۆ گۆڤارەکە گوێزرایەوە.

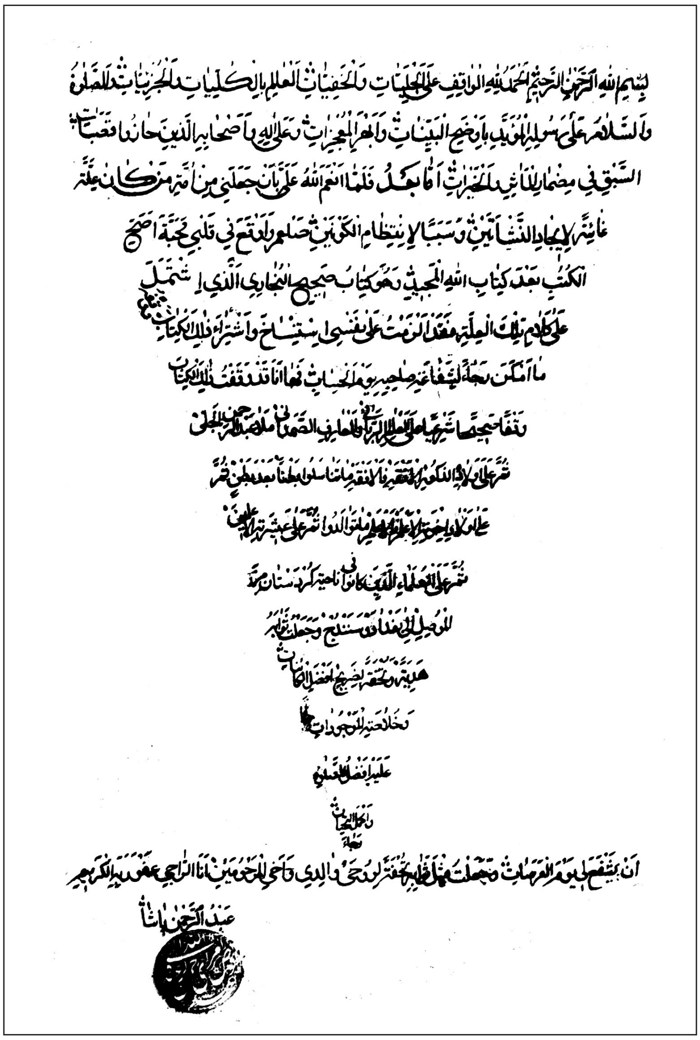

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الواقف على الجليات والخفيات العالم بالكليات والجزئيات والصلوة
والسلام على رسوله المؤيد بأوضح البينات وأتم المعجزات وعلى آله وأصحابه الذين حازوا قصبات
السبق في مضمار المسابقة للخيرات أما بعد فلما أنعم الله علي بأن جعلني من أمة من كان علة
غائية لإيجاد النشأتين وسببا لانتظام الكونين صلعم وأوقع في قلبي محبة أصح
الكتب بعد كتاب الله المجيد وهو كتاب صحيح البخاري الذي اشتمل
على كلام تلك العلة فقد ألزمت على نفسي استنساخ واشتراء ذلك الكتاب
ما أمكن وجعله شفيعا لي يوم الحساب فها أنا قد وقفت ذلك الكتاب
وقفا صحيحا شرعيا على العالم الرباني والعارف الصمداني ملا عبد الرحمن الجلي
ثم على أولاده الذكور الأتقى فالأتقى منهم ما تناسلوا بطنا بعد بطن ثم
على أولاد إخوته الأعلم فالأعلم منهم ما تناسلوا ثم على عشيرته
ثم على العلماء الذين كانوا في ناحية كردستان مدة
للوصول إلى بغداد ... وجعلت ثوابه
هدية وتحفة لضريح أفضل الكائنات
وخلاصة الموجودات
عليه أفضل الصلوة
وأكمل التحيات
رجاء
أن يشفع لي يوم العرصات وجعلت مثل ثوابه تحفة لروحي والدي وأخي المرحومين أنا الراجي عفو ربه الكريم
عبد الرحمن پاشا

وێنەی وەقفنامەکە

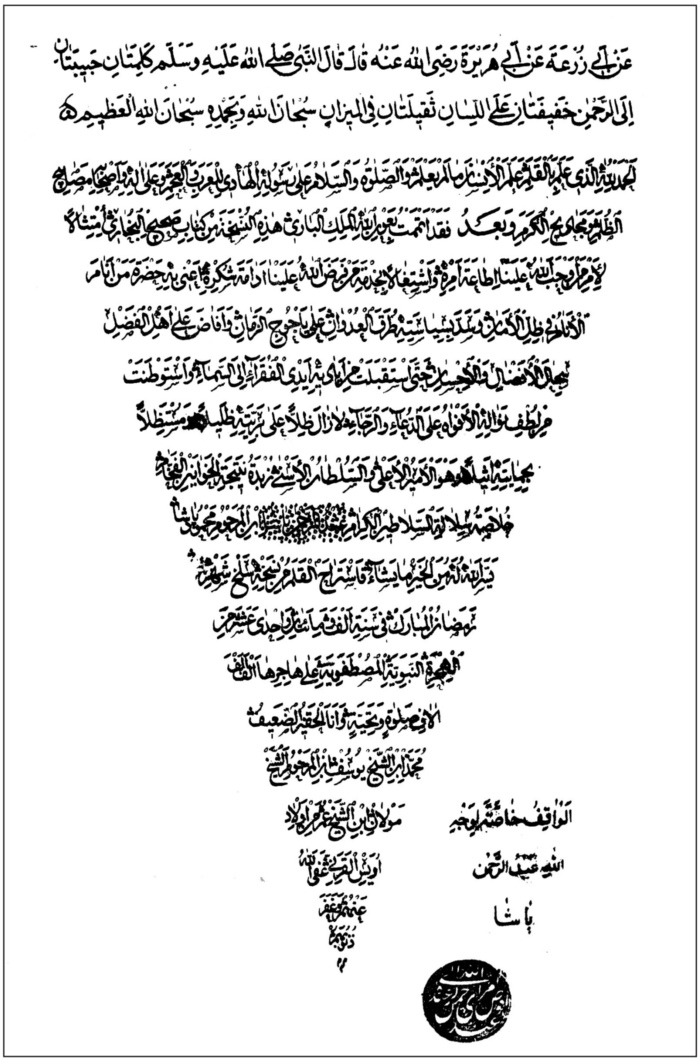
عن أبي زرعة عن أبي هريرة رضي الله عنه قال قال النبي صلى الله عليه وسلم كلمتان حبيبتان
إلى الرحمن خفيفتان على اللسان ثقيلتان في الميزان سبحان الله وبحمده سبحان الله العظيم

الحمد لله الذي علم بالقلم علم الإنسان ما لم يعلم والصلوة والسلام على رسوله الهادي للعرب والعجم وعلى آله وأصحابه مصابيح
الظلم ومجاويح الكرم وبعد فقد أتممت بعون الله الملك الباري هذه النسخة من كتاب صحيح البخاري امتثالاً
لأمر من أوجب الله علينا طاعة أمره واشتغالاً بحمد من فرض الله علينا إدامة شكره أعني به حضرة من أنام
الأنام في ظل الأمن وسد بسياسته طرق العدوان على حوادث الزمان وأفاض على أهل الفضل
سجال الأفضال والإحسان حتى استقبلت من أياديه أيدي الفقراء إلى السماء واستوطنت
من لطف نواله الأفواه على الدعاء والرجاء لا زال ظلاً على رعيته ظليلاً [illegible] مستظلاً
بحمايته إليه وهو الأمير الأعلى والسلطان الأسنى زبدة نتيجة الخواقين الفخام
خلاصة سلالة السلاطين الكرام عبد الرحمن باشا ابن المرحوم محمود باشا
يسر الله له من الخير ما يشاء فاستراح القلم من نسخه في سلخ شهر
رمضان المبارك في سنة ألف ومائتين وإحدى عشر من
الهجرة النبوية المصطفوية على مهاجرها ألف ألف
ألف صلوة وتحية وأنا الحقير الضعيف
محمد ابن الشيخ يوسف ابن المرحوم الشيخ
ملا ابن الشيخ عمر من أولاد
أويس القرني عفا الله
عنهم وغفر
ذنوبهم

الواقف خاصة لوجه
الله عبد الرحمن
باشا

دوای لاپەڕەی کتێبەکە

التحيات رجاء ان يشفع لي يوم العرصات وجعلت مثل ثوابه تحفة لروحى والدى وأخى المرحومين انا الراجى عفو ربه الكريم عبدالرحمان پاشا.

مۆری

عبدالرحمان پاشا

وەك لێتەوە دیارە وەقفنامەکە رەچاوی قەڵەمڕەوی بابانی کردووە، لە کوردستانی گەورە هەر هێندەی گرتووەتە باوەش کە پێوەندی نێزێکی هەیە لەگەڵ حوکمداریی بنەماڵەی باباندا. باوەڕ دەکەم یەکێك لە هۆی تەسککردنەوەی سنووری وەقفنامەکە ئەوەیە کە خاوەنی کتێب (عبدالرحمان پاشا) پەرۆشی کتێبەکەی بووە و ویستوەتی بکەوێتە دەستی زانای وەها کە ئیمکان هەبێ بزانرێ گەورەترین زانایە لەو هەرێمەی کوردەوارییەی دێتە بەرچاوی دانیشتوانی بابان و کۆیێ، کە هەرێم زۆر فراوان بوو دەستنیشانکردنی مەلاییێك بۆ کتێبەکە وەزەحمەت دەکەوێ، بە هەمەحاڵ من لەوەدا رەخنە لە عەبدوڕڕەحمان پاشا ناگرم و توهمەی ناوچەپەرستی بە پاڵ نادەم. بۆ ئەو بەسە لە رۆژگاری خۆیدا بیری لەو لایەنەی (کوردستان)ە کردبێتەوە لە کارێکدا کە بەچکە و شیرمژی ئاینە. لە دەربڕینی تێبینی دەربارەی پەراوێزی وەقفنامەکە هەر ئەوەندەم مەبەس بوو کە بڵێم مەساحەی نەخشەی کوردستانێك کە خوێندنی فەقێیەتی دەیکێشا زۆر فراوانترە لە نەخشەی وەقفنامەکە چونکە هەموو کوردستانی گەورەی دەگرتەوە. بەڵام دەبێ ئەوەش بڵێین نەخشەی وەقفنامەکە ئەگەر تەسکتریش بێ قەڵەمێك کێشاوەتی کە دڵخواز و ئیرادەی خاوەنەکەی ویستوەتی بیکێشێ، وەك نەخشەی عەفوی و تێکڕای خەڵقەکە نییە بە میللەت و فەقێیەوە کە هەر(راگەیاندنی حاڵ)ی لێ دەخوێنرێتەوە. پوختەی قسە لێرەدا ئەوەیە هەر دوو نەخشە، هی وەقفنامەکە و هی تێکڕای کوردەواری، بۆ خۆیان و بۆ ئێمەش جێگەی شانازییە و لە گەلێك هەڵوەستدا وەرامی ئەو کەسانە دەداتەوە کە حەز بەوە دەکەن لێرە بەپێشەوە ببڕای ببڕای هەستی نەتەوایەتی و گیانی کوردایەتی وجودی نەبووبێ. وا هەیە ئەو کەسانە کورد نین، لە زەمینەی دوشمنایەتیی کوردەوە حەز بەو ئیفلاسە روحییەی کورد دەکەن، هەیشە بۆ خۆی کوردە، رەنگە مەبەسیشی دوشمنایەتیی کورد نەبێ بەڵام بەهۆی داخوازی تایبەتی باوەڕی خۆی نەبوونی گیانی نیشتمانپەروەری لەنێو کوردا زیاتر حەز لێ دەکا چونکە نەبوونی ئەو گیانە دەگونجێ لەگەڵ باوەڕەکە و ئامانجی باوەڕەکەی. تێبینییەکی زۆر گرنگ هەیە لەبارەی بوون و نەبوونی گیانی

کورداتییەوە ئێرە هەموارترین جێگەیە بۆ باسکردنی و ناشێ لێی لادەم. گوتەیێکی یەکجار پەرەسەندوو هەیە دەڵێ بزووتنەوەی کوردایەتی کوتەکی حازربەدەستی ئیمپریالیزم و خوێنمژی و کۆنەپەرستییە لە رۆژهەڵاتی نێزیکدا؛ ئەم گوتەیە چەندین سەرچاوە دەیڵێنەوە، هێندەش لە یەکدی دوورن شتێك نییە کۆیان کاتەوە مەگەر دوشمنایەتییان بۆ کورد. شۆڤینیی لای راست و شۆڕشگێڕی لای چەپ بە نۆرە بارەها ئەم گوتەیان کوتاوەتەوە.

کاوێژکەرانی ئەم بەند و باوە دەبێ خۆ ماندووکەن تا بە چەشنێکی نیو خوێندەوارانەش بێ تەوجیهێك پەیدا کەن بۆ تاوانبارکردنی وەقفنامەکەی عەبدورەحمان پاشا، چونکە ئاشکرایە ١٧٧ ساڵ پێش ئیمرۆ(*) ئیمپریالیزم وەك ئێستا لەکاردا نەبوو تا بکرێ بە هاندەری پاشایێکی بابان کە لەرێی گیانی کوردایەتییەوە خۆی بکا بە کوتەکی دەستی ئەو لە دژی بزووتنەوەیێکی ئازادیخواز کە ئەوسا هێشتا بەوەلەد نەبووبوو.

رەنگە هەندێك لەو کاوێژکەرانە کە ناوناوە بۆ مەبەسی تایبەتی خۆیان بە رواڵەتی دەستە و دامانی ئاین دەبن، کوێرەرێیەك پەیدا کەن بۆ هێرشبردن بۆ سەر عەبدورەحمان پاشا و وەقفنامەکەی بەو ناوە کە ئەوسا بیری ئەوتۆی لەدژی (یەکیەتیی ئیسلام) بووە، بەڵام تارمایی ئەم توهمەیە بۆ تروکەیێکیش لەبەر تیشکی راستی ناوەستێ، ئەوان غیرەت کەشانەی رواڵەتی ئاین لە دوو سەرەوە ساختەیان دەردەکەوێ، یەکەمیان ئەوەیە بە درۆش بێ فرمێسکێك هەڵنارێژن بۆ ماڵ وێرانی کورد بەدەست (یەکیەتیی ئیسلام)ەوە، کە خەلافەتی عوسمانی نوێنەری بوو.

دووەمیان ئەوەیە کە هێرش نابەنە سەر هیچ بزووتنەوەیێکی غەیری کورد لەدژی ئەو (یەکیەتی)یە، بەپێچەوانە، پێی دەڵێن بزووتنەوەی ئازادیخواز.

پەنابردن بۆ ئاین لەدژی کوردایەتی کە خزمەتی ئەم تاقمە نەکا دیارە بە هیچ جۆر خزمەتی ئەوان ناحەزانەی کورد ناکا کە خۆیان لەدژی ئاینن وە بەدوا ئەوەدا دەگەرێن لە مێژووی کۆن و تازەدا بزووتنەوەی پشت لە دین بدۆزنەوە.

من کە ئەمانە دەڵێم هەر لە بیرمە وەقفنامەکەی پاشای بابان بە ورێنە و خەون و

(*) چاپی یەکەمی ئەم کتێبە ساڵی ١٩٧٣ بووە. بۆیە ئەمرۆ کە ساڵی (٢٠١٠)ەیە ١٧٧ ساڵە کە دەبێ ٣٧ ساڵی تریش بخرێتە سەر. دەزگای ئاراس.

خەیاڵیش ناچێتە ریزی دژکاری لەعاست ئایندا. چەند سەیرە بەڵگە بێنمەوە بۆ ئەوە کە نووسینەوەی کتێبی (صحیح البخاری) کە لەدوا قورئانەوە دێ و بەنیازی نزیکبوونەوەیە لە خوا کارێك نەبووە دژی دین بێ.. دەك هەزار لەعنەت لە سیاسەتی دوور لە واتای ئینساف و مرۆڤایەتی. وەی کە ناخۆش و جگەرسووتێنە ئەندامی میللەتێکی ژێر چەپەڵۆك و بێ دەسەڵات بیت، لە بن دیواری (مسجد الأقصی) خۆت بەکوشت بدەیت پێت دەڵێن (شعوبی)، لەناو ماڵی خۆت بەرگری داگیرکەر بکەیت پیت دەڵێن خزمەتکاری بێگانە، دۆستی رۆژاوا بیت– ئەگەر بە دۆستت قبوڵ کا– کلکی ئیمپریالیزمیت، سەر بە رۆژهەلات بیت– ئەگەر لێت گەڕێ شوێنی کەویت– بێ دین و (اباحی) و رووخێنەریت.. شۆڕش بکەیت فیتنەچیت، بوەستیت و خامۆش بیت واوەیلا بۆ رۆژگارت. خۆ هەر دەڵێی گاڵتە بە شەخسی خۆت دەکەن کەوا لە کتێب و دەستووری ئەساسی و ورگ و ریخۆڵە و هەناوی فەلسەفە و نەزەرییەشدا دەنووسن برایەتی و وەك یەکی و مافی چارەنووسی میللەتان و نازانم چی. بە تەجرەبە دەردەکەوێ میللەتێك چی دەبێ با ببێ عەیبی نایەتەسەر، ئەگەر لایەنێکیش جنێوی پێ بدا لایەنێك پێیدا هەڵدەڵێ، لە هەموو حالانیشدا کە هێز و دەسەڵاتی هەبوو جیهان سەرانسەری دەبێتە خوازبێنیکاری، بەڵام تاوانی گەورەی بێ شەفاعەت و بەخشین.. عەیب و ئابڕووچوونی دونیا و قیامەت بێ دەسەڵاتییە. کە بێ دەسەڵات بوویت ئەو دۆستەی بە درۆ بۆت دەگریێ، چەك دەفرۆشێ بەو دوژمنەی دەتکوژێ. قسەی راستی بێ پەردە و کینایەت ئەوەیە میللەتێك کە هەستی بە خۆ نازینی کرد و دەماری مەردایەتیی جوولا هەوڵ دەدا دەسەڵات پەیدا کا.. بەدوا پەیداکردنی دەسەڵاتدا ئیتر رێی نابێ مەرحەبای دۆست و دوژمنی راست و درۆ بداتەوە.. ئەمە دەڵێم بۆ دڵی ئەو خۆشباوەڕانەی عەشقە مەرحەبان.

گەشت و خوێندنی فەقێیان ، جگە لە ئیسپاتکردنی هەبوونی گیانێکی نهێنیی کوردایەتی خزمەتێکی یەکجار گەورەی (بوونی قەومی)ی کوردیشی کردووە.

خۆت دەیزانی و هەموو فەلسەفەیێکیش ئەوە رادەگەیێنێ تاکو پێوەندیی مادی و مەعنەوی لەناو میللەتێکدا بەهێزو زیندوو بێ ئەو میللەتە هەست بە بوونی خۆی دەکا و خۆناسینەوەی بەتینتر دەبێ، لەو گوێرەیەش توانای مانەوە و هێزی بەرگریی پتر دەبێ. ئەوەی راستی بێ، بەلای باوەڕی منەوە، سوود و بەرژەوەندی (مشترك) و بیروباوەڕی (مشترك) باوك و دایکی هەستی گشتی (مشترك)ن بە میسال دەڵێم، زمان

بۆیە دەبێتە هۆی برادەری لە میانی دوو کەسی (هەرگیز یەکدی نەدیتوو) لە وڵاتێکی بێگانەدا، چونکە هەردوویان لە شتێکی خۆشەویستدا دەکا بە (شریك). نامەوێ، ڕێشم نییە، لێرەدا ئەسڵە باسەکە بەجێ بێڵم بۆ لاباسی هۆیە زلەکانی کە مرۆڤ لە یەکدی نزیك دەکاتەوە وەیا دووریان دەخاتەوە وەك (ڕەنگ، دین، ڕەگەز، چین، بەرژەوەند، دوشمنایەتی، مەترسی مشترك، فەلسەفە...) و چۆن ئەو هۆیانە بەنۆرە وەیا بەپێی داخوازی هەڵکەوت دەبن بە یەکەم و دووەم وەیا بە جارێ خۆ دەشێرنەوە، چونکە دەریای بێ پایانی ئەم سەرە باسانە چەندین کەشتیمان لێ ژێر ئاو دەکا بەر لەوە بگەینە ئەوبەری، بۆیەیە لێی بێ دەنگ دەبم بە ناچاری، وەك ئەمانەت دەیخەمەوە کەشکۆڵی زانستی مێژووی گشتی و دەگەڕێمەوە بۆ زنجیرەی باسەکە.

بەنیسبەت کوردەوە چونکە کیانێکی سیاسیی نەبووە کۆی کاتەوە سەر یەکتر و لە ڕێی دەسەڵاتی (میری)یەوە پێوەندیی سەقافی و ئابووری و کۆمەڵایەتی هەموو لایێکی گەل و وڵاتەکەی بەیەکەوە ببەستێتەوە و بەرەو باوەڕێکی گشتیی یەکگرتوویان ببا، تا بڵێی پێویستی بووە بە بوونی پێوەندیی (خۆڕسك)ی ئەوتۆ نەیەڵی خەلقەکە یەکدی فەرامۆش بکەن. دەتوانم بڵێم هاتوچۆی کۆچەری کە لە خودی خۆیدا دیمەنی ژیانێکی سەرەتایی و دوورە ژیارە[١] سوودی ئەوەی هەبووە بەدرێژیی کات کوردەواریی ئەم دیو ئەودیوی سنووری نێوان دەوڵەتان بەیەکەوە بلکێنێ با بەشێوەیێکی نەکام و ناپوخت و لە پەراوێزی ڕووپێو (مساحە)یێکی تەسکیشدا بێ، چونکە کە پێوەندی کەم بوو، کەمێك پێوەندی دەکا زۆر. ماوەی درێژە پێدانم نییە بەو باسەی چەند و چۆنی ئەو پێوەندییانە کە کوردی بەیەکەوە بەستوون و هەستێکی (مشترك) ی بۆ دروست کردوون و کامیان لە گرنگیدا پێش کامیان دەکەوێتەوە وەك (زمان، مەفتەن، نژاد، مێژوو، ئاین، یەکیەتی چارەنوس و سوود و زیان ، سەقافەت، ئابووری...) تەنها بە جۆرێکی سەرەتایی و وەك بدیهیە دەبێ ئەوە بڵێم زمان و مەفتەن لە ژووررووی هەموو پێوەندییێکەوە دێن نەك هەر بەنیسبەت کوردەوە بەڵکو بەنیسبەت هەموو میللەتێکی جیهانەوە لەرووی دروستکردنی هەستی نەتەوایەتی.. ڕەنگە لە هەموو مێژوودا یەك دوو میسال هەبێ، لەبەر هۆی یەکجار تایبەتی و بێ سابیقە (پێشینە) هەستی نەتەوایەتی و خەباتی قەومی لەسەر بنچی (یەکیەتیی زمان و مەفتەن) هەڵنەستابێ. با لەوە واز بێنین و موناقەشەی ئیعتیرازی ئەو فەلسەفانە

---

(١) ژیار: حضارة

نەکەین کە بەلایانەوە هۆی پێوەندیی نەتەوایەتی هەیە گرنگتر لە زمان و نیشتمان چونکە ئەو موناقەشەیە سەرەتای هەیە بەڵام کۆتاییی دیار نییە. چاکتر ئەوەیە بلکێینەوە بەو باسەی لێی دەدواین.

وەك گوتم نەبوونی کیانێکی سیاسی بۆ کورد هۆی هەرە بە هێزی پەیدابوونی هەستێکی نەتەوایەتیی گشتیی لە کوردان کەم کردووەتەوە. سرنجێکی سەرپێیی دەری دەخا لەم حاڵی پڕ پێویستی بۆ بوونی پێوەندیی خۆڕسك کەوا کەلێنی نەبوونی کیانی سیاسیی کەمێك پڕ کاتەوە لەناو کوردا، گەشت و هاتوچۆی خوێندنی مزگەوتان لە کوردستاندا پێوەندییێکی وای پێك هێناوە تاکی نەبێ. نە بازرگانی، نە فەلاحەت، نە پیشەسازی، نە هیچ کەسب و کارێکی کە هاتوچۆ بە خەلق دەکا و بە یەکتریان دەناسێنێ نەیتوانیوە سەرانسەری وڵاتی کوردان بە یەکەوە ببەستێتەوە بە قەدەر گەشتی فەقێ و مەلایان کە بە هەموو کوردستاندا بڵاو دەبوونەوە و لە دێیەکەوە بۆ دێیەك و لە شارێکەوە بۆ شارێك بە نیازی خوێندن جێ گۆڕکێیان دەکرد و لەو جێ گۆڕکێیەدا خەلقیان دەناسی و پێکیان دەناساندن. وەك بەهۆی خوێندنەوە مەلاییێکی سنەیی گەیشتووەتە کۆیێ و دیاربەکر یاخود فەقێی موکری و بادینی و سۆرانی لە مزگەوتی ئاواییەکی کوردستان کۆبوونەتەوە بە هیچ هۆیێکی دیکە و لە هیچ مەیدانێکی تردا کوردی ئەم سەرەوسەری کوردستان وەها کۆنەبوونەتەوە. سەرەڕای زۆریی ژمارەی ئەو فەقێ و مەلایانە کە هاتوچۆکەیان کردووە، کاتی دوور و درێژی خوێندنیشیان و مانەوەیان لە غەریبی، قووڵایی و فراوانییەکی بەو پێوەندییە بەخشیوە کە بەرهەمی هێناوە لە نێوان خەلقدا زۆر زەحمەتە لە کارێکی تردا بەرهەم بێ، یاخود هەر نابێ. پیاوێکی وەك حاجی قادر بەهۆی خوێندن نەبا کەی بۆی دەکرا چەند ساڵان سەرلەبەر بەکوردستاندا بگەڕێ و کوردان بناسێ و شارەزای وڵاتیان و ئاشنای زار و عادەت و مشاکل و خۆشی و ناخۆشیی ژیانیان بێ. لە فەرزی سەفەرەکەی بۆ (چەرچیەتی) با هەر دوو مانگ و سێ مانگ بە چەند دێیەکدا دەگەڕا و دەچۆوە بۆ ماڵە کش و ماتەکەی لەگەڵ کەمێك تەئسیری سەفەر و ئاڵۆگۆڕ و شناسی. لە پەراوێزی لاپەڕەیێکی کتێبەکەی (سیوطی) ئەم چوارینەی فارسی نووسیوە وەك کامێرا دیمەنێکی ژیانی خوێندن و فەقێیەتی خۆی پێ وەرگرتووە:

یا رب بکرم بجای طاعت از من
این کوشش و این سعی دمادم بپذیر

وین گرسنگی و غربت و بی خوابی
فـرسودن پــهـلــوان بـبــالای حسیـر

واتاکەی بە کوردی:

خـوایـە بـە کـەرەمـی خـۆت لـەجیـاتـی تـاعـەت ئـەم کۆششت و خـۆ مـاندووکردنـەی هـەمیشـەییم لـێ قبووڵ بکە. برسییەتی و غـەریبی و بێ خـەوی.. سوانی پـەڵاسوانم بـەسـەر حـەسیرەوە ئـەمانـەیشم لـێ بسـەلمێنـە.

دەوجا ئـەمە لە کوێ و سەفـەری نـەفـەس کورتی کـەم سفت و سۆی مـامڵـەت لە کوێ؟ تفاعلی فـەقێ لـەگـەڵ ژیانـەکـەی خوێندنی لە چاو تفاعلی خـەلقی دیکە لـەگـەڵ ژیـانی دوور لـە مـاڵیـان، دەڵێی جۆش خواردن وتێك چرژانی کیمیـاویی تێدایە.

جگە لە لایـەنی نـەفـەس درێژیی گـەشتی خوێندن و زێدە تێکـەڵبوونی فـەقێ و مـەلا لـەگـەڵ ژیـانی رۆژانـەی خـەلق و دیدەنیکردن لـە دەیان شار و لادێ، دەبێ ئـەوەش تێبینی بکـەین کە وەك خوێندن مرۆڤ دەکا بـە خوێندەوار و ئـەدیب و شاعیر و ئـامادەی دەکا ببێتە ئـەندامێکی بـە تـاو و تین لـە تێکرای ژینی رۆشنبیری و مـەعنـەویی میللـەتدا، کۆچـەری و چـەرچییـەتی و تیجارەت و جوولانـەوە بۆ گوزەران کـەم و زۆر لـەم لایـەنـە تـەئسیرێکیـان نییە. هـەرچی بـازرگان و چـەرچی و کۆچـەری کورد هـەیە چوارینـەیێکی وەك ئـەمـەی حـاجی قـادریـان بۆ بـەجێ نـەهێشتووین لـە جـەرگـەی کـەسبـەکـەیـانـەوە هـەڵستـابێ. تـاجیرێك و کۆچـەرێك بـەهۆی کـەسبـەکـەیـانـەوە نـابنـە شاعیر و ئـەدیب دەبێ لـە سـەرچاوەیێکی دیکـەوە فێری شیعر و ئـەدەب ببن، کە ئـەوسا، واتـە لـە سـەردەمی حـاجی قـادر و بـەر لـەویش لـە خوێندنی مـەلایـەتی بـەولاوە چ سـەرچاوە نـەبوون. لـە لانی ئـەژماریشـەوە، ژمـارەی فـەقێ و مـەلایـان کـە ئـەم هـاتوچۆیـەیـان دەکرد لـە ژمـارەی تێکرای ئـەوکـەسانـە پتر بووە کـە کوردستـانیـان پێـواوە بۆ هـەر نیـازێکی دیکـە بووبێ غـەیری خوێندن. دەمـاودەم گوتراو و بیستراوە، زۆری ژمـارەی مزگـەوت و مـەدرەسـانیش دەیسـەلمێنێ، سـەردەمێك لـە شاری کۆیێ ٥٠٠ مستعد و فـەقێ خوێندوویـانـە، بێ گومـان بـەشی هـەرەزۆری ئـەمـانـە کـە لـە مزگـەوتـەکان و تـەکیـە و خـانـەقـاکـان ژیـاون لـە شوێنـانی دوورەوە هـاتوونـە کۆیێ بۆ خوێندن. بـاوکم لـە بـاوکی خۆی دەیگێڕایـەوە، کـە ئـەویش لـە جیلی پێش خۆی بیستبوو، مزگـەوتی حـاجی مـەلا ئـەسعـەد کـەوا کـەوتووەتـە سـەر خـەتی شوورەی[1] دەوری شار،

(١) ئەم شوورەیە بەرە بەرە وێران بووە، بەشێکی خواروی تا ١٠٠ساڵێکیش لەمەو پێش =

سەردەمێك لە دەرەوەی شوورەوە ٧٠ راتبەی بۆ هاتووەتەوە، هەڵبەت ٧٠ راتبە بۆ ژمارەیێکی کەم لە نان خۆران کۆ ناکرێتەوە، دەبێ فەقێیەکی زۆر لە مزگەوتەکەدا ژیابن تا پێویستییان بەم هەموو خۆراکە بووبێ. خۆ ئەگەر راتبەی ناو شاریش بخەیتە سەر ئەو ٧٠راتبەیە ئیتر بوو خۆت بیر کەوە لەو هەموو قەڵەباڵغەیەی مزگەوتێکدا کۆبووەتەوە کە هەمووی غەریب بوون چونکە بەعادەت فەقێی شار لە ماڵی خۆی نان دەخوا و دەنوێ. حاجی مەلا عەبدوڵڵا لە هەرەتی تاقەتی دەرس گوتنەوەی، رۆژانە ٢٤ دەرسی گوتووەتەوە. باوکم دەیگوت هەندێ دەرسی پێش بەرچاییی سبەینان و هەندێکیشی دوای نوێژی خەفتنان دەگوتەوە. زۆر شوێنی تری وەك کۆیێ لە کوردستاندا ناوچەی خوێندنی مەلایان بووە. من کە بە نموونە باسی کۆیێ دەکەم، لەناو مزگەوتەکانی کۆیەش ناوی مزگەوتی حاجی مەلا ئەسعەد دێنم لەبەر دوو هۆیە:

یەکەم: ئاگاداریم لە وەزعی کویێ زیاترە تا جێگەیێکی تر. دووەم: کویێ بێشکەی حاجی قادرە، مزگەوتی حاجی مەلا ئەسعەدیش یەکێکە لەو مزگەوتانەی حاجی لێی خوێندووە بە رەفاقەتی باپیرم.

وەك دەزانین ئیشارەم بۆ کرد، خوێندنی فەقێیەتی مەلا و فەقێیەکانی لە یەك دوو جێگە کۆنەکردووەتەوە، بەڵکو بە هەموو ئەو شوێنانەیدا بڵاو کردوونەتەوە کە مەلای (مدرس) چاکی لێ بووە. قوتابیی دەورانی ئێستا، کە دەچنە دەرەوە بۆ خوێندن لە چەند کۆلێجێك کە جێی (اختصاص)یانە بترازێ چاویان بە کەم شوێنی دیکە دەکەوێ، چاویشیان پێی بکەوێ بەشدار نابن لە تاڵی و سوێری و خۆشیی ئەو شوێنە. لە فەرزی بەشداریش بن چ تەئسیرێك ناکا لە گیانی میللییەتیان چونکە وەك گوتم خوێندنیان ئەغلەب لە دەرەوە دەبێ. خۆ ئەگەر لە وڵاتی خۆیان بشخوێنن وەزعی ئێستاکەی پڕ پێوەندیی هەمە چەشنە کە هەموو جیهان بەیەکەوە دەلکێنێ پێویست نایەڵێ بەوە

= هەر ماوە بە قسەی حەماغای گەورە کە باوکم لێی دەگێڕایەوە بەشێکی بەرد و خرچانی شوورەکە بەکارهاتووە لە دروستکردنی دیوەخانەی «مەحمود ئاغای باوکی حەماغا».
بەپێی کۆتاییی چوارینەیێك کە لەلایەن شاعیرێکی ناو نەزانرایەوە هەڵبەستراوە مێژووی بنای دیوەخانەکە دەبێتە ١٢٧١ی کۆچی:

کریم اکرام این تأریخ فرمود
«بیامد بانی آن محمود آغا» .

چەند قوتابییەك، با ژمارەیان زۆریش بێ، کەلەبەری گەورە پڕ کەنەوە لە هەستی نەتەوایەتیی میللەتەکەیان. لە کورد بەولاوە کە کیانی سیاسیی پێك نەهێناوە، رەنگە میللەت نەمابێتەوە بێ کیان لەسەر ڕووی زەوی. قوتابیی سەردەمی نوێ لەناو میللەتی خاوەن کیان بەهۆی بەسەرچوونی قۆناغی خەباتکردن لەپێناوی ئەو کیانە، خەریکی خەباتێکی تازە داهاتووی ئەوتۆیە لە هیچ ڕوویێکەوە ناکێشێتەوە سەر ئەو رۆڵە و دەورەی کە خوێندنی مزگەوت لە کوردەواریدا بینیوەتی. خۆ ئەوەی راستی بێ نەبوونی کیانی سیاسیی کورد ئیمڕۆش رۆڵی قوتابییەکی کورد جودا دەکاتەوە لە هی قوتابییەکی رووس وەیان ئەڵمان وەیا تورك. ئەگەر جورئەت بکەین راستی بڵێین و شەرمی حزووری گەلان نەمانگرێ، خۆ هەڵسوونی قوتابییەکی کورد لە بزووتنەوەیێك کە بەرهەمی بۆ گەلی خاوەن کیان دەبێ، بێ تەئویل بەر واتای ئەو چەند بەیتەی حاجی قادر دەکەوێ کە بۆ ئەو شاعیر و نووسەرانەی کوردی داناوە زمانی بێگانە بەکاردێنن:

وەك مریشکێ کە عەقلی نەیهێنێ
بێت و هێلکەی مراوی هەڵبێنێ
وەك بگاتە کەناری جۆگەلەیێك
نایەتە شوێنی بمرێ جووجەڵەیێك

حاجی قادر کە بێنینەوە بە نموونەی فەقێیەکی کورد، پێمان رادەگەینێ ئەوەندەی بەدوا خوێندندا لە لادێی رابواردووە لە ٧–٨ ساڵانەی گەشتی فەقێیەتی پترە لەو کاتی کە لە شاری بەسەربردووە. لە جەرگەی جەرگی ژیانی عەشیرەت و هەوار و پاوان و ناو مێگەل و گاران و رەشماڵدا قاڵ نەبووبایەوە بەهارییە سیحراوییەکەی هێندە دەوڵەمەند نەدەبوو لەلایەنی کۆمەڵایەتی و مرۆڤایەتییەوە، بەوەدا لە رووی روخساریشەوە کز دەبووەوە چونکە تەجرەبەی لەگەڵ بەهاردا نەدەبووە تەجرەبەیێکی زیندووی هەناسە گەرم، ئەوپەڕی جوانی کە بووبای هەر هێندە دەبوو کە دووبارەکردنەوەی بێ ڕەنگ و شەوقی بەهاری ناو کتێبان دەیبێ.

لێرەدا بۆ دیارخستنی ئەسەری تەجرەبەی زیندوو لە شیعری شاعیردا نموونەیێکی بچووکی شاعیرێکی مەشووری ئێستاکەی عەرەب دێنمەوە کە لە شار ژیانی بەسەر بردووە و پێوەندی لەگەڵ کشتوکاڵ و چاندن و ناشتنی درەختدا نەبووە، (احمد رامی)

لە پارچە هەڵبەستێکی ئاهەنگدا ئەمە دەڵێ:

زرعت فـــی ظـــل ودادی

غـصن الأمـل وانت رويتـه

واتە لەبەر سێبەری خۆشویستنم لکی ئومێدم چاند و تۆش داشتت.

هەڵبەستەکەی بە لەهجەی میسرە نەك عەرەبیی رەسەن.

سەیرکە چەند ناشارەزایە لە ئوسووڵی نەمام چاندن . نە سێبەر یاریدەدەری گەشەکردنی درەخت و شینا وردە، نە لکە داری بێ رەگ و ریشە دەچێنرێ. بە تەئویلێکی دوورە دەست نەبێ ئەم هەموو ناشارەزاییيە بەرپەرچ نادرێتەوە. بەڵێ داوا ناکرێ شاعیر باغەوان بێ، بەڵام کەسیش داوای باغەوانیی لێ نەکا کە ئاگاداری دار و درەخت و چاندن بوو لە خۆوە رەچاوی دەستووراتی باغەوانی دەکا. بە میسال دەڵێم ئەگەر شاعیر شارەزای زانستی فەلەك بێ هەرگیز لە شیعردا بێ سەبەب ناڵێ چواردەی رەمەزان بوو رۆژی رووت گیرا، چونکە رۆژ گیران لە کۆتاییی مانگی عەرەبیدا دەبێ.

پوختەی قسە ئەوەیە گەشتی پڕجۆش و خرۆشی فەقێیان بەدوا خوێندندا شادەمارێکی پێوەندیی گشتی بوو لەم سەرەو سەری کوردستان بۆ ماوی سەدان ساڵ کە ئەگەر ئەو نەبا هیچ جوولانەوەیێکی دیکە نەبووە جێی بگرێتەوە وەیا لە تەئسیری نەبوونی کەم کاتەوە. بەجۆرێکی واقعیش ئەم خوێندنە یەك شکڵە و تێکەڵبوونی مەلایان لەگەڵ ژیانی رۆژانەی خەلق، تا رادەیێکی زۆر گرینگ و بەرچاو هەستێکی کۆمەڵایەتیی یەك ڕەنگی بۆ میللەتی کورد پەیدا کردووە، چونکە مەلاکان بەدوا گەڕانی سەرانسەر وەیا زۆر شوێنی کوردستان و شارەزا بوون بە لەهجە و عادەت و رەوشت و گوزەرانی ئەو خەلقە وەك (بالیۆزی گەڕۆك– سفیر متجول) بوون بە نوێنەری ناوچەکانی لێیان خوێندووە، کاتێك کە لە شار وەیا لادێش خەریکی مەلایەتی بوون هەر خوێندەواری رووت و ئاسایی نەبوون بەڵکو بۆ زوربەی خەلق جێی پەروەردکار و مامۆستا و دادگا و قازی و بەریوان (حکم)یان پڕ کردووەتەوە. سرنج لە هەندێ بگرە کوردی ئێران هەرچەند سەر بە دەوڵەتێك بوون کە مەزهەبی رەسمی (شیعی) بووە، زوربەیان سوننی و شافیعی ماونەوە وەك کوردی سەر بە عێراق و تورکیا لە رێی ئەوەوە کە مەلاکانیان سوننی و شافیعی بوون.

جگە لە دیاردانی گیانێکی کوردایەتی و بەردەوامبوونی پێوەندییێکی بەهێزی مادی

و مەعنەوی لە میانی دانیشتوانی سەرانسەری کوردستان، لە خوێندنی فەقێیان و مانەوەیان لە چارچێوەی وڵاتی کورد زماندا لە هەردوو قۆناغی فەقێیەتی و ماموستایەتی، واتە خوێندن و دەرس گوتنەوە، دەلالەتێکی گەورەی دیکە هەیە، وەك دوای کەمێك بۆت روون دەبێتەوە، چەندین دەرگای باس و لاباسی زێدە فراوان دەکاتەوە کە سەر دەکێشنەوە بۆ لایەنی هەرە گرینگ لە بوونی مادی و مەعنەویی کورد و پرسیارەکانی سەر بە چارەنووس و نەگەیشتنی کورد بە دروستکردنی کیان و لە یەکدی نەچوونی باری رۆشنبیری و باری ئابووریی کورد و دەیان لاڕێ و کولانەی لاوەکی (جانبی) کە ئەگەر نووسەر جڵەوی خامەی شل کا بۆ شەرح دانیان بە زەحمەت و ئەرکێکی زیهنی و دیراسەیێکی مێژوویی بێ پایان نەبێ لێیان نابێتەوە. لە واقیعدا ئەو لاڕێ و سەرە باسانە ئەوەندە دوور و قووڵن بە حاڵ جێیان لە کتێبێکی سەربەخۆی درێژی زۆر مەبحەسدا ببێتەوە چ جایی ئەوەی بخرێنە ناو قەبارەی کتێبێکی دیکەی ئەوتۆ خۆی هەڵئاخناو بێ بە چەندین باس و لاباس. من بەپێی داخوازی جێگە هەر ئەوەندە مەودایەم هەیە کورتەیێکی مەوزووعەکان بخەمە سەر کاغەز، کە زوربەیان تا ئێستە قسەیان لێنەکراوە، یاخود من نەمدیوە کەس قسەی لێ کردبن، بیر و رایەك لێرەدا دەری دەبڕم چشتێکە لە کەس نەبیستراو و لە هیچ سەرچاوەیێك باس لێ نەکراو وەك بۆشت دەردەکەوێ بیر و ڕایەکەم لەلای خۆیەوە گەلێك باوەڕی سیاسی و فەلسەفی رەد دەکاتەوە و واقیعی کوردەواری لەوە دەربارەی کە وێنەی دووبارە کراوی ناو ئاوێنەی فەلسەفە و عەقیدەی حازر و بزر بێ و دەیکاتەوە بەو راستییە کە خۆی لە خۆیدا راستە نەك خزمەتکاری راستی فەلسەفە و (فکرەی مجرد) بێ. نووسەری (ملتزم) کە یەخەگیری مێژوو دەبێ بە زۆرەملێ دەیخاتە سەر زەوی و فەلسەفەکەی خۆی دەکا بە کفن لەبەری، پێشت دەڵێ فەرموو سەیر کە فەلسەفەکەم چەند گونجاوە لەگەڵ مێژوو. من دەڵێم نابێ تیشکی فەلسەفە وەك شەوقی نیۆنی سەوز و سوور دەوروبەری خۆی بە رەنگی خۆی رەنگین کا، دەبێ فەلسەفە تیشکێکی بێ تەرەفانە بخاتە سەر واقیع تا راستی و نهێنییەکانی دەرخا. ئەگەر وا نەکا بە هەڵەمان دەبا.

دەلالەتی پێوەستبوونی خوێندنی فەقێیان لە پەراوێزی سنووری کوردستانی گەورە ئەوەیە کە کورد لە رووی خوێندەواری و رۆشنبیری و زانستەوە بەپێی سەردەمەکانی رابوردوو، هاوتای میللەتانی دراوسێی خۆی بووە، کە تورك و فارس و عەرەبە ، پێویستی نەبووە بۆ خوێندن هانا بباتە بەر بێگانە. لەو تاکە مەیدانەی رۆشنبیرییەدا

کورد هەنگاوێك دوا نەکەوتووە لە دراوسێکانی و بەقەدەر ئەوان مەلا و زانای بەرزی لە ریزی هەرە پێشەوەی زانستدا هەبووە، شەخسی حاجی قادر بۆ مەبەسی خوێندن بە شار و دێی کوردستاندا دەگەڕا وەك هەزاران مەلا و فەقێی کورد، بەڵام بۆ مەبەسی دەرکەوتن و خۆ بە عالەم ناساندن چووە ئەستەمبوڵ. کە گەیشتە پایتەختی خەلافەتیش سەقافەتێکی ئەوتۆی نەدیت لە ژووروروی هی خۆیەوە بێ، سەقافەتی کوردستانی لە بیر بباتەوە. بە خۆڕایی و بۆ هەڵدانەوە و شانازیکردنی بێ ئەساس نییە کە لە ئەستەمبوڵەوە مەدحی زاناکانی کورد دەکا. بێ گومان ئەگەر شەپۆلێکی بێ سامانی سەقافەتی تورك لە گێژاوی خۆیدا غەرقی کردبا بیری لەوە نەدەکردەوە بۆ حاجی مەلا عەبدوڵڵا بنووسێ:

بە غەیری جەددی ئێوە کێهە دانا
لە کوردستان بناغەی عیلمی دانا

بەڵێ مجاملەییێکی زل هەیە لەو بەیتەدا، بەڵام موجامەلەکە هەر هێندەیە کوردێك هەڵدەکێشێ لەتەك کوردی هاوڕێی خۆیدا، نەك لە نەبوونەوە پایەیێکی بۆ دروست دەکا. کاتێکیش کە دەڵێ:

عـلومت کـــافیە و شـــافی بە واجیب
لە کوێ تۆ دەبتە حاجب (ابن حاجب)

مەبەسی دەربڕینی خۆشەویستی و ڕێزی خۆیەتی دەربارەی باپیرم، دەنا (ابن حاجب) مەلایێکی کوردە لە جیهانی خوێندەواری ئیسلامدا ناوی هەیە.

یاخود کە حاجی مەدحی مەولانا خالید و کاك ئەحمەدی شێخ و بێتووشی دەکا بایی تۆسقالێك وشکە منەتیان بەسەردا ناکا، هەر یەك لەوانە سەرامەدی زەمانی خۆیان بوون. لە سەرانسەری کوردستان چەندین بنەماڵەی زانست بۆ ماوەی سەدان ساڵ شەوچرای خوێندەواری و ئەدەب بوون.. زەهاوی، حەیدەری، قەرەداغی، پێنجوینی، سنەیی، خەتی، جەلی، مزووری، شێخ وەتمانی، ماڵی (مصنف)، رۆژبەیانی، بەرزنجی، هەرتەلی، ماڵی قازیی سابلاغی، دایە خەجێیی پەی دەرپەی ئەدیب و زانای ناوداریان پێ گەیاندووە و تیشکی زانستیان بە کوردستان و دەرەوەیدا پژاندووە. مەلای وەك (ابن حاجب و ابن آدم و ابوبکری مصنف و عبدالرحمانی جەلی) هاوتای سەعدی تەفتازانی و رازی بوون. وەك ئەوانیش بێ ئەژمار زانای کورد

پشتاوپشت هاتوونە خوارێ بە لێژگەی مێژوودا ناوی کوردیان بەرز کردووەتەوە و تا رادەیێك دڵ خۆش کاتەوە باری بێ کیانی و بێ هێزی و هەژاریی میللەتەکەیان راست کردووەتەوە. بێگانەیەك کە دەڵێ و دەنووسێ (قدوتنا و مولانا الشیخ خالد الکردی) بیەوێ و نەیەوێ تەواوێك لە گوتەی بێ حورمەت دەلێستەوە کە بێ شەرمانە لە کورد دەگیرێ. هەریەکە لەو مەلا و پێشرەوانەی ئاین و تەریقەت و ئەدەب بەقەدەر قارەمانێکی میللی پشتگیرییان لە کورد کردووە بە چەکی زانست و مەعنای سەردەمی خۆیان.

عینوانی خوێندن و خوێندەواری لە کوردستانی چەند چەرخێك لەمەوبەر بە سێ بەش دابەش دەکرێ ١-مەلایەتی و زانستی رووت ٢-شێخایەتیی تەریقەت ٣-ئەدەب. تێکرای هەر سێ بەش ئەو ژیانە (معنوی و عقلی)یە پێك دێنن کە لەتەك ژیانی (مادی)دا ناوی دێ و بە هەردووکیان کاکڵی بوونی تەواوی کورد بەرهەم[١] دێ.

(١) لێرەدا بەرهەمی فۆلکلۆری لە سەرگوزەشت و بەیت و گۆرانی و پەند و مەتەڵ داوام لێ دەکا جێگەی تایبەتی بۆ دیار کەم کە مافی حەلاڵی خۆیەتی، بەڵام لەبەر گەلێك هۆی گرینگ دەنگی ئەو داواکردنە و ئارەزۆی خۆشم خامۆش کرد و بە ناچاری لە مەوزووعەکەم لادا. لەم هۆیانە دووان دەخەمە بەرچاو: ١-کە کەوتمە سەر لێکۆڵینەوە لە رۆڵی «فۆلکلۆر» لە ژیانی «معنوی و عقلی» کورد، لەبەر فراوانیی مەوزووع، وەك ئەوەیە لە نوێ باسێکی سەربەخۆم هێنابێتەوە ناو نووسینەوە، دەبوا بۆ ماوەیێکی یەکجار درێژ لە مەوزووعی ئەسلی واز بێنم، بەمەشدا نووسینەکە هێند درێژ دەبێتەوە، با بڵێم لە تام دەردەچێ ٢- وەك لێرە بەدواوە بۆت دیار دەکەوێ ، ژیانێکی «عقلی و معنوی» کە لە خوێندنی مزگەوتانەوە سەری هەڵداوە و بووە بە تایێکی تەرازووی وجودی کورد کە تایەکەی دی ژیانی «مادی» بێ، هیچ خزمایەتێکی نەبووە لەگەڵ ئەم ژیانە مادییەدا. بە پێچەوانەی چاوەنۆڕکردنی خوێنەر لە رواڵەتی فەلسەفەی مادی و راگەیاندنەکانی، ژیانی «عقلی و معنوی» کورد نە لە واقیعی مادیی خۆی هەڵقوڵیوە نە وەك ئەویش هەژار بووە، چونکە چ فەرقێکی نەبووە لەگەڵ ژیانی «عقلی و معنوی»ی فارس و تورك کە هەردوویان خاوەن دەوڵەت بوون و لەناو دەوڵەتان پایە و شۆرەتیان هەبوو.
با پێشبڕکێ لە نووسینەکەم نەکەم و روونکردنەوەی مەبەس لە شوێنی خۆیدا بخوێنینەوە. لێرە هەر هێندە دەڵێم، فۆلکلۆری کوردی چونکە دەنگدانەوەیێکی عەفوی چەند و چۆنی واقیعە هەژارەکەی کوردە ئەمیش وەك ئەو لەچاو ئەدەب و زانستی مزگەوتان یەکجار سەرەتایی و هەژارە. فۆلکلۆری کوردی دەشێ پێی بگوترێ «بنای فوقی - ژوورخان»ی =

هەرچەند خوێندنەکە لەپێش هەموو ئامانجێکدا پێگەیاندنی مەلای مزگەوتی مەبەس

= ژیانی مادیی کورد، لە حاڵێکدا خوێندنی مزگەوتان بنای فوقیی واقیعێکی مادی یەکجار پێشکەوتووترە لە هی کورد. ئەم راستییەت کە بۆ روون بووەوە لێرە بەدواوە حەقم دەگری لەوەدا کە باسی فۆلکلۆر ناهێنمە تەك باسی خوێندنی مەلایەتی کە بریتییە لە زانستەکانی ئیسلام و فەلسەفە و فەلەك و مەنتیق و زمان و...هتاد.

بەجۆرێکی سەرپێییش ئەوەندەت بۆ ئیزافەی سەر قسەکانم دەکەم، فۆلکلۆری کوردی لەگەڵ هەژاری و سەرەتاییی خۆشیەوە چونکە ئەویش بەرهەمێکی هونەری و زیهنییە، لەچاو واقیعی مادی یەکجار کز و بێ تین و تاو، رەنگێکی ئەریستۆکراتی لە خۆی هەڵسووە و تەواوێك ناز و فیزی کردووە بەسەر چەکمەسەری و کوێرەوەریی زوربەی میللەت و خۆی لێ دوور خستووەتەوە و بە زۆری دەوری «رەزم و ئاین و دڵداری» هەڵهاتووە. بەتەمای ئەوە مەبە فۆلکلۆری کوردی کە لە جەرگەی میللەتەوە هەڵستاوە لەگەڵ فەلاحەت و کرێکاری و مازوو چنین و کاروانچیەتی و مەرەزە چاندن و مەڕ لەوەڕاندن و مانگا دۆشین و رەزەوانی خەریك بووبێ. ئەو مەوزووعانە کە بە ڕێکەوت هاتبێتنە ناو فۆلکلۆریشەوە لەبەر خاتری خۆیان و بۆ رێز لێنانیان نەبووە، بەڵکو خزمەتکار و سێبەری مەوزووعی دیکە بوون. هێندەی فۆلکلۆر بە بسکی یار و خەنجەری گەنج خەلیل و پەری و خەزنە و رەخش و جنۆکە و فریشتە و پاشا و مەلا و شێخ و ئەوان شتانەوە خەریك بووە سەدییێکی وان گوێی نەداوەتە مەوزووعی ئەوتۆ گیانی پڕ جۆش و خرۆشی شۆڕشگێڕێکی ئیمڕۆ تەسکین بکا. لەتەك دەریا دەریای فۆلکلۆری سەر بە ئاین و رەزم و دڵداریدا جۆگەلەییێکی بچووك نادۆزرێتەوە بە تەئویل نەبێ ئەو گیانە میللی و شۆڕشگێڕەی تێدابێ کە تۆش و منیش حەز دەکەین بەهەبوونی. دیارنەدانی گیانی بزۆز و سەر بە رەفزیش لە فۆلکلۆرماندا ئەنجامێکی ئاسایی تێفکرین و خەریکبوون و ویژدان و دڵ و دەروونی میللەتەکەمان بووە. زۆردار و داگیرکەر بە هەڕەشە شایەر و حیکایەتخوانی کوردیان لە هەڵبەست و سەرگوزەشتی بڵێسەدار نەتۆقاندووە. نە «ضریبة» هەبووە لەسەر بەستە و گۆرانی، نە وەك ئێستاش «رقیبی عسکری وەیا وەزارەتی راگەیاندن» چاوەدێریی سرکە و کورکە و گڕوگاڵی خەلقی کردووە. هەروەك شایەر و گۆرانیبێژ لە خۆوە حەزیان کردەوە لە بەستە و هەڵبەست و ئاهەنگی زرینگەدار، تێکڕای خەلقەکەش هەر چاوەنۆڕی بەند و باوی لە عادەت بەدەر و دڵبزوێن بوون. ئەگەر فێڵ لە خۆمان نەکەین و بە ئانقەست واقیع نەگۆڕین ئێمڕۆش عالەم هەر وان چ لەناو کورد بێ چ لەناو غەیری کورد، دەسەڵات و پێویستیی سیاسی لێ ناگەڕێ چی لە دڵاندا هەیە =

بووە، شاعیر و شێخی تەریقەتیش بەم خوێندنە پێگە یشتوون و تێ گەیشتوون، یەکێك

= بێتە سەر زاران. نووسینم دیوە ویستوەتی لە ڕێی فەلسەفەی «خەباتی چینایەتی» بگا بەو ئەنجامە کەوا هەر بەرهەمێکی فۆلکلۆری گیانێکی شۆڕشگێڕی تێدابێ لە چینی چەوسایەوە سەری هەڵدابێ بۆ بەتینکردنی خەباتی خۆی لە دژی خوێنمژ، گۆیا ئەو گوتە و بەندانەش کە هیمەت شکێن بن زۆردار هەڵی بەستوون بۆ چاوشکانی زوربەی گەل. ئەم گوتەیە تا بڵێی بێ بەڵگەیە و لەبەر هیچ ڕەخنەیێکی بەهێز وبێ هێز ناوەستێ. هەر پێی ڕازی نەبیت دەچێتەوە وەك بەفری هاوین.

جارێ لە پێشەوە با بڵێم نووسەر دەیتوانی لە هەمان ڕێی خەباتی چینایەتی و چەوساندنەوەوە بگا بە ئەنجامێکی دژی ئەنجامی پێشوو و بیگوتبایە چینی هەژار هێندە تۆقاندراوە و خراوەتە ژێر چەپەڵۆکی خۆێنمژ لە بیری چووەتەوە قسەی ئازایانە و پەندی نەسەلمێنانە داهێنێ. بەدوا ئەم قسەیەدا دەیتوانی بۆ ئیسپاتکردنی، بەڵگەش بێنتەوە لەوەدا بەسەدان ساڵ جارێك نەبووە جوولەیێك بکا لەدژی خوێنمژ، ئەگەر جارێکیان لە جێگەیێك بزووتنەوەیێك بووبێ هەر لە هەمان جێگە دوای کوژانەوەی بزووتنەوەکە پشتاوپشت خەلقەکە خەوی لێ کەوتووەتەوە. لە هەندێ وڵاتیش بەدرێژاییی مێژوو بزووتنەوە نەبووە لە دژی هیچ کەس. نەبوونی بزووتنەوە ڕێك دێ لەگەڵ ئەوە کە پەندی هیممەت شکێن هی زۆرینەی خەلق بێ. ناچێتە عەقڵەوە بەشی زۆری میللەت هێندە ناڕازی و نەسەلمێن و شۆڕشگێڕ بێ کارگەی پەند و بەستەی شۆڕشگێڕانە دانێ کەچی جوولەی لەبەرەوە نەێی. کە میللەت بگاتە ئەو پلەیە لە هۆشیاری و خۆناسین و دوشمن ناسینەوە پەند و بەندی مناسبی حاڵ دانێ ئیتر بۆ دەبێ شەقێك لە دام و دەسگای زۆردار هەڵنەدا و دەسەڵاتی لێ نەسێنێ، خۆ ئەگەر پەك کەوتبێ بەنیسبەت زۆرینەی خەلقەوە هەر لەسەر هۆش و هەست کردن کەوتووە. دەسەڵاتی زۆردار لە ئاسمانەوە بۆی ناباری چەك و جبەخانەشی لە غەیبەوە نایێ مەلائیکەت و پەریش بۆی هەڵ ناگرن.

من کە قسەی وا سادە دەکەم لەبەر زێدە سادەییی ئەو قسەیە کە ڕەخنەی لێ دەگرم. هەڵبەت دەسەڵات گرتنە دەست وا بە ئاسانی نابێ، بەڵام کە بیروباوەڕێك بەلایەوە وابێ میللەت بەدرێژاییی مێژوو هێندە شۆڕشگێڕ بووە فەلسەفە و ڕۆحی شۆڕشگێڕی بخاتە ناو گوتە و پەند و قسەی نەستەقیەوە، دەبێ لێی بپرسرێ ئەرێ برا ئەدی بۆ بەدرێژاییی مێژوو میللەت بزووتنەوەی نەکردووە لە دژی خوێنمژ، بۆ لە ماوەی دوو هەزار ساڵاندا فەلسەفە شۆڕشگێڕەکەی نەکرد بە «دستور العمل»؟ ئەم پرسیارانە و هی دیکەی وەك ئەوان دێنە پێش و لە ڕاستیدا چ وەرامیان نییە، بەڵام ئەوەی ئارەزوو بکا دەتوانێ بەپێی کەیف و خواهشتی دڵ و بیر و باوەڕی خۆی وەرامان بداتەوە کە هیچیان لە ئەسڵی گوتەکە =

لـەوان شۆرەت و نـاوی پـەیـدا نـەکـردووە ئـەگـەر دەسـتـێکـی درێژی نـەبـووبـێ لـە

= بەهێزتر نەبن.. یەکێك کە گوێی نەدایە بوون و نەبوونی بەڵگە و گوتی «نان ئەو نانە ئیمڕۆ لە خوانە» مۆرفینی دەرەبەگە بۆ گێژکردنی، بڵێین، فەللاح و «دەستێك نەتوانم بیبڕم ماچی دەکەم» مەلا و شێخ دایانناوە بۆ سوودی ئاغا و زیانی رەش و رووت و هەژار، دەشتوانێ بەئاسانی خۆی ئیقناع کا بە هەر وەرامێك بێ بۆ رەدکردنەوەی ئیعتیرازان.

بە راستی مرۆڤ دەبێ خۆی زۆر ماندووکا تا ئیقناع دەبێ بەوە ئەو فەللاحەی دەستە و نەزەر بۆ ئاغا رادەوەستێ و فەرمانەکانی جێبەجێ دەکا و واش دەبێ، خەلقی بۆ دەکوژێ، هەر هەمان فەللاحە کە ئاغا پشتی کردەوە پەندی شۆڕشگێڕانە دادەنێ لە دژی، ماف خوراوی پێ هۆشیار دەکاتەوە. خۆ باشتر ئەوە بوو پەندەکەش دانەنێ و دەستە و نەزەریش بۆی رانەوەستێ. رێز لێگرتنەکە بە چاو دەدیترێ و چ تەئویلان هەڵناگرێ، بەڵام پەند دانان، لە فەرزی بەخۆڕایی بسەلمێنین کە فەللاح دایناوە لە دژی ئاغا، گوتەی پەنا و پەسیوانە تەمغەشی لێ نەدراوە بیکا بە ماڵی فەللاح و دوشمنی ئاغا. تێ ناگەم ئەم فەللاحەی سەدان ساڵ پێش ئیمڕۆ ژیاوە چ فەللاحێك بووە گوتە و کردەوەی هێندە لێك دوور بوون، لە هیچ رووێکەوە خزمایەتیی نییە لەگەڵ ئەو فەللاحەی خۆمان دەیناسین. بەپێی راگەیاندنی ئەو تحلیلانە کە تازە رەخنەم لێ گرتن فەللاحی لێرە بەپێشەوە زادەی ئەفسوون و تەڵەسم بوون بەفەلسەفە نەبێ تێیان ناگەین.

خۆ ئەگەر چاویش لەوە بپۆشین کە تازە گوتمان، رەخنەی دیکە دێنە پێشەوە و چ وەرامیان نییە. کە میللەت پەندی شۆڕشگێڕانەی دانا بۆ تیژکردنی ئیرادەی خۆی چۆن تەدبیری ئەو لایەنە دەکا کە دوشمنەکەی سوود وەرنەگرێ لە پەندەکان؟ کێ دەڵێ کوڕی دەرەبەگ و خوێنمژ بەو پەندانە دڕتر و ئازاتر نابن! هەروەها کە دەرەبەگ پەندی سەرکزەڵەی رێك خست بۆ هەڵفریواندنی گەل چۆن ئەمینە لەوە کوڕ و نەوەی خۆی لە دواڕۆژدا بەو پەندانە عەزمیان ناشکێ؟ ڕاستی ئەوەیە فۆلکلۆری کوردی هی هەموو کوردە و دڵ و دەروونی تێکڕای خەلقەکە دووبارە دەکاتەوە. چ خەباتێکی چینایەتیی بەرچاو لەنێو کوردا نەبووە ببێ بە فەلسەفە و بچێتە ناو فۆلکلۆرەوە. چۆنەتیی حاڵیش بەوە ئیسپات نابێ کە من یا تۆ یا فەلسەفەیێك وا حەز دەکا. سەیر ئەوەیە تاکو ئێستاکەش فۆلکلۆرمان نەبووە بە دوو کەرت و سێ کەرت، بەو مانایە کە پەندی خەباتی چینایەتی و خەباتی دینی و خەباتی دەرەبەگی خۆ لە یەکدی جودا کەنەوە، مەگەر من و تۆ خەریك بین لێرە بەولاوە بۆ ئیسپاتکردنی گۆشەی نیگای تایبەتی خۆمان پەندان رێك خەین و بە زاری خەلقیان دابنێین. قسە لە فۆلکلۆرە نەك لە نووسین و شیعر چونکە پێی ناوێ من بڵێم نووسەر و شاعیرەکان هەر یەکە سەر بە لایێکن و بیر و باوەڕی ئەولایە دەڵێنەوە. عومری ئەم =

خوێندەواری، کە بریتی بووە لە خوێندنی مزگەوت. بوێژێك کە خوێندەوار نەبووبێ و

= دیمەنەش لە ٢٠–٣٠ ساڵ تێپەڕ ناکا، بەر لەوە شیعر و نووسینیش گیانی «چینایەتی»ی تێدا دیار نەکراوە، کە واتایێکی ناڕەزامەندی هاتبێتە ناویانەوە لە ڕێی گیانی داخوازی و ستەم نەویستنەوە بووە.

گیانی ناڕەزامەندی و شۆڕشگێڕی لە فۆلکلۆر و غەیری فۆلکلۆردا کاتێك دەبێ بە ماڵی چینێك کە بە سەراحەت ئەو مەبەسە ڕاگەیەنێ، کە مەیل و ئارەزۆی من و تۆ تێیدا بەشدار بوو ئەوسا بۆ چ لایێکمان مەبەس بێ دەتوانین، لەگەڵ نەختێك وشەسازی، بیدەین بەولایە. سەیری ئەم گوتەیە بکە کە دەڵێ «زاڵم هەی زاڵم، گاش بدەم بەفریش بەاڵم» چەند ڕێك هاتووە لەگەڵ ئەو واقیعەی خۆمان دەیزانین بەر لە پەیدابوونی فەلسەفەی تازە. مەزلۆومە و بە دەست زاڵمەوە زیرەی لێ هەڵستاوە بێ ئەوە گوتەکە رابگەینێ زاڵم کێیە و زوڵم لێکراو کێیە، یاخود لەسەر چینێکی دەستنیشانکراو بکاتەوە. لە لانی گیانی شۆڕشگێڕیشەوە هەر هێندەی تێدا دەدیترێ کە فکرەی داخوازی بە گشتی لە دژی ستەمە. وشەی «گا» لەلای خۆیەوە یارمەتیی ئەوە دەدا کە پەندەکە بۆ کۆمەڵێکی فەللاحی بباتەوە چونکە مەزلۆومێکی شارستان گاجووتان شك نابا تا زۆردار لێی بستێنێ لەبری بەفر نەماڵینەوە، بەوە نەبێ دیار نادا زاڵمەکە ئاغایە نەك زۆردارێکی دیکە. پەندەکە هەر هەندەشی دەربڕیوە کە زاڵم زوڵمی خۆی دەکا تا بۆی بکرێ، لە زوڵمەکەش ناڕازییە، لەوە بەولاوە نە لە دژی مڵکایەتیی ئاغایە نە چ ڕێگەیێکیش دەگرێتەبەر بۆ بەرهەڵستیی زوڵمەکە. دەتوانم بڵێم پەندەکە ڕازییە بە نیوەی زوڵمەکە، واتە یا بەفر ماڵین یاخود گاجووت دان. ماوەیێکی فراوان هەیە لە میانی ئەم پەندە و گیانی شۆڕشگێڕی ئەگەر من و تۆ یارمەتی نەدەین لە خۆوە نایبڕێ.

دادخوازی و زوڵم نەویستی جاران نە ڕەنگێکی تایبەتی لەخۆی دابوو نە خۆیشی بە هیچ بەرە و تاقمێکەوە بەستبووەوە، خودئاسایی و بێ هاندەر و هەرەشەکەر لە دەروونی خەلقەوە هەڵدەستا دەچووە پەند و بەند و بەستە و گۆرانی و حیکایەتانەوە، ئیتر تا چ ڕادەیێك دادخوازییەکە و زوڵم نەویستییەکە تێ هەڵدەکشا، پێوەندیێکی نەبووە لەگەڵ چینایەتی و قەومایەتی و ئەو جۆرە «.. ایەتی» یانەوە.

بەداخەوە ناتوانم چیی دیکە لە سەر مەوزووع بڕۆم، تا شتێکی زیاتر لەسەر بنووسم پێویستم پتر دەبێ بە بەڵگە و ئیسپات و ڕەدکردنەوەی ئیعترازان و لە ئەسڵی بابەت دوور دەکەومەوە. ئەو هێندەی نووسیم باییی ئەوە دەکا، تا ڕادەیێك، بیر و باوەڕی من ڕوون کاتەوە دەربارەی پایەی فۆلکلۆر، ئەو هۆیەشی بەدەستەوە دا کە بووە مانیع لە ڕاگرتنی فۆلکلۆر لە ڕیزی خوێندنی مزگەوتان. لێرەدا چیی دیکەم مەبەس نییە.

هەڵبەستی دانابێ پێی گوتراوە (شایەر). شێخێکیش نەخوێندوو بووبێ پێی گوتراوە (کۆلکەشێخ) وەك مەلای نیوە خوێندوو کە بە کۆلکە مەلا ناوی دەردەکرد.

مەلایەتی لە شیعری تێکڕای شاعیرانی پێش قۆناغی نوێ دیمەنێکی تا بڵێی بەرچاوە. سەیری ئەم بەیتەی (کوردی) بکە چەند مەلایەتی و شەرعناسیی تێدایە:

تۆ دەست بە تیغ و پەنجە بە خوێن سوور و دڵ (قتیل)
(لــوث)یش (ثــبــوت)ی دەعــویــیــە یــا ر استــە یــا درۆ

ئارایشت و زینەتی بەشێکی زۆر لە شیعری شاعیرەکان راستەوخۆ لە کتێب و زانستەکانی مزگەوتەوە هەڵدەستان و بەپێی دامەزراویی شاعیر لەو زانستانەدا (تکلف) لە بەکارهێنانیان بزر دەبوو و وشە و زاراوەی زانستەکان لەگەڵ شێوەی بوێژیدا پتر دەگونجان. ئەم بەیتەی (مەحوی) کەوا پڕە لە مەلایەتی وەها رەوان هاتووە و هێندە دەستەملانی مەبەس و زامی شاعیر بووە لەوەدا کە دەڵێ:

لـەسەر تـۆم دوشمنـە عـالـەم (قـضیـە)م (مـانـع الجمـع)ە
کە تەرکی تۆ نەکەم تەرکی هەموو دونیا نەکەم چ بکەم

فەرقێکی ناکەم لەگەڵ ئەم فەردە ئاگرینەی (کوردی):

ئەمان سەر قافڵەچی کاروان دەخیل سا چەرخەچیی لەشکر
جڵـەو هـەڵـکێشە رەحـمـێ کـە کە جارێکە و هـەر ئیمـجارە

لە دیوانی حاجی قادردا چەندین هەڵبەست هەن زادەی کوتومتی مزگەوتن، وەك ئەویش هەموو ئەو شاعیرانەی مەلا بوون و بەدوایی شۆرەتی شاعیری غەلەبەی لێ کردوون وەك نالی و مەولەوی و وەفایی و بێخود و سافی، ئەسەری خوێندنی مزگەوت لە سەرانسەری دیوانەکانیاندا دێتە بەر هەموو چاوێك، نەك هەر چاوی سرنجدەر. لەوەشدا چ سەیرێك نییە، دیاردانی مەلایەتی لە شیعری مەلادا وەك ئەوەیە گەرمی لە ئاگر و ساردی لە بەفرەوە هەڵستێ. ئەوەندەی شیعرم دیبێ لە کوردیدا کەم و زۆر ئەو مەلایەتییەم تێدا دیوە مەگەر شیعری مەلای گەورە نەبێ، هەرچەند خۆیشی مەلا بوو بابەتی خوێندنی مزگەوتی بۆ ئارایشت نەهێناوەتە ناو هەڵبەست، لەبەر غەلەبەی لانی کۆمەڵایەتی بۆ رەخنە لێگرتن نەبێ ناوی نەهێناوە وەك ئەوەی کە دەڵێ:

ئەتو خـودا پێم بڵـێ مامۆستای رووت و برسی
هیچ ئیشی تۆ پێك دێنێ شیعری (امرؤالقیسی)

یاخود:

عیلمی تەبیعەت عیلمی خودایە
(قال و قَوَل) گشتی هەبــایـــە

زۆری دیکەی وەك ئەمانیش.

حاجی قادر یەکێکە لەو شاعیرانە کەوا مەلایەتی لە شیعریاندا جێگەی دیارە و بەکارهێنانی فنوونی خوێندنەکەیان رووکەشی و سەرڕەو نییە بەڵکو لەبۆ ناخ و ناوەرۆکی واتای هەڵبەستەکانیان قووڵ بووەتەوە. لێرەدا ئەم چەند نموونەیە لە شیعری حاجی قادر بەسە بۆ دەرخستنی مەبەس:

١- بخوونە (کــافیە) و (شــافی) (کمـــالی) نەشئەیی جــاهی
صەدی وەك (ابن حاجب) (صرف)ی عومری کرد بە حەیرانی

٢- تەماشام کــردووە نەقشــی (دراهــم) (صرف)ی (ممنوع)ە
کەچی (قاضی) (اضافة)ی کرد بە (مفتی) هاتە بەر چەنگی

٣- ئەم (نحو)ەیە (صرف)ی عیشقبازی
(مستقبل)ی کــــەمترە لـــە (مــاضی)
(کشـــاف)ی رمــــوزی (آیــە)تی تۆ
(تفسـیری کـبیر)ی (فـخری رازی)

وا دەزانم درێژەکێشانی خوێندنی حاجی دەخلێکی بووبێ بەسەر تێکەوتنی واتای سەربە دەرسی فەقێیانە لە شیعرەکانی. بە شایەدی دەستنووسی خۆی تا ١٢٧٧ی کۆچی خەریکی (سیوطی) بووە کە ئەوسا بەپێی لێکدانەوەی من تەمەنی ٣٦ساڵی بووە و بەپێی نامێلکەی مەلا عەبدورەحمانیش ٤٥ ساڵی بووە، بێ گومان بەدوا، سیوطیشدا کتێبی دیکەی خوێندوون چونکە ئەگەر هەر بایی سیوطی مەلا با ئەو هێزەی نەدەبوو لە شیعری مەلایانە، بەڵکو لە تێکڕای شیعرەکانی چونکە وەك لە خوێندنەوەی دیوانەکەی دەردەکەوێ حاجی تا بڵێی خوێندەوار و باخەبەر بووە لە هەموو ئەو مەیدانانەی ئەوسا خەلق جووتە ئەسپی قەڵەم و زمانی تێدا غاردراوە. بەڵام حاجیش وەك مەلای گەورە بە غەلەبە لێکردنی لانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و نیشتمانپەروەری مەیلی کەم بووەوە، یاخود هەر نەما، بۆ ئارایشتدانی شیعرەکانی بە واتای مەلایانە. کە هانای بردبێتە بەر مەلایەتی و ئاین بۆ سەپاندنی بیر و باوەڕ و

خواهشتە میللییەکانی بووە بۆ ئەوە خەلق ئیقناع کا وەیا زمانی مێشك وشكان ببەستێ وەك ئەوەی کە دەڵێ:

بۆچی فەرمووییەتی رەسوولی ئەمین
(اطـلـبـوا الـعـلـم ولـو بـالـصین)

ئەم بەیتە، بۆ خاتری وەزنی راست بێ، یا دەبێ وشەی (العلم) (العیلْم) بخوێندرێتەوە، یا دەبێ نیوە بەیتەکەی دوایی بکرێتە:

(اطلبوا علمکم ولو بالصین)

حاجی بەر هەر لایێکیدا گوتبێ ئاگای لە پێداویستی کێش هەبووە، لە فەرزی (العیلْم)ی گوتبێ چاوی لە لانی شاعیری پۆشیوە، بۆ لانی کۆمەڵایەتی. لە هەندێ شوێنی دیوانەکەی ئەم زاهیرەیەی قوربان کردنی شاعیری بەفیدای نیشتمانپەروەری خۆی دیار خستووە، بەڵام هەست بەوە دەکرێ شوێنەکان ئەوەندە پڕ بوون بە عاتیفەی سووتێنەر تۆ و منیش تێیدا بێ باك دەبین لەعاست جل و بەرگ و ئارایشت.

لزووم نابینم نموونەی دیکە بێنمەوە بۆ روونکردنەوەی لانی هانابردنە بەر مزگەوت و ئاین بۆ مەبەسی کۆمەڵایەتی لە شیعری حاجی قادردا، تەماشاکردنێکی سەرپێیی دیوانەکەی بێ نیازت دەکا لەوە من یا غەیری من نموونەت بۆ بێنتەوە. شێخەکانی تەریقەتیش وەك شاعیرەکان زانستەکانی مزگەوتیان خوێندووە و لێی بەڵەد بوون، بە رادەی مەلایەتیشیان شێخەتییان بایەخدار بووە. لەمەدا وەنییە هەر کورد شێخی چاکی مەلای چاك بووبێ، هەموو ئیسلامەتی بە تورك و عەرەب و فارس و ئەفغان و هیندو رەش و سپییەوە لەم کارەدا وەك کورد بوون. دەتوانم بڵێم، بێ هەڵبواردن، شێخێکی ناودار نییە لە قادری و نەقشبەندی و شاذلی و رفاعی و هەموو تەریقەتەکانی (تصوف)دا زێدە مەلا نەبووبێ. لە کوردەواریدا هەرچەندە وابووە مەلای باش لەبەر کەم دەستی و نەداری بووە بە مرید و خەلیفەی شێخێکی لە خۆی کەمتر مەلا بەڵام ئەغڵەب مەلای خاوەن تدریس و پایەی بەرزی زانست لەبەر باوەڕی بێ فێڵ و تەئویلی خۆی بەڕاستی و دروستی شێخێك لە (شرع و تصوف)دا، بووە بە مریدی و تەریقی لێ وەرگرتووە. لە دیوانی وەفایی (مەلا رەحیم) کە مەلایێکی تەواو مەلا بووە سرنج بگرە دەبینی ئەو مەرسیانەی کە بۆ شێخی خۆی داناون لە ئەغڵەب شیعرەکانی بە تەئسیرترن، ئەگەر نەڵێم لە هەمووان.

لە باغان ئاھ و ناڵین دێ دەڵێن شاھی گـوڵان ڕۆیی
لە مەیخانان سەدای شین دێ دەڵێن پیری موغان ڕۆیی

یەکێکە لە شیعرە هەرە بەناوبانگەکانی زمانی کوردی. وەك ئەمیش دوو دێڕە شیعری خوارەوە کە ئەوانیش مەرسیەن و (وەفایی) بۆ شێخی خۆی هەڵبەستوون:

بولبول وەرە تا ڕۆحی من و تۆیە بناڵین
تۆ باغی گوڵانت چووە من داغی دڵانم
قومری وەرە تا ڕۆحی من و تۆیە بگریەین
تۆ سەروی ڕەوانت چووە من ڕۆحی ڕەوانم

ڕابردووی دوور و نێزیك پڕە لە شایەدیی وەها کە ئیسپاتی ئەوە بکا شێخە چاکەکان مەلای چاك بوون. لێرەدا با کاك ئەحمەدی شێخ و مەولانا خالید بکەین بە میسال کە بەلای زوربەی کوردەوارییەوە ناسراون. هەر دوویان تا لە مەلایەتی نەگەیشتوون بەوپەڕی دامەزراوی ملیان نەناوەتە بەر (تصوف و ارشاد). پیاوێکی وەکو حاجی مەلا عەبدوڵڵا بەدوا الحاجی چەند ساڵانەدا ئیجازەیێکی[١] کورتیلەی لە کاك ئەحمەدەوە بۆ هاتووە.

لەم مەیدانەی زانستی سێ شەقامی مەلایەتی و شێخەتی و بوێژیدا، کورد شان بەشانی میللەتانی دیکە ڕۆییوە و یەك هەنگاو لێیان دانەماوە. لە مەیدانی مەلایەتی و شێخەتیدا لە کۆنەوە و لە مەیدانی بوێژیدا لە سەدەی نۆزدەمەوە، هاوتایی کورد لەگەڵ میللەتانی ئیسلامدا دیمەنێکە بە پانایی ڕووپەڕەی ژیانی کورد. مەلای هاوتای گەورەترین مەلای گەلانی دیکە و شێخی هاوتای پێشەواکانی تەریقەت و شاعیری هاوتای هەرچی شاعیرێکی ڕۆژهەڵاتی گەورە هەیە لە کوردان هەڵکەوتووە.

لەم مەیدانەی زانست و مەعنایەدا گەلی کورد مەودایێکی هێندە زۆر درێژ لە واقیعی مادیی خۆی پێش کەوتووە هەرچی نزیکی و خزمایەتیی هەیە لە بەینیاندا بڕاوە. لە هیچ ڕوویێکەوە هەڵکەوتی مادی کورد زەرف و سەرچاوەی ئەو (زانست و مەعنا)یە نەبووە، ئیمکانیش نەبووە ببێ بەو زەرف و سەرچاوەیە. ئەم دیمەنەی لەیەك نەچوونی بوونی (مادی)و بوونی (مەعنوی و زانستی) کورد هەرچی ڕاستە حیسابێکی لێکدانەوەی مادی هەیە لە بەستنەوەی (فکر) بە مادەوە دەکا بە کارێکی خەیاڵی

(١) بە زەنگۆغراف لە یەکەم ژمارەی کۆڕی زانیاری کوردا بڵاو کرایەوە.

ئەفسانەیی. نیسبەتی رۆشنبیری و زانست و (معنی)ی کوردەواری لەگەڵ میللەتی کورد و خاکی کوردستان وەك نیسبەتی مێوان وایە لەگەڵ ئەو قۆناغەی لێی دابەزیوە. هەر بابیی ئەوەی کە مێوان زادەی ئەو ژوورەیە بە کرێ تێدا دەنوێ زانست و (معنی)ی کوردستانیش لە خاك و دانیشتووەکانی کوردستان و کوردەوە هەڵقوڵیوە. هەروەك چێشتی ماڵی پاشایێك بێنی بۆ ماڵی گەداییێك یاخود جلی سمۆکن لە دووکانی جلدرووێکی ملیۆنێرانەوە بێنی و لەبەر سەپانێکی بکەی، زانستەکانی یۆنانی کۆن و سەردەمی ئیسلام و فەلسەفەی هیند و رۆشنبیری فارس تێکڕایان بە حازر و بزری لە رێی کتێبانەوە هاتنە نیمچە وێرانگەکانی کوردستان.. لە شارچە و قەسەبچەکانەوە تێیان کرد بۆ هەموو کوێرەدێ و کووخە شڕی کوردەواری، بگرە نێو زنج و رەشماڵیش. دەبینی مەلایێکی کوردی رووت و برسیی بێ پارە و پوول لەسەر بەردێکی رەق بەدەوری کانیاوی گوندێکی هەژاری کوردەوە خەریکە فەلسەفەی ئەفلاتوون و مەنتیقی ئەرەستۆ و هەندەسەی ئیقلیدس و فەلەکی بطلیموس و شەریعەتی ئیسلام و زانستەکانی معتزلی و ئەشعەری و ئەدەبی متنبی و معری و سعدی و حافظ بە ڕەوانی و بەوپەڕی ئوستادییەوە دەڵێتەوە بۆ فەقێیەکی کوردی لە خۆی رووت و برسیتر، لە قاهیرە و ئەستەمبوڵ و شام و بەغدا و لاهوور و تونس و مەراکیش و فاس و زانستگاکانی ئەورووپای پێش ٥٠٠ ساڵ چ مادەیێك دەخوێندرا هەمان مادە لە هەرتەلی رانیە و عەبابەیلێی شارەزوور و روستی رەواندز و دێیەکانی وەك ئەمانی هەموو ناوچەکانی کوردستان لەبەر چرا قۆدیلە و لەسەر حەسیری شڕ، واش دەبوو بێ چرا و حەسیر، بە دەرس دەگوترایەوە و کتێبیشیان لەسەر دادەنرا.

لەبارەی باوەڕ و (عقیدە)ی ئاینیشیەوە زوربەی کوردەواری تاکە یەك تەلی پێوەندیی ساغی بە رابردووی کۆنی خۆیەوە نەما لەو کاتەوە کە ئاینی ئیسلام تێیدا بڵاو بووەوە و بوو بە جێگری زەردەشتی.

زانست و باوەڕ و ئاین کەوا کاکڵی ژیانی (معنوی)ی کورد پێك دێنن یەك دێڕ و وشە و پیتی لە سەرچاوەی کورد و کوردستانەوە هەڵنەقوڵیوە، هیچیان ئاوێنەی ژیانی مادی و ئابووری کورد نین و هەموویان (دەرەکی[١])ن، ژیانی مادی و ئابووری کوردی کرد بە کۆیلەی خۆی، بە (حقلی تجربە)، بە پێچەوانەی چاوەنۆڕکردنی رواڵەتی تێورییەکانی مادی، ژیانی کورد بوو بە ئاوێنە بۆ زانست و باوەڕێکی مێوان.

(١) دەرەکی: خارجی.

لەو لەحزەی منداڵ بە زگی داکی دەکەوێ تا ئەوکاتەی دەچێتە قەبرەوە هەموو چرکە سەعاتێکی عومری محکومە بە (قرآن و شرع) و زکر و فکری پیاو چاك و شێخ و مەلا و هێزی نهێنیی سەر بە بەهەشت و جەهەنەنم. مەڕەکەی، دەغڵەکەی، باغەکەی، زەوی و ئاوەکەی، پەرژین و نێوانەکەی، سەلەم و ربێدەکەی، زەکات و سەرفترەکەی، نوێژ و حەجەکەی، ژن هێنان و تەڵاقدانەکەی، تیجارەتەکەی.. مەڕ سەربڕینەکەی و (بسم اللـە) لـێ هـێنـانـەکـەی، غـەزا و خـۆ بـە کـوشت دانـەکـەی، خـەون و خـەیـاڵ و شەونخوونی و (تهجد) و ڕۆژییەکەی... ئەمانە و هەرچی هەیەتی لە لەش و ماڵ و ژن و خێزان لەنێو ئەو جغزانەدا دەخولێتەوە کە ئاینی ئیسلام لە مەککە و مەدینەڕا بـەدیـاری بـۆی نـاردووە و هـیـچ نیسبـەتێکی نـییـە لـەگـەڵ کوردستـانی پێش ئیسلام، تەنانەت چەند ناوێکی وەك بەسێ و گوڵێ و پیرۆت و سوارە نەبێ هەرچی ناوی کوردیش بوو گۆڕا بە ناوی پیاوە ئاینییەکانی عەرەب یاخود هەر عەرەبی عادەتی. خولاسە ژیانی (عقلی و معنوی)ی کورد لە هەزار ساڵ زیاترە زادەی کوردستان نییە تێکەڵ بە ژیانێکی یەکجار فراوانتر بووە لە کوردستان، بە مادە و مەعنایەوە. تۆ بڵێ ئـەگـەر واقـیـعـی کـورد بـووبـا بـە سەرچـاوەی زانست دەبـوا کـەی ئـەم واقـیـعـە شەرحـی ڕۆژگیران و مانگگیرانی بۆ دابا یا مەساحەی جغز و چوارگۆشە و سێ سووچی بۆ لێك دابـایـەوە؟ یـاخـود ئـەگـەر بـاوەڕ (عـقـیـدە) لـە ئـاسۆی کوردسـتـان و تـافـگـە و شاخ و دارستانەکانیەوە هەڵستابا و تێکەڵ بە کۆمەڵایەتی و ئابووریی کورد بووبایەوە دەبوا چ نوێژێك پێك بێنێ خزم بێ لەگەڵ دوو رکعەتی سبەینان و بەرزکردنەوەی پەنجەی شەهادە بەرەو قیبلە؟ تۆ بڵێی تەڵاق و میرات ئەوە بان کە ١٣٠٠ ساڵە لەناو کوردان بووە بە یاسا؟ پێویست بە درێژەدان ناکا، ئەوەی تازە خستمە روو (بدیهیە)یێکە لە هەر چـوار دەوری مـادی و مـەعـنـەویـتـەوە رووت تـێ دەکـا و بـە قـەدەر خـۆت و وجـودت راستییێکی زیندووە و نەفەس هەڵدێنێ. نەختێك سرنج بگری، ئەم راستییە تیشك بۆ ئێستاکەشت داوێ، کە قیاس لەو بکەی دەبینی زانست و بیر و باوەڕی فەلسەفیی زوربەی خاوەن فکری کوردیی ئیمڕۆش لە جەرگەی کوردەوارییەوە هەڵنەقوڵیوە، ئەویش وەك زانست و باوەڕی هەزار ساڵ لەمەوبەر بەدیاری بۆی هاتووە، بەڵام ئەم جارەیان لە ئەوروپاوە. نە مادەکانی خوێندنی زانکۆی سلێمانی و نە فەلسەفەی سیاسی و ئابووریی جۆرجۆر کە وا لە بەربەرەکانیی یەکدیدان لە کوردستان، زادەی کوردەوارین. واقیعی کوردستان ئێستاکەش ئەوە نییە لە هەناوی خۆیەوە ئەو تەرزە

بـەچـكـە مـەعـنـەوییـە (ئـەریستۆكرات)انـە بێنێتـە سەر دونـیـا. مـامۆسـتـای لـە دەرەوە خوێندوو دەرسی ئەو مـادە و فەلسەفانەمـان نەدەن بە وڕێنەش نـایێتە خەیاڵمانەوە.

وەنـیـیـە مـن لـێرەدا بـە تـەنـگ بـێم لـە هـاتـنـە نـاوی فـەلسەفـە و زانست و بـاوەڕی دەرەكی(١)، بێ گومـان ئەگەر چاوەنۆڕی پەیدابوونی زانست و فەلسەفەی ئەوتۆ بكەین زگماك كورد بن ئەوا هـەر دەبێ چاوەنۆڕی بكەین، مەبەسم لە قسەكانم ئەوەیە واقیعی راسـتـەقـینـە دەربـڕم، ئـەگـەر گـەنـجێك لـەو (بدیـهـیـە)یـە غـافـڵ بـووبـێ بـێنـمـەوە یـادی. قسەكانم تـا رادەیێك لایـەنی خـەیاڵی بوونی ئەو قـەنـاعـەتـەیش دیـاردەخـا كە پێی وەیە هـەمیشە فەلسەفە و بـاوەڕ زادەی واقیعێكن كە تێیدا دەژین، كەچی لە پێش چاوتە فەلسەفە و باوەڕ لە دەرەوە بە سواری فڕۆك و گەڕۆك و كەشتی دێتە وڵاتەكەت و خەلقیش بەدوا خۆیدا رامـاڵ دەدا. لێرەدا قسەیێكی بێ هێز هەیە دەڵێ كە فەلسەفەی (دەرەكی) لەگەڵ پلەی گۆڕانی (ناوەكی) رێك كەوت وەك ئەوەیە بۆ خۆی زادەی ئەو گۆڕانە بێ، بەڵام ئەم گوتـەیە هـەر لە ڕواڵەت و لەسەر كـاغـەز و بـەسـەر دەم و زارانـەوە راستە، لە واقیعدا كە بەرەییێك فەلسەفە لە دەرەوە دێنێ گوێ ناداتە (نـاوەكی و دەرەكی و گونجـان و نـەگونجـان) بۆ خۆی بڕیاری پێشەكیی داوە فەلسەفەكە بسەپێنێ، لەوەدا ئەرزوحاڵی خەڵقیش ناخوێنتەوە با خەلقەكە زوربەی میللەتیش بێ.

خوێنەر وا تێ نـەگا خوێندنی مزگەوتان شتێكە و زانست شتێكی دیكەیە، بەر لە راپەڕینی زانستی نوێی ئەوروپا، لە هـەموو جیهاندا هـەر ئەوە زانست بوو كەوا لە مزگەوتەكان بە دەرس دەگوترانەوە. تائێستاش لەنێو زاناكانی ئەوروپادا كە نـاوی (ابـن سیـنـا) دێ وەك نـاوی (ئـەنیشتـاین) هـاتبێ وایـە، مـەعلـومـتـە (ابـن سیـنـا) ش مـەلایـێكی زێدە گـەورەی سەردەمـی خـۆی بـووە. لـە رووی نـابـەڵـەدیـیـەوە گـەلێك لـە گەنجەكانمـان بەلایانەوە خوێندنی (دین) خوێندنی (جهل)ە كەچی گومـان لەوەدا نییە مامۆستای ئەو گەنجانەش نابن بە فەقێی باش لای مەلای (ابن آدم) ئەگەر ئیمڕۆ زیندوو بـایە. گەنجی خوێن گەرم و كەم تەجرەبە و نیگا تەسك بە خوێندنی سەرەتای هـەندێ لە نووسینەكانی سیاسی و ئابووری و فەلسەفی، بە هـەموو دڵیەوە، وا لە خۆ دەگـا كـە بـووە بـە (عـلامـة الـدهـر)و كـلیـلـی دەرگـای رابـردوو و پـاشەڕۆژ وا لـەنێو

---

(١) پێشنیازی كۆڕی زانیاری كورد ئەمەیە (دەرەكی، لاوەكی، نـاوەكی) بۆ (خارجی جانبی داخلی) بێ.

پەنجەکانی، راستییەکان و نهێنییەکانی سروشت و مێژوو بوون بە خزمەتکاری مێشك و میزاجی ئەو. ئەمە خەیاڵێکی بێ ئەساسی (مراهقە – هەرزەکارتی)یە نە دەخلی بەسەر راستییەوە هەیە نە بەسەر واقیع. بەتێکڕایی خوێندەواری ئیمڕۆی کورد بەراورد بکە لەگەڵ مەلاکانی لەمەوپێش و هەر لایە بەپێی زەرف و کاتی خۆیان هەڵیانسەنگێنە، بێ گومان، تەرازووی مەلاکان یەکجار سەنگینتر دەبێ. بەپێچەوانەی دواکەوتنی خوێندەوارێکی کورد لە خوێندەواری (نموونە)ی ئەم سەردەمە، مەلایێکی کوردی ٤٠٠ ساڵ پێش ئیمڕۆ هاوتای خوێندەواری (نموونە – نموذجی)ی زەمانی خۆی بووە، واتە ئەو زیاتر کوڕی ڕۆژگاری خۆی بووە لە مامۆستایێکی ئێستای کورد. پیاوێکی وەك (ابراهیم حیدری) کە بوو بە (شێخ الأسلام) لە دوارۆژانی خەلافەتی عوسمانی، مەلایێکی هەولێری بوو. بەپێی دەوری خۆی پایەیێکی نەهێشتەوە لە رووەتی زانیاری و ئاینی و جیهانی کە بۆ مەلایێك مومکین بێ لێی سەرکەوێ. لەو دەمەدا ئەم مەلایە لەرووی هێز و دەسەڵات و ناو و مەقامی رۆشنبیرییەوە چەندین مەیدان لەپێش خوێندەوارانی ئیمرۆی کوردەوە دێ بەپێی کاتی خۆیان. پایەی (شێخ الأسلام) لەوە بەرزترە یەکێك بگا بە پایەی پاداشتی (نۆبل). خۆ دیارە تا ئێستا تاکە کوردێك نە ئەو پاداشتەی وەرگرتووە نە لە دوارۆژێکی بەرچاویشدا بەتەمایە وەری گرێ. لەمەشدا سەرت سوڕ نەمێنێ، چونکە کە پلەی خوێندن لەناو کورداندا بە گەز و گرێی سەدەکانی رابردوو لە ریزی تورك و عەرەب و فارس بووبێ دیارە خوێندەوارێکی ئێستای کورد لەو پلەیە دوا دەکەوێتەوە باییی دواکەوتنی رۆشنبیری ئێستاکەمان لەچاو ریزی هەرە پێشەوەی رۆشنبیریی نوێدا.

دیسانەوە دەبێ ئەوەت لەبیر بێ، خوێندەوارێکی دووسەد ساڵ لەمەوبەری کورد کە دەبوو بەپێشەوا لە مەیدانی رۆشنبیریدا شەهادەکەی لە فێرگەیێکی کوردستان وەردەگرت و لزوومی نەبوو بەوە لەپێناویدا بچێ بۆ دەرەوە.

لەم لایەنەی پەرەسەندنی خوێندنی مەلایەتی لە کوردستان، تایبەتیێك سرنج رادەکێشێ، بەڵام هۆیەکەی وەك خۆی ئاشکرا نییە، بەڵکو تا ئێستا روون نەبووەتەوە: ئەم خوێندنە وەك لە کوردستان بە دەشت و شاریەوە باوەشی بۆ کرابووەوە، نە لەنێو تورکان نە عەرەبان نە فارسان، تا ئەوەی بزانم نە هیچ میللەتێکی دیکەی ئیسلامدا هێندە خۆش ئامەدیی لێ نەکراوە. وەك باسمان کرد ژمارەیێکی زۆر لە گوندەکانی کوردستان مزگەوتی ئاوەدان و مەلای باش و تدریسی تێدا بووە، تەنانەت ئەوەندەی

مەلای چاك لە گوندی كوردستاندا ژیاون و دەرسیان گوتووەتەوە بەقەدەر وان لە شار و نیمچە شارەكاندا پەیدا نەبوون، فەقێیەكانیش زوربەیان لای مەلای دێ خوێندوویانە. خۆ مەعلوومە هاوینان شارەكان فەقێی تێدا نەدەما بەهۆی ئەوەوە كە دەچوون بۆ گوندەكانی ناو شاخ تا دەمە و پایز و بەسەرچوونی گەرما ئەوسا دەگەڕانەوە بۆ شار. زاتەن بەشی زۆری میللەتی كوردیش لە گوند ژیاوە نەك لە شار، بۆ میسال دەڵێم لەناو پەراوێزی هەموو ئەو رووپێوە (مساحە) كە دەكەوتە سنووری ئێستاكەی پارێزگە (محافظە)ی هەولێر دوو سێ شار و قەسەبچەی تێدا بووە كە بە زاراوەی خۆمان پێیان دەڵێین شار دەنا هەر گوند نەختەك گەورەی كەمێك رێكوپێك بوون.

ئەم زاهیرەیە وا بووە سرنجی نووسەری غەیری كوردیشی لێرە بەپێشەوە راكێشاوە. وەك لەمانە نووسەری تورك (رضا توفیق) لە كتێبی (مفصل قاموس فلسفە) قسە نەقل دەكا لە (میزان الحق)ی حاجی خەلیفە كە دەڵێ زانستەكانی فەلسەفی لە رێی فەقێیەكانی كوردی كوردستانەوە لە توركیادا ژیانەوە.

بەش بە حاڵی خۆم تەواوێك فكرم كردەوە بۆ دۆزینەوەی تعلیلێكی دڵنیاكەر لەم زاهیرەیەدا، بۆ دەبێ كورد پتر لە میللەتانی دیكەی ئیسلام بە مەلا و مزگەوت و خوێندنیانەوە خەریك بووبێ؟ ئەوەی راستی بێ شتێكی كە پێی گەییوم وەرامی هەموو پرسیار و ئیعتیرازێك ناداتەوە، واتە بایبی تعلیل ناكا، بۆیەیە لایق بەوەی نابینم باسی بكەم، پرسیارێكە و دەمێنێتەوە بۆ لێكۆڵینەوە.

بۆ كوردێك بیەوێ لە رابردووی میللەتەكەی هۆی شانازیی راست و دروست بدۆزێتەوە كە خۆی پێ هەڵداتەوە لە تەك میللەتانی رووی زەمین، مەیدانێكی بێ فێڵتر و لەبارتر نییە لەم مەیدانەی مەعنەویات و زانست. من لە سرنجدان و تێفكرینم لەگەڵ خۆمدا، بەوپەڕی سادەیی و بێ تەمسیلییەوە، هەستی لە خۆ ڕازی بوونم دەجووڵێ كە دەبینم نالی و شێخ رەزام لە ریزی هەرە پێشەوەی شاعیرانی ئیسلامەوە دێن.. مەولانا خالید و كاك ئەحمەدی شێخ شان بەشانی گەیلانی و شاهی بوخارا دونیای تصوفم بۆ دەگەڕێن.. (ابن آدم و ابن حاجب) بەقەدەر (عضد و شریفی جرجانی) لە مەلایەتیدا پێشەوان. بەشێكی زۆر لە خەفەتم دەرەوێتەوە بەو چرایە گەش و تریفەدارانە كە لە بنگەكانی ئاینی و زانیاری كوردستانی كۆنەوە بە تیشكی چاو خێرەكەریان عەیبی هەژاری و بێ دەسەڵاتی و بێ كیانیی كوردم بۆ دادەپۆشن، بەڵكو تێی دێننەوە.

ڕۆشنبیرێکی ئیمڕۆی کوردیش ناتوانێ کارێك بکا ببێتە هۆی ئیفلاسی کورد و مێژووی کورد لە هەموو ڕوویێکەوە وەك ئەوەی چرایان کزکاتەوە بە توهمە تێگرتن و بێ بایەخ کردنیان. بەڕاستی کوژاندنەوەی ناو و رووەت و شۆرەتی چراکانی زانست و ئاین و ئەدەب لە مێژووی کورد ئەو کارە خۆخنکێنەیە کە ناحەزی کورد حەزی پێ دەکا و چاوەنۆڕیەتی. زاتەن زۆر لەوان ناحەزانە خەریکن ئیسپاتی کورد نەبوونی ئەغلەب ناودارەکانمان بکەن بە هەڵبەستنی نەسەبێکی سەر بە غەیری کوردەوە بۆیان، ئیتر کە ئێمە لە خۆمانەوە گیانی خۆشەوستی یاخود بێگانە دۆستی پاڵمان پێوە بنێ بە بارانی لەعنەت و نەفرین چراکانی مێژوومان بکوژێنێتەوە و ناحەزەکانمان بەوکارە بحەسێنێتەوە هێندەیان قەرزدار دەکەینەوە مەگەر، کوردی گوتەنی، بە کوشتنمان لە ژێر ئەو قەرزە دەرچن. لێرەدا ئەو گوتەیەش لەو تەرزە گەنجەی کوردە ناسەلمێنین کە بلێ من باوەڕم بە رابردووی کورد و غەیری کورد نییە، چرا درۆزنەکانی هەموویان دەکوژێنمەوە، چونکە ئەو هەر هێندەی پێ دەکرێ وەك (أبو موسی الأشعری) چرای (علی بن ابی طالب)ی خۆی بکوژێنێتەوە، کوژاندنەوەی چرای (معاویە) بە دەست (عمرو بن العاص)ەوەیە.

پەروەردەبوونی حاجی قادر لە سەرەتای عومریەوە تا پێگەیشتن و چەسپانی، لەم کێڵگەی زانست و سەقافەت و باوەڕ و ئەدەبی چەرخ و سێیەکە چەرخێکی لەمەوپێشی کوردستان بووە. فتیلەی نیشتمانپەروەریی حاجی قادر کە هەڵکرا بە هۆی زەیتی ناو ئەم فانۆسەی رۆشنبیریی کوردەواری ئەوسا بووە. حاجی ناوی نەدەبوو چ جایی ئەوەی ببێتە پێشەوای کوردایەتی ئەگەر لە سەرەتای عومریەوە (ئالێ دەلێ بابە)ی فەقێیەتیی نەکردبا.. لەو سەردەمەدا هیچ جۆرە خوێندن و سەقافەتێك نەبووە لە کوردستاندا جێی خوێندنی مزگەوت بگرێتەوە و خەلق بکا بە خوێندەوار، سوختەخانە نەبێ کە دەرسی ئەلف و بێی سەرەتا و (ناگەهان و ئەی شودە)ی بە منداڵان دەگوتەوە و ئامادەی دەکردن ببن بە فەقێ و بگەنە یەکەم پێپلکەی خوێندنی مەلایەتی. حاجی قادریش لەسەر ئەوە رانەوەستا، بە بیریشیدا نەدەهات راوەستێ، داخوا من و تۆ ئەم راستییە دەدۆزینەوە و دەیڵێینەوە یاخود بن لێوی دەخەین و لێی بێ دەنگ دەبین، ئەو لە لانی خۆیەوە خوێندن و پەروەردەبوونی هەوەڵی عومری پەسند کرد بە سەرچاوەیێك کە جۆگەلەی کردەوە و گوتە و رەوشتی لەوێوە رەوان بێ تا ئەو رۆژەی مەرگ ژیانی پێچایەوە، هەرگیز لەو خوێندن و پەروەردبوونەی پەشێمان نەبۆوە و داوی پێوەندی

خۆی لێ نەبڕی و بە هیچ سەقافەتێکی دیکەیشەوە نەلکا، هێندەی کە لە زانست و شارەزاییی نوێی زیاد دەکرد دەیخستەوە سەر خەرمانی زانستی کۆنی و رابردووی پێ دەوڵەمەند دەکرد، بەو واتایە کە یەکێك رابردووی خۆی نەسڕێتەوە، ئەو رابردووە لەگەڵ دواڕۆژیدا دەبنە یەك پارچەی سەرانسەر ئیتر هەر سامانێك لە (زانست و مەعنا) بکەوێتە کۆشی ژیانیەوە بۆ هەموو ژینەکەی حیساب دەکرێ. ئەگەر لەبەر خاتری هیچ شتێك چاو نەنووقێنین لە واقیع، هێندەی نیوەڕۆییێکی هاوین روونە کە حاجی قادر شانازیی بە رۆژانی کۆیە و کوردستانی ژێرووی کردووە زیاتر لە خۆ هەڵدانەوەی بە رۆژانی نێو تورکانی. هەموو دیوانەکەی هاوار و فیغانیەتی بۆ ئەو رۆژگارە لەدەستچووەی. ئەگەر رابردوویێکی جاهیلانە و نۆکەرانەی هەبا لە کۆیێ دەبوا شەرمی بە خۆیدا بێتەوە و ئەم چوارینەیە نەڵێ:

ئەی رەفیقانی وەتەن زۆر غەزەلم ماوە لەوێ
لـە کـنـارێکـەوە تـەقـدیـرە وەکـو هـەڵـبـکـەوێ

وەك سەفینە بگەڕێ بیخەیە بەر بەحری قسەم
حەیفە وەك من لە غەریبی بمرێت و نەتەوێ

ئەم لایەنەی شانازیکردنی حاجی بە ژیانی سەرەتای عومر و خوێندن و فەقێیەتی، واتە بەر لە رۆیشتنی بۆ ئەستەمبوڵ، لە زۆر موناسەبەدا بەدەم نووسینەوە دێتە پێش.

بەدوا روونکردنەوەی ژیانی (عقلی و معنوی)ی کورد و بەر لەوە باسی لایەنی مادیی ژینی کورد بکەم هەندێك هەڵەی نووسراو و بڵاو کرایەوە هەیە لە دەم و راوێژ و بەسەر خامەی گەلێك نووسەرانەوە خۆش هاتووە و جێگە و پایەی تایبەتی بۆ تەرخان کراوە و دەکرێ، لەوانەیشە ببێتە سەرەتای زنجیرە لە نووسینی وەك خۆی هەڵە و ناتەواو، چونکە لە رواڵەتدا پشت ئەستوورە بە لێکدانەوەی عقلی و دروستکردنی فکرە لەسەر بنچینەیێکی مادی. لە ماوەی ئایندەدا هەوڵ دەدەم بۆت روون کەمەوە کەوا ئەم نووسینە و هی وەك خۆی، کە بە زاهیری داوای عیلمانیەت دەکەن، لەوە زیاتر کە (ژوورخان)ێکی فکری نەبووی هەڵستاندبێ لەسەر ژێرخانێکی مادی مەوهووم هیچی نەکردووە پێوەندیی هەبێ لەگەڵ زانست و بنچینەی مادی و عیلمانیەت. ئەوەی راستیش بێ هەڵستاندنی ژوورخانی خەیاڵی لەسەر ژێرخانێکی ئاسان و نێزیکە دەست کە رواڵەتی بێ قووڵبوونەوەی تیۆری داوای بکا، هەندی سەرابی بیابان مێشك

و چاو دەغەڵەتێنێ و بە رادەی ئەویش سووك هەڵدەستێ و خۆش دێتە باوەڕەوە. بۆیێ هەڵەیەك كەوابێ، لە مەوزووعی حاجی، نابێ خۆمی لێ لادەم و چاوی لێ بپۆشم. هەروەك لە سەرەتای نووسینەكەشم گوتم هەڵەی نووسراو لێی دەوەشێتەوە ببێتە سەرچاوەی لێكۆڵینەوەی مێژوویی و لە دواڕۆژدا، بەڵكو هەر لە ئێستەوە، سەر لە خەلق بشێوێنێ. جگە لەمەش ئەم هەڵانە وەك بۆت دەردەكەوێ، تێكەڵ بە مەوزووعی ئەوتۆ بوون بەدرێژی لێی دواوم لەم نووسینەدا.

لە ژمارەییێكی تایبەتی (هاوكاری) ساڵی سێیەم گوتارێك دەربارەی حاجی قادر بڵاو كرایەوە لەژێر عنوانی (حاجی قادری كۆیی: شاعیری سەردەمی راپەڕینی نەتەوەی كورد). وەنییە من دەخلێكم هەبێ بەسەر تێكڕای ناوەڕۆكی گوتارەكەوە، چونكە نووسینەكەی من بە بەر ئەوە راناگا خەریكی رەخنەگرتن و نرخاندن بێ لەو نووسینانەی دەربارەی حاجی بڵاو كراونەوە. من بە حاڵ دەرفەتی ئەوەم هەیە (هەندێك) لە (هەموو) مەوزووعی حاجی بنووسم چ جایی ئەوەی بپەڕژێمە سەر هەڵسەنگاندنی نووسینی نووسەرانی دیكە. بەڵام لەم گوتارەدا، كە بەشێوەیێكی گشتی پشتگیرییێكی باش دەكا لە حاجی قادر و لە مەعنادا بەدەم ئەو كەسانەدا هاتۆتەوە كە هێرشی ناڕەوایان بردووەتە سەر حاجی، هەڵەی هەمە چەشنە هەیە، هەندێك لەو هەڵانە ئەوەندە دژی راستین كە هەڵەبوونیان دەمەتەقە هەڵناگرێ وەك ئەوەی لە ستوونی یەكەمی لاپەڕە سێزدەدا دەنووسی: (لە ساڵی ١٨٣٩دا كاتێك كە حاجی دەچێتە ئەستەمبوڵ و دەگاتە ئەوێ سەیر دەكا بەدرخانییەكان لە كاردان بۆ رێكخستن و بەرپاكردنی شۆڕشی ساڵی ١٨٤٢–١٨٤٣یان.

ئەم ساڵەی ١٨٣٩دەكەوێتە بەرامبەر ١٢٥٥ی كۆچی. چەند جارێك باس كراوە و لە گوتاراندا نووسراوە، وا ئێستاش دووبارەی دەكەینەوە، حاجی قادر تا كۆتاییی ١٢٧٦ لە كوردستانی ئێران خەریكی خوێندن بووە و هێشتا لە گەشتەكەی باڵەكەتی و بەدوا ئەوێدا هی كوردستانی ئێرانێی نەبووبووەوە. ئەم راستییەش بە شایەدی خودی حاجی ئیسپات دەبێ، چونكە بە خەتی خۆی لەسەر كتێبەكەی سیوطی حاشیەی نووسیوە و كۆتاییەكەی بەم فەردە فارسییە هێناوە، لێرەدا بێ دەسكاری لە رێنووسەكەی حاجی فەردەكە دەنووسمەوە:

شب ٣ شنبه بیست از ماه آخر
هزار دوصد و هفتاد و شش در

وشەی (آخر) و دوا وشەی فەردەکە (در) موناقەشە هەڵ دەگرن داخوا واتایان چییە بەڵام ساڵەکەی ١٢٧٦ بەولای موناقەشەوەیە. بۆ کورتکردنەوەی قسە ئەگەر بڵێین حاجی یەك رۆژ دوای نووسینەوەی ئەم حاشیەیە نەوەخراوە و چۆتە تورکیا دیسانەوە چوونەکەی ٢٠ساڵێك دەکەوێتە دوای ١٨٣٩. ئەم شایەدییەی خودی حاجی زیادە بۆ روونکردنەوەی مەبەس و دیارخستنی هەڵەکە، دەنا بەڵگەی دیکەش هەن بێ شوبهە وەك حاشیەکە، راستی نیشان دەدەن. لە فەرزی حاجی ١٢٥٥چووبێتە ئەستەمبۆڵ ئەوسا حاجی مەلا عەبدوڵڵا تەمەنی (٥) ساڵی بووە، دەبێ لەو (٥) ساڵانەدا خوێندنی فەقێیەتی لەگەڵ حاجی قادردا کردبێ و بەیەکەوە بەشدار بووبن لە گەشتەکەی باڵەکەتی. خۆ بەنیسبەت ئەمین ئاغاوە دەرفەت نامێنێ یەك رۆژ لەگەڵ حاجیدا رەفاقەتیی کردبێ مەگەر لەناو بێشکەدا بووبێ چونکە وا بزانم ئەمین ئاغا لەوساڵەدا هاتووەتە دونیا، لێرە بەپێشەوەش ئەمەمان باس کردووە. جگە لەمانە، بەپێی ئوە کە گوتارەکە دەڵێ حاجی لە ١٢١٥ بەوەلەد بووە، لێرەشدا قسەی غەیری خۆی دووبارە دەکاتەوە و گلەیی لەو ناکرێ ئەگەر هەڵە هەبێ لەم مێژووە، حاجی لە تەمەنی ٢٤ساڵیدا چووە بۆ ئەستەمبۆڵ. دیتت ئەم تەمەنە بایی نیوەی ئەو گوزارشتە ناکا کە بێ گومان لە حاجییەوە پێمان گەییوە بەر لە سەفەری بۆ ئەستەمبۆڵ. ساڵانی منداڵی، ئینجا خوێندنی پچڕ پچڕ و شاگردی، ئینجا کەوتنەوە سەر خوێندن، ئینجا ٧ساڵێك گەشتی باڵەکەتی و کوردستانی ئێران، ئینجا گەڕانەوەی بۆ کۆیێ و چەقەچەقی شێخ نەبی... هتاد. حاجەت بە درێژە دان ناکا ئەم ساڵەی (١٨٣٩) یە هی باسکردن نییە. ئەم هەڵەیە بەرهەمی پەلەکردنە لە دۆزینەوەی پێوەندیی میانی رووداو و (فکرە). بەوپەڕی ئاساییەوە و بێ دوودڵی، نووسەر بۆ ئەوە چووە حاجی قادرێك پەندی میللەتپەروەریی لە بەدرخانیان وەرگرتبێ دەبێ لەو ساڵە پڕ خرۆشانەی جموجووڵی (بەدرخانی)دا مێشکی پڕابێ و خوێنی کولابێ، خۆ ناشکرێ بگوترێ لە کۆیەوە ئەم تین و تاوەی وەرگرتووە، چونکە وەك ئێستا بۆت باس دەکەم نووسەر ئەم دەرگەیەی لەلانی خۆیەوە بۆ مەبەسێکی دیکە پێوە داوە، کەواتە با حاجی بگوێزینەوە بۆ ناوجەرگەی گوزارشت، کارگەی مێژوو، بێشکەی (فکر).

هەڵەیێکی گەورەی دیکەی گوتارەکە ئەوەیە پێ دادەگرێ لەسەر هێندێ ئەم حاجی قادرە پێش چوونی بۆ ئەستەمبۆڵ (کە هۆنراوەی دادەنا مەبەستی تەنیا خزمەتکردن و دڵخۆشکردنی کاربەدەست ودەسترۆیشتووان بووە، شیعری ئەو سەردەمەی ژیانی

حاجی نموونەی ئەدەبی دەرەبەگی دواکەوتوو بووە..). جارێکی دیکەش پەلەکردن لە (مارەکردن)ی فکرە لە گوزارشت نووسەری خلیسکاندووە. ڕواڵەتی لێکدانەوەی زانستی مادیی نوێ وا رادەگەینێ کە حاجی بەر لە ئامادەبوونی زەرفی مادی بۆ بیروباوەڕی نیشتمانپەروەری هەر دەبێ خزمەتی واقیعی دەرەبەگی کردبێ، لە تەزەر تێفکرینی سادەی مادی ئەمە قەفەسێکە و بە دەوری حاجییەوە چاری ناچارە دەبێ وەك تووتی تێیدا بخوێنێ و بچرپێنێ. حوکمی ڕواڵەتی ئەم جۆرە لێکدانەوەیە هەند بەهێزە لای نووسەر بێ نیازی کردووە لە هێنانەوەی بەڵگە و ئیسپات، وەك ڕۆناکی ڕۆژ و تاریکی شەو بدیهیەیێکی مادییە.

ئەم هەڵەیە لە سنووری مێژووی تێپەڕ کردووە تا خۆی لەدڵ و مەیل و سروشتی حاجیش ئاڵاندووە و کردووەتی بە خزمەتکارێکی زگماکی دەرەبەگ. بڕیاری ئەوتۆیی کە بەشی زۆری ژیان و ئەدەبی حاجی دەگرێتەوە نابێ بەم جۆرە بێ بنگە و بنج و بناغە بێ و زادەی کوتومتی لێکدانەوەیێکی سەراو بێ.

دەبا بزانین، خزمینە، ئەو غەزەل و قەسیدەی حاجی دایناون بەر لە سەفەری بۆ ئەستەمبۆڵ چەندن، کامن، چۆنن چ دەڵێن؟ چەندیان بە دەرەبەگی هەڵگوتووە؟ چەندیان بە داگیرکەری هەڵگوتووە؟ سەیرە حاجی مەدحی داگیرکەری نەکردووە! کە گوترا حاجی خزمەتکاری دەرەبەگە ئەم پرسیارە هەڵدەستێ، بۆ خۆی نەکردووتە خزمەتکاری (ئاغا)ی دەرەبەگ کە داگیرکەری عو سمانییە؟ خۆ حاجی پیاوێکی نازیرەك نەبووە تا ئەم بەرژەوەندە زلەی نەدیبێ لە خزمەتکردنی داگیرکەر.

بۆ دەبێ حاجی لە دژی شێخ نەبی بکەوێتە تێکۆشان و هەڵبەست گوتن، خۆ هەر نەبی شێخ نەبی ناوێکی دوعاگۆیی بە سەرەوەیە و خزمەتکاری ئەو بۆ مەلا مەشرەب کەمتر عەیبە؟ نەکەی خەیاڵی ئەوە بکەی (منافسە)ی ئاینی حاجی قادری بەگژ شێخ نەبییەوە نابێ چونکە حاجی خاوەن مزگەوتیش نەبووە تا هەست بە مەترسی بکا لە شێخ نەبییەوە گۆیا جێگە و دەسەڵاتی لەق دەکا. ئەگەر مەسڵەحەت حاجی بەشەڕ هێنابا دەبوا شەڕی پێ بکا لەگەڵ مەلاییێکی مدرسی یەك مزگەوتەکان بەڵکو جێگاکەی لێ دەسەنێ یاخود لێی دەبێ بە شەریکی زەکات و سەرفترە.

با من وەرامی ئەم پرسیارانە بدەمەوە بەجۆرێکی بێ گومان.

هەرچەندە دەستنیشانکردنی هەڵبەستەکانی حاجی کە پێش سەفەری بۆ

ئەستەمبوڵ داینـاون کارێکە تا ئێستە نەکراوە، ئەگەر کەسیش کردبێتی بڵاوی نەکردووەتەوە، بەڵام ئەو هەڵبەستانەی کەوا پێش سەفەرەکەی مەدحی خەڵقی پێ کردوون و لێیان دەوەشێتەوە بکرێن بە بەڵگەی خزمەتکاری لە سێیان تێپەڕ ناکا:

یەکەمیان مەدحی بەرو بارەگای حەمەد ئاغای مامەش:

ئەم خەیمە کە شەمسییەیی شاهەنشەهی ئەرزە

دووەمیان مەدحی ئەمین ئاغای حاجی بەکر ئاغایە:

ئەی (محمد) وەی (امین الدولة) ئیمرۆ کۆیی تۆ

سێیەمیان مەدحی هاوڕێی خۆی حاجی مەلا عەبدوڵڵایە:

ئەی (عطارد) لە دەرت خادمی سجادە بە شان

لە بدیهیە ئاشکراترە ئەم هۆنراوانە حاجی ناکەن بەخزمەتکار.

شاعیر لە درێژاییی ٢٥ ساڵێك، یا زیاتری عومری شاعیرییەتی خۆی کە لە کوردستان بەسەری بردووە لە سێ موناسەبەدا مەدحی سێ کەسی کردبێ وەك هەر مەدحی نەکردبێ وایە، شاعیر نییە لە ماوەی ٢٥ ساڵاندا چەندین شیعری نەبێ لە شەقام و مەیدانی جۆرجۆر کە هەندێکیان لە هەندێکیان نەکا، وەك ئەوەی (ملحد)ێك ناوناوە شیعری خواپەرستانە بڵێ بەپێی داخوازی جێگە، یاخود خواپەرستێك چەند هۆنراوەی سەر بە (گومان) هەڵبەستێ.. بۆ نموونە دەڵێم بوێژێکی وەك (ابونواس) شیعری وەهای داناوە لە هی (ابن الفارض) و (ابو العتاهیە) سۆفیانەتر. لەوەش زیاتر دەتوانم پاکانە بۆ حاجی قادر بکەم، مەدحەکەی حاجی مەلا عەبدوڵڵا بۆ خزمەتکاری نەبووە ئەگەر بۆ مەبەسی دوشمنـایەتیش بمانەوێ حاجی عەیبدار کەین، چونکە هاوڕێیەکی هەرە نێزیکی خۆیەتی. مەدحەکەی حەمەد ئاغاش بە هیچ جۆر بێنی خزمەتکاری لێ نایێ چونکە هەڵبەستێکی مێوانانە بووە بە خەیاڵی ئارایشتی بەهار و هەڵکەوتێکی یەکجار تایبەتیدا گوتراوە و هیچی دیکەی بەدوادا نەهاتووە، چ سواڵ و پاڕانەوەشی تێدا نییە. وەك دەشبینی لەو قەسیدەیەدا دڵداری پتر هەیە تا مەدح. لە رۆژهەڵات و رۆژئاوا، لە باکوور و باشوور، لە کۆن و نوێ کەس بە شیعرێکی وەها نەبووە و نابیتە خزمەتکار، خۆزی حاجی چەند هەڵبەستێکی دیکەی هێندە پاراو و بەهێز و دڵتەڕانەی بۆ دادەنایەن با لە مەدحی هەرکەسێك دەبوو بووبا، تا گەنجینەی

ئەدەبی خۆی و میللەتەکەی پێ دەوڵەمەندتر کردبا، ئەوسا چ دەگوترا با بگوترابایە:

سەقفی وەکوو گەردوونە شکافی وەکوو ئەنجوم
پــەردەی وەکــوو ئــەدواری سەمــا ئــەتلــەسی سەوزە

کوا بۆ دەست و قەڵەمێکی وا ڕەنگین وێنەی خیوەت لەسەر ڕووی کاغەز بکا بە وێنەی ئاسمانی عەکس بوویەوە لە ئاوێنەدا.

هـەر لێرە هـەتا دەشتی بەهـەشت ئاینی لاجان
ئـاهـیستـە بـڕۆ نـەك وەکـوو دێوانـەیـی هـەرزە

تـا داخڵـی خڵوەت دەبی ئەمجـا بـە وەکالـەت
خـاکی قـەدەمی مـاچ بکە بەم تـەرزە کە تـەرزە

مـەئزوونـی ئـەوەنـدە وەکوو ئـاهـم بـە نـەزاکەت
لادەی سەری زولـفـی نـەوەکوو بیـخـەیـە لـەرزە

وتووێژی وا نازك لەگەڵ بای سەبادا بۆ مەبەسی هێندە شاعیرانە و مەجزووبانە سەد جـار ئــەوە دێنــێ سەرەتــاکــەی وەك عـنـوانــی نـامــەی (مسجـل) بــە تــەمـغـەی (شاهەنشەهی ئەرز) مۆر کەی. نەك حاجی قادری پێش سەد و بیست ساڵ بەڵکو گیڤارای ئیمڕۆش کاری وا هونەرمەندانە بکا لێی شیرن دێ.

دەمێنێتەوە مەدحەکەی ئەمین ئاغا، لە جێی مناسبی خۆیدا بایی پێویست لێی دەدوێین. لێرەدا هەر ئەوەندە دەڵێم ئەمیش وەك مەدحەکەی حەمەد ئاغای مامەش تاقانەیە، چ برا و خوشکی نەبوون تا حاجی لە کۆیێ بوو.

ئەمانەن دروشم و نیشانە و بەڵگەو ئیسپاتی خزمەتکاری حاجی بۆ دەرەبەگ. خۆ لەلایەن خزمەتکاری حاجی بۆ داگیرکەری عوسمانییەوە تاکە یەك پیت نییە چ جایی وشە وەیا دێرە شیعر.

بەڵام سەیرێکی زۆر سەیر لەپێشمانە ئەوەمان لەبیر دەباتەوە کەوا هەتا حاجی لە کوردستانی ژێروو بوو مەدحی دەرەبەگی نەکردووە، سەیر ئەوەیە دوای چوونی بۆ ئەستەمبۆڵ و لە گەرمەی خەباتی نیشتمانپەروەرانەیدا چالاکانە دەکەوێتە سەر مەدحی دەرەبەگ و شێخ و مەلا و دەسەڵاتدارانی مردوو و زیندووی کورد. بەتایبەتی کوردی کوردستانی عیراق، کە ئەمانە بەپێی بیر و باوەڕی گەنجێکی عیلمانیی ئیمڕۆ

هەموویان زۆردار و خوێنمژ و ئەفسانەپەرستن. دیوانەکەی بخوێنەوە دەبینی یەکجار قەڵەباڵغ بووە بە ناوی کەسانی وەك کاك ئەحمەدی شێخ و مەولانا خالید و حەماغا و ئەمین ئاغا و خالصی (شێخ ئاوڕەحمانی تاڵەبانی) و بێتووشی و شێخ ڕەزا و حاجی مەلا عەبدوڵڵا و نازانم کێ. خۆ ئەگەر ناوی ئەو شاعیرانەش بخەینە سەر تێکڕای ناوەکان، کە ئێستا پێیان دەڵێن (وشەساز) ئیتر دیوانەکەی هێند قەڵەباڵغ دەبێ بەجارێ دەبێتە دیوەخانە. لێرە بەدواوە لە جێگەی تایبەتیدا دەخوێنییەوە کاتێك کە حاجی لە کۆیێ خەریکی ژیانی پڕ تەنگ و چەڵەمەی خۆی بووە بەوپەڕی تیژییەوە بەدەم پیاوێکی بەدەسەڵاتی وەك (شێخ غەفوور)دا دێتەوە کە سەرەکی کەرتی بنەماڵەی (تاڵەبانی)بووە لە کۆیێ، کەچی دوای چوونی بۆ ئەستەمبۆڵ و کوڵانی گیانی لە نیشتمانپەروەری و کوردایەتیدا ئەوجا بە شیعر مەدحی (خالصی) دەکا کە برای شێخ غەفوور خۆیەتی:

(غوثی ثانی) و (حاتمی) مەزهەب
عەبدوڕەحمانی (خالصی) مەشرەب

بەو پێیە و گەز و گرێیە دەبێ حاجی قادر دوای چوونی بۆ ئەستەمبۆڵ بووبێتە خزمەتکاری دەرەبەگ و ئەفسانە، دەوجا بۆ خۆت خەریك بە بە تەئویل و قسە تێك بردن و حیکایەتان جێگە و ڕێگە پەیدا کە بۆ گیانی پاکی کوردایەتی لە شیعری حاجی قادرێك کە ناوت نا پیاوی دەرەبەگ و ئەفسانە. کارێکی زەحمەت و سەختە، یا دەبێ گەز و گرێکەت بگۆڕی یا دەبێ بەرگی نیشتمانپەروەری لە شیعری حاجی داڕنی.

گەیشتن بەم ئەنجامە وەرگەڕاوە بەرهەمی ڕاستەوخۆی تەماشاکردنی جیهانە بە دووربینی نەزەرییە کە سەرەوبن کرابێ. پێوانی ڕابردوو بە میقیاسی دوارۆژ وەك هەڵگێڕانەوەی زێی (دجلە) یە لە دەریاوە بەرەو شاخەکانی کوردستان. پێ داگرتنی (دجلە) لەسەر ڕۆیشتنی بەرەو خوار فەرمانی سروشتە سووچی خۆی نییە، داوا کردنی من و تۆ لە (دجلە) سەرەو هەوراز بێتەوە هەڵەی من و تۆیە. لە ژیانی حاجی قادریشدا ئەو (حَدّیّە(١)) نەزەرییە نییە کە بەپێی لێکدانەوەی هەندێ نووسەران دەبێ هەبێ. دەمەوێ بڵێم حاجی قادری پێش سەفەری ئەستەمبۆڵ ئەو عەبدە و نۆکەرەی دەرەبەگ

(١) ڕەنگە لە کوردایدا (الحدیة) ی عەرەبی (گردەبڕی)بێ. وشەی (حدی) ش لەو گوێرەیە دەبێتە (گردەبڕ).

نییە کە بەلای هەندێ کەسەوە داخوازیێکی (حتمی) نەزەرییەیە. حاجی قادری پاش سەفەری ئەستەمبوڵیش ئەو مۆدێلە شۆڕشگێڕە نییە کە گەنجێکی خوێن گەرمی دوای ١٩٥٠ لێی رازییە. حاجی قادری ئەوەندە (ازدواجی) کە سەر و بنی ژیانی وەك دوو قوتبی (سالب و موجب) ی کارەبا بێ دەبێتە زاهیرەیێکی مەتەڵاویی نامەفهووم. بوونی ئەم (حدّیّە)تە لە ژیانی حاجیدا (توازن) ناهێڵێ نەك هەر لە رەوتی ئاسایی حاجیدا، کە بە بازێك لە نۆکەرییەوە ببێتە پێشەوای کوردایەتی، بەڵکو (توازن)ەکە تێك دەدا لە نەفس و دەروون و ویژدانیشی. تەقڵە لێدان و سەرەوبن بوونی مرۆڤ لە بیر و باوەڕ و رەوشتدا کەم وایە پێی بگوترێ گۆڕانی سازگار (تطور صحی، سلیم) بە تایبەتی کە هۆی مادیی زۆر بەهێز نەبێ داوای ئەو سەرەوبن بوونە و تبریری بکا.

ئەغلەب ئەو کەسانەی پەتی پێوەندیی خۆیان دەپچڕێنن لەگەڵ بیر و باوەڕ و دۆست و هاوڕێ و رەوشت و خووی دوێنێیان دەمارێکی ئەستووری نەخۆشی نەفسی دەیانکا بە دوژمنی رابردووی خۆیان و ژیانی تێپەڕیویان. حاجی قادر ئەو نەخۆشە نەبووە. واش دەبێ مرۆڤ لەبەر عەیبێکی گەورە لە رابردوویدا لێی هەڵدەگەڕێتەوە. لە ژیانی حاجی قادردا ئەم عەیبە، نە گچکە نە گەورە، نەبووە شەرمی لێی بێتەوە. هەندێ جاران مەبەستی شەخسی دەهێتە هاندەر بۆ بادانەوەی ١٨٠ پلەیی واتە بەرەودوا. حاجی ئەم مەبەستە شەخسییەی لە سەرەتای ژیانیەوە کوشتووە.

ئەوەی راستیی بێ فێڵ بێ، حاجی لە گەیشتنی بە پلەی بیرکردنەوەی کۆمەڵایەتی و سیاسیی سەر بە نیشتمانپەروەرێیەوە بەرەو (تکامل)ێکی زۆر ئاساییی سروشتی خۆی رۆیشت نەك بە دەوری (استحالە) و قەپێلك گۆڕیندا. سروشت و دەروونی خۆی بەقەدەر فێرگەی خەباتی بنەماڵەی بەدرخان یارمەتیی حاجییان دا ئەو هەنگاوە هەڵێنێ لە خرۆشانی پیووریتانی حەق پەرستییەوە بیگەیێنتە واتای روون و (متبلور)ی نیشتمانپەرستی. بەدەم نووسینەوەو بەپێی داخوازی جێگە ئەم راستییە پتر خۆ بەدەردەخا، لێرەدا هەر ئەوەندە دەخەمە سەر قسەکانم کە ئەگەر جێ گۆڕی تاکە عامیلی تطوری پەرۆشی حاجی بێ لە (مرۆڤایەتی)ی بێ سنوورەوە بۆ کوردایەتیی خەست و پتەو دەبوا هەموو ئەو کوردانەی وەك ئەو جێ گۆڕییان کردووە بەرەو ئەستەمبوڵ وەك ئەو ببنە نیشتمانپەروەر. گوتارەکەی هاوکاریش ئیشارەیێکی بەهێزی تێدایە بۆ دەوری سروشتی حاجی لە پەیدابوونی گیانی کوردایەتی لەلای،

بەڵام بەجۆرێك دەیخاتەوە بەر گوڕ و تاوی بەدرخانییەکان و دەیکا بە سێبەرێکی خەباتی ئەوان، لەگەڵ هەوەڵ نەفەسدانی ئیشارەکە نەفەسی دەبڕێ. تەنانەت خەریك نەبوونی نالی و کەیفی بە کوردایەتییەوە دەکا بە بەڵگە بۆ هەڵقوڵینی رووحی کوردایەتیی حاجی لە کانیاوی بەدرخانی، بەو مانایە کە نالی و کەیفی چونکە بۆیان رێك نەکەوت لەگەڵ بەدرخانییاندا بژین نەبوون بە نیشتمانپەروەر. بەڵێ گومان نییە لە بوونی تەئسیرێکی زۆری بەدرخانییان لە تێکڕای گیانی نیشتمانپەروەریی ئەوسای کوردی سەروو، بەڵام نابێ دووری و نێزیکیی خەلق لەو بنەماڵەیە بکرێ بە بەڵگەی بوون و نەبوونی گیانی کوردایەتی لەلایان. بەنیسبەت (کەیفی)یەوە دەبێ لێرەدا ئەو گوزارشتی کە لە جزمی دووەمی دەفتەری کوردەواریدا باس کراوە لەبارەی بزووتنەوەی هەستی نەتەوایەتی لەلای، بخرێتەوە بەر زیهنی خوێنەر و بەوەدا مەعلووم بکرێ دووربوونی لە بەدرخانییان دووری نەخستووەتەوە لە کوردایەتی و ئەرکی نیشتمانپەروەری لەبیر نەبردۆتەوە.

سروشتی حاجیی لە خۆ رازی و باوەڕ بەخۆهاتوو لەعاست بنەماڵەی بەدرخانیشدا ئاشکرا و نیگاکێشە. لە هەموو دیوانەکەیدا یەك دێڕە شیعر هەیە باسی چاکە و فەزلی بەدرخانییان بکا:

بەدرخانیو لەسەر لاچێ لەمەوپاش
لە هەر لاوە دەتانهاڕن وەکوو ئاش

حاجی ئەگەر نەترسابا لەوەی ناوبردنی بەدرخانییان لێی بگیرێ بە عەیب، بەو مانایە کە حەمل بکرێتە سەر بوونی چاکە و نەوازشتی ئەوان لە گەردەنی، دەبوا جارەها ناویان بێنێ و مەدحی پیاوەتی و کوردایەتی و خەباتیان بکا. بۆ دەبێ هێندە ناوی پیاوێکی وەك نالی بێنێ لە هۆنراوەکانیدا و خۆی بۆ بشکێنێ؟

بە (تضمن) فەردەکی نالی دەهێنم تا رەفیقانم
بزانن فەرقمان زۆرە خەزەف قەت وەك گوهەر نابێ

یاخود خۆ بەوە هەڵداتەوە کە لە نالی کەمتر نییە؟

زاهیرە بەیتم لە نالی و کوردی زۆر کەمتر نییە
تالعم بەر گەشتەیە و بەدبەختە بەختم نوستووە

یاخود لە نالی زیاترە؟

بەجیٚ ما نالی وەك نالّی، دواكەوت كوردی وەك گەردی
كە حاجی غاری دا ئەسپی لە مەیدانی سوخەنرانی

هەڵبەت ئەمەی كردووە چونكە كەس لێی بەداویٚوە ناكا و لەو مەدح و ناو بردنانەدا سەرشكێن ناكریٚتەوە. بەڵام زێدە گوتنەوەی ناو و چاكەی بەدرخانییان هەرچەند مەحزی راستیش بیٚ مەردی بیٚ ئینساف تەئویلێكی مزەخۆری و گەورە و چووكیی بۆ دیٚنیٚتەوە.

جگە لە تێكرِای ماڵی بەدرخانی، حاجی قادر ناوی تاكە كەسێكیش دەبا لە یەك دوو بەیتی دیوانەكەیدا. هەر چەند ناو بردنەكە نەختێكیش لە ژێر پەردەی رستە ئارایی‌دا بیٚ، دیار دەدا كە مەبەس شەخسی (یەزدان شێر)ی بنەماڵەی بەدرخانییە:

ئەمیریٚك ماوە پاشایە. گوتی كێیە؟ گوتم شێرە
گوتی لێرە؟ گوتم لێرە هەتا تاران و هیندوستان

بە خۆی شێرە وەكوو ناوی لە شەرِدا دوژمن ئەندازە
تەمایان هەر بە ئەو ماوە تەواوی خاكی كوردستان

لەو چەند بەیتە بەولاوە كە جارێكیان بە سەراحەت باسی بنەماڵەكە و جارێكیان بە شكڵ رەمز ناوی یەكێكیان دیٚنیٚ خەبەر و ئەسەرێكی دیكەی بەدرخانییان لە دیوانەكەیدا نادۆزیتەوە.

پوختەی قسە ئەمەیە، حاجی رۆژەك لە رۆژان خزمەتكاریی كەسی نەكردووە، هەڵبەستی بۆ دڵی كەس دانەناوە، سروشتێكی خورت و كشت و هەستیار و سەركەشی بووە، لە هەموو هەنگاوەكانی ژیانیدا شوێنی ئەم سروشتەی وەك مۆر و تورِە دەخوێنریٚتەوە. تا ئەوەندی ئیمكان هەبیٚ مرۆڤێكی زادەی مرۆڤان بەخۆی بنازیٚ و خاوەنی بیر و رِای سەربەخۆ بیٚ، لە هەمان كاتدا غەریبی و بیٚ كەسی و هەژاریش نەتوانی لە گەردەن فیرازیی كەم كاتەوە، حاجی قادر ئەو بەخۆنازیوە سەربەخۆیە گەردەن فیرازە بووە. جگە لەو هەڵانەی تا ئێستا خەریكی راستكردنەوەیان بووین، لە گوتارەكەدا دەربارەی كۆیی و چەند و چۆنی رۆشبیری و ئابووری و كۆمەڵایەتیی كۆیەی سەردەمی حاجی و بەر لە حاجی، بیر و رِایەكی سەرپێیی بیٚ بەڵگە هەیە تا بڵێی دووركەوتووەتەوە لە واقیع.

لە ستوونی دووەمی گوتارەكە ئەم رستەیە دەخوێنیٚتەوە (لە رووی خوێندەوارییەوە

لەو سەردەمەدا هەموو کوردستان بە گشتی و ناوچەی کۆیێ بەتایبەتی زۆر دواکەوتوو بووە). بەدوای ئەمەدا لە هەمان ستوون رستەیێکی دیکە دێ کە دەڵێ (لەرووی ئابووری و کۆمەڵایەتییەوە دیسانەوە ناوچەی کۆیە کە دەتوانین بیکەین بە نموونە بۆ هەموو ناوچەکانی کوردستان لەوپەڕی دواکەوتندا بووە). پاش ئەم گوتەیە بۆ شەرحدانی مەبەسی گوتارەکە دەچێتە سەر ژماردنی هەندێ لە بارە ناخۆشەکانی ژیانی ئەوسای کۆیێ وەك دەرەبەگی رەگ داکوتاو و (احتکار)ی زەوی و زار و باغ لەلایەن چەند کەسێکەوە و نەبوونی پرۆژەی پیشەسازی و پەرەسەندنی نەخۆشی و هەژاری و بەگژیەکدا چوونی غەفووری و حەوێزییان .

لەم چەند دێر و رستەیەدا باری رۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و ئابووریی ناوچەی کۆیێ خراوەتە پایەیێك ژێرتر لە تێکڕای کوردستان، بەتایبەتی لە باری رۆشنبیرییەوە کەوا گوتارەکە بۆ خۆی وشەی (بە تایبەتی)ی بۆ بەکار هێناوە. ئەم قسانەی گوتارەکە ئەگەر راستیی مێژوویی بێ دەمەتەقە با وەیاخود بە بەڵگەی نوێ ئیسپات کرابا، دەربڕینی نەك ماف، بەڵکو پێویستێکی ئەدەبی بوو بەسەر شانی نووسەرەوە، بەڵام هەرچی ئیسپاتکردن و پێ سەلماندنە لە نووسینەکەدا وجودی نییە، ئەوە نەبێ بیر و باوەڕێکی سادەی سەرپێیی عاتیفی کە خاوەنەکەی حەز بە گوتنەوەی دەکا و لەگەڵ رواڵەتی ئەو (حکم)ە تێکڕاییە رێك دەکەوێ کە بەسەر کوردستاندا دەدرێ لە هەموو بارێکەوە، بووەتە (بدیهیە)ش بەلای نووسەرانەوە لزوومی بە بەڵگە و ئیسپات نەماوە. هەرچۆنێك بێ ئەوا گوتارەکە کۆیێ دادەنێ وەك ناوچەی جەهالەت، بەڵام بێ گومان ئەگەر خاوەن گوتار خۆی کۆیێ نەبا بەوجۆرە پێی دانەدەگرت لەسەر نەخوێندەواری کۆیێ هەر نەبا لەبەر شەرمی رووان، کوردی گوتەنی. تۆ بڵێی کۆیێ لە ناوچەی قەرەتەپە و بازیان و مەندەمەرەش نەخوێندەوارتر بووبێ؟ ئەم ناوانە بە رێکەوت هاتنە بیرم نەك لەبەر مەبەستێکی تایبەتی.

وا تێ دەگەم تاکە یەك بەڵگەی (بێ دەنگ) هەیە لە گوتارەکەدا بۆ زێدە نەخوێندەواری ناوچەی کۆیێ کە نووسەر بە سەراحەت دەری نەبڕیوە، ئەویش زۆریی ژمارەی مزگەوت و مەدرەسەی مەلایانە لە کۆیێ! کە مزگەوت حیساب بکەین بە بنگەی جەهالەت دەتوانین کۆیێ حیساب کەین بە بێشکەی دواکەوتوویی و نەخوێندەواری. ئەگەر ئەمە مەبەست نەبێ هیچ بەڵگەیێکی دیکە نامێنێتەوە لە نووسینەکەدا بۆ سەپاندنی گۆشەی نیگای خاوەنەکەی.

وەنیە دانانی خوێندنی مەلایانەش بە خوێندنی بێ بایەخ و دژی راستی و پێشکەوتن کارێك بێ کەس نەیکردبێ و گوتەیێك بێ کەس نەیگوتبێ، ئەوەی راستی[١] بێ بۆ ماوەیێکی دوور و درێژ لە لە سەرەتای پەیدابوونی خوێندنی نوێوە ناکۆکیی میانی مزگەوت و فێرگە (قوتابخانە) چەندین نارەحەتی و دەمەتەقەی پەیدا کردووە، تا وا بووە هێرش و بەربەرەکانی دوولایی لە بەینیاندا بووەتە بابەتی هەڵبەست. پێویست نابینم نموونە بێنمەوە لە شیعری ئەم و ئەو و زامی کۆنینەی سارێژبووی بکولێنمەوە، چی لێرەدا گوتم زۆر خەلق دەیزانێ و لەبیریشیانە.

خۆ خەریککردنم، لێرە بەدواوە، بۆ دیارخستنی راستیی تەواو لە بارەکانی جۆرجۆریی ژیان و ژیاری شاری کۆیێ، وەك کۆمەڵایەتی و ئابووری خوێندەواری و هەر بارێکی دیکە کە سووڕانەوەی خامە لەسەر کاغەز تووشی دێ تەنها بۆ مەبەسی راستکردنەوەی بیر و رایەك نییە کە من بە هەڵەی دەزانم، بەڵکو لە هەرە پێشەوە بۆیەیە کە شاری کۆیێ بێشکەی حاجی قادرە.. شوێنەواریەتی.. سەرچاوەی بوونی مادی و مەعنەوییەتی.. ئاسمانی پەروازی فکر و هەست و سۆزیەتی.. هۆی خۆ هەڵدانەوە و شانازیکردنیەتی. ئاخۆ ئەم بووکی خولیای دایکی حاجی کە کۆیێ بێ تۆ بڵێی هەر بەچکە مەیموونە و لەبەرچاوی دایکی شیرین، یاخود بەڕاستی بووکە و بە جوانیی خۆی و ئارایشتی ئاڵ و واڵای رەگی هەست و هونەر و بوێژی و زەوق و شەوق لە مرۆڤدا دەجووڵێنێ؟

باسێك کە لە دەوری تاکە بولبولی نیشتمانپەروەری کوردایەتی چەرخێك لەمەوبەر هەڵبێ دەبێ سەرێکیش بە هێلانەی ئەو بولبولەدا داگرێ کە هەوەڵ فڕەی تێدا کردووە و زۆرترین چریکە و چەهچەهەی لەوێوە هەستاوە.

---

(١) نووسەر هەیە تەعبیری (لە راستیدا – لەراستی دا) بەهەڵە دەزانێ، گۆیا دەبێ بگوترێ (ئەوەی راستی بێ) یاخود (بەڕاستی). هەرچەند (لە راستیدا) تازەش پەیدا کرابێ، بەکارهێنانی لە هیچ دەستوورێکی واتا دەربڕینی لانەداوە و کوردییێکی دروست و رێکە. لەگەڵ هەڵێنانی هەنگاوی نوێ بەرەو قۆناغەکانی یەك لەدوایەکی سەرە و ژوورەچوونی خوێندەواریی کوردی پێویستمان بە گەلێك تەعبیر و قاڵبی تازە داهاتوو دەبێ لە وتووێژ و نووسیندا. تەسك کردنەوەی دڵخوازی نووسەران لە پەیداکردنی ئەو قاڵبانە رێ دەگرێ لە تەقەللای دەوڵەمەندتر کردنی فەرهەنگ و ئەدەبی کوردی. (لەراستیدا) واتایێکی نەختێك جیاش دەردەبڕێ تا ئەوانی دی.

هۆی دووەمی خەریکبوونم ئەوەیە کەوا، بێ خۆ هەڵکێشان، خوێشم زادەی مەڵبەندی کۆیەم. بەپێی نزیکیم لێیەوە قەرزداری خوێنەری کورد و کتێبخانەی مێژووی کوردم، وەك شارەزای خانە، لە کاروباری کۆیەی سەر بەم باسەوە بدوێم و بە قەدەر توانایيم تاریکیی لێ بڕەوێنمەوە. قەرزداری کۆیەیشم لەوەدا کە نەیێم و لایەنگیریی لێ بکەم هەر نەبێ دەستێکی لەسەرکردنەوەی بۆ بەرز کەمەوە کە ستەمی لێ کرا. ئەو شارە کە منی هێنایە کۆڕی ژیان هەر هێندە گەردەن ئازادی کردم و ئیزنی دام رەهابم لە پێوەندیی دایك و رۆڵەیەتی کە غەدری بۆ نەکەم نەك غەدری لێ بکەم. با بگەڕێینەوە سەر چەقی باسەکە.

لایەنی خوێندەواری و نەخوێندەواریی کوردستانم بە جۆرێکی گشتی بەپێی دەرفەت و دەسەڵات لێرە بەپێشەوە باس کرد بێ ئەوە لە پێویست زیاد یا خود بەقەدەر پانایيی مەوزووع درێژەی پێ بدەم. لە چەند رووپەڕەیێکی لێرە بەدواوەش بەتایبەتی لەسەر کۆیێ دەدوێم بایی ئەوە ئەسڵی باسەکە و راستکردنەوەی هەڵە لێم داوا دەکا. ئەم رێبازە پانەی نووسین لەسەر سەقافەتی رابردووی کۆیێ خامە نابا بۆ تەنها مەیدانی خوێندەواری و زانست و رۆشنبیریی رابردووی کۆیێ و بەس، بە رێچکۆڵەی جیاجیادا کە وەك لکە دار بە هەموو لایێکی درەختی ئەسڵە باسەکەدا بڵاو بووبێتەوە، نووسینەکەم بۆ سەر جوملەی ئەو مەیدانانە دەچێ کەوا بە یەکدی گەیشتنەوەیان دیمەنێکی گشتیی بێ کەلەبەر و پچڕانەوەی کۆیەی لێرە بەپێشەوە راستەوخۆ بە باری ئێستاکەی دەبەستێتەوە. دوێنێ و ئیمڕۆ دەکا بە یەك تابلۆ.

کۆیێ لە زۆر رووەوە پایەی تایبەتی خۆی هەبووە لە ژیانی کوردەواریدا. بەڵام ئەم پایەی بە سرنجدان و لێوردبوونەوە نەبێ خۆ بەدیار ناخا هەرچەند لە واقیعیشدا بەقەدەر چیاکەی هەیبە سوڵتان و سەرچاوەکەی حەمامۆك و گردۆڵکەکەی باسکی عارەبیان تەواوکەری شەخسییەتی کۆیەیە. عادەتەن مێژوو خەریکی رووداوی بە بریق و باق و زریق و زاق دەبێ، گوێی بۆ گرمە و زرمە کردووەتەوە و چاوی لە بلێسە و نەبەرد و بکوژە و ببەستە بڕیوە، راستیی بێ دەنگ و کشومات با کێڵگە و توخمزاری رووداو و گۆڕان و قەومانیش بێ خۆ ناهاوێتە کۆڕی بەزم و رەزمی مێژووەوە، یاخود لە بەزم و رەزمی مێژوودا جێی ناکرێتەوە. پاڵەوانێك گورز و گۆپاڵ و شیر و رمی هەڵگرتبێ هەر ئەوە قارەمانی گوزارشاتی مێژوو، نە وەستای گورز و گۆپاڵەکە و نە نانکەر و چێشت لێنەرەکە و نە مەیتەری رەخشەکە و نە جل شۆر و جل درووەکە

هیچیان نابن بەو گرمتەش(١) کە مێژوو لێی هەڵەنگوێ و هەست بە هەبوونی بکا. حەز دەکەم لێرەدا میسالێکی عەلاقەدار لەگەڵ ڕۆژانی ئێستاکەمان بێنمەوە. ساڵی ١٩٦٣ کە ئێمەی (وەفدی کوردستان) خەریکی گفتوگۆ بووین لە بەغدا و ئەژانسی خەبەرسازی دەوڵەتان خەریك دەبوون دوو وشەمان لێ ببیەن و سەدان کەس دەستە دەستە دەهاتنە لامان و داوەتیان دەکردین و تێکڕامان یەك قەوغامان نابووەوە سەروبنی نەبێ، بە برادەرانم دەگوت سەیری ئەم (مفارقە) یە بکەن، هەزاران چەك هەڵگری پێشمەرگەی کورد لە بن دار و بەردی شاخ و دۆڵەکانی کوردستانن بە هەموویان هێندەی یەکێك لەو کوردانەی بەر سێبەر و کۆندیشن و ناو ئیستیراحەتەی بەغدا کە خەریکی سیاسەتن دەنگیان ناگا بە گوێچگەی زەمان و مەکان، زوربەیان هەتا هەتایێش هەر بێ دەنگ و نەناسراو دەمێننەوە کەچی جەنگاوەری و فیداکاری ئەوانە زەیتی چرای کوردەواری بە شۆڕش و پارتی و وەفدیەوە.

بەڵێ مێژوونووس یەکجار ئەریستۆکرات و بەفیزن، خامە زێڕینەکەیان دەنگ و باسی زرینگەدار نەبێ نایخاتە سەر ئەتڵەسی تۆمارەوە. ئەو تایبەتییانەی کۆیەش کە لە حەقیقەتدا پایەیێکی گرنگی پێك هێناوە لەسەر جوملەی ژیانی کوردەواریدا، لەو بابەتە بێ دەنگ و بێ ناوەن چاو نایان بینی تا پەنجەیان نەخرێتە سەر و بگوترێ ئا ئەمانەش حیساب کەن لەزیمنی خەرمانی داهاتی روحی و مادیی کورد و کوردستان. تایبەتییەکانی کۆیێ وەك زەوییێکە دەغڵی رواندووە و لە ژێری شراوەتەوە، دەغڵەکە دیارە و خۆی زەوییەکە نادیار.

بەر لەوە شاری سلێمانی بنیاد بنرێ لە هەموو ئەو ناوچە پانەی کوردستانی ژێروو دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی هەولێر و کەرکوك و ڕۆژئاوای سابلاغ و سنە تاکە یەك ئاواییی کورد هەبووبێ لە شار بچێ کۆیێ بووە. شارەزوور لە زووێکەوە دەفتەری رەش بووەوە، لە هەندێ نووسین و کەلەپوور و فۆلکلۆردا نەبێ شوێنەوارێکی ژیاری – سەقافیی– ئابووری– کۆمەڵایەتیی شارەزوور نەمایەوە تاوێك بێنێتە سەر بارێکی کوردەواری لەو دوو سەد سێ سەد ساڵەی دواییدا. تا ئێستا بە جۆرێکی بێ گومان جێگەی شارەکەی شارەزوور نەزانراوە کۆیێیە، ئیتر کە شارێك وەها لە رووپەڕی جیهان سڕابێتەوە کە شوێن و جێگەی بزر بووبێ دەبێ چ تەئسیرێکی مابێ لە کاروباری

---

(١) گرمت: زەقاییەکە باییی ئەوە بێ پێی مرۆڤ لە هەنگاو هەڵێناندا لێی هەڵەنگوێ. لە مەتەڵدا هەیە دەڵێ: قەلە باچکەی سەر گرمتی، خۆش خۆش کلکان دەکوتی.

ژیانی پڕ بزووتنەوە و جموجووڵ و ڕووداو.

قەڵاچوالان کە بۆ ماوەیێك پایتەختی فەرمانڕەوایی بابان بوو، سەرەڕای کورتیی ئەو ماوەیە، لەبەر زۆر هۆی بەتین کە ئەوان بوونە هاندەری ئیبراهیم پاشا لێی بگوێزێتەوە بۆ سلێمانی، ئەم قەڵاچوالانە نەیتوانی لە گوێرەی گرنگی پایەی پایتەخت و مەرکەزی حوکمڕانی کە هەیبوو ببێتە ئەو بڵێسە و شەوقە کە تین و تریفەی بە کوردستاندا بڵاو بێتەوە. نامەوێ لێرەدا باسی ئەسڵی جێ بێڵم بۆ شکردنەوەی هۆیەکانی کەم تەئسیری قەڵاچوالان لە هەردوو لایەنی مادی و مەعنەویی کورد، هەر هێندە دەڵێم ئەو تەئسیرە چەندێك دەبێ بووبێ ماوەکەی ئەوەندە کورت بووە بەبەر ئەوە ڕانەگەیشتووە ڕەگ داکوتێ و شەقڵی خۆی لە مەیدانەکانی ژیاندا بەجێ بێنێ. هێشتان (پێنجوێن) لە ڕووی بەرهەمهێنانی پێشکەوتنێکی ژیاری لە دەور و پشتی خۆیدا کاریگەرتر بووە لە قەچوالان، خۆ مەعلوومە لە ڕووی ڕۆشنبیرییەوە چ نیسبەتێك نەبووە لە میانیاندا.

ئاواییی بچووك و کەم دەرامەت هەرچەند لە خۆی زیادیش چالاك بێ جغزی هەڵمەت و تەقەللا و تین و تاوی تەسك دەبێ، تەنانەت لەوانەیە بۆ خۆی لە ژێر تین و تاوی دەوروپشتی خۆی بێ دەسەڵات بمێنتەوە، ئیتر لە جیاتی ئەوە دروشمی ژیان و عادەت و نەریتی خۆی بسەپێنێ بەسەر دەوروبەریدا، شەپۆلی جموجووڵی دەوروبەرەکەی ڕامالی دەدا و دەیکاتە پارچەیێکی هەمئاهەنگ لەگەڵ دیمەن و ڕواڵەتی گشتی. بۆیەیە دەبینی قەسەبچەی بچووك لە نێوان عەشرەتان ناتوانێ جلی عەشرەتی بگۆڕێ بە شارستانی، لەوە گەڕێ کە ناتوانێ کار بکاتە سەر تایبەتییەکانی هیچ کامێك لە عەشرەتەکان.

شاری کۆیێ بە گەز و گرێی چەرخەکانی لەمەوبەر و بەنیسبەت تێکڕای شارەکانی کوردستان شار بووە، قەسەبچە نەبووە. بەڵگەیێکی بچووك بۆ ئەم ڕاستییە دێنمەوە لە کتێبی (قاموس الاعلام) کە لە ساڵی ١٨٩٨لە ئەستەمبۆڵ دەرچووە. بۆ مەبەسی بەیەکدی گرتن (مقاسیە – مقانە) لەم کتێبە شایەدی وەردەگرم کە دەربارەی گەورەیی و بچووکی ئەوسای هەولێر و کۆیەی داوە. بۆ هەولێر ٦ هەزار دانیشتوو، بۆ کۆیێ ١٠هەزار دانیشتووی داناوە. دەبێ ئەوەش لەبیر نەکەین لەوە بەپێشتر کۆیێ گەلێك گەورەتر و قەڵەباڵغتر بووە. سەرژماری ناو کتێبەکەی (قاموس الاعلام) کاتێك کراوە کە تازە دەهات کۆیێ خۆبگرێتەوە لەدوای ڕشانەوەکەی ١٢٨١ی کۆچی کە

دەوەستێتە بەرامبەر ١٧٦٥ی زاینی. پێشتریش ١٢٤٦ ی کۆچی تاعوون کارێکی کردووە لە کۆیێ نوێژی جومعەی تێدا نەکراوە، واتە ٤٠ کەسی خەلقی شار لە مزگەوتی جومعەی ئەوسای کۆنەبووەتەوە کە (نصاب)ی نوێژی جومعە پێك بێنن. بەر لەو فەلاکەتانە تەنها ئەو هێندەی شارەکە دەکەوتە ناو شوورەوە لە ١٠هەزار کەسی زیاتر حەواندووەتەوە. وەك لێرە بەپێشەوە بە موناسەبە باسم کرد لێرەشدا دەڵێمەوە لە دەرەوەی شوورەی شار ئاوەدانییێکی زۆر هەبووە. رەنگە هیچ موبالەغە نەبێ لەوەدا کە بگوترێ دانیشتووانی دەرەوەی شوورە پتر بوون لە هی ناو شوورە، کە ئەمە دەڵێم گوتەی خۆکرد نییە، مەعلووماتی ئەوتۆم لایە بەڵگە بێ بۆ گەورەیی شارەکە. لەبیرتە گوتم مزگەوتی حاجی مەلا ئەسعەد وابووە لە دەرەوەی شوورەوە ٧٠راتبەی بۆ هاتۆتەوە. لەو مزگەوتەوە بەرەو سەرووی شار بڕۆی دوای ٤٠٠-٥٠٠ مەترەیێك دەگەیتە حەمامێك کە مەشوورە بە (حەمامی پیسکان)، ئەویش وەك مزگەوتەکە کەوتۆتە رێکی شوورەی شار، یاخود لەتەنیشت شوورەوە بووە بەلای دەرەوە. مێژووی دروستکردنی بەسەر دەرگای دەرەوەی لە پارچە مەڕمەڕێك هەڵکەندراوە و ساڵی (١١١١)ی کۆچیی لێ نووسراوە، واتە ١٧٠٠ی زاینی کە دەچێتە پێش ٢٧٠ ساڵێك و بە قەدەر تەمەنی سلێمانی و قەڵاچوالان دەگرێتەوە. ئەم حەمامە تا ئێستاش هاوتای کەمە لەلایەن رێکی و مەحکەمی و ئەندازە و مەڕمەڕکارییەوە. لە چەند گونبەدێکی کە تێیدایە ئەوی هەرە پێشەوەیان مەهارەت و وەستاییەکی وای لێ سەرف کراوە، باوەڕ ناکەم ئیمڕۆ بە کەرستە و عەمەلەی کۆیێ گونبەدی وەها دروست بکرێ. ئەگەر بۆ مەبەسی بەربەرەکانی و ئیسپاتی وەستایش ئیمکانی دروستکردنی پەیدا ببێ، کارێکی هێندە بە ئەرك و زەحمەتە کەس بیر ناکاتەوە لە خۆوە شتی وا بیناد بنێ. کارێکی وا سەخت لە کۆیەی ٢٧٠ ساڵ پێش ئیمڕۆ بە ئاسایی و بۆ مەحزی سوود کراوە، کاسبکارێکیش کردووەتی نەك ئەمیر و بەگلەربەگێك. جگە لەلانی هونەری و وەستایی، ئەم حەمامە بۆ لانی قەڵەباڵغیی کۆیەی ئەوساش شایەدی دەدا، چونکە عادەتەن حەمام لە نێو شار دروست دەکرێ نەك لە دەرەوە. ئافرەت خۆ هەڵناکوتن بۆ جێی دوورە دەست و چۆل خۆیان تێدا (حەمام لەمیش) بکەن. دیارە لە دەرەوەی شوورەی شار ئەو قەڵەباڵغیە هەبووە کە حەمام لە نزیکیەوە دروست بکرێ. هەر ئەو قەڵەباڵغیەش بووە ٧٠ راتبەی لێ چووەتەوە بۆ مزگەوتێك.

جگە لە شایەدی بێ قسە و دەنگی دار و دیواری حەمام و مزگەوت (حیکایەتی

کابرام دێتەوە بیر کە هەوەڵ جار دەچێتە شار بە رێکەوت پلاو دەخوا کە هەرگیز نەیخواردبوو، کە گەڕایەوە بۆ دێی خۆی گوتی شتێکی زۆر خۆشم خواردووە لە شار، بەپێی مەدحێك کە لە مەلای خۆمانم بیستوە ئەوەی خواردوومە یا مزگەوت بوە یا حەمام) لە پیاوانی جیلی پێش خۆم بیستووە سەردەمێك ٢٠٠ ماڵی تیرەی (قوباد بەگی) لە دەرەوەی شوورەی شار بەلای رۆژاواوە نیشتەجێ بوون و خانوویان دروست کردوە. بەڵگەیێکی دیکەی گەورەیی کۆیێ ئەوەیە، لە سەروچاوی ئاوی حەمامۆکەوە تا لە شار دەچوویتە دەرێ یەك دوا یەك ئاشی ئاو دروست کرابوون، بۆ خۆم کەلاوەی چوار ئاشم دیوە لەناو شاردا، کەلاوەی دیکەش هەبوە من نەمدیوە، یاخود پێش بیر هاتنی من بەتەواوی کوێر بووەتەوە. ئەو هەموو ئاشە بۆ شارێکی بچووك دەست نادەن، هەر ئاشەوانەکان بەخێو ناکەن.

بازاڕەکەی کۆیەش لە لانی خۆیەوە حیکایەتێکی رەسەنی و فراوانی و دەوڵەمەندی و ئاڵوویر و مامڵەت و چالاکیی بزووتنەوەی ئابووری ئەو شارەمان بۆ باس دەکا. وەك بازاڕی هەموو شارێکی (تەواو شار) کە هەر تاقمە کاسبکار و خاوەن سنعەت و پیشەییێك لە جێگەیێکی تایبەتی خۆیان لە بازاڕدا کۆمەڵ دەبن هەروەهاش بازاڕەکەی کۆیێ لەو رووەوە رێکوپێك دامەزراو بوو. گوزەری زێڕنگران، گوزەری ئاسنگران، گوزەری عەتاران، هی ئێمەنی و کاڵەکدروان، هی نەجاڕان، هی خەنجەر سازان، هی زین و کۆپاندروان، هی بەقالان، هی کەبابچییان.. هتد. هەموو جێگە و رێگەی خۆیان دیار بوو، توجار و بازرگانی گەورەش لە قەیسەرییەکان و خانەکان دوکان و حوجرەیان هەبوو. کەس نەیدیوە رۆژەك لە رۆژان بابەتی عەتاری لای بەقاڵ دانرابێ یاخود ماڵی بازرگانی لای عەتار هەڵدرابێتەوە.

دەباغچی و کاروانچی لە بازاڕ دانەدەنیشتن، هەریەك لەمانە بەپێی داخوازی کارەکەیان جێگەی جیاجیایان هەبوو. دەباغچییەتی کەسبێکی بە برەو بوو، دەباخانە لە جێگەیێکی نزیك دەرەوەی شار بەسەر نۆینی (شیو) ئاوی لەکارهێنراوی شارەکەوە بوو. جێی حەیوان سەربڕینیش (سەلاخانە) لە کنارێکی شارەکە بوو، قەسابەکان بۆ گۆشت فرۆشتن گوزەری تایبەتی خۆیان هەبوو، ئێستاش هەیە، لە بازاڕ. بەینێکە سەلاخانە دوورتر خراوەتەوە لە شار. جێگەی دوکانی خمخانەچییانیش لە بازاڕ نەبوو، شوێنی تایبەتی بۆ دیارکرابوو، نەوەك کاری خمگەری رەنگی خم بە دەور و

پشتی خۆیدا بڵاو کاتەوە و مامڵەتچی سەغڵەت بکا.

شارێك لە دەمێکەوە شار نەبێ و ئوسووڵ و دەستووراتی مامڵەت و کڕین و فرۆشتنی بەگوێرەی داخوازی بەرژەوەندێکی کۆن و چەسپاو جێگیر نەبووبێ تا ئەو رادەیە گوێ ناداتە رێکخستنی بازاڕەکەی پۆ حەساندنەوەی کڕیار و سەر لێ نەشێوانی.

لەلایەن ئابووریشەوە کە لە نزیکەوە پێوەندیی هەیە بە گەورەییی شارەکە کۆیەی پێش دامەزرانی حکومەتی عێراقی دوای شەڕی جیهانیی یەکەم، وەزعێکی ئابووریی یەکجار جیاوازی هەبوو لە وەزعی ئێستاکەی. نەك هەر لەبەر ئەوە هەولێر بوو بە لیوا و کۆیێ بە قەزایی مایەوە و لەم رووەوە باری دالەنگا، بەڵکو لەبەر هۆی یەکجار گرنگتر لە قەزایی و لیوایی کۆیێ هەژار بوو و خەلقی لێ تەکیەوە و دەرامەدی وشك بوو تا وای لێ هات لەبەر بێ ئێشی، خەلقی شارەکە پەرتەوازەیان کرد و بە چوار لای خۆیاندا بڵاو بوونەوە. هۆیەکەش ئەمەیە:

لە کۆنەوە دوو سەرچاوەی بنجی کۆیەیان کردبوو بە ناوچەیێکی گرنگی ئابووری: یەکەمیان ئەوەیە کە جێگەی شارەکە لەسەر رێی تیجارەتی ترانزیتی میانی سووریە و بەغدا[(١)] لە لایێکەوە و باکوور و رۆژاوای ئێران لەلایێکی دیکەوە کە ئازربایجان و کوردستان دەگرێتەوە، هەڵکەوتبوو.. دووەمیان ئەوەیە، بەپێی سەردەمی خۆی کۆیێ ناوچەیێکی گەورەی پیشەسازی و چنین و هۆندنەوە و چەك دروستکردن و زیندرووەتی و گازریی بەڕە و مافوور (کوردی) و لباد و پێڵاو و جەڕە و گۆزە و گەچ و مەڕمەڕکاری و کاروباری فەلاحەت و جووت و ئاش نانەوە و ئەغڵەب ئەو پیشە و وردە کارانە بوو کە ژیانی کوردیی ئەوسا داخوازی دەکرد. بێ جگە لە خودی خۆی و دەور و پشتی، ناوچەکانی رانیە و قەڵادزە و مەنگوڕاتی تا دەگاتە سەردەشت.. خۆشناوەتی و وڵاتی گەردییاتی و بەری شێخ بزێنی لە باشووری زێی کۆیێ.. خولاسە وڵاتێکی فراوانی کوردەواری بەم جۆرە بەرهەمە پێویستانە کارسازی دەکرد و خۆیشی پێ دەحەواندەوە و دەگەشاندەوە.

جگە لەم دوو لایەنە گرنگەی ترانزیت و وردە سنعەتانە، کۆیەش وەك هەموو شارێکی چالاك و خاوەن پوول و دەرامەد، تیجارەتی ناوەکیشی تا بڵێی پێشکەوتوو

---

(١) دەتوانی بڵێی (بابل) بۆ ئەو سەردەمە کۆنانەی کە هێشتا شاری بەغدا تێیدا نەهاتبووە وجود.

فراوان بوه. هەرچی بەرهەمی کشتوکاڵ[1] و حەیوانی و سروشتی هەیە، زیندەماڵ و مردەماڵ، توجار و مامڵەتچی و چێوداری کۆیێ خەریکی کڕین و فرۆشتنی بوون و سەفەری دووریان بۆ کردووە بەرەو تەورێز و حەڵەب و بەغدا. هەمیشە توجار و ماملّەتچی و قاچاغچی و تەڕاح و قەیاغچیی دوور و نێزیکیش لە بازاڕ و خانەکانی کۆیەدا بە زۆری دیتراون.

بەردەوامبوونی وەزعی وا بۆ سەدان ساڵ ئەنجامێکی کۆمەڵایەتی و ژیاری و رۆشنبیری بەرهەم دێنێ کە دوای کەمێکی تر لێی دەدوێم. ئێستا قسە لەو ئەنجامە ناکەم تا بۆت روون دەکەمەوە کۆیەی دوای شەڕی یەکەم و دامەزرانی حکومەتی عێراق وەزعی بە چی گەیشت.

ئەرکی سەفەربەر و گرانییەکەی ١٩١٧ ژیانێکی بە کۆیێ نەهێشتبوو، لاپەڕەی نوێی (احتلال و انتداب) و بەدوا ئەواندا (حکمی وطنی) کرایەوە. یەکەم ئەنجامی کوتومتی تەواوبوونی جەنگ بەنیسبەت ئابووریی کۆیەوە ئەوە بوو رێگەی ترانزیت کە بە ولاغ و قافڵە و کاراون ئاوەدان بوو، ئەم رێگەیە یەکجارەکی کوێر بۆوە، هەم لەبەرئەوە دوو حوکمی لە یەك جیا کەوتە سوریە و عێراق، هەم لەبەرئەوە پەیدابوونی ئوتۆمۆبیل ترانزیتی لە ولاغ و کاروان ساندەوە. بە کردنەوەی رێی گەلی عەلی بەگ و حاجی ئۆمەران تیجارەتی ترانزیت رێی خۆی گواستەوە بۆ ئەوێ. بە کردنەوەی رێی ئۆتۆمۆبیلیش لە سلێمانیەوە بە دەربەندی کونە کۆتردا بۆ رانیە و قەڵادزە هەرچی وڵاتی رۆژهەڵاتی کۆیێ هەبوو وردە وردە لە دەستی بووە. زووتر رانیە و قەڵادزە وەك دوو گەڕەکی کۆیێ حیساب دەکران. ئەوەی راستی بێ دوای چۆلبوونیان لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم خەلقی کۆیێ ئاوەدانیان کردنەوە. تا ئێستاش بنەماڵەکانی هەرە کۆنی رانیە و قەڵادزە کۆیین.

هەروەك پێوەندیی کۆیێ لەگەڵ سەرانسەری ناوچەکانی رۆژهەڵاتی خۆیدا پچڕا،

---

(١) بەرهەمی توتنی پژدەر و رانیە و بەشێکی زۆری ناوچەی رەواندز و خۆشناوەتی و هەموو وڵاتی کۆیێ تێکڕای سەر بە توجارەکانی کۆیەوە بوو و لە گومرگی کۆیێ عەمبار دەکرا و دوایی دەنێررا بۆ هەولێر و مووسڵ و کەرکوك و بەغدا و ناو عەشرەتەکانی عەرەب. دوای دامەزراندی دایەرەی (انحصار) رانیە و پژدەر خرانە سەر سولەیمانی، رەواندز و خۆشناوەتیش کەوتنەوە سەر هەولێر کە ئەویش بوو بە ناوچەی (مدیریة) وەك سولەیمانی.

بەرەو رۆژئاوا و باشووریش شادەماری بەرژەوەند و سوود و مامڵەت و هاتوچۆی پسا لەبەر هەمان هۆی نەبوونی ڕێگەیێکی ئەوتۆ دەست بدا بۆ رەوتی ئۆتۆمۆبیل. کورتەی قسە ئەوەیە دوای پەیدابوونی ڕێی قیرتاو و بەیەکەوە بەسترانی ناوچەکانی بەهۆی ئۆتۆ و هەندێ جار بەهۆی شەمەندەفەرەوە و مانەوەی کۆیێ بێ ڕێگە و پێوەندی، وەزعێکی نوێ هاتە پێش هەموو حیسابێکی کۆنی سەرەوبن کرد. کۆیەی چالاك و پڕ جموجووڵ چ بزووتنەوەیێکی نەما، زۆر جێگەی کەم دەرامەدیش رەوڕەوەی کەوتە گەڕ. کوردی گوتەنی، کۆیێ بوو بە پیادە و شوێنان بوونە سوار. جاری جاران هەموویان وەك یەك بوون هاتوچۆ و گوێستنەوەیان بە پشتی ولاغ بوو.

نووسەری تازە پێگەیشتوو کە هێشتا عومری ماوەی نەداوە لە ڕێی وتووێژی ناوەکی (حوار داخلی) و سرنجدان و لێکۆڵینەوەی خۆی بگا بەو راستییانە، لە هیچ کتێب و نامیلکە و گوتاریشدا باسێکی مێژوویی نیوە چڵی لەبارەی کۆیەوە نەدیوە کە بەو هۆیەوە شارەزایی لە رابردوو و ئێستای کۆیێ پەیدا بکا، بەڵێ نووسەری ئەوتۆیی بێ سێ و دوو و تێ وەستان بڕیارێکی گشتیی فراوان دەدا کۆن و نوێ داوێتەوە سەر یەك، وەك دەغڵی هەڕەمە.

لێرەدا دەربارەی لاتەریك بوون و نەمانی پێوەندیی کۆیێ بە دونیاوە ڕووداوێکی بچووك دەگێڕمەوە لە تەجرەبەی خۆم، ئەویش دەبێتە ئاڵقەیێك لە زنجیرەی باری ئابووری کۆیێ، باری ئێستاکەیشی بە رابردوو دەبەستێتەوە.

ساڵی ١٩٥٣ کە نۆینەری کۆیێ بووم بە هاریکاری لەگەڵ خەلقی شارەکە ئەوەی ئیمکان بوو بۆ رزگارکردنی کۆیێ لە دەست بێ ڕێیی کردمان.. مەزبەتە، بروسکە، نمایش، ئیزراب، چ نەما نەیکەین. لە رۆژنامەکانی[١] بەغداش هی وا هەبوون یارمەتیمان بدەن بۆ گەیاندنی دەنگی کۆیێ بە گوێچکەی حکومەت و هەموو گەلی عێراق.. منیش لەلانی خۆمەوە بە نووسین و گوتار و (مراجعە) بەپێی توانینم خەریك دەبووم. بۆ ئەو مەبەسە و هەندێ مەبەسی گشتیی تر، کە لێرەدا لزووم نییە باس بکرێن، دیدەنیێکی وەزیری بەرگریم کرد و لەو دیدەنیەدا هەوڵم دا، تێیدا سەریش کەوتم، بۆ نەهێشتنی کۆسپێکی یەکجار سەیر لەپێش کردنەوەی ڕێگەی کۆیە و رانیە کە هەموو هەوڵ و تەقەللایێکی بێ بایەخ دەکرد. لە دەمێکەوە، واتە لە ٢٠ ساڵێکەوە

---

(١) وەك رۆژنامەی (الدفاع)ی صادق البصام (الاهالی)ی کامل الچادرچی.

بەڵکو زیاتریش، راپۆرتێك خرابووە دۆسیەکانی وەزارەتی بەرگرییەوە وای رادەگەیاند کە گۆیا لە گۆشە نیگای عەسکەرییەوە، پاراستنی نەوتی کەرکووك داخوازی دەکا دەرفەت نەدرێ بە کردنەوەی رێگە لە میانی کۆیە و رانیە نەکا ئەو رێیە یارمەتیی سپای هێرشبەر بدا کە لە رۆژهەڵاتەوە بیەوێ بگا بە کەرکووك. راپۆرتەکە بۆ تێبردن و شاردنەوەی ئامانجی بەرهەڵستیکردن لە بەستنەوەی رانیە بە کۆیەوە، لە هەوەڵەوە بە جۆرێکی گشتی دەڵێ هەموو رێگایەکی ستوونی (عمودی) کە لە سنووری ئێرانەوە بەرەو ناوەوەی عیراق بێ دەبێ مەنع بکرێ نەوەك لە کاتی شەڕێکی جیهانیی ئایندەدا یارمەتیی داگیرکەر بدا لە داگیرکردنی وڵاتەکە، ئیتر لەوەڕا راپۆرتەکە بەتایبەتی پێ لەسەر رێیی کۆیە و رانیە دادەگرێ. من لە دوو کەلەبەری زلەوە رەخنەم لەو راپۆرتە گرت: یەکەم لەو رووەوە کە رێگاکانی حاجی ئۆمەران– هەولێر، کۆیە– کەرکووك، قەڵادزە– کەرکووك، خانەقین– بەغدا کە جگە لە رێی کۆیە– کەرکووك، هەموویان قیرتاون و هەمووشیان ستوونین بۆ ناو جەرگەی وڵات، بەپێی ئەم رابۆرتە دەبێ گشتیان کوێر بکرێنەوە نەك هەر رێی کۆیە و رانیە یاساغ بکرێ. دووەمیان، لە هەوەڵ رۆژی نووسینی ئەم راپۆرتە و بەر لەویش بە ماوەیێکی دوور و درێژ لە جەنگەکانی پێش جەنگی یەکەمەوە زانراوە کە تاکتیکی شەڕی نوێ ستراتیجی هێندە زل دەگرێتەوە بەر، ٣٠ –٤٠ کیلۆمەتری میانی رانیە و کۆیێ، کە سێ چوارێکی دەشتاییە و مەنعی چەرخان ناکا، هەر تێیدا ناخوێندرێتەوە، لەوانەیە دوو باسکی (کماشە– گاز)ی هێرش ئەگەر لە رۆژهەڵاتەوە بێ یەکیان بڕوا بۆ دەریای سپی ناوەڕاست ئەوی تریان بڕوا بۆ خەلیجی بەسرە. ئەم راستییە لەپاش شەڕی دووەمی جیهانییەوە بووە بە زانیاری سەرەتایی. ئەوەشم ئیزافە کرد کە بەلامەوە بۆ سومعەی پیاوە ستراجیستەکانی سپای عیراق کەم و کەسرییە بەهۆی راپۆرتی وا سەیرەوە نیگا تەسکی بەسەر خۆیاندا بسەپێنن. بەدوا ئەم وتووێژەدا فەرمان دەرچوو لە وەزارەتی بەرگرییەوە بۆ وەزارەتی ئاوەدانکردنەوە (اعمار)ی ئەوسا دەس بدرێتە کردنەوەی رێگەی کۆیە و رانیە.

باسکردنی ئەم گوزارشتە و هەوڵ و تەقەللای خەلقی کۆیێ بۆ وەدەس هێنانی گوزەران و خۆ رزگارکردن لە لاتەریکی و بێ دەرامەدی، سەرەڕای ئەوە کە تۆمارکردنی خەباتێکی مەردانە و هەمە چەشنەی مەفتەنی حاجی قادرە، کارێکە گیانی حاجی بحەسێنێتەوە، چونکە ئەو سەد ساڵێك لەمەوپێش هانی خەلق و خزمی کۆیەی دەدا بۆ

جموجووڵی گوزەران و لە غەریبییەوە بە هەڵبەست ڕێگەی جۆرجۆرو تازە بە تازەی نیشان دەدان سوودی لێ وەرگرن. فەرموو سەیری ئەم چەند دێڕە شیعرە بکە لە زیمنی قەسیدەکەی (وەرە سەیری بزانە لاوی کۆیی) و بۆ خۆت دەلالەتی لێ وەرگرە. بەدوا تانووت لێدانی کۆییان و سەرشکاندنیان لەوەدا کە بە شێخی درۆزن هەڵدەخەڵەتێن ئەمە دەخوێنییەوە:

ئەمیش تەنها نییە سووچ و خەتاتان
لە کەسبیش غافڵن میسلی مەلاتان

لە بەغدا بۆچی خورما بێت و لەیموون
لە بۆ دەرمان لە ماڵ بێ ڕۆنی زەیتوون[1]

لە دەوری کوللی باغی شاری کۆیێ
دووسەد مەن داری زەیتوونی بە جۆیێ

لەئێوە کامەتان بووی یەك دوو بارێك
بکاتە کیسەیێك یاخود خرارێك

دووپێی لێ دا لە کۆلا میسلی دۆشاو
وەکو ڕۆن ڕۆنی زەیتوون بێتە سەر ئاو

وەیا کەی نێژراوە چەند نەمامێ
لە نارنج و ترنج و هەر مەقامێ

بزانن شین دەبێ نابێ بە بەر دێ
لە جێگای گەرم و ساردی چی بەسەر دێ

بەراو و خاکی ئێوە کیمیایە
دوڕ و گەوهەر گەزۆ و مازووی چیایە

مەعادین خاتری تۆ بێ لەگەڵ کان
گەنمتان زێڕە حەتتا زیوە زیوان

ڕەژووی پاپۆڕ و خوێ و و نەوت و گۆگرت
لە کێوی ئێوەدا کۆیە وەکوو گرد

(١) مەبەسی ئەوەیە ڕۆنی زەیتوون لە کۆیێ هێندە کەمە بە دەرمان دەشێ، کەچی دار زەیتوون تا بڵێی زۆرە لە باغەکانی کۆیێدا.

حاجی لە ناوهێنانی نەوتدا بەنیسبەت وڵاتی کۆیێ پێشبینییەکی سەیری کردووە دەشێ بۆی بە کەرامەت لە قەڵەم بدرێ و بخرێتە بەر تیشکی ئەم چەند دێڕە هەڵبەستەی:

ئەم قسەی ئێستە عەیبی لێ دەگرن
ئەودەمەش دێ زەمانی بۆی دەمرن
ئەم بە ئەو ئەو بە ئەم دەڵێ کاکە
سەیری قانوونی حاجی چەند چاکە
هەر چلۆنێ ئیشارەتی فەرموو
وەك کەرامەت هەمووی وەها دەرچوو

سەیر و کەرامەت و پێشبینییەکە لەوەدایە کە لەو ساڵانەی دواییەدا نەوتێکی زۆر دۆزرایەوە لە نزیك کۆیێ و بیری بۆ هەڵکەندرا و هەموو کار دروستی نەوت دەرهێنان جێبەجێ کرا بەڵام یاسای ژمارە (٨٠) دەرچوو و کارەکەی وەستاند و بیرەکە کوێر کرایەوە. بێ گومان حاجی قادرێك هێندە بەپەرۆش بێ بۆ میللەتەکەی کە لە دوورەوە فێری رونی زەیتوون دەرهێنانیان بکا و هانیان بدا بۆ چاندنی لیمۆ و نارنج، خەمی بێ رێیی و لاتەریکیشی بۆ دەخواردن ئەگەر لە سەردەمی خۆیدا شارەکەی دووچاری ئەو تەگەرەیە بوویا.

پوختەی قسە لەو مەوزووعە ئەوەیە لاچوونی رێی ترانزیت لە کۆیەوە بۆ جێگەی تر و مانەوەی کۆیێ بێ رێ و بان یەکەم شادەماری گەشەکردن و فراژووبوونی ئابووریی کۆیەی بڕی. دەمێنتەوە شادەماری دووەم کە وردە سنعەت و پیشەسازیی پێویستییەکانی ژیانی کوردەواری بوو، ئەم شادەمارەش بە لێشاوەکەی سنعەتی ئەوروپا و غەلەبەی پیشەسازیی شارەکانی تری تازە گەشایەوە و هێز پەیداکردووی عیراق، ئەویش پسا و بازاڕی وردە وردە کز بوو خەلقی دوور و نێزیکی لێ تەکایەوە، لە چەند گوندێکی دەور و پشتی خۆی بەولاوە کەس نەما رووی تێ بکا. لە حاڵێکدا ئوتۆمۆبیل لە بەینی شارەکاندا بەدرێژاییی رۆژ و ماوەییێکیش لە شەودا وەك کێشەی هەنگ هاتوچۆیان دەکرد، رۆژی وا هەبووە لە یەك دوو ئۆتۆمۆبیل بەولاوە لە کۆیێ دەرنەدەچوو. زستانان بە زۆری هاتوچۆ یەکجاری دەبڕا. خەلقەکی زۆر لە برسان و لەبەر بێ ئیشی بۆی دەرچوون. کەسادی ئابووری گەیشتە پلەیێك مانگانەی هەندێ

دوکان لە قەیسەرییەکان بوو بە درهەمێك، وا دەبوو بە خۆڕاییش کەس نەیدەویستن. بازاڕ ئەوەندە چۆڵ بوو دوکاندارەکان خۆیان بە کەلا بەردێنە دەخافلاند. بێ گومان تووتن نەبا، کە نەمر و نەژی، گوزەرانێکی بۆ خەلقەکە پەیدا دەکرد کۆیێ ئەوە نەمابوو خەلق بژیێنێ. نازانم دواڕۆژ سەر بە چ دەگەینێ، بەلام ئەوەی تا ئێستا (١٩٧٢) لەبەرچاوە کۆیەی سەدان سالی پێش ئیمڕۆ بەنیسبەت ئەو رۆژگارانە قیاسێك هەڵناگرێ لەگەڵ کۆیەی ئێستادا.

ئینجا با سەروژوور بینەوە بۆ تەواوکردنی گەشتەکەمان لە ریچکەی ئەو باسەی گوتم دوای کەمێکی دیکە لێی دەدوێم، با بزانین کۆیەی بەر لە کزبوونەوەی گەشەی ئابووری و دەرامەدی، لە مێژووی کۆنەوە چ رۆڵێکی بووە لە مەیدانەکانی کۆمەلایەتی و ژیاری و رۆشنبیریدا. گوتمان لە رۆژهەلاتی هەولێر و کەرکووکەوە تا رۆژئاوای سابلاغ و سنە تاکە شارێکی کورد هەبووبێ کۆیێ بووە بەر لە دروستکردنی شاری سلێمانی بۆ ماوەیێکی چەند سەد سالی.

لەو چەند چەرخەی فەرمانڕەوایی عوسمانی لە کوردستانی عیراقدا تورکەکان بۆ مەبەسی خۆ چەسپاندن، وەیا هەر مەبەسێك بێ، لە دوو شاری هەولێر و کەرکووکدا سەقافەتی تورکییان بلاو کردەوە و زمانی خۆیان خستە کووچە و بازاڕەکانەوە. ئەم کارەیان کە لەم دوو شارەدا خستە کایەوە لە هەر جێگەیێکی دیکەش با هەمان تەئسیری خۆی دەکرد، وەنییە رێکەوت کە یەخەگیری وان بوو چ عەیبێك بێنێتە سەر گیانی کوردایەتییان. ئەوەی راستی بێ دانیشتوەکانیان بۆ پاراستنی کوردایەتیی خۆیان زیاد لە شاری دیکە دووچاری ناڕاحەتی دەبوون وەك ئەوەی مەلە لە دژی خوڕی ئاو بکا.

لێرەدا رووداوێکی مێژوو دەگێڕینەوە بۆ روونکردنەوەی هەڵکەوتی شاری کۆیێ کە مەڵبەندی حاجی قادره لە رووی راگەیاندنی رۆحی کوردایەتییەوە. لەو واقیعەدا کە عوسمانی چنگالی خۆی گیر کردبوو لە هەناوی کەرکووك و هەولێر، مایەوە کۆیێ کە پرشەنگێکی بەهێزی کوردایەتی بداتەوە بۆ ناو دانیشتوانی عەشرەت و دێ و ئاواییەکانی کوردستان لەو مەساحە پانەی تازە باسمان کرد. ئەو تفاعل و تێك چڕژان و تێکەڵبوونی کۆیێ هەیبوو لەگەڵ لادێ و عەشرەت و کۆچەری کورد بەهۆی یەك زمانی و لە یەکدی نزیك بوونەوەی عادەت و نەریت فەرقێکی ئەوتۆی نەهێشتبوو لە میانی رواڵەتی کۆیی و دەشتەکی. کۆیێ شارێکی کرایەوە بوو بۆ دانیشتووی دەشت،

خەلقەکەشی ئاشناتر بوون بە ژیانی دەشت و دەر، واتە هاتوچۆی دووسەر لە شارەوە بۆ دەشت و بەپێچەوانەش نزیکی و شناسی و تێکەڵییەکی بێ سنووری بەرهەم دێنا لەمیانی هەر دوولا بۆ راهاتن بە ژیانی یەکتر وای کردبوو ژنە کۆیی وەك لادێ بە رووی کرایەوە لە ماڵەوە بچێتە دەرێ. دەتدیت لە کەرکووك و هەولێر بەهۆی سەقا ئاو دەگەیشتە ماڵەکان، کەچی ژنە کۆیێ جەڕە و گۆزەی لەسەر شان دادەنا و هەڵدەکشا بۆ سەرووی شار و ئاوی خواردنەوەی بۆ ماڵی خۆی دێنا، یاخود جلی شۆراوی دەبرد بۆ حەوزی مزگەوتان و گوێی رووباران (بسمیل)ی دەکردن، چ پاسەوانیشی لەگەڵ خۆیدا نەدەبرد. لەوەش زیاتر، ئافرەتی کۆیی لە هەڵپەڕکێی (رەش بەڵەك)دا لەدەستی پیاو شاییی دەکرد. کە حاڵی ئافرەت وابێ پێویست نییە باسی حاڵی پیاو بکەم چونکە منیش باسی نەکەم لەخۆوە بۆ سرنجدەر دەردەکەوێ جیاوازییەکی کەم نەبێ نەبووە لە میانی پیاوی کۆیێ و دێیەکانی وڵاتی کۆیێ، ئەوەندە بەسە بڵێم تووتنەوانی خەلقی کۆیێ کەسبی تووتنیان فێری دانیشتوانی دێیەکانی وڵاتی کۆیە و رانیە کرد.

ئەم یەك زمانی و یەك عادەتییە کارێکی زۆری کوردەواریی کردووەتە سەر کۆیێ تاوی کۆیەیشی گێڕاوەتەوە بۆ سەر کوردەواری. زۆربوونی مزگەوت و بنگەی خوێندن و دین لە کۆیێ، سەرەڕای گەورەییی شارەکە، بەرهەمی جازیبەی یەك زمانییە کە لە دوور و نزیکەوە فەقێی کوردی بۆ خۆی راکێشاوە و بێ ئەوە حکوومەتی عوسمانی پوولێك خەرج بکا خەلقەکە سەدان فەقێ و مەلایان بەخێو کردوون و رێزیان لێ گرتوون. فەقێیەکی سنەیی یا ئاکرەیی یا جەزیری کە بوە بە باڵیوزی وڵاتەکەی خۆی لە مەڵبەندی کۆیێ، دوای خوێندن و ئیجازە وەرگرتنی سەر لەنوێ بووەتەوە باڵیۆزی کۆیێ کە گەڕاوەتەوە بۆ شارەکەی خۆی.

ئەم تێکەڵییەی ژیانی شارستانی و عەشرەتی وای کردووە خەلقی کۆیێ دوو چەشنە جلك لەبەر بکا، وەك ئەهلی هەموو شارێك کە تێکەڵی ئەوتۆییی تێدا هەبێ، هەم عەشرەتی هەم شارستانی. لەلایێکەوە جبە و عەمامە و مێزەر و کەشیدە و کەوا و سەڵتە و چاکەت و هەمیان، لەلایێکەوە رانك و چۆغەڵ و پەستەك و شەلوار و مرادخانی و شەدە و پشتێن وەك گوڵ و گیای بەهاران تێکەڵ بە یەکدی دەبوون و تا ئێستاکەش. لەناو ئەو تێکەڵییەی جل و بەرگەدا دوو راستی پڕ بە واتای تایبەتی کۆمەڵایەتی و قەومی دێنە بەر چاوێکی وردبین.

راستیی یەکەم ئەوەیە جل و بەرگی چینی ناوەنجی و بەرەژێرتر لەسەر دەستووری

عەشرەتی بووە. بەپێی بوونی پێوەندی لەگەڵ دەشت و دەر و رەنجدان جل و بەرگیش خۆی رێك خستووە لەگەڵ پێداویستیی ژیانی دەشت و ئەركی رەنج. ئەمە لانی كۆمەڵایەتیی سەر بە ئابوورییەوە كە تریسكەی خۆی لەچاو دەچەقێنێ و سەری رێ بە هۆش و سرنجی مرۆڤ دەگرێ.

راستیی دووەم ئەوەیە خەڵقی كۆیێ نە دەوڵەمەندی نە فەقیر و هەژاری جلكی توركانە و حكومەتیان لەبەر نەكردووە. با بڵێین هەژارەكە وەزعی ئەوتۆی نەبووە جلكی ئەورووپی لەبەر بكا، خۆ دەوڵەمەندەكە ئەو وەزعەی هەبوو! سەرەڕای بوونی ئەو وەزع و ئیمكانەی بەرژەوەندی لێی داوا دەكرد لاسایی داگیركەر بكاتەوە كەچی نەیكرد. كەواتە لەمیانی دو جازییەی ئەم پەڕ ئەو پەڕی بەرژەوەندی سەر بە داگیركەر، لەلایێكەوە و جوولەی دڵ و هەناو بۆ قەوم و خوێش، لەلایێكی دیكەوە، ئەو خەڵقەی سەردەمی عوسمانی بێ مامۆستا و رابەر.. لەخۆوە.. بەپاڵەپەستۆ و هاندانی هەستی فیتری خشكەیان بۆ كوردایەتی بووە. ئەمەش لانی راگەیاندنی قەومی لە جل و پۆشاكی كۆچ كردووانمان. لەم مەیدانەدا گەنجی ئیمڕۆی كورد دەبێ كڕنوو ببا بۆ گیانی باپیرانی نەك شەرمی لێیان بێتەوە.

ئەنجامێكی یەكجار گرنگی بە یەك گەیشتنەوەی شارستانەتی و عەشرەتی لە كۆیێ بۆ ماوەی سەدان ساڵ وەزعێكی زێدە تایبەتی ولاتی كۆیەیە ئەگەر سێ عامیلی (یەك زمانی) و گەورەیی و كۆنیی شارەكە نەبا هەرگیز نەدەشیا ئەو وەزعە پێك بێ، لە شاری كۆیەوە تاوێكی زۆر بەتین و كاریگەر چووەتە سەر باری (دەرەبەگی و زەویداری) لە هەرێمی نزیكە دەستی خۆی. بەردەوامبوونی پێوەندیی زۆر بەهێز و هەمیشەیی لە میانی كۆیە و ولاتی كۆیەدا بەدرێژاییی ماوەیێ، سەرەتاكەی دیار نەبێ كارێكی كردووە كەم شار توانیوەتی بیكا لە كوردستاندا. ئەم تین و تاوی ژیاری (حضاری) و ئابووری كە لە كۆیەڕا پژاوە بەناو دەشت و دەردا شیرازە و رایەڵی گیانی قەبیلەیی و هۆزپەرستیی لەبەریەك هەڵوەشاندووە و لەحیمی جۆش خواردنی بەیەكەوە ژیانی تەسك و ترووسكی پلەی سەرەتاییی كشتوكاڵی تواندووەتەوە، فەللاحی گوندەكانی ولاتی كۆیێ لە ئەنجامی تەئسیری ژیاری شارەكە بەرەو (مستوى)ی بیركردنەوەی شارستانانە سەركەوتوون. ئەم كارە گەیشتووەتە رادەیێك كە دەبینی لە ئەغلەب گوندەكانی ولاتی كۆیێ دەمێكە گیانی قەبیلەیی لەناو چووە، تەنانەت فەللاحەكانی ئەو گوندانە هێندە چاو كرایەوە بوون سەرەك عەشیرەت و ئاغایان لەناو خۆیاندا

بەخێو نەکردووە. لە وڵاتی کۆیێ پێوەندیی عەشیرەتی بە جارێ پچڕاوە، تا دەتوانم بڵێم کەم کەس هەیە ناوی کۆنی تیرە و هۆزەکانی بزانێ. زاهیرەی نەبوونی (قەبیلە – عەشرەت) لە دەوری کۆیێ زاهیرەیێکی ڕێکەوت نییە، بەڵکو گوێزانەوەیێکی گۆڕانی کۆمەڵایەتییە لە پلەیێکەوە بۆ پلەیێکی سەرووتر کە بەهۆی پێوەندیی سەقافی و ئابووریی میانی کۆیە و گوندەکانی پێك هاتووە. بەپێی زاراوەی سیاسی تازە دەبێ بڵێین چالاکیی بۆرجوازیی کۆیێ بە هەر دوو لانی مادی و عەقلییەوە لە نێوان خەڵقی گوندەکانی نێزیك کۆیێ بۆ ماوەیێکی یەکجار دوور و درێژ چاوی فەللاحەکانی کردووەتەوە و هۆشێکی سەربەخۆییی پێ داون و بە تدریج لە ئاغا و سەرەك عەشیرەتی بێ نیاز کردوون. لەبەرچاوی فەللاحێکی مەیلەو شارستانی و خاوەن پێوەندیی جۆرجۆی ئابووری و کۆمەڵایەتی و فکری لەگەڵ شاردا، سەرۆك و ئاغا و برا گەورە لە عەرشی مەیلەو مقدسی پێشەوایی و پارێزگاری و نیمچە غەیبی دێتە خوارەوە و دەبێتە خاوەن بەشێکی نابەجێ لە بەرهەمی کشتوکاڵەکە و مەڕ و ماڵەکەی. بەڵێ بێ گومان هاتنە خواری سەرەك عەشرەت لەو عەرشە پیرۆزەی دەسکەوتێکی ژیاری (حضاری) و پێشکەوتنی فکری و ئابووریی فەللاحە کەوا لە ڕێی ڕەگ و دەماری پێوەندیی زۆر بەهێز لەگەڵ شارستانێکی گەورە و چالاکدا بۆی دێ وەك هێزی کارەبا لە مەکینەوە بەهۆی تەل بگا بە پەنا و پەسیوی تاریك و لاتەریك. چالاکی و ژیاری شار نەبێ فەللاح دڵ و مێشکی روون نابێتەوە بۆ تێگەیشتنی سوودی قۆناغێکی لە خۆی هەورازتر، لە فەرزی ڕووناکیش بێتەوە یەکجار بە ئەرك و درەنگ دەبێ. ڕاستیی ئەو تیۆرییەی کە دەڵێ بۆرجوازیی شار دۆستی فەللاحە لە دژی زەویدار و ئاغا، لە وەزعی فەللاحی وڵاتی کۆیێ زۆر چاك دەفامرێتەوە.

دەبێ ئەوە بزانین و باوەڕی پێ بێنین کەوا لە ژیانی سەرەتایی و دوورە شارستانی عەشرەتیدا مرۆڤی عەشرەت لەبەر هۆی یەکجار بەهێز و هەمە چەشنە، وەك هەستی خزمایەتی و بەرژەوەندی تەسکی ناوخۆیی و پێویستیی پارێزگاریی مشترك و بەیەکەوە رابواردنی دائیمی لەگەڵ خەڵقی عەشرەتەکەی و کەم پێوەندی لەگەڵ عەشرەتانی دیکە و تەسکیی نیگا و نۆڕین و دەیان هۆی وەك ئەمانە کە دەتوانیت بۆ خۆت بیاندۆزییەوە، ئا ئەم مرۆڤەی عەشرەتییە وا دەلکێ بە عەشرەتەکەیەوە هەر دەڵێی بەردێکی ناو دیوارە بزووتنی بۆ نییە مەگەر دیوارەکە برمێ. تێکڕای عەشرەتەکەش سەرۆکیان بەلاوە دەبێتە ڕەمزی شانازی و خۆ پێ هەڵدانەوە و هۆی سەلامەتی و

پاراستنی. لەو ژیانە سەرەتاییەدا جارێ خەباتی چینایەتی تارماییشی لەناو عەشرەتدا نادیترێ. لە پلەی قەبیلەیی بەر لە نیشتەجێبوون، مرۆڤی قەبیلە نەك خەباتی چینایەتی ناکا و بەس، دەتوانم بلێم جارێ لای ئەو (مفهوم)ی چین پەیدا نەبووە تاکو خەباتی بۆ بکا، بەسە بۆ سەلماندنی ئەم راستییە کە مرۆڤی کۆچەری بیر ناکاتەوە لەوە ببێ بە خاوەن زەوی چونکە جارێ بیری نەکردووەتەوە لە کشتوکاڵ تا خولیای زەوی مێشکی پڕ بکا. تێکڕای کۆچەری قەبیلە وەك یەك خێزان لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر دەگوێزنەوە بەدوا دەم و کاوێژی ئاژەڵەکانیاندا. خانووەکەشی بریتییە لە رەشماڵێك کە ئەویش وەك خۆی بە زەوییەوە نالکێ. لەو پلەیەدا (پەلەی ژیان)یش کە یاسایێکی کۆمەلایەتیی فراوانتر و رەگ داکوتاوتر و کۆنتر و بەهێزتر لە خەباتی چینایەتی وەیا قەومی، بگرە ئاینیش، ئا ئەو پەلەی ژیانەش بەجۆرێکی گشتی و تێکڕایی عەشرەتەکە دەیکا بۆ پەیداکردنی پاوان و بەرگریی دوشمن و زاڵبوون بەسەر تەنگ و چەڵەمەی گوێزانەوە و هاتوچۆدا. ئەو ستەم و دەستدرێژییە کە پەلەی ژیانی فەردی بە فەللاحێکی دەکا لە دژی فەللاحێکی هاوڕێ و دراوسێی خۆی هەرگیز مرۆڤێکی کۆچەری لە دژی هاوڕێیەکی نایکا، چونکە گەلێك بەرژەوەندی گشتیی سەر بە هەموو عەشرەتەکە لە یەکدییان نێزیك دەکاتەوە و چەندین مەترسیی دەرەکیی (خارجی) دەیانکاتە برا و برادەر. لە فەرزی دەسەلاتدارێك بشیەوێ غەدر لە یەکێکی بێ دەسەلاتی عەشرەتەکە بکا سەرەك عەشرەت دەرحاڵ لێی بەدەنگ دێ و (جەریمە)ی دەکا، چونکە، وەك گوتم، سەرپاکی عەشرەتەکە بۆ خۆیان و بۆ سەرۆکایەتی یەك خێزانی گەورە پێك دێنن.

هۆی ژیان لەنێو کۆچەر ئاژەڵە، دەسرۆییوێکی کۆچەر مەگەر دزی بکا لە بێ دەسەلاتەکە، کە کارێکی زۆر زەحمەتە و ئیمکانی شاردنەوەی نییە و دەبێتە هۆی ریسوابوونی دزەکە، دەنا مەڕ و ئاژەڵی هەردوویان لە یەك مێگەل و گاراندان و بێ جیاوازی دەلەوڕێن، شوان ناتوانێ مەڕی پیاوی بێ دەسەلات هەلاوێرێ و لە پاوانی دوور خاتەوە تاکوو هی دەسەلاتدار باشتر بلەوەڕێ. من بۆ مەبەسی روونکردنەوە ئەو احتماڵە باس دەکەم دەنا لەنێو کۆچەر نە فەقیر و نە دەوڵەمەند و نە شوان بیر لە شتی وەها ناکاتەوە. لە لانی مەڕدارییەوە فەللاحیش رێی نییە دەسدرێژی بکا بۆ یەکێکی دیکە مەگەر بە دزین، (دزینیش کارێکی دەگمەن نییە لەنێو فەللاحاندا) چونکە مەڕ و ئاژەڵی فەللاحیش وەك هی کۆچەران لە یەك مێگەل و راندا بەخێو دەکرێن. بەلام

فەللاح لەو مەیدانانەی گوزەران کە مەسڵەحەتی یەکێکیان تێیدا بە هی یەکێکی دیکەوە نەبەستراوەتەوە وەك کێڵگە و نۆرەئاو و سەپان و ڕێنجبەر گرتن و بەدزیەوە مەڕ لە دەغڵ بەردان.. هتد کەمتر دەست دەپارێزێ لە زیان گەیاندن بە دراوسێکەی. ئەغڵەب فەللاحێك کە لە کەلێنێکەوە بۆی هەڵکەوت قەپێك دەگرێ لە هاوڕێیەکەی، لەوەدا چ گوێی خۆی ناداتە ئەو تیۆریانە کە لەجیاتی فەللاح (ادعا)ی ئەوە دەکەن بەرژوەندی چینایەتی فەللاحان دەکا بە برادەر. ئەمەیە فەرمانی (پەلەی ژیان) کە لەتەك ئەودا خەباتی (چینایەتی وەیا قەومی) سەدان سەدان ساڵ خەوی وەك مەرگی لێ دەکەوێ ئەگەر دەمە چەقۆێکی لاوەکی (جانبی) بە خەبەری نەهێنێ، تا بە تەوژم و تاقەتی میکانیکی خۆی هۆشیار دەبێتەوە و چاو هەڵدێنێ و دەجوولێ فەلسەفە و (نظریە) تاقەتیان دەچێ و خەویان لێ دەکەوێ.

با بێنمەوە یادی فەرامۆش کردووان، لەو ناوچانە کەوا گیانی عەشرەتیی تێدا بەهێز بوو کاتێك (تسویە) جاڕدرا فەللاح بیری لەوە نەکردەوە داوای زەوی بکا، هێشتا دەمە چەقۆی لاوەکی نەیئێشاندبوو تا بەخەبەر بێ، بۆیێ هەرچی زەوی هەیە بە ناوی ئاغا و خاوەن ملکی زلەوە نووسرا. دوای تەواوبوونی (تسویة) بەهۆی هاندانی گەنجی تازە پێگەیشتوو، کە هەندێکیان بەچکە ئاغاش بوون، فەللاح لە ئاغا هەڵگەڕایەوە. هۆی بێ دەنگ بوونی فەللاح لە کاتی (تسویة)دا لە ترسی میری نەبوو بەڵکو لەبەر نەبوونی هەست و راپەڕین بوو، چونکە وەك دیتمان دوای پەرەسەندنی ئەو هەستە لە ڕێی تبلیغاتی گەنجەکانەوە نە ترسی میری و نە بڕیاری (تسویە) و نە تاپۆی رەش فەللاحی نەوەستاند لە جوولانەوەی چینایەتی و بەگژداچوونی ئاغا و خاوەن زەوی. لەو کاتانەدا کە فەللاحی ناوچەی عەشرەتی ئەرزی بۆ ئاغاکەی (تسویە) دەکرد و شایەدیی ملکایەتیی بۆ دەدا، دێیەکانی ولاتی کۆیێ زوربەیان هی فەللاح بوون و لە زۆر کۆنەوە دەخلێکی ئاغایان بەسەرەوە نەمابوو.

زاهیرەی بوونی گوندی بچووکی وەك (گۆڕ قەرەج) و مانەوەی بۆ خوردە مالیکی وەك حاجی قادر و باب و باپیری، ڕێکەوتێکی کوێرانە نییە، بەرهەمی ئەو گۆڕانە و پێشکەوتنە ژیارییەی (حضاری) دوور و درێژی کۆیەیە کە باری کۆمەڵایەتی و فکریی ولاتی کۆیەی پلەیێکی تەواو سەرخستبوو لە چاو زوربەی ناوچەکانی کوردستانیی ژێرووددا. خۆڕایی و ڕێکەوت نییە ئاغا و خاوەن زەویی ولاتی کۆیێ لە شاری کۆیەدا ژیاون نەك لە دێیەکان. فەللاح کە هەستی سەربەخۆی جوولا بە خۆشی لەگەڵ ئاغادا

هەڵناکا، ژیانی ئاغاش لەناو کۆمەڵە فەللاحێکی ئاغا نەویستوودا چ تامی تێدا نامێنێ. وردە وردە لەگەڵ پەیدابوونی نارێکی و بەیەکەوە هەڵنەکردنی فەللاح و ئاغا بە ناچاری ئاغا دەگوێزێتەوە بۆ شار و لەوێوە دەتوانێ ئاسانتر سەرپەرشتیی مڵکەکانی بکا چونکە کەمتر شەڕە دندووکە لەبەینیان پەیدا دەبێ و هەرچی بێگاریشە لە کۆڵ فەللاح دەبێتەوە، کە لە کۆڵیشی بووەوە نابێتە هۆیەکی تازە و تایبەتی بۆ زێدە رق لێبوونەوە.

ڕەنگە بگوترێ لە حاڵی وادا کە ئاغا و فەللاح کەوتنە بەربەرەکانیی یەکدی، حکومەت بەپێی بەرژەوەندی مشترکی چینایەتی پشتگیریی ئاغا دەکا و سەری فەللاحی بۆ نەرم دەکا. لە فەرزی ڕواڵەتی ئەو نەزەرییەیە بێ دەمەتەقەش قبول بکەین و بڵێین هەمیشە حکوومەت خزمەتکاری (چین) بووە خۆ حکوومەتی کۆیەی دەوری عوسمانی هی کوردان نەبووە تا ئاغا و مەلالاکی کورد حیساب کەین بە خاوەن حکوومەت و چاوەنۆڕی یارمەتی لەو حکوومەتە بکەین بۆ ئاغا لە دژی فەللاح. داگیرکەری بێگانە، بەتایبەتی هی ڕۆژهەڵات کە دوا کەوتووتر بووە لە هی ڕۆژئاوا، خەریکی چەوساندنەوە و ڕاو و ڕووت بووە، ڕەنگە پارووی چەورتری لە ئاغا قەپاندبێ نەك فەللاح.

ئەم ڕاستییانە بۆت ڕوون دەکەنەوە کە حاجی قادر ڕەگی دەگەڕێتەوە بۆ بنجێکی فەللاحی ئازاد و خاوەن زەوی و گوزەرانی سەربەخۆ و ڕەسیو لە زوڵم و زۆری چینێکی سەرووی خۆی. بێشکەی منداڵیی حاجی هەرچەند هەژاریش بووبێ بێشکەیێکی سەربڵند بووە، داغی نۆکەری و ژێردەستی لەسەر گۆنەی نەبووە. ئەگەر دەرفەت هەبا ئەوەندە خەریك بین هەموو فڕکەیێکی ڕەگی سەرکەشی حاجی بگەڕێنینەوە بۆ بزوێنەرێکی مادی کە پاڵپشتی بکا لە سروشتە نەسەلمێنەکەی و پێ داگرین لەسەر دۆزینەوەی شوێن قامکی (بصمە) هۆی گوزەران لە دەروون و (ذات)ی حاجی، مومکین بوو سێ زەوییەکەی (زولفەقار و قەرەقاجین و هاوینەهەوار) بکەین بەو مەمکەی هەوەڵ دڵۆپی بە خۆ نازینی تکاندووەتە ناو هەناوی حاجی قادرەوە. بەپێی گەز و گرێی سەردەمی حاجی، پێش ئەو و ئێستاکە و تا دوارۆژێکی نادیاریش، وەدەستهێنانی گوزەران لە سەرچاوەی ئازاد و بێ زۆر و زەنگی ئەم و ئەو و ترسی نان بڕان، فرچکی سەربەخۆیی و ڕێز لە خۆ گرتنی بە مرۆڤ دەگرت و هەستی بچووکایەتی و دەست بەسەریی لە دەروونی دەڕەواندەوە. فەللاحێك خۆی بە خاوەن زەوی بزانێ و

بە ئارەزووی خۆی بکێڵێ و نەکێڵێ و ئاژەڵەکانی بێ ترس لێرە و لەوێ بلەوەڕێنێ و چاو سوورکەرەوەی نەبێ، هەڵبەت فەللاحێکی لە خۆ ڕازی و سەرکەش دەبێ لەچاو یەکێکی دیکەی (کرێگرتە) کە ناچار بێ بۆ خاتری زەوییەکەی لەبەر دەستیدا بمێنتەوە خاوەنەکەی بلاوێنتەوە و مێچکە مێچکەی لەبەر بکا و سوخرە و بێگاری لێ بسەلمێنێ. باوەڕ دەکەم لە ڕۆژانی ئێستاکەشماندا، لە وڵاتی وەك عیراق و کوردستان و زوربەی ئەو وڵاتانە کە شیرازەی کۆمەڵایەتی تێیدا فەلاحەت و زەراعەتە، هێوێنی شەخسییەتی فەللاح زەویەکەیتی. کە زەویی لێ سەندرایەوە و ملکایەتیەکەی نەما، بە هەر ناوێك بێ، ناوەڕۆکی مرۆڤایەتی و ئیرادەی لە دەست دەچێ و دەبێتە هی ئەو لایەنە کە زەویەکەی لێ ساندووە. فەللاح کە خۆی خاوەن زەوی نەبوو دەبێتە عەبدی زەوی. کە بڵێین جاران خاوەن زەوی فەللاحی دەکرد بە عەبد لە ڕێی دەست ڕاگەیشتنی بەسەر چاوگی مەعیشەتی فەللاحەکە، ئێستاش کە نەقابە یاخود هەر ڕێکخراوێکی تر خۆ لە فەللاح بکا بە چاوسوورکەرەوە و بتوانێ ئەرزی لێ مەنع کا یاخود لێی بسێنێتەوە و بیدا بە یەکێکی تر، دیسانەوە فەللاحەکە هەمان عەبدی لەمەوپێش دەمێنێتەوە کە هەبوو. (ئاغا گۆڕێ) فەللاح ناگۆڕێ، فەللاحی بێ ئەرز مرۆڤێکی دیلی بێ ئیرادەیە.

من کە وا بە پەلە لەو مەوزووعە گرنگە بە بازدان دەڕۆم و پەنجە بۆ ئێرە و ئەوێ درێژ دەکەم و لێی تێ دەپەڕم بۆیەیە چونکە مەبەسم نییە توێژینەوەی نەزەری و مێژوویی سەربەخۆ و قووڵ لە کۆمەڵایەتیی کورد و کوردستان بکەم. هەر هێندە دەتۆژمەوە بایی ئەوە بکا لەبەر تیشکی بەراوردکردنی جێگە لەگەڵ جێگە و بە یەکدی گرتنی پلە لەگەڵ پلە و پایەی شاری کۆیە و (حجم)ی کارکردنی لە ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری و ڕۆشنبیری و کوردەواری خۆ بەدەر بخا لەبەرچاوی خوێندەوارێکی تازە پێگەیشتووی کورد. روونکردنەوەی ئەم لایەنە ڕاستەوخۆ یارمەتیی ئەوەشمان دەدا بزانین بۆچی ئیمکانی ئەوە هەبوو یەکێکی وەك حاجی قادر لەو خاکە هەڵکەوێ. حاڵیبوون لە واقیعی ژیاری و ڕۆشنبیریی کۆیێ.. ناسینی کۆیێ و تێگەیشتنی دەوری لە گۆڕینی کۆمەڵایەتی و ئابووریی کورد بە درێژاییی مێژوێکی سەرەتا نادیار.. سەرکەوتنی تێکرای دانیشتوانی ناوچەی کۆیێ بۆ پلەیێکی بەرەوژوورتر لەپێپلکەی تطوردا، لایەنی (لە عادەت بەدەر بوون)ی دەرکەوتنی حاجی قادر و مەلای گەورە لە کۆیێ دەکاتە شتێکی مفهوم. کە کۆیێ ناسرا مەعلوم دەکرێ ڕێکەوت نییە بەدوا حاجی قادردا، کە ئەم نووسینە دەیەوێ لە گوێرەی ئیمکان تێی بگا، مەلای گەورە بێ و

باوجودی مەلایەتی لە پێش هەموو کوردێك کچی خۆی بنێرێ بو مەکتەبی کوڕان.. تاکە کوردێك بێ شیوەن بکا بۆ بارزانی ۱۹۳۲.. تاکە کوردێك بێ بۆ مافی کورد لە نەوت بەگژ میریدا بێ لە ۱۹۳۰.. تاکە کوردێك بێ پرۆتستۆی خۆی دەربڕێ لە تۆمارکردنی ئەرزی کورد بە ناوی وەزارەتی داراییی عێراقەوە:

(قطع النظر)یش لە مەعدەن و کان
ئەو ئاو و بەراوی مڵکی کوردان

کردیانە ئەرازیی ئەمیری
وەی خاك بە سەرت ئەتۆش ئەسیری

ئەوسا چ بەیاننامەی (۱۱)ی ئازار و پرۆژەی ئۆتۆنۆمی نەبوو مافی کورد بپارێزێ لە دەستدرێژیی رێژیمی پاشایی بەرامبەر مافەکانی مادی و مەعنەویی گەلی کورد، دەبوا دەنگێك بەرز بێتەوە لەو گوزارشاتەی دەخلێکی بەسەر وجوودی کوردەوە هەبوو. ئەم دەنگەش هی مەلای گەورە بوو.

ئەوەش بزانە دەرخستنی رۆڵی کۆیێ لە پێگەیاندنی ئەم بلیمەتانە بایی سەری موویێك لە پایەیان دانالەنگێنێ، چونکە ئەم راستییە هەر دەمێنێ کە هەستیاری و سۆز و هەڵکەوتوویی بێ مانەند وای کردووە تەنها ئەمان بتوانن هێوێنی ئەم سەقافەتەی کۆیێ تێکەڵ بە دەروونی خۆیان بکەن و وەك بورکان لە رۆژگاری کوردەواریدا بیتەقێننەوە. حیسابێکیش بۆ ئەوە بکە هیچ کامێکیان بۆ ئومێدی شەخسی، چەندیش کەم بێ، خەباتیان نەکردوە، بەپێچەوانە، کوردایەتی ئیفلاسی بە هەردوویان کردووە. لە هەوەڵ هەنگاوی تەقەللایانەوە بێ نیازیی خۆیان دەربڕیوە و هەرچی تەمای خۆشی بێ لە دڵی دەرهاوێشتووە. هەردوویان لە ناخی دڵ و دەروونی کۆیێ، کە میراتێکی هەزار ساڵە یا زیاتری رەوتی بەرەو پێشەوەی ژیاری و رۆشنبیریی کورد بووە هەڵقوڵیون، لە غەیبەوە نەهاتوون، بۆ کۆڕی کۆششتی بێ فڕوفێڵ و گرێ و گاڵ کە لە رەسەنی و قووڵاییی ئەو سەقافەتە بوەشێتەوە. ئەگەر کۆیێ جێی نەخوێندەواری با زیاتر لە هەموو کوردستان، هیچ تفسیرێکی مادی ناتوانێ تێمان بگەینێ بۆ دەبێ حاجی قادری (کۆیی) دەیان ساڵ پێش هەموو کوردێك بکەوێتەوە لە مەیدانی بیری روون و فەلسەفەی کوردایەتی؟ بۆ دەبێ ئەو تەك و تەنها لەناو ۱۰ ملیۆن کوردی ئەوسا بیر بکاتەوە لە باری کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی و

ڕۆشنبیریی ئەوتۆ بە زیهنی غەیری ئەودا نەهاتبێ؟ چۆن وابوو زێدە لە هەموو کوردێك بەر لە ١٠٠ساڵ زیاتر پرۆگرامی خەباتی میللی بکا بە ئاینی خۆی و بیکاتەوە بە دەرس بۆ میللەتەکەی؟ ئەگەر کۆیێ مەفتەنی ئەو جەهالەتە بێ کە گوتارەکەی (هاوکاری) دەیکا بە بەرگ و لەبەر کۆیەی دەکا دەبا ڕۆشنبیرێکی ڕۆژانی ئێستاکە تێمان بگەینێ چۆن وا ڕێك کەوت مەلای گەورە تاکە مرۆڤێك بێ لەناو کورد و غەیری کورد بەو هەموو جورئەتەوە هێرش بباتە سەر چاوگەکانی (جبر)و شێك بڵێ هەر ئەو گوتبێتی ، ئیمڕۆش گەنجێکی (علمانی) نەوێرێ بیڵێ؟

خۆزی ئیمامی ڕازی لەم عەسرە زیندوو بایە
تا لە سونعی بەشەری تەیارەی بدیبایە

ئەوجا ئیمانی دێنا بە قودرەتی بەشەری
قەت ئینکاری نەدەکرد بە تەقلیدی ئەشعەری

چونکی سەلبی تەئسیریان لە قودرەتی عەبدی کرد
ئوممەتی وا بە قودرەت پاکی بە زیندوویی مرد

(رواه الدارقطني، حدثنا الترمذي)
هەمووی لەکیس ئێمە دا لە پاپۆر تاکو دەرزی

ئیمامی (ماتریدی)ش یەعنی (علم الهدی)
چەندی لە قودرەتی هات ڕێگەی لە ئێمە تێك دا

دە تێمان بگەینن بەناو کام دەربوونە و کووچە تاریکەکانی جەهلدا فکری بۆ ئەوە ڕۆیی بڵێ:

عیلمی تەبیعەت عیلمی خودایە
(قال) و (قَوَلَ) گشتی هەبایە

عیلمی کیمیات گەر نەخوێندووە
بە خوا نازانی خوا چی کردووە؟

ئەمەی دەگوت لەکاتێکدا بەلای زوربەی خەلقەوە دەم لێدان لە (طبیعة) بە کفر و (الحاد) حیساب دەکرا لەو ڕووەوە کە گۆیا شریك پەیدا دەکا بۆ خوا. لە لایەن سوودی شەخسییەوە قسەکان بەر لە هەموو عالەم دژی خۆی بوو چونکە خۆی مەلا بوو،

شۆرەت و شەخسییەتی لەگەڵ مەلایەتی تێکەڵ بوو.

بۆ دەبێ یەکەم دەنگی دلێر لە کوردستاندا پشتگیری بکا لە ئافرەت دەنگی مەلای گەورە بێ لە کۆیێ؟

ژن مـامـۆسـتـای فـیـتـریـیـە (تشکل)ت لـەویـیـە
مادی یا (معنوی)یە (رشد)ە یا لە ڕێ لادان

تەربییە لەلای داکە داك چا بی ئەولاد چاکە
باب لە ئەسڵا بێ باکە فەرقێکی ناکا چەندان

کە دایکی چاکی نەبی سێ سەد حەدیسی (نبی)
چلۆن تەئسیری دەبی وەك پف لە پەتك و سەندان

ئەم بەستنەوەی پەروەردەبوونی منداڵ بە کۆش و باوەشی دایکیەوە و دۆزینەوەی پێوەندیی مادی لەمیانی (رەوشت)ی منداڵ و (بێشکە)ی منداڵ چۆن سەری دەرهێنا لە سەرچاوەی (جەهالە)تی کۆیێ؟ گوێت لێیە دەڵێ (سێ سەد حەدیسی نبی) بێ دایکی چاك تەئسیری نابێ؟ ئەم بیر و باوەڕە ئازادە چۆن ئیمکانی بوو چل ساڵ زیاتر لەمەوبەر لە شەوەزنگی کۆیێ بگەشێتەوە؟ سرنج بدە تێ دەگەی لەم هەڵبەستەدا داوا دەکا پەروەردەکردنی منداڵ لە دایکەوە رانەگوێزرێ بۆ باوك کە لە یەکدی جودا دەبنەوە، دەیەوێ لەنوێ بیر بکرێتەوە لە سوودی منداڵ ئاخۆ باوك یا دایك بۆی بە پەرۆشترە لە ساواییدا؟ دەڵێ تەربیە لەلای داکە – باب لە ئەسڵا بێ باکە.

رەوا نابینم باسی مەلای گەورە بە جۆرێکی (جانبی) بێنمە ناو نووسینمەوە چونکە ئەو خۆی لێی دەوەشێتەوە ببێتە سەرچاوەی دیراسەیێکی قووڵ کە لە فەلسەفە و خەبات و رەوشت و بیری ئازادی ئەو مرۆڤە بدوێ. حورمەتی حاجی قادر ئیزنی بۆ وەرگرتم لە گیانی مەلای گەورە کە لێرەدا بە موناسەبەی جێگە سوود لە یادی وەرگرم هەرچەند یادکردنەوەشی بە جۆرێکی سەربەخۆش نەبێ. با لە حاجی و مەلای گەورە واوەتر بێین بۆ ساڵەکانی ٤٠ –٥٠ و چاوێك هەڵبێنین لە خەباتی سیاسیی کوردەواری، دەبینین بەشێکی زۆر لە ئەندامانی (قیادی)ی پارتە شۆڕشگێڕەکان گەنجی کۆیین. ئەگەر بە تەئسیری یاساکەی (قصور ذاتی Inertia) نەبا کە تین و تاوی رابردووی دەوڵەمەندی کۆیەی لە رووی سەقافەت و ئابووری و کۆمەڵایەتییەوە گلێر کردەوە بەدوا حاجی قادر و مەلای گەورەدا بۆ ئەم گەنجە شۆڕشگێڕانە، ئەگەر ئەمە

نەبا کۆیەی سالانی ٩٤٠ و ٩٥٠ تێکڕای وەزعی هێندە دالەنگابوو نەتونێ بچێتە ریزی سلێمانی و هەولێر و کەرکووك لە رووی ئیمکانی پێ هەڵستان بە ئەرکی قیادەتی بزووتنەوەی سیاسی. رابردووی پڕ شانازیی کۆیێ یەکەم هاندەری خەلقەکەی بوو تا لە کۆڕی خەبات دوانەکەوێ. بە ئەرك و زەحمەتێکی نەفەسبڕ کۆیەی دابڕاو لە کاروانی دەرامەد و گوزەران خەباتی سیاسیی خۆی لە ریزی هەرە پێشەوەی خەباتی گشتیی عیراق و تایبەتی کورد دەئاژوا. بەڕاستی شەرمی لە خۆی دەهاتەوە، وەك دەوڵەمەندێکی لێقەوماو، دان بنێ بە ئیفلاسی خۆی هەرچەند بەمەشدا لە ئەرکێکی پشت شکێن رەها بێ. من کە لە نزیکەوە ئاگادار و تێکەڵی ئەم بزووتنەوە و خەباتە سیاسییە بووم دەتوانم باش (تقدیر) بکەم کەوا کۆیەی رووت و قووت و برسی بەرەو هەڵوەستی سامناك و ئەرکدار دەچوو و چەندین جار بە قەدەر توانایی خۆی قورساییی خەباتی دەگرتە بەر، نەك لەبەر بە سەهوو چوون لە خۆ هەڵسەنگاندن و (چەند دەخوا و چەند دەبەزێ) بەڵکو لەبەر تاکە هۆی شەرمکردنەوە لە کۆڵدان. بۆ ئەوەی قسەکانم مافی خۆیان لە قەناعەتی خوێنەر وەربگرن لێرە بەرەژێر لیستەیێك دەگرمەوە لەسەر ژماری کۆیە و شارە پێشەواکانی خەباتی سیاسی لە کوردستاندا تاکو بەوەدا ئیمکانی نرخاندنی رۆڵی کۆیێ ئاسانتر بێ لە رێی بەراوردکردنی بارستی ئەو لەگەڵ هی ئەوان:

	١٩٤٧	١٩٥٨	١٩٦٥
کۆیێ	٧٨٠٠	٨٣٠٠	١٠٥٠٠
هەولێر	٢٧٠٠٠	٤٠٠٠٠	٩٢٠٠٠
سلێمانی	٣٣٠٠٠	٥٠٠٠٠	٨٦٠٠٠
کەرکووك	٦٨٠٠٠	١٢٦٠٠٠	١٧٥٠٠٠

تا ئەو سەر ژمارانە بە هەڵەت نەبەن دەبێ ئەوەش بزانی دەرامەدی ٨ هەزار کەسی کۆیێ نیو بەقەدەر دەرامەدی ٨ هەزاری سێ شارەکەی دی ناکا چونکە پەژارەییی باری ئابووریی کۆیێ گەییبووە پلەیێك فرزەی بڕیبوو و بەتەواوی پەکی گەشەکردن و گەورەبوونی خستبوو. لە (٤٧)ەوە تا (٥٧) وەك لە لیستەکە دەخوێنیەوە سەر ژمارەی ٥٠٠ کەسی زیاد کردووە. ئەم ژمارەیە کەمترە لەسەر جوملەی منداڵبوون لەو ١٠سالانەی کۆییدا، دەبوا لە رێی منداڵبوونەوە پتر زیاد کا بەلام بێ ئیشی و هەژاری

خەلقێکی زۆری کۆیەی دەرپەڕاند بەرەو هەولێر و کەرکووك و رانیە و قەڵادزە و سلێمانی و بەغدا و هەمووڵایەك.. بەشێکی زۆری فەرقی ٢ هەزارەی میانی سەرژماری ٩٥٧ و ٩٦٥ دەگەڕێتەوە بۆ هەڵاتنی فەللاحان لە دێیەکانەوە بۆ ناوچەی قەزا و لیواکان لەبەر مەترسی جەنگی ناوخۆیی، دەنا رۆیشتنی کۆییبان بۆ جێگەی تر هەر بەردەوام بوو تا ئەو رۆژەی ٩٦٥ کە سەرژماری تێدا کرا، بۆ خۆم یەکێکم لەو رۆیشتووانە، وابزانم تا ئێستاش هەر بەردەوامە. خۆ ئەوەی راستی بێ بەشێکی زۆر لەو کەسانەی کۆیەیان بەجێ نەهێشت بەهۆی ئەوەوە بوو هیچیان نەبوو بیکەنە خەرجی راگوێستن.

لەمەڕا بۆت مەعلووم دەبێ کۆیەی ٧–٨ هەزار کەسی بێ دەرامەد بەقەدەر شاری ٤–٥ هەندی خۆی گەورە و چەند جار لە خۆی دەوڵەمەندتر خەباتی دەکرد و رەنجی دەدا. یەکەم هۆی ئەم زێدە فیداکارییە تەوژم و پاڵەپەستۆی بەهێزی رابردووی بووە نەك هێزی ئێستاکەی. لەبیرمە لە ساڵی ٩٥٧ کە تیپی (مەولەوی) لە گەشتی پیتاك کۆکردنەوە بۆ خنکاوەکانی سلێمانی هاتنە کۆیێ، یەکێك لە ئەندامەکانی بە خۆمی گوت (هەرگیز نەمدەزانی کۆیێ شارێکی هێندە بچووکە، لە گوێرەی دەنگ و ناوی خەبات و چالاکیی سیاسی کە کۆیە هەیەتی دەبوا هەر نەبێ ٢٥ هەزار نفووسێکی هەبێ) ئەوسا نفوسی ٨ هەزار بوو، هی سلێمانی ٥٠ هەزار. دیارە ئەو ئەندامە لە دڵی خۆیدا، بەلای کەمەوە، کۆیەی داناوە بە نیو هەندی سلێمانی، کەچی دەوری شەشیەکێکی دەرچوو.. لە یەکەم کۆبوونەوەی ئاشتیخوازانی عیراق لە ساڵی ١٩٥٤ تەنها نائیبێکی ئەوسای کورد کە بەشدار بووبێ تێیدا نائیبی کۆیێ بوو.. گەورەترین دەسەڵاتدار و خاوەن زەوی و هێزی عەشرەتی کۆیەش (کاکە زیادی حەماغا) بوو ئەویش یەکێك بوو لەو بەشدارانە و ئەوسا، ناوی لە ریزی هەرە پێشەوەی ناوەکان نووسرابوو. بۆیە دەڵێم (ئەوسا) چونکە کاتێك لەدوای سەرکەوتنی شۆڕشی تەمووز کە ئاشتیخوازی بوو بەهۆی خۆ رەپێش کردن و حەسانەوە، کەسانی ئەوتۆ لە کورد و عەرەب هاتنە ریزی پێشەوەی ئاشتیخوازی و ناویان تێیدا بریقایەوە لەوە بەپێشەوە خۆیان دەپاراست لە مەترسیی (تاوانی ئاشتیخوازی). پیاوی وەك (کاکە زیاد) هەر بۆیە دەستی دەدا ببێ بە سوپێر و قەڵغانی کاتی خەوف و خەتەر. ئەمە راستییێکە دەبێ بنووسرێ و پەندی لێ وەربگیرێ، ئیمرۆش نەبێ لە دواڕۆژدا. پەندیشی لێ وەرنەگیرێ، بەڵکو دوشمنایەتیشی بکرێ، هەر دەبێ بنووسرێ. چ قەیدی هەیە راستی بە بەر گوێی

مێژوو کەوێ! بەر لەوە بگەینە باسی (ئاشتیخوازی) و کۆبوونەوەی یەکەمی، دەبوا ئەوە بڵێین کۆیێ تەنها شارێك و ناوچەیێك و ئاوایییەکی کوردستان بوو کە لە هەموو خەباتی ئاشکرای کوردی عیراق توانیبێتی لە رێی هەڵبژاردنی راستەقینە و اصطلاح (جماهیری)یەوە دژی خواهشتی میری نوێنەری سەر بەپارتێکی شۆڕشگێڕ بگەیێنتە نوێنەران (مجلس النواب). لە هەڵبژادنەکانی دوای جەنگی دوەمەوە تا ئەو هەڵبژاردنەی لە ئاخەلێوەی ١٩٥٤دا کرا بۆ ئامادەکردنی زەرفی لەبار بۆ (پەیمانی بەغدا)، نوێنەری (پارتی دیموکراتی کورد) لە کۆیێ دەرچووە و دەنگی کوردی بە گوێچکەی جیهان راگەیاندووە و داواکردنی مافەکانی دروشمی چالاکییە سیاسییەکەی بوە لە ئەنجومەنی نوێنەراندا. نەگەیشتنی نوێنەرانی ناوچەکانی دیکەی کوردستانی عیراق بە ئەنجومەن شایەدی دەدا لە دژی رێژیمی پێش ٩٥٨ و ئەو ئیسپات دەکا کە ئازادی نەبووە لە هەڵبژاردندا. بەڵام گەیشتنی نوێنەری کۆیێ لە ئەنجامی زەحمەت و تەقەللایێکی زل و زەبەندا سەرەڕای ئەو شایەدییەی دژی رێژیمی پێش ٩٥٨، شایەدییەکی تایبەتیش دەدا بۆ کۆیێ کە شارێك بووە، رەنگە تاکە شارێك بوویێ، لە هەژاریەوە تاکو گەورەترین دەسەڵاتداری، خەباتی کردووە بۆ وەدەستهێنانی پیرۆزی لە جەنگی سیاسیی میللی دژی رێژیمێکی حەق نەسەلمێن. ئەم تایبەتییەی کۆیێ کە نادیترێ لە شوێنێکی دیکەی وەك خۆی، میراتی بێ دەمەتەقەی رابردووی بە نرخ و پێشکەوتوویەتی، ئاڵقەیێکە لە زنجیرەی بێ پچڕانەوەی بەرەوپێش رۆیشتنی رۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و ژیاری مێژووی چەندین سەد ساڵی کۆیێ، بەر لە جەنگی یەکەمی جیهانی. هاندان و پاڵەپەستۆی ئەو رابواردووە دەوڵەمەندەی نەبا هەرچی هۆیەکی وەك (سوودی شەخسی و چینایەتی.. هەڵاویشتنی دەماری قەومییەت زیاد لە خەلق.. پێداویستی موناوەرەی سیاسی.. کورێنی) بەتایبەتی لە کۆیێ پەیدا نەبووبوو تاکو لەو هەڵوەستە تایبەتییەی هەڵبژاردندا ببێتە نموونەی خەباتی چالاك و خۆ قوت کاتەوە. دەبوا هەژاری و بێ دەرامەدیی تازە یەخەگرتوو کە زۆر بە درێ بینەقاقەی خەلقەکەی گرتبوو وەهایان دوور خاتەوە لە تێکڕای خەباتی عیراق و کوردستان ناوێکیان بۆ نەهێڵێ لە کۆڕی شانازیی سیاسیدا.

نووسەر ناتوانێ راستیی تەواو لە واقیعێکی ئێستاکەدا بدۆزێتەوە ئەگەر رەگەزە پێکهێنەرەکانی لەمەو پێش نەزانێ. کۆیە و حاجی قادریش کە لە یەکدی جودا ناکرێنەوە، نابن بە دایك و رۆڵەی تەواو ئەگەر پێوەندی لە میانیاندا هەر هێندە بێ

حاجی لە کۆیێ یا لە نزیك کۆیێ هاتبێتە دونیا. نەبوونی رەگی (مشترك)ی بەهێز لە میانی منداڵ و بێشکەی تێدا پەروەردەبوونی، لێکیان دەکا بە خوازرایەوە و مێوان. حاجی مێوانی بێشکەی خۆی نەبوو، بێشکەکەشی نەخوازرابووەوە، گەشەی ژیاری (حـضـاری) سەدان، بـەڵـکو هـەزاران، ساڵـی تـێپـەڕیـو لـە مـێژووی دەوڵـەمـەندی کـۆیـێ کارێکی پیرۆزی کردبوو لە سازدانی زەمینەی پەسند بۆ روانی تۆی بیری ئازاد. خستنە بەرچاوی ئەو راستییانە، ئەگەر هەڵدانەوەییێکی کۆیەشی تێدابێ یارمەتیی دەدا لە حاجی قادر بگەین، رەنگە بێ ئەو راستییانە هەر تێی نەگەین. لە باسکردنی ئەو تایبەتییانەش کە مێژوو بۆ کۆیەی پێك هێناوە بێ ئەوەی من و تۆ بمانەوێ یا نەمانەوێ، هەرگیز نابێ ئەوە بە دڵاندا بێ خەباتی جێگەیێکی تر یا شەخسێکی سەربەخۆ کە لە کۆڕی کوردایەتیدا جەنگاون کز دەبێتەوە لە موقارەنەدا. هەر کەسەو هەر جێگەیە جوانمەردییێکی کردبێ لە گوێرەی دەسەڵات و بۆلوان، چ دەرفەتێکی بە لۆمە لێکردن نەداوە، کەسیش رێی ناکەوێ لۆمەی بکا و بڵێ بۆ لەوە زیاتری نەکرد. داواکردنی لە تاقەت بەدەر شەڕ فرۆشتنە بە واقیع. من لە حیسابی تایبەتی خۆمدا پیاوەتیی ئەو کەسانە و ئەو کوردانەش دەڵێمەوە کە لەژێر پەردەی تەئییدی حکومەتەوە چاکەیان کردووە. لە هەموو کەس داوا ناکرێ پاڵەوان بێ بەڵام لێی داوادەکرێ چاکە بکا، هەر نەبێ خراپەنەکا. دیسانەوە دەڵێم لە ژێر پەرەی خەبات و کوردایەتی و چینایەتیش خراپەکردن هەر خراپەیە. بەرگی درۆزن حەقیقەتی شتان ناگۆڕێ.

بەدوا باسکردنی پلەی رۆشنبیری و گۆڕانی کۆمەڵایەتی و فراژوویی ئابووری و ژیاری کۆیێ و دەوروبەری، با نەختێکیش لە رووپەڕەی ژیانی هونەری کۆیێ بەڵگە و شایەد بە قسە بێنین تا کورتە حیکایەتێکی رابردووی گەشەداری ئەم شارەمان بۆ بگێڕنەوە، ئەوانیش لە لای خۆیانەوە تیشکێك باوێژن بۆ رووناکردنەوەی پەنا و پەسیوی مەفتەنی حاجی. لە کتێبخانەی جەلیزادان کتێبێکی دەسنووس هەیە بە ناوی (الاذکار للامام النواوی) بە خامەیێکی رەنگین و هونەرکار نووسراوەتەوە، لە کۆتاییی کـتـێبـەکـە مـێژووی نـووسـیـنـەوەی هـەیـە و ساڵـی (٧٧٦)ی کـۆچـی تـۆمـار دەکا کە دەوەستێتە بەرامبەر ساڵی (١٣٧٤)ی زاینی، واتە نزیکی ٦٠٠ ساڵێکە نووسراوەتەوە. خاوەنی دەسنووسەکە، خۆشبەختانە، ناوی خۆی و نشیمەنی بە تەواوی و رەوانی بەیان کردووە و دەنووسێ (خضر بن عمر الکویسنجقلی موطناً). تا ئێرە هەندەمان لە راگەیاندنی کتێبەکە پێ دەگا کەوا، بەر لە ٦٠٠ ساڵ خۆشنووسی وا هونەرمەند لە

کۆیـیـێ هـەبـووە، کـە ئـەمـە بـۆ خـۆی بـەڵگـەیـە بـۆ ڕەوانـدنـەوەی تـوهـمـەی (جـهـالـە) لـە ڕابردووی کۆیێ. لە لانی زانیاری مێژوویی رووتیشەوە ئەوەمان تێ دەگەینێ کە نـاوی (کۆی سنجق) کۆنترە لـە حوکمی عـوسمـانـی، ڕەنگـە بگـەڕێتـەوە بـۆ سـەردەمـی (ئـێلـخـانـی) وەیـا لـەویش کۆنـتر بـۆ دەوری فـەرمـانـڕەوایـیـی نـەوەکـانـی هـۆلاکـۆ.. لـەو سەردەمە کۆنانەدا (سنجق) هەر واتایێکی ڕاگەیاندبێ (کۆیێ) ئەوسا هەو بووە.

لەبارەی نرخی ئەو کتێبە و خاوەنەکەی، بە نیسبەت دەرخستنی ڕابردووی هونەری کۆیەوە، هەر ئەوەندەم بۆ ڕوون دەبووەوە کە تاکە لایەنی خەتخۆشی ڕوونی دەکاتەوە، زۆریش بەوەندە ڕاگەیاندنە دڵخۆش دەبووم، بەتایبەتی لە ڕووی ئەوەوە ڕابردوومان، چ هی تێکڕای کورد بێ چ هی تەنهای کۆیێ بێ، یەکجار پێویستی هەیە بە سەرچاوەی نووسراو، نووسراوەکە هەرچی دەبێ با ببێ، کە یەك تریفەی ڕووناکی بخاتە ناو نادیاری و نائاشکراییی گۆشەیێکی مێژوومانەوە. بێئینسافیم لەگەڵ کتێبەکە نەدەکرد و بەوەندە پەیامەی (هونەری و مێژوویی) دەربارەی ڕابردووی کۆیێ لێی ڕازی بووم، نەخێر مەمنوونی بووم، تا لەو ساڵانەی دوایی، لە پاشکۆیەکی ڕۆژنامەی (الثورە)ی بەغدادا گوتارێکی خوا لێخۆشبووی (دکتور مصطفی جواد)م خوێندەوە بەر لەمەرگی بـە چـەنـد مـانگێك، لـەسەر مـەقـامـی عیراقـی دەدوا. لـە ئـاخـەلـێوەی گـوتـارەکـەی چـەند دێڕێکی نووسیوە، بێ ئەوەی ئەو ئاگاداری بێ وەیا مەتلەبی بێ، نرخێکی زلی دا بەو کتێبە و خاوەنەکەی لە ڕووی دەلالەتی بۆ پایەی ژیاری کۆیێ لەو سەردەمەدا. لەو ئاخەلێوەدا باسی دوو مۆسیقاری گەورە دەکا کە لە ڕێی وانەوە زاراوە (اصطلاح)ی فارسی ناو مەقامەکان بەرەو ڕۆژئاوای وڵاتی عەرەب بڵاو بووەوە. دەخلێکم بەسەر یەکەمیانەوە نییە، بەڵام بە نیسبەت دووەمەوە دەڵێ (الجمال المشرقی خضر بن عمر الکردی). بێ گومان ئەم مۆسیقارە هەمان خەتخۆشەکەی نووسەرەوەی (نواوی)یە، کەوا نەك هەر کوردە، کۆییشە. پێی ناوی من بڵێم (خضر بن عمر الکردی) کەسێك نییە غەیری ئەو (خضر بن عمر الکویسنجقلی)یە. هەڵبەت ئەو لە نووسینی خۆیدا ناڵێ (الـجـمـال الـمشرقـی) چـونکـە عـادەت نـیـیـە، جـوانیش نـیـیـە، نووسەرەوەی کـتـێب وەیـا دانەرەکەی خۆ هەڵداتەوە بە لەقەبان، بەڵکو بەپێچەوانەی خۆ هەڵدانەوە، جاران خۆ شکـانـدنـەوە بـاو بـوو. زاتـەن ئـەمـیش لـەپـێش نـاوەکـەی دەنـووسـی (الـراجـی لطف ربـە الأکبر).

لەگەڵ مندا سەیری دەلالەتی ئەوە بکە کە یەك لە دوو مۆسیقاری هەرە زلی ئیسلام

بەر لە ٦٠٠ ساڵ هونەرمەند و ڕۆشنبیرێکی کۆیی بووە. خوێندنی مەلایەتی، وەك گوتمان و باسمان کرد، لە هەموو کوردستان باو بووە، کۆیەش وەك شوێنە پێشکەوتووەکانی کوردستان لەو خوێندنە بەهرەوەر بووە. بەڵام پێگەیاندنی مۆسیقاری ئەوتۆ کتێب دانێ لەسەر مۆسیقا و نووسینەکەی لە جیهاندا بڵاو بێتەوە و سەقافەتی مۆسیقی بگوێزێتەوە لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێك و هێندە هونەرکارێکی شەنگ و هێژای بێ پێی بگوترێ (الجمال المشرقی)، ئەوەندەش بە نژادی خۆیەوە بنازێ (الکردی) بەدوادا بێ، لە لانی خۆشیەوە سوور بێ لەسەر دەربڕینی مەفتەنەکەی کە (کویسنجق) بێ ئا ئەمە کارێکە و ڕووداێکە حیسابان نوێ کاتەوە ئەگەر سەرەوبنیان نەکا، هەڵان ڕاست کاتەوە و نیگا بگۆڕێ بەرەو ڕابردوو، بە چاو و زیهنێکی تازە کرایەوە مێژووی کۆیێ بنرخێنرێ، لەم ڕۆژگارەی ئیمڕۆمان کە پلەی جیهانگەردییە و مۆسیقا و گۆرانی گوێچکەی گوێگر کەڕ دەکەن و ڕادیۆ و تەلەفزیۆن و سینەما و هۆڵی مۆسیقا و شانۆ، بگرە سەر شەقامی شارە گەورەکان، تێکرایان وەك خانەی مۆسیقا وان، ئا لەم سەردەمەی گۆرانی و مۆسیقا و سەما و هەڵپەڕکێیەدا لە هەموو کوردستان، بە نائازادییەوە، هاوتای ئەو مام خدرە کۆییەی پێش ٦٠٠ ساڵەمان نییە، شاگردێکی ئەویشمان نییە. تۆ بڵێی بوونی ئەو لەو کاتەدا و نەبوونی هاوتای ئەو لەم کاتەدا دوو هەڵکەوتی ڕێکەوت و بێ دەلالەت بن؟ هەروا لە خۆڕا و بێ سەبەب (الجمال المشرقی) لە کۆیێ پێ گەیشت و ئیمڕۆش لە خۆڕا و بێ سەبەب شاگردی ئەو لە هەموو کوردستان پێ ناگا؟ دیسانەوە لە خۆڕا و بێ سەبەب ئەم (الجمال المشرقی)یە مۆسیقارێکی زل بوو، خەتخۆشێکی زل بوو، زانایێکی زل بوو؟ دیسانەوە لە خۆڕا و بێ سەبەب هونەر و زانستەکەی لە کۆیێ نیشتەجێ بوو و نەیگوێستەوە بۆ وڵاتێکی دیکە، واتە مانەوەی لە کۆیێ کە ڕستەی (الکویسنجقلی موطنا[١]) ڕای دەگەینێ شایەدی نادا بۆ گەورەیی و پێشکەوتوویی کۆیێ تا ئەو ڕادەیە زانست و هونەری هەمە چەشنەی ئەم مەزنە پیاوە بەخێو بکا و بیحەوێنێتەوە.

بەڕاستی و بێ پێچ و پەنا و لێ زیاد و کەم کردنەوە پەیدابوونی مۆسیقاری وا زل لە جەرگەی جەرگی زێدە خوێندەواری و گەشەداری و گەورەیی و داراییەوە هەڵدەستێ. جێگەی بچووك و هەژار و نەخوێندەوار هەرگیز نابێ بە بێشکەی هونەر و مۆسیقا..

(١) ئەگەر لە کۆیێ نیشتەجێ نەبا نەیدەگوت (موطنا) دەبوا بڵێ (مولداً) یاخود (منشأ) کە ویستبای کۆنە هێلانەکەی یاد بکاتەوە.

نایانژێیبنێ.. هەر پێیان ئاوس نابێ تا بیانژێنێ یاخود نا.. گۆرانی گوتنی دەنگ خۆشێك شتێکە و دانانی کتێب لەسەر مۆسیقا و شۆرەت پێ وەرگرتنی شتێکی یەکجار جیاوازە.

بەرلەوە گوتارەکەی دکتۆر مستەفا ببینم مەعلووماتی ئەوەم هەبوو لەو دوو سەد ساڵەی چەرخی نۆزدەم و هەژدەمدا کۆیێ شارێکی ئاهەنگ دۆست و مۆسیقاساز بووە. باوکم گەلێك جاران، لە زیمنی دانیشتنەکانی چەند سەعاتی مەجلیسی تایبەتی خۆی و لە ناو مەوزووعە جیاجیاکان کە لەو دانیشتنانەدا دەبوونە هۆی چاو و مێشك کرانەوەی گوێگران، باسی رۆڵی کۆیەی دەکرد لە داهێنانی ئاوازی تازە و پێشکەوتوودا. هەر لەبیرمە دەیفەرموو لە کوردستانی ئێران گۆرانی پەیدا دەبوو، لە سلێمانی تەوش و تراش دەکرا و لە کۆیێ لە چەرخ دەدرا. بە داخەوە تەفسیلاتی ئەو وتووێژانەی باوکم لە بیر نەماوە تاکو بۆ خوێنەری کوردی دەور و تەسلیم بکەمەوە، بەڵام بایی ئەوە یارمەتیی بە یەك گەیاندنەوەی رابردوو و ئێستاکەی کۆیەمان بدا، قسەکانی لە گوێم دەزرینگێنەوە و سرنجم بۆئەوە دەکێشن کە ئوستادیی خۆی و باوکی (حاجی مەلا عەبدوڵلا)و ئەمین ئاغا و حاجی بەکر ئاغای مەقام شناسیدا میراتێکی یەکجار کۆنی کۆیەیە، پیشەیێکی رەگ داکوتاو بووە لە کۆیێ. ئەو مەعلووماتی کە لەباوکمەوە پێم گەییوە دەربارەی ئاهەنگ سازیی کۆیێ، دوای زانینی مەوزووعی (الجمال المشرقی) راستەوخۆ و بێ ئەرك و نەفەس سواری جێگەی مناسبی خۆی وەرگرت لە تابلۆی رۆشنبیری و ژیاری کۆیێ. هەرچەند ئاڵقەکانی میانی سەدەی چاردەم، کە رۆژگاری جەمالی مەشریقییە، لەگەڵ سەدەی هەژدەم کە مەعلووماتی من دەیخوێنێتەوە لە رێی باوکمەوە، ئەو ئاڵقانە لە زنجیرەی پیشەی مۆسیقاسازیی کۆیێ بەنادیاریش ماوەتەوە زەکایێکی زۆری ناوێ بزانرێ زاهیرەی مەقام شناسیی رۆژگاری سەردەمی حاجی قادر لە کۆیێ نەوەی بێ گومانی سەردەمی جەمالی مەشریقییە.

با ئەوەش لێرەدا بخەمە سەر تێکڕای مەوزووعی گۆرانی و مەقام لە کۆیێ، کەوا بەڵگەیێکی بەهێز بۆ رەسەنیی ئەم پیشەیە لە مەفتەنی حاجی قادر لەوەدا دێتە دەست کە موسڵمان و گاوری کۆیێ لە مەقام شناسیدا هاوڕێ و هاومەشرەب و هاومەجلیس بوون، جیاوازیی ئاین لەم مەیدانەدا بایی تۆسقاڵێك خۆی بەدەر نەخستووە. بۆ خۆم دیومە گۆرانیبێژی گاور لە مەجلیسی (اجازە)ی مەلایان لە مزگەوتی گەورەی کۆیێ

بۆ ماوەی دوور و درێژ گۆرانیی گوتووە. لە نێوان گاورەکان چەندین مەقامزان و گۆرانیبێژ لە کۆیێ هەڵکەوتوون لە موسڵمانەکانیان تێ پەڕاندووە.

بەڵگەیێکی بەهێزی دیکەش بۆ رەسەنی و کۆنینەییی پیشەی مەقام شناسی لە کۆیێ ئەوەیە کەوا نەك هەر ئاغا و خاوەن کۆشك و تەلار وەیا مەلا و خوێندەواری هێژا شارەزای مەقام بوون و تێیدا خەرك بوون، بەڵکو لە جەرگەی میللەت و لە نێوان ریزی کەسەبەی کۆیێ مەقامزانی ئەوتۆ پەیدا بووە و هەڵکەوتووە رەنگە هاوتای کەم بووبێ لە کوردستاندا. نموونەی هەرە پێشکەوتوو لەم مەیدانەدا، تا ئەمن بزانم، خوا لێخۆشبووی (حاجییە گەورە) بوو کە لێرە بەپێشەوە بەڵێنم دا جارێکی دیکەش یارمەتیی لێ بخوازم بۆ روونکردنەوەی لایەنێکی گرنگی ژیاری و هونەریی کۆیێ.

حاجییە گەورە مەقامزانێکی زل بوو، تێیدا ئوستاد بوو، لە ئوستادیش زیاتر عاشقە مەقام بوو. یەکێك بووە لەوانەی لە مەجلیسی حاجی مەلا عەبدوڵلادا ئاغڵەب ئاگری سۆزی گۆرانی و مەقامی هەڵایساندووە. خولیای مەقام ئۆقرەی لێ هەڵگرتووە، بێرە و بەوێیدا گێڕاوە. لە تەمەنی گەنجایەتیی خۆیدا چووەتە مووسڵ، مەقامزانی بەناوبانگی ئەوسای مووسڵ (مەلا عوسمان)ی دیوە. بەدوا ئەوەدا لە تەمەنێکی کامڵتر چووەتە حەڵەب و شام لەگەڵ (سید درویش)ی گۆرانیبێژ و مەقام شناس و گۆرانیسازی مەشووری میسری دیدەنیی کردووە. بەم گەشتانەی لە وڵاتی عەرەب و گەشتەکانی کوردستانی عیراق و ئێرانی هەموو جۆرە مەقامی کلاسیك و مەقامی ناوچەییی هەرێمەکای عیراق و سوریە و میسر و کوردستان و ئێرانی لەناو دڵ و سەرزمانی خۆی کۆکردووەتەوە و پەراوێزی مەقام شناسیی خۆی لە هی غەیری خۆی فراوانتر کردووە.

حاجییە گەورە جگە لە مەقام، پیشەیێکی هونەریی دیکەشی بووە کە ئەویش دەبێتە بەڵگەیێکی سەربەخۆ بۆ بوونی رابردوویێکی گەشی کۆیێ، حاجییە گەورە میلبازی و کاری زۆرخانەی کردووە، واتە لە مەیدانی وەرزشیش ئوستاد بووە. مەبەس لە وەرزش یاریی بەرەڵلای گەنج و منداڵی دەشت و دەر و گۆڕەپانان نییە، بەڵکو مەبەس وەرزشی هونەری لەسەر دەستوور و زانستە.

حاجییە گەورە نموونەیێکی پێشکەوتووی خەلقی کۆیێ بوو لەم هونەرانەدا، واتە تەنها کەسێك نەبووە خەریکی ئەو تەرزە کارانە بێ. میلبازی و مەقام شناسی بۆ

خـۆیـان بـەرهـەمـی گـۆڕانێکی (حضاری)ی ئـەوتـۆن بـەهـۆی بـەرزکردنـەوەی ڕێکـار (مستـوی)ی مـادی و زیـهـنـیـی ژیـانـەوە کـاری (تـرف) بـکـا بـە جـۆرێك لـە جـۆرە پێویستەکانی کۆمەڵایەتی و کۆمەڵەی خەلقیان پێوە خەریك کا. ئەوەی بزانم کاری زۆرخانە بەلای زۆر کەسەوە لە کۆیێ باو بووە، تەنانەت بە منداڵی لە ماڵی خۆمان میلی وەرزشی بچووك و ناوەنجیم دیوە. هەندێ جار باوکم دەیگرتنە دەست و لە ژووری تایبەتیی خۆی، چەند بزووتنەوەیێکی وەرزشیی پێ دەکردن. لە ساڵەکانی کۆتاییی ژیانی ئەم میلانە نەدەهاتنە بەرچاوم، نازانم چییان لێ هات. ئەوەش دەزانم باپیرم لە گەنجایەتیدا میلبازیی کردووە و تێیدا شارەزا بووە، زاتەن ڕاستێکی دەماودەم گوتراوە کە حاجی مەلا عەبدوڵڵا لە پیاوە بەهێزەکانی سەردەمی خۆی دەژمێردرا.

مێژووی هونەر و وەرزش لە شاری کۆیێ باسێکی خۆش و بایەخدارە هەم دڵ تەڕ دەکـاتـەوە و هـەم زاخـاوی مـێشکـیش دەدا، ڕووپـەڕەیـێکـیش لـە دەفـتـەری ژیـانـی پێشکەوتووی شارەکە بۆ خوێنەر و تۆژەرەوە و پشکنەر لە تاریکیڕا دێنێتە بەر ڕۆناکی. خـەریـکـە ئـەم ڕووپـەڕەیـە وا لـەبـیران چـووبێتـەوە دێڕەکـانـی نـەخـوێنـدرێنـەوە. بـەلای قەناعەتی خۆمەوە هەرچی دروشمی شارستانەتی و پێشکەوتنی ژیاری و پێداویستی ژیانێکی دەوڵەمەند بووە لە ڕابردووی کۆیێدا هەبووە. کاری زۆرخانە کەوا من چەند لنگەفرتەیێکی ئاخەلێوە و گیانەلاوەییم دیوە هەر لەبەر کەیف پێ هاتنی یەك دوو کەس نەهاتووەتە شارەکە و بە ناو خەلقدا پەرەی سندبێ، دەبێ پێویستێکی بەرگری و بەربەرەکانیکردنی دوشمن و هێرشبەر بووبێ کەوا لە کۆنەوە داخوازی کردبێ لە خەلق هێزی هەڵگرتنی چەك و بەکارهێنانیان هەبێ لە ڕۆژی جەنگدا. بەنیسبەت کۆیەیشەوە زۆرخانە و میلبازی و چەك هەڵگرتن و دروستکردن و وەرزشی جۆرجۆر کـاری (تـرف) نـەبـووە، بـەڵـکـو داخـوازێکـی بـنـچـیـی لـەسەرخـۆکـردنـەوەیـان بـووە. ئامادەبوون بۆ جەنگ لە لانی هێز و وەرزش و چەکسازییەوە (تکملە) و تەواوکەری شوورە و بورج و باروو بووە بە دەوری شارەکەوە. دروستکردنی شوورەی مەحکەم بە درێژاییی چەند کلیۆمەترە لە گەچ و بەرد کارێك بووە خەلقی شارەکە کردوویانە، چ حکوومەتێك لەوەدا یارمەتیی نەداون. فەرمانڕەوایێك کە بووە بە میری کۆیێ هاتووەتە سەر حازری. دەردەسەریی قایمەکاری، پێشتر، کۆیی چێشتوویانە.

ئەم شوورەیە بۆ خۆی بە تەنها داستانێکی دارایی و بەهێزی و گەورەیی و ژیاریی شارەکەمان بۆ دەگێڕێتەوە، بەتایبەتی لە ڕووی ئەوەوە کەوا کۆیێ ناوچەی حوکمڕانی

نەبووە تا بڵێین دەسەڵاتی فەرمانڕەوای شارەکە لە خەڵقی دوور و نێزیك مەسرەف و ئەرکی شوورە دروستکردنی داوا کردووە. تا ئێستاش لەبیر نەچووەتەوە سێ دەروازەی گەورەی بووە یەکیان لە باشوور بەرەو ڕێبازەکانی رووەو بابان و رانیە و قەڵادزە و کوردستانی ئێران. ناوی ئەم دەروازەیە (دەرکی قۆنگری سەرشاخان) بوو. وشەی قۆنگر لە (کنگرە)وە هاتووە، کەوا بەسەر بەردە شاخە زلەکانی ئەو جێگەیەوە دروست کراوە و لەژێریەوەش دەروازە هەبووە. دووەمیان لە باکووری شار بە ناوی (دەرکی خۆشناوان) بەرەو خۆشناوەتی و شەقڵاوە و رەواندز بووە. سێیەمیان (دەرکی گەروو سۆرك) بەرەو هەولێر و پردێ وکەرکووك بووە. ئەم ناوانە ئێستاکە لە بیران نەچوونەوە بەڵام رۆژەك دێ بەبیری کەسدا نەیێن و شوێنەکانیشیان یەکجارەکی کوێر بێتەوە و نەناسرێتەوە. پێویستە نیشانەیێك لەو شوێنانە هەبێ ئەم بەشە بچووکەی مێژووی کۆیێ بپارێزێ. وا بزانم ئەمە ئەرکێکە بەسەر شانی شارەوانییەوە.

خۆت دەزانی بوونی دەرگە پاسەوان و چاوەدێریکردن و داخستن و کردنەوەی دەوێ سەرەڕای نوێکردنەوە و گۆڕین و چەندین ئەرکی قورسی دیکە کە تێکڕایان بە حکوومەت نەبێ ناکرێ، کەچی کۆیێ حکوومەتی وەك بابان و سۆران و ئەردەڵان و ئامێدیی نەبووە. قورسایی کارەکە دابەش کا بەسەر خەڵقی هەموو قەڵەمرەوی خۆی، خەرج و مەسرەف و ئەرکی شوورە و هەموو کاروبارێکی بەرگری لە کیسەی دانیشتوانی کۆیێ دەرچووە. وەنییە لێرەدا هەر بە لێکدانەوە (استدلال) بگەم بەم ئەنجامە بەڵکو رووداوی مێژوویی مەیلەو نێزیك ئەم لایەنەی خۆ بەڕێوەبردن و لەسەر خۆ کردنەوەی کۆیەمان بۆ دەگێڕێتەوە و هەستی شانازیشمان تێدا دەبزوێنی، لە سەردەمی (محمد ئاغا)ی باوکی حاجی بەکر ئاغادا شازادەیێکی ئێران بە عەودالّی دوشمنایەتی (عبدالرحمان پاشا)ی بابان رەودێنێ بۆ سەر کۆیێ و لە ئەنجامی نەتوانینی گرتنی شارەکە، لەبەر مەحکەمیی شوورەی دەوری و چالاکیی خەلقەکەی لە دیفاع کردندا، ئابلۆوقەی شارەکە دەدا و بەینێك بەدەوریەوە دەمێنتەوە. ئەو (محمد ئاغا)یە زۆر دەوڵەمەند بووە، لەگەڵ خەلقی شارەکە دەدوێ و رێی لەسەر خۆ کردنەوەیان دێنێتە بەر و پێیان دەڵێ پارەم زۆرە، بە ئەمان و زەمان تا هێندە مانگە سەرەتیر لە پارەی قورقوشم دەشکێنمەوە، دوای ئەو هێندە مانگە زیو دەشکێنمەوە کە ئەو برا ئینجا زێڕ و شەڕی پێ دەکەین، هەڵبەت شازادەی عەجەمیش تا ئەو دەمە چەکمان نامێنێ وەرز دەبێ و وازمان لێ دێنێ. بەشی زۆری مەسرەفی شەڕەکە (محمد

ئاغا) دەیکێشێ و کۆیێ تەسلیم نابێ. لە ئەنجامدا شازادە بۆ ئێران دەگەڕێتەوە، بەڵام بۆ پاراستنی ئابڕووی ئەو و لادانی فەلاکەت لەسەر شارەکە ڕێککەوتنێك دەبێ لەمیانیاندا کە ناوێکی (صلّح) بخاتە سەر کشانەوەی شازادە. وەك بیستوومە لە جیلی پێش خۆم خەلقی کۆیێ سەنەدێکیان دابووە (محمد ئاغا) کە لەدواڕۆژدا بەپێی ئیمکان مەسرەفەکەی بۆ ڕەد کەنەوە. بەڵام لە کاغەزی سەنەدەکە بەولاوە پوولێکیان لێ وەرناگرێتەوە. دەڵێن ئەم سەنەدە لای حەوێزییان ماوە، ئەگەر مابێ ڕێکەوتێکی خۆشە، بیرەوەریی جوانمەردیی شاری کۆیەی تێدایە بە تاك و گەلیەوە. هەر لەو شەڕەدا کارێکی تایبەتی قارەمانانە رووی داوە حەیفە لەبیر بچێتەوە.

لەشکری عەجەم لە باکووری شار بەسەر گردی (کونە گێچەر)ەوە چەند تۆپێك دادەبەستن شارەکەی پێ تۆپباران دەکەن و خەلقەکە زۆر پێی سەغڵەت دەبێ. دەستەیێك لە فەقێیان دەبنە جانفیدا، بە زاراوەی ئێستاکە (پێشمەرگە) و لە کاتێکی مناسبدا لە شار دەچنە دەرێ دەستە و خەنجەر هێرش دەبەن بۆ سەر تۆپەکان و ناگەڕێنەوە تاکو هەمووان دەشکێنن و سەربازی دەوری تۆپەکانیش پامال دەکەن. لە فەقێیەکانیش چەند کەسێك شەهید دەبن بەڵام بەهۆی هەڵمەتی چابوکانە و ناکاوی هێرشەکە و غافڵیی عەجەمەکان کوشتارێکی کە لە عەجەمان کراوە گەلێك لە هی فەقێیەکان پتر بووە. بەداخەوە ناوی هیچ تاکێك لەو فەقێیانە بە بیری کەس نەماوە، نە شەهید نە ئەوانەی سەلامەت دەرچوون. حەق وایە وەك (سەربازی نەناسراو) پەیکەریان بۆ بکرێ و یادی خۆکوژییان لەپێناو سوود و شەرەفی وڵاتەکەیان ئەهلی وڵاتەکە بیپارێزێ. بەدوا ئەو کارەساتەدا گردەکە ناوی بووە بە (گردی شەهیدان)، لەگەڵ تێپەڕینی کات ناوەکەشی کوێر بووەتەوە، ئێستا نەگوترێ (کونە گێچەر) کەس نایناسێتەوە. وشەی (گێچەر) لەوەوە هاتووە گردەکە (گێچ– گەچ)ی زۆرە، کوورەی گەچ دروستکردنیش زوربەیان بە بن گردەکەوەن. ئەوەی لەو چەند رووپەڕەی دوایی نووسینەکەت خوێندەوە کورتەیێکی تەسك و تروسکە لە رابردوێکی کۆن و فراوانی کۆیێ. کەم دەرفەتی و بێ ماوەیی و ترسی دوورکەتنەوە لە ئەسلی مەوزووع بەجۆرێك قسەکانمی خڕ کردووەتەوە سەر یەك، هەر هێندە یارمەتیی راستی و مێژوو دەدەن کە وەك سەرەباس ڕێگەی تۆژینەوە و لێکۆڵینەوە و وردبوونەوە روون کەنەوە بۆ رۆشنبیر و شارەزا و پسپۆڕی مێژووناس و خۆ تەرخانکردوو بۆ (کوردۆلۆجی).

لێرە دەبێ راستییێکی دیکەش ئیزافە بکەین، وەك سەرەباسێکی تازە، بۆ سەر ئەو

راستییانەی لێرە بەپێشەوە نەختێکیان لێ دواین، ئەویش تیشکێکی تایبەتی خۆی داوێژێ بۆ بەر هەنگاوی مێژووناسێك کە بۆ سەرەو هەورازی رابردوو پێ هەڵێنێ:

سێ هۆێ بنجی وای کردووە لە کۆنێکی زۆر کۆنەوە کۆیێ ببێ بە شار:

یەکەمیان ئەوەیە، لە هەولێرەوە بەرەو رۆژ هەڵات بێی تا دەگەیتە کۆیێ تووشی ئاوێك نایەیت شارێك تێر ئاو کا. سەرچاوەی (حەمامۆك) بۆ خۆی بەتەنها بەسە بۆ ئەوە هێندە قەڵەباڵغی لە دەوری خۆی کۆ کاتەوە شارێکی گەورە پێك بێنێ. ئەو ئاوە بەپێی لەکارهێنانی ئاو لە رابردووی کۆندا بایی شارێکی سەد هەزار کەسیی دەکرد، چونکە پێویستی خەلق بە ئاو بۆ خواردنەوە و شووشتن و رێژە و پێژە، لە کۆندا، دەیێکی پێویستی ئێستاکەی ژیانی مۆدێرن نەدەبوو. بۆیەیە ئاوەکەی حەمامۆك، جاران گەلێك لە پێویستیی خودی شارەکە زیاد بوو، باغ و شیناوردێکی زۆریشی پێ ئاو دەدرا. هەرچەند لە دەشتی بیتوێن و رانیەدا ئاوی حەمامۆك و چەندین جار لەو زۆرتر هەن، بەڵام نەخۆشیی لەرز و تا (ملاریا) لە کۆنەوە بووە بە بەرهەڵست لە پەیدابوونی ئاوایی گەورە لەو ناوچە گرنگەیەدا. وڵاتی بیتوێن، کە چەند جاران حاجی لە دیوانەکەیدا ناوی دێنێ و دەشتی رانیە بۆ کشتوکاڵ مانەندیان نییە، بەڵام بەرلەوە دەرمانی مێشولەکوژ پەیدا ببێ ئەغلەب دێیەکانیان، بەتایبەتی هی بیتوێن، دوای ماوەیێك لە ئاوەدان بوون بەهۆی زۆریی مردن کوێر دەبوونەوە. نیسبەتی منداڵ مردن لە بیتوێن وا هەبووە گەیشتووەتە ١٠٠٪ ئەم حاڵەی بەرهەڵستیکردنی مەلاریا لە پەیدابوونی ئاوەدانی، بێ گومان لە مێژوویێکی یەکجار کۆنەوە هەر هەبووە، چونکە وەزعی ئێستاکەی سروشتێکی تازە داهاتوو نییە. لە سەردەمە زۆر کۆنەکانی جیۆلۆجییەوە، با بڵێین لەوساوە کە گۆماوی بیتوێن، بەهۆی داخورانی ماڵی[١] زێی گچکە[٢] لە تەنگژەی کونە کۆتردا، بەتاڵ بوو و خاکی دەشتی بیتوێن و دامەنەکانی پژدەر و دەشتاییی وڵاتی مەندەمەرە وشك بوونەوە، ناسازیی بیتوێن لەوساوە بووە،

(١) زاراوەی کوردەواری بۆ (قعر)ی ئاو (ماڵ)ی ئاو وەیا زێ بەکار دێنێ.

(٢) ئەم زێیە ناوی زۆرن: بێگانە ئەغلەب پێی دەڵێن زێی گچکە یاخود خواروو. ئەمین زەکی بەگ پێی دەڵێ (زێی کۆیێ) لە دیوی کوردستانی ئێران چۆمی کەڵوێ ناویەتی. لە هەر جێگەیێکیشەوە تێپەڕ کا ناوی ئەو جێگەیەی پێ دەگوترێ وەك (زێی سندۆلان، زێی دوکان، زێی تەقتەق، زێی پردێ). وا من لێرەدا پێم گوت زێی گچکە، واش دەبێ دەڵێم (زێی کۆیێ).

بەڵكو تا كۆنتر هەڵكشێین وەزعی ناسازییەكەی بەرچاوتر دەبێ هەروەك لە سەردەمەكانی نوێدا ناسازی مانیعی ئاوەدانی بوو، لە هەزار و دوو هەزارساڵیش پێش ئیمرۆوە ئەو مەنعە هەر هەبووە و دەرفەتی نەداوە شارێك لە بیتوێن پەیدا بێ بەربەرەكانیی كۆیێ بكا وەیا قەڵەباڵغییەكەی بۆ خۆی راكێشێ[١].

هۆی دووەم ئەوەیە ئاوەكەی حەمامۆك لە جێگەیێكی هەموار و لەبار بۆ ئاوەدانی و ژیانی شارستانیی سەر ئەرز بووە، لە نێو جێگەی سەخت و هەڵدێر و تەلان نییە دەست نەدا بۆ ئاواییی گەورە. ناو شاخ و داخ بۆ قەڵات و بنكەی عەسكەری و بەرگری دەست دەدا نەك بۆ شار، بەتایبەتی شارێك ناوچەی فەرمانڕەوایی نەبێ وەك كۆیێ، چونكە

(١) باسی بیتوێن دوای روونبوونەوەی باری مێژوویی بەر لە ٣٦٠٠ ساڵی ئەو ناوچەیە، بەهۆی هەڵكەندنەكانی ئاركایۆلۆجیی گردە ئەسەرییەكانی، بەتایبەتی گردی (شمشارە) و دۆزینەوەی دووسەد سێ سەد خشتی لێ نووسراوی ساغ و شكست، ئەم باسە بۆ تۆژەرەوەی مێژوو گەلێك فراوان بووە. دەلالەتێكی یەكجار گەورەی ئەو دۆزینەوانە ئەوەیە ناوی گردۆلكە ئەسەرییەكان و ئاواییيەكانی ئێستای ناوچەی بیتوێن و رانیە، لە ماوەی ٣٦٠٠ ساڵدا گۆڕانێكی كەم نەبێ بەسەریدا نەهاتووە. شمشارە بۆ خۆی «شووشەرا»ی پێ گوتراوە. لە نووسینەكاندا ناوی جێگەیێك دێ لە نێزیك (شووشەرا) پێی دەڵێ (شیمەرینی) كەوا بێ گومان دێی (كامەریان)ی ئێستایە. دوو عەشرەت ناویان دێ بەسەر خشتەكانەوە یەكیان (كورە شانوم) ئەوی تریان (كاك موم)، هەردوو ناو ئیمڕۆ لە بیتوێن مەوجوودن بە ناوی دوو دێی ئاوەدان (قورەشینە و كامەم). كۆمەڵێك ناوی تریش هەن وەك ئەمانە بەدرێژاییی زیاتر لە ٣٦٠٠ ساڵ وەك خۆیان ماونەوە. من بۆ ئەوە دەچم ئەو میللەتەی لەو سەردەمە كۆنانەدا نیشتەجێی ئاواییەكانی بیتوێن بووە هەر خۆیەتی بێ بڕانەوە و گۆڕان ماوەتەوە تا رۆژانی ئێستا، واتە ئەوساش دانیشتوەكانی كورد بووە. نووسینەكان وا رادەگەیەنن قەومی (خووری) لەو شوێنانەدا ساكن بوون. دەمێكە من مەیلە و قەناعەتم پەیدا كردووە كە كورد و (خوور) یەك میللەتن یاخود هەر نەبێ قەومی خووری بەشێكی زلن لەو رەگەزانەی كوردیان پێك هێناوە، دۆزینەوەكانی (شمشارە) ئەم باوەڕەمی تەواوێك بەهێزتر كرد. لێرەدا ناتوانم لەسەر ئەم باسە بڕۆم چونكە پێوەندییێكی بە مەوزووعەوە نییە، ئەوەندەی نووسیم لەوەوە هات ئاوەكانی بیتوێن لەبەر هۆیەكی مەعلووم شاریان بەدەوری خۆیانەوە پێك نەهێناوە، وەك ئاوی حەمامۆك كۆیەی پێك هێناوە.

فەرمانڕەوا ناوچەی فەرمانی لە شوێنی سەختیش بێ دەتوانێ بەهۆی زەحمەتدانی خەلقەوە خۆی و سپا و دەست و پاوەند و خاوەن پیشەی پێویست بەخێو بکا. کوردی دەڵێ کە زۆر هات قەبالّە بەتاڵە. لەگەڵ هەمواریی جێگاکەشدا بە جۆرێکی سرنجڕاکێش هەڵکەوتی کۆریێ لانی بەرگریشی تێدا دەدیترێ. شیو و رووباری لای رۆژهەلاتی و گردۆلکەکانی لای سەروو و رۆژئاوا و باشووری ئیمکانی ئەوەیان پەیدا کردووە، تا رادەیێك، بە ئاسانی پێشی هێرشبەر بگیرێ یاخود بنگە و قەلای بەهێزی بەرگریی تێدا دروست بکرێ، قشلەی کۆیێ تا ئێستاش بەسەر گردی رۆژئاوای باشووری شارەکەوە بۆ ئەم لایەنە شایەدی دەدا.

هۆی سێیەم ئەوەیە جێگەی شارەکە بە زاراوەی خۆمان، ناو ئاقارە بەرەو هەر لایێك بڕۆی ئاوەدانە. بۆ میسال دەڵێم جێگەیێکی وەك دووز خورماتوو لای باشووری بەرەو حەمرین و چۆلی (غرفة) پێی ناگوترێ ئاوەدان، نە ئاوی دائیمی هەیە، نە بارانی سالانەی هەموو ساڵێك بایی کشتوکاڵ و مەڕوماڵ دەبارێ. کۆیێ بە پێچەوانەی دووز دەور و پشتی هەند ئاوەدانە هەستیش بەوە ناکا لەولای دووز وەیا مۆسڵەوە بیابان دەست پێ دەکا. بارانیش ئەوەندە هەیە بەرهەمی کشتوکاڵی سالانەی هەبێ نەك ساڵ ناساڵ. جگە لەم لایەنە، لە نزیکیشیەوە هیچ بەرهەڵستێکی سروشتیی وەك زێی خوڕ و شاخی بەرز و سەخت مەودای نەفەس هەڵێنانی ئابووریی لێ کورت نەکردووەتەوە تەنگی پێ هەڵچنێ و تەگەرە بێنێتە بەر جموجووڵی. پێ دەچێ پەیدانەبوونی شارێکی گەورە لە پژدەر، لە مێژووی کۆنەوە، لە هەندێ رووەوە بگەڕێتەوە بۆ ئەو هۆیە کە ناوچەی نزیك و سەر بە شارەکە (کە قەلادز بێ) هەمیشە مەودای تەسك بووە. هەموو لایێکی بە شاخی سەخت گیراوە، کە هەندێکیان بە درێژاییی زستان هاتوچۆی پێدا ناکرێ وەیا بە زەحمەت نەبێ کەس تێی بڕ ناکا. خۆ ولاغ و بار و تا هەر هیچ. شاخی قەندیل، لە باکووری ناوچەکە، بۆ خۆی بووە بە شوورەیێکی ئەوتۆ هاوینانیش لێ سەرکەوتنی زەحمەتە چ جایی زستانان و بەهاران. لە باشووریشدا جووت بەرهەڵستی شاخی ئاسۆس ر زێی کۆیێ لەلای خۆیانەوە رێیان بۆ هاتوچۆکردنی ئابووریی گەورە و هەمیشەیی نەهێشتووەتەرە. ئاوی گەورەی(١) وەك زێی کۆیێ بەدرێژاییی مانگەکانی

(١) ئێرە جێی لێدوان نییە لە زاهیرەیێکی مێژوویی زۆر گرنگ کە بریتییە لەوە سەرەتای ژیار (حضارة) دەستی پێ کردووە لە دەورووپشتی ئاوی بچووکی ئەوتۆ مرۆڤی کەم دەسەلات پێی بوێرێ بۆ کشتوکاڵ و ئاودان و لێ پەڕینەوە و بناوان لەبەر هەڵبەستن. دوای =

زۆر باران هاتوچۆ دەبڕێ یاخود هەر نەبێ گەلێکی لێ کەم دەکاتەوە. تاکە ڕێگایەکی هاتوچۆی هەمیشەیی هەبێ پژدەرەوە بۆ دەرەوەی خۆی ڕێگاکەی تەنگژەی دەربەندی (سەنگەسەر)ە کە پژدەر دەبەستێتەوە بە ڕانیە و بیتوێن و کۆیەوە. ئەوڕێگەیەش ناو ناوە، هەموو ساڵێك دەگیرێ بەهۆی زیادکردنی ئاوی ڕووبارەکانی (ژاراوە و کەڵە گارڤێن) و تا ڕادەیێکی کەمتر ئاوی چۆمی (سوڵتانەدێ)ش.

بەم جۆرە وردبوونەوە و سرنجدانە لە باری کۆیە و دراوسێکانی مەعلووم دەبێ کۆیێ تا بڵێی شارێکی کۆنە. لەو چەند پەڕەی دەسنووس کە لەسەر کتێبەکەی مەلا سەمەدی مەرگەیی گیراوەتەوە دەردەکەوێ لەکاتی هاتنی سپای ئیسلام بۆ کوردستانی عیراق کۆیێ شار بووە، ئەوسا بەپێی دەسنووسەکە گوندی (هەرمۆتە)ش شاری گاوران بووە و ناوی دەنێ (ارموطا)، وادیارە لەو سەردەمەدا کۆیێ (زەردەشتی) بووە چونکە دوای شەڕی (ارموطا) و گرتنی ئاواییەکە و کوشتنی حاکمەکەی کە ناوی (میطا) بووە شاری کۆیێ بێ جەنگ تەسلیم بووە. من لەخۆمەوە دەگەم بەو ئەنجامە کە کۆیێ زەردەشتی بووبێ، وەنییە لە هیچ سەرچاوەیێك شتی وام خوێندبێتەوە. لێرە بەڵگەیێکی فکری هەیە زیهن بۆ هەندێ دەبا کە لەو سەردەمەدا کۆیێ وەك هەرمۆتە گاور با ئەویش لە جەنگەکە بەشدار دەبوو. زاهیر وا ڕادەگەینێ هەر وەك ئێستا کۆیە و هەرمۆتە لە ئایندا جیاوازن ئەوساش هەر جیاواز بووبن. وەك لە مێژوو دیار دەدا ئەغڵەب ئەو شوێنانە کە ئاینیان عیسایی بوو هەر بەعیسایی مانەوە، بەڵام ئاواییە زەردەشتییەکان هەموو بوون بە موسڵمان. ئەرك و زەحمەتێکی کە پیاوە ئاینییەکانی

= پێشکەوتنێکی ژیاری زل و پێکهێنانی دەسەڵاتی وەها بەربەرەکانیی پێ بکرێ لەگەڵ سروشتدا ئینجا مرۆڤ بە خۆی و دەسەڵات و قەڵەباڵغی و پیشەسازی و فەند و فێڵی ڕامکردنی سروشت توانیوەتی لە دەوری زێی وەك (دجلە و فرات) نیشتەجێ بێ، ئەگەر وانەبێ هەموو ساڵێك دووجاران مرۆڤی بێ دەسەڵات و کەم هونەر و پیشە و فەند و فێڵ لە دەوری زێی گەورە تێ دەچێ و دەفۆتێ، جارێکیان کە لافاوی کژی زۆر ئاوی ڕامالی دەدا، جارێکیشیان لە کژی کەم بوونەوەی ئاو کە ڕێکار (مستوی)ی ئاوەکە نزم دەبێتەوە و بە ناعوور و چەرت نەبێ سەر زەوی نابێ شیناورد ئاو بدا. بەخۆڕایی و بێ سەبەب نییە یەکێك لە کۆنترین شوێنەوارانی مەڕ بەخێو کردن دۆزرابێتەوە، بەپێی گوتارێك لە گۆڤاری (سۆمەر)دا خوێندوومەتەوە ئەوەیە لە (شانەدەر) دۆزراوەتە. باوەڕ دەکەم کە لەوەش کونتر بدۆزرێتەوە هەر لە جێگەیێکی وەك شانەدەر دەبێ.

دینــی زەردەشت بــە نــاوی دینــەوە خستــوویــانــە سەر شانــی خــەڵــقــەکــە یــەکــەم هــۆی بەرەوپیرچوونی کوردەکان بوو بۆ ئاینی ئیسلام. زەردەشتی بە دینێکی ئاسمانی لە قــەڵــەم درابــوو وەك عــیسایــی سەیــری دەکــرا لــەلایــەن سپــای ئیسلامــەوە، کوردەکــان دەیــانــتــوانــی وەك دیــانــەکــان لــەسەر دەینــی خــۆیــان بمێننــەوە، بــەڵام وادیــارە هــاتنــی حاکمێکی نوێ بە دینێکی نوێوە هەلێك بووە و هەڵکەوتووە بۆ زوربەی خەلقەکە کە خۆیان لە دەست پیاوە بێ رەحمەکانی زەردەشتی قوتار کەن. تا رادەیێکیش دێتە بەر نەزەر کە ئایدیۆلۆجی قووڵتر و رەگ داکوتاوتر بووە لە زەردەشتی، بەو پێیە قابلییەتی بەردەوامبوونی پتر بووە لەو. ئەم بیر و باوەڕانەم وەك (بدیهیە) دێتە بەرچاو، ئیمکان هەیە دیراسەیێکی بە پێز چەشنێکی دیکەمان تێ بگەینێ، هەرکاتێك گەیشتم بە بەڵگەیێکی ئەوتۆ بۆ باوەڕێکی ترم ببا دەرحاڵ قبوولی دەکەم. ئەو هۆیانە کە وایان کردووە لەسەردەمی هاتنی سپای ئیسلام بۆ خاکی کوردستان کۆیێ شار بووبێ، لە کۆنتریشەوە هەر هەبوون. بەراستی سەرەتای پەیدابوونی هۆیەکان کاتێکی دەستنیشانکراوی نییە، هەرچی هەیە لەو وەزعی تایبەتییانەی کۆیێ هەندێ مێژوو کۆنن، هیچ کامێکیان دەسکردی کەس نییە. کەواتە بەپێی حوکمی (منطق) دەبێ کۆیێ یەکجار کۆنتر بێ لەو ١٣٠٠ ساڵەی هاتنی ئیسلام بۆ کوردستان. تا ئێستا هیچ تــوێژینــەوەیێکی مێژوویی لــەبــارەی کــۆیــەوە نــەکــراوە نــوقتــەیێك لــە رابــردووی روون کاتەوە. رەنگە ئەو کەمە مەعلوومات و سرنج دانی شەخسی کە لای منە ببێتە هەوەڵ قۆناغی دیراسەیێکی فروانتر لەوانەی تا ئێستا کراون، بەڵام ساغکردنەوەی چەند و جــۆنــی مــێژووی کــۆیــێ کــاری ئــارکــایــۆلــۆجــیی ساڵــەو ساڵــە نــەك بــە پــەلــە. خــەبــەری پچرپچڕی لێرە و لەوێ و لێکدانەوە و (استنتاج)ی بێ سەرچاوەی مادیی مێژوویی هــەرچــەند رێچکۆڵــەش دەرکــەن بۆ هــەندێ روونــاکــی و شارەزایی، دیسان تێ هــەڵکشان بۆ مێژووی هەزاران ساڵی لەمەوبەر بە پێپلکەی سرنج و لێکدانەوەی بێ بنگەی مادیی سەخت دەبێتە وشکەمەلە و پەروازی خەیاڵی. هەرچۆنێك بێ ئەو هەندەی من لێرەدا لەسەر چەند لایەنێکی ژیان و ئابووری و کۆمەڵایەتی و رۆشنبیریی کۆیەم نووسی بۆ تەنها پەیوەستکردنی سەردەمی پێش حاجی قادر بوو بە کاتی تێدا ژیان و گوزەران لێکردنی حاجییەوە. لەو رێگایەشەوە چەند هەڵەیێکی فکری و مێژوویی دەربارەی حــاجــی و مــەفــتــەنــەکــەیــەوە راست کرانــەوە کــە دەبــوا راست بــکرێنــەوە چــونکــە هــەلــەی چــاپــکــراو و بــڵاو کــرایــەوە، وەك زووتــریش گــوتم، دەبــنــە سەرچــاوەی مێژوو، ئــەوەی

راستیش بێ، ئەگەر هیچ هۆیەکی لاوەکی و دەرەکی وەك ئەو هەڵانە و پێویستی ساغکردنەوەشیان لە بەیندا نەبا دەبوا هەرچی حەقیقەتێکی مادی هەیە کە تاویان هێنابێ بۆ ناو دەروونی حاجی و یارمەتیی گەشەکردنی شاعیرییەت و حەق پەرستییان دابێ بخرێنە ناو باس و دیراسەیێکی شایان بە پایەی حاجی تا لە سنووری ئیمکاندا حاجی قادری (بوێژومرۆڤ) بە جیلی ئێستاکە و دواڕۆژ بناسێنن و پردیش دروست کەن لەمیانی بڵیمەتیی ئەو و کێڵگەیێك کە لێی رواوە و بەرهەمی داوە. ئەرکی سەرشانی نووسەر ئەوەیە تا دەتوانێ پرسەك (علامة استفهام) بسڕێتەوە لە بابەتی نووسینەکەی و پەردەی مەتەڵی لەسەر رووی باسەکانی هەڵگرێ و لە قەناعەتی خوێنەریان نزیك کاتەوە، نەك بە زۆرەملێ بەڵکو بە بەڵگەی مادی و فکری. من لە هەوەڵی کارەوە عوزرم هێناوەتەوە بۆ تەسکیی پەراوێزی نووسینەکەم، لێرەشدا دەبێ هەمان عوزر دووبارە بکەمەوە بۆ تێکڕای خوێنەری کورد، بەڵام بەتایبەتی بۆ دانیشتوانی کۆیە و رۆحی حاجی قادر کە لە دەستمدا نەبوو بە قەدەر گرنگیی مەوزووع و پێویستی قەرزی ئەدەبیی خۆم لەعاست هەردووکیاندا نە مێژووی کۆیێ و نە ژیانی حاجی، تا ئەو پلەیەی باسەکەمان پێی گەیشت، هێندە بدرەوشێنمەوە خۆم بڵێم دەست خۆش گەردێکی تەواوت لە بەلووری چراکانیان تەکاندەوە.

بەداخەوە چەندین لانی مێژووی کۆنی کۆیێ و ژیان و رابوردنی حاجی قادر لەبەر نەبوونی سەرچاوەی نووسراو و بەهۆی مردنی زوربەی خەبەردارانی سەدەی نۆزدەمەوە لەژێر تەمی ونی و نادیاری مانەوە، تەمەکەش ئەوەندە تیرە چاو و زیهن تێیان بڕ ناکەن. ترسم لەوە هەیە کەم تا کورتێك لەو خەبەرات و گوزارشاتی رابردوومان کە بەسەر زمان و لە زیهنی هەندێ دانیشتوانی ئێستاکەی کۆیێ زیندووە و نەمردووە ئەویش بەهۆی نەنووسینەوە فەرامۆش بکرێ یاخود بەهۆی مردنی خاوەنەکەی بمرێ. دەمەوێ لێرەدا تکایێکی تایبەتی بکەم لە هەر جوانمەردێکی کورد کە ئاگاداری رووداوێکی کۆنینەمان بێ ئاگادارییەکەی بپارێزێ. لە کۆبوونەوەی وردە دەنگوباس داستان پەیدا دەبێ. بەنیسبەت مەوزووعی حاجی قادریشەوە پێویستی نەفۆتاندنی ئەخباری ئەو لە گوێرەی گرنگیی پایەی خۆی لە خەباتی قەومی کوردا فەرزێکی گەورەتر و کارێکی پیرۆزترە. بێ گومان دەرخستنی وردە باسی شرایەوە وەیا هەڵبەستی بڵاو نەکرایەوە یا ئەگەر هەبێ نووسینی پەخشان یا چەند دێڕێکی نامەی ئاساییش بێ و لە حاجی بەجێ مابێ، دیراسەی لێرە بەدواوە

دەوڵەمەندتر دەکەن، نووسەریش زیاتر دەحەسێننەوە لە مانووبوونی بەدوا گەڕاندا.. زۆر جاران وادەبێ نووسەر وەك مەلی باڵ شکاو لەبەر هۆی هەمەچەشنە ناتوانێ بۆ وەدەستهێنانی زانیاریی تازە لێرە و لەوێ بگەڕێ، جا ئەگەر ئەو شتەی ناتوانێ بۆ وەدەست هێنانی سەفەر بکا، لە ڕێی نووسینەوە دەستی بکەوێ وەك گەنجی دیبێتەوە وایە.

دوای ئەم چاو پێدا خشاندنی خێرا و کورتیلە بەتێکڕای ژیانی (علمی و روحی) کورد و بەدوا ئەودا وەزعی تایبەتی کۆیێ لە هەر دوو رووی (مادی و معنوی)ی کۆن و تازەیەوە، دەگەین بە باسکردن لەبارەی ژیانی (مادی)ی کورد لە کۆنەوە و دەرخستنی نەبوونی هیچ جۆرە (تناسب)ێك و لەیەکچوونێك لە میانی دوو ڕووپەڕەی (زانیاری)ی پێشکەوتوو و (مادی)ی یەکجار دواکەوتووی کورد؛ بەدەم ئەم داستانەوەش لەگوێرەی مەودای تەسك و پێویستی دوور نەکەوتنەوەی بێ سنوور لە ئەسلی مەوزووع هەوڵ دەدەم هۆی راستەقینەی دواکەوتنی باری (مادی)ی ژیانی کورد دەرخەم بەپێی ئەو قەناعەتە کە خۆم لە ئەنجامی وتووێژی ناوەکی (حوار داخلی) و سرنجدانی شەخسی پێی گەییوم زیاتر لەوە کە لە ڕێی خوێندنەوەی چاوگی مێژوویی و فەلسەفیی نووسراوەوە پەیدام کردبێ، چونکە ئەوەی راستی بێ، بۆشت دەردەکەوێ، لێکدانەوەییێك کە لەم رووەوە دەیهێنمە بەرچاوت نە لە کەسم بیستووە و نە لە هیچ نووسراوێك خوێندوومەتەوە، ئەمەیش وەك هەندێك لەو لێکدانەوانەی تازە لە تۆمارکردنیان بوومەوە، بەشێکی لە تریسکانەوە و بریقانەوەی واقیع بۆم روون بووەتەوە، بەشێکیشی لە کورت هێنانی تعلیلاتی ئەو نەزەرییانە هاتووە کە لە مەیدانی مێژوو و پێشکەوتن و گۆڕان و تێکڕای کاروباری مرۆڤایەتیدا هاتوچۆ دەکەن.

با بە میسال بۆت روون کەمەوە چۆن کورتهێنانی تعلیل، مرۆڤ هان دەدا بۆ دۆزینەوەی تعلیلی تەواو. میسالەکەت بۆ دێنمەوە لە سروشت چونکە کەس نییە شەڕی لەسەر بکا و بۆ هەموومان وەك ماڵی حەڵاڵ وایە، بەدوا ئەم میسالەدا بۆ خۆت دەتوانی قیاسی کەم و کورتیی فەلسەفەی سەر بە سیاسەت و ئابووری و باوەڕ لەو بکەی. میسالەکە ئەمەیە:

دەڵێن باران لە هەور پەیدا دەبێ، ئەم گوتەیەش وەك (بدیهیە) دەگوترێتەوە تا وای لێ هاتووە کەم کەس بیر دەکاتەوە لەوە ئاخۆ گوتەکە کەم و زیادێکی تێدایە یا نییە. مرۆڤێکی سرنجدەر و باوەڕ هێناو و دڵسۆز بۆ ئەم (بدیهیە)یە چاوەنوار دەکا کە هەور

بە پڕی پەیدا بوو باران بباریٚ چونکە (بدیهیە)کە چ احتمالی نەهێشتووەتەوە بۆ بەشداربوونی هیچ عاملێکی تر، غەیری هەور، لە پێکهێنانی باران، کەچی جارەهای جار وادەبیٚ بە درێژاییی رۆژ و دوو رۆژ هەور دیٚ و دەڕوا و نابارێ یاخود لە هەندیٚ جێگە دەباریٚ و لە هەندیٚ جێگەش دڵۆپی لیٚ نایێتە خوارەوە! کابرای دڵسۆز و سرنجدەر بە سەیرێکەوە دەپرسیٚ ئەدی کوا باران خۆ ئەمەتە هەور؟ کورتهێنانی نەزەرییەکە مرۆڤەکەی خستە سەر باری پرسیار و بەراوردکردنی تایبەتی و گومانـاویی خۆی. ئەوسا شەرحدەری نەزرییەکە بیٚ ئەوە بڵیٚ نەزەرییەکە ناتەواوە، لەگەڵ هەندێك سەرشکاندنەوەی خاوەن پرسیاریش، دەڵیٚ بۆیە باران نابارێ چونکە سەرما لە پێویست کەمتر بوو هەی نەزان! قەیدی نییە، با نەزان بوو بیٚ، خۆ بەهۆی پرسیارەکە گەیشتە زانینی هەموو نەزەرییە! ئیتر خۆ هەڵدەگریٚ بۆ رۆژێك هەوریش هەبیٚ و ساردیش بیٚ، باران کوێوە دەڕوا لە چەنگ نەزەرییەی بیٚ کەلەبەر!

کابرای دڵسۆزی نەزەرییە، زۆر جاران لە زستاندا دەگا بەو رۆژە سارد و هەوراوییە و دڵنیا و بیٚ گومان چەترەکەی لەگەڵ خۆیدا دەباتە دەرەوە تا تەڕ نەبیٚ. کەچی نابارێ! ئەوسا دەکەوێتە پرسیارکردن لەگەڵ خۆیدا: تۆ بڵێی ئاسمان بە سەهوو چووبیٚ یا نەزەرییە! دیسانەوە شەرحدەری نەزەرییە سەری دەشکێنێتەوە و دەڵیٚ پاڵەپەستۆی هەوا ئەوە نەبوو یارمەتیی بارین بدا.. لە هەلی سێیەمدا هەور و سەرما و پاڵەپەستۆی هەوا سیٚ قۆڵی کۆ دەبنەوە و ناشبارێ. شەرحدەری ئەم جارەیان خۆی و نەزەرییە بەوەدا دەپەرێنێتەوە کە بڵیٚ هێندە وردیلە (ذرە)ی تۆز بە ئاسمانەوە نەبوو وردیلەی هەڵمی ئاو پێوەی بنیشیٚ و دڵۆپی باران پێك بێنیٚ.

دیتت هەوری تەنها، بیٚ مەرجە پێویستەکانی دیکەی باران، نابێتە هۆی بارین. لە مەیدانی مێژوو و کەین و بەینی سەربە مێژوویشەوە دەتوانم بڵێم نەزەرییەیێکم نەدیت هەندیٚ نەزەرییە سادەکەی باران پێویستی نەبووبیٚ بە تەواوکردن یاخود بە راستکردنەوە. ناتەواویی نەزەرییەش لەخۆوە بۆ وردبوونەوەیێکی بیٚ تەرەفانە و چاوکرایەوە بەقەدەر خودی نەزەرییەکە ئاشکرایە.

هەر هێندە خۆت نەکەی بە پاسەوانی فکرە و بیر و باوەڕی تایبەتی زۆر بەئاسانی دەتوانیت کەم و کورتی و چەوتیشی ئەگەر هەبیٚ، بدۆزیتەوە. کە (تعصب)یش بۆ لایەنگیریت ببا هەرچی کەم و کەسر و ناتەواوی هەیە کۆببنەوە، دەریش کەون، ناتوانن گوتەیێکی ئیعتیرازت لیٚ وەرگرن. کە بتەویٚ بڵێی هەور هۆی بارانە، هەموو

ڕۆژیش هەوری بێ باران تێ پەڕێ خۆتی لێ بەدەنگ ناهێنی و ڕەنگە سووریش بی لەسەر قسەکەت و بچیە چاوی خەلقیشەوە و بڵێی کەس دیویەتی بێ هەور باران بباریێ! کەس نەیگوتوە بێ هەور باران دەبارێ، بەڵام موشکیلە ئەوەیە بە پێچەوانەی ڕاگەیاندنی نەزەرییەکە هەوریش هەیە و باران نییە..

بێ گومان ئەو نەزەرییانە کە دانراون بۆ تعلیلی مێژوو و ڕووداوەکانی لە ئەنجامی وردبوونەوە و پشکنینەوە و دیراسەی یەکجار دوور و قووڵ و ئوستادانە بەرهەم هاتوون و خاوەنەکانیان مەبەسی یەکەمیان لەو ماندووبوون و ئەرکی بێ پایانەیان گەیشتن بووە بە ڕاستی، تاکێکیش لەوانە داوای ئەوەیان نەکردووە چی دەیڵێن ڕاستیی تەواوە. خۆ ئەگەر ئەوە بڵێن دەرلەحزە سەرەوخوار دەبنەوە بۆسەر خاکی بێ حورمەتی. بەڵام بەداخەوە پەیڕەویکەرانیان ڕازی نابن کەس بڵێ کەم و کووڕییان هەیە.. نەزەرییە دەکرێتە ئاینێکی تازە داهاتوو و سەرلەنوێ نرخی فیداکاریی کوێرانە بۆ خۆی لە خەلق دەستێنێ.

هەرچۆنێك بێ دەرنەچوونی بڕیارە گشتییەکانی ئەو نەزەرییانەی لەباودان لە مەیدانی هێنانەوەی تعلیل بۆ ڕەوتی مێژووی کورد یەکێك بوو، یەکێکی گەورەش بوو، لەو سەرچاوانەی بیر و باوەڕی تایبەتی خۆم لێ هەڵێنجا. بەلای خۆمەوە لە ڕازی نەبوونم بە نەزەرییەی ناتەواو ئەگەر نەشگەیشتبم بە نەزەرییەی تەواو هەنگاوێکم هاویشتووە بەرەو دۆزینەوەی ڕاستی، یاخود با بڵێم تەقەللای من ئەگەر لە شکڵی ناڕەزاییش بێ، کە ڕواڵەتێکی (سلبی)یە، دیسانەوە ئیمکان هەیە پێی بگوترێ هەوڵدان بۆ تەواوکردنی باوەڕی ناتەواو، چونکە من لەدژی هیچ بیر و ڕا و فەلسەفەیێك نیم ویستبێتی مێژوو و ڕووداوەکانی بگێڕێتەوە بۆ سەرچاوەکانی ڕاستەقینەی.. هێندە هەیە هەرگیز بەوە ڕازی نیم، یاخود با بڵێم خۆم پێ ڕازی ناکرێ، چاو بپۆشرێ لە بەشێکی ڕاستی و بخرێتە ژێر لێوەوە لەبەر خاتری خاترداران. کە زانیمان هەوری تەنها باران نابارێنێ ئیتر لزووم نابینم پێ داگرن لەسەر ئەو تەعلیلە ناتەواوە. پێ داگرتنمان لەسەری لەوانەیە ببێ بەهۆی زەحمەتی بێهوودە لە تەقەللای پێکهێنانی بارانی دەسکرد (صناعی) چونکە کە باوەڕمان ئەوەبوو هەوری تەنها باران پێك دێنێ هەر خەریکی ئەوە دەبین هەور پەیدا کەین ئەوساش کارەکەمان دەچێتە خانەی دووبەختەکی، یا دەبارێ یا نابارێ، ڕەنگە ئاغڵەبیش ئەوە بێ کە نەبارێ.

لام وایە کەم کەس هەبێ بەرهەڵستیم بکا لەوەدا کە بڵێم کورد بە درێژاییی کاتێکی

چەند هەزار ساڵەیی لێی دەوەشێتەوە میللەتێکی نموونەیی بووبێ لە هەژاری و کەم گوزەرانیدا. ئەوەی راستی بێ لە کۆنێکی کۆنەوە، لەوەتەی مادەکان لێیان تێك چووە، کورد بۆی رێك نەکەوتووە وەك پوورە هەنگ وەیا شارە مێروو لە دەوری خۆی بئاڵێ و هەنگوین لە شانەی خۆی پەیدا کا یاخود دانەوێڵەی دەرەوەی تێدا کۆ کاتەوە. مادەکانیش کە لە دەسەڵاتدا بوون رووپێوێکی کەمیان لە کوردستانی گەورە گرتبووەوە، بەڵام دەشیا ببن بە بنکە بۆ پێکهێنانی کیانێکی گەورەتری کورد.. ئەمە رێك نەکەوت و لەوساوە بە جۆرێکی پچڕ پچڕ و ناوناوە نەبێ کورد حوکمڕانیی نەدیوە، وەك مەڕی بێ شوان و پەرژین بووە هەر لێی خوراوە.

سرنج بۆم دەردەخا، لە تۆشەوە دیارە، بەدرێژاییی چەند هەزار ساڵێك کوردستان کەوتووەتە نێوان سێ هێزی زلەوە، فەرمانڕەواییی ئێران و دەسەڵاتی بابل و ئاشوور و بۆ ماوەیێك لەگەڵ ئەواندا ئینجا بەدوا ئەواندا دەسەڵاتی رۆمەکان. ئەم سێ ناوچە زلەی دەسەڵات کە کوردستانیان گرتووەتە نێوان خۆیانەوە، هەر یەکەیان بەروبووم و داهاتی کەرتێك لە کوردستانی گەورەیان بۆ خۆیان راکێشاوە و مەودایان نەداوە ئەو داهاتە لە کوردستان بمێنێتەوە و ببێ بە ماکی بنیادنانی دەسەڵات و حوکمڕانی. هەروەك ئاورێژی شاخەکانی کوردستان هەندێکی دەڕژێتە رۆژهەڵات بەرەو ئێران، هەندێکی بۆ رۆژئاوا بەرەو ئەنەدۆڵ، هەندێکیشی دەڕوا بەرەو دەشتی بابل و ئاشوور، هەروەها زوربەی بەرهەمی ئابووریی کوردستان بەدرێژاییی مێژوو رژاوەتە ئێران و ئەنەدۆڵ و بابل و هیچی ئەوتۆی لە خاکی کوردستاندا بەجێ نەماوە. سێ مقناتیسی گەورە پیت و داهاتی کوردستانی بۆ خۆی کێشاوە، تا ئێستاش هەر دەیکێشێ. لە کوردستان سەرمایە پێك نەهات.

لێرەدا باسی ئەوە ناکەم هێرشی هەر یەك لە دەوڵەتەکانی ئەو سێ ناوچەیە بۆ یەکتری و رەویان بۆ کوردستان چەند جاران لە چەرخێکدا کورد و کوردستانی شێلاوە و ئاواییەکانی کاول کردووە و خەلقەکەی هەڵفڕاندووە، نەك لەبەر کەم ئەهمییەتیی ئەو کارەساتانە، بەڵکو لەبەرئەمە کە بەلای منەوە تەئسیری ئەو رەو و هێرشانە چەندێك بووبێ لە چاو تەئسیری ئەو زاهیرەیەی لەبەر رۆیشتنی ئابووری (نزیف اتقتصادی) لە کوردستانەوە بەرەو دراوسێکانی تەئسیرەکە کز دەبێتەوە و دەچێتە پلەی دووەم و سێیەمەوە. رەوی بێگانە هەرچەند یەکجار بە سفت و سۆش بووبێ، کاتی بوە و بەسەر چووە و پشووێکی ئەوتۆی بەسەردا تێ پەڕیوە لە ئاسوودەیی تا رەوێکی دیکە

خەلقەکە پەڕ و باڵ بێننەوە و بکەونەوە سەر باری کاری جارانیان، دەمەوێ بڵێم شێلرانی کوردستان لە ژێر سمی سپای هێرشبەر لە ڕۆمەوە بۆ سەر ئێران یا لە ئاشوورەوە بۆ سەر بابل یا لە ئێرانەوە بۆسەر ئاشوور هۆی یەکەم و بنجی نەبووە لە پێك نەهاتنی کیانی سیاسی (حکومەت) بۆ کورد. بۆ خۆت دەبینی ئەو هێرشانە نەبوونە هۆی لەناوچوونی ئەو دەوڵەتانەی کەوتوونە ژێریانەوە، چەندین جار یەکێك لەوانە داگیر کراوە، بۆ ماوەیێك کیانیشی دۆڕاندووە، کەچی لە ئەنجامدا هەر بووەتەوە دەوڵەت. لە فەرزی یەکێك لەوانە فۆتاویش بێ لەژێر تاوی میللەتێکی داگیرکەردا، میللەتە داگیرکەرەکە بۆ خۆی بووەتە دەوڵەت لە شوێنی ئەو. کورد هەرچەند بەو رەوانە نەشفۆتاوە هەر نەبووە بە دەوڵەت. هەر سێ ناوچەی دەوری کورردستان لە حاڵێکدا حاکم گۆڕیشیان کردبێ بەروبوومی کوردستانیان بۆ خۆیان کێشاوە، عاملی ئابووری کە بە نیسبەت کوردستانەوە (لەبەر رۆیشتن– نزیف) بووە، لەو سێ ناوچەیەدا (نەقلی خوێن) بووە بۆ ناو شادەمارەکانیان، واتە خوێنی (ئابووری) کورد رژاوەتە دەماری دراوسێکانی. کوردستان وەك کانیاوێك بووە لە سێ جۆگەلەوە ئاوی لەبەر رۆیشتووە و ئیمکان نەبووە پڕ بێ.

بە لای بیر و باوەڕی منەوە کارەسات و گوزارشات و چەند و چۆنی ناوخۆی کورد چ بیانخەیتە ژێر ناونیشانی (پەلەی ژیان)و ئەو ناوە بکەی بە عینوانی کارەسات و گوزارشاتەکە، تەفسیری پێك نەهاتنی کیانی کورد ناکەن، چارەنووسی کورد بە دەست گوزارشاتی ناوخۆییی کورد و کوردستانەوە نەبووە، بە دەست هەڵکەوتێکی یەکجار نالەبار بووە کە مەودای نەداوە کورد ببێ بە خاوەن هێز و کەرستەیێکی ئەوتۆ رێگە تەخت کا و زەرف دروست کا بۆ پێکهێنانی فەرمانڕەوایی و حوکمڕانی، ئەو (نزیف)ە ئابوورییەی کە داهاتی کوردستانی، بە بەرهەم و سەرمایەوە، راگوێستووە بۆ ناو دراوسێکانی و دەگونجێ پێی بڵێین (نقل دم اقتصادی) هەرگیز رێی ئەوەی نەداوە هێندە سەرمایە لە کوردستاندا عەمبار بێ بایی خەرجی دەسەڵاتێکی حکوومەتی بکا، لەوە هەر گەڕێ کە نەیتوانیوە چالاکیێکی ئاڵوگۆڕ و بازرگانی لە نێوان کوردەواری پەیدا کا و هەستێکی بەرژەوەندی مادیی (مشترك)یان بخاتە دڵ و مێشکەوە، کە ئەمە سەرەتای مەفهوومی دەوڵەتی قەومییە بەلای میللەتێکەوە لە هەموو رووێکەوە جیا دەبێتەوە لە هەوڵ و تەقەللا و پاڵەوانبازیی تاکە ئەمیرێك بۆ دامەزراندنی دەسەڵاتێکی تایبەتی بۆ خۆی و خزم و دەست و پاوەندی نزیکی خۆی. زۆر جاران دامەزراندنی

دەسەڵاتی وا تەسك و تروسكی شەخسی، یاخود خانەوادەیی، لە مەفهومی حكوومەت دەردەچێ و دەبێتە چەتەگەری بەسەر خەلقەوە، تەنانەت زوڵم دەگاتە رادەییێك كەس پەرۆشی فۆتانی دەسەڵاتەكەی نامێنێ. هەر رێكخستن و دامودەسگاییێك لەسەر بنچی پەرژەوەندێكی فراوان هەڵنەستێ كەلكی ئەوەی نابێ لە سوود و چاكەی خەلق زیاد كا. ئەو نەزەرییەی دەڵێ لەگەڵ پەیدابوونی (چین) حكومەتیش پەیدا بوو تاكوو چینی سەرەوە بتوانێ چەوساندنەوەی چینی ژێرەوە بۆ سوودی خۆی بەردەوام كا، ئا ئەم نەزەرییە لە مێژووی كوردا یەكجارەكی پەكی كەوتوە و هیچ تەفسیرێكت بۆ ناهێنتەوە پێی رازی بیت لە پەیدا نەبوونی كیانێكی كوردی، چونكە هەزاران ساڵە ئەو چینانە لە كوردستاندا هەن نەشبوون بە هۆی دروستبوونی حكومەت. من خۆم لەو باوەڕەدام ئەگەر مەبەسی چەوساندنەوەش لە بەیندا نەبێ، مرۆڤ كە گەیشتە پلەیێكی هەڵكشاوی ژیار (حضارة) حكومەت دادەنێ و دەسەڵات رێك دەخا با هەموو خەلقیش وەك برا وابن. پێكهێنانی هۆی ژیان و پێشكەوتن لە پلە یەك لەدوا یەكەكانی گۆڕان داخوازیی بوونی حكوومەت دەكا چەوساندنەوە لە بەیندا هەبێ یان نەبێ. بەوەندە باوەڕەش (اكتفا) ناكەم، بەلای رای منەوە ئەگەر باری ئابووری یارمەتیی مرۆڤ نەدا بۆ جێبەجێكردنی داوا و ئەركە تایبەتییەكانی (دەسەڵات– حكوومەت) نە بەرژەوەندیی تێكڕای كۆمەڵ، چ جایی تاكە چینێك، نە پێویستییەكانی پلەی گۆڕان و پێشكەوتن، نە زەبری كوتەك ناتوانن حكوومەت دانێن و سوپا و پۆلیس و كاربەدەست بەخێوكەن. نەبوونی ئابووریی گەشەدار وادەبێ حكوومەتی دروست و حازر دەرمێنێ، هەڵبەت ناهێڵێ لە نەبوویەوە حكوومەت دروست بێ. رەنگە لێم بەدەنگ بێی و بڵێی پەیدابوونی چین لە كوردستاندا حكوومەتی پێك دێنا ئەگەر بێگانە لێی گەڕابا، بەڵام بە هێنانەوەی ئەو تەئویلە بۆ پەیدا نەبوونی حكوومەت لە كوردستاندا ناتوانیت هەمان تەئویل بێنیەوە بۆ پەیدا نەبوونی حكوومەت لە (حجاز)ی پێش ئیسلام و سەرەتای پەیدابوونی ئیسلام، خۆ دەمێكیش بوو چینەكان هەر لە عەبدەوە تا بازرگان و خاوەن زەوی و سەرەك عەشرەت لە كاردا بوون، هیچ داگیركەر و هێرشبەریش بەسەر حیجازدا هاتوچۆیان نەدەكرد و میللەتەكەیان پامال نەدەكرد تا بڵێی وەك كوردستان ئەوێش بێگانە لێ نەگەڕا حكوومەت دروست كا. وەك من تێی دەگەم حیجازی ئەو سەردەمە دەهات لە ئەنجامی پێشكەوتنی ئابووری و ژیارییەوە، نەك بەهۆی پەیدابوونی چینەوە، بگا بە پلەی دامەزراندنی حكوومەت. خەلقەكەی خەریك بوون لە دەوروپشتی

(كعبـه) و بنـه‌مـاڵـه ده‌سه‌ڵاتداره‌كـانـی (مكـه) بـه‌تـایبـه‌تـی مـاڵـی (ابـو سفیـان) جـۆرێك رێكـخستـنـی قسه‌رۆیـیـو پـێك بـێنـن. (دار الـنـدوة)ش بـه‌ره‌و ئـه‌وه‌ ده‌چـوو وه‌ك سه‌رای حكوومه‌تی لێ بێ. به‌ڵام هێشتا مه‌ودایێكی ته‌واویان مابوو بنگه‌ و ده‌سگای (رسمی) دانـێن. نـه‌زه‌ریـیـه‌ی پـه‌یدابـوونـی حكـوومـه‌ت لـه‌ رێی پـه‌یدابـوونـی چینـه‌وه‌ چونكه‌ پێشه‌كییه‌كه‌ی له‌ واقیعی مێژوویییه‌وه‌ هه‌ڵنه‌ستاوه‌ ئه‌نجامه‌كه‌شی ئه‌وه‌ ده‌رنـاچێ كه‌ نـه‌زه‌ریـیـه‌كـه‌ چـاوه‌ڕوانـی ده‌كـا. بـه‌پێی مـوژده‌ و بـه‌ڵێنی نـه‌زه‌ریـیـه‌كـه‌، ره‌وتـی بـه‌ره‌و كـۆمـیـونـیـزم لـه‌و ولاتـانـه‌دا كـه‌وا شۆڕشی سۆشیالیزم تێیاندا سه‌ركه‌وتووه‌، ده‌بوا ده‌سه‌ڵاتی حكوومه‌ت كزكاته‌وه‌ تا به‌ته‌واوی ده‌تویێته‌وه‌ و نامێنێ، كه‌چی هـه‌تا دێ ئه‌و ده‌سه‌ڵاته‌ی حكوومه‌ت زیاد ده‌كا و رێكخراوه‌كانی په‌ره‌ ده‌سێنن و ورده‌ ورده‌ میلله‌ته‌كه‌ هـه‌مـووی ده‌بـێ بـه‌ حـكـوومـه‌ت، واتـه‌ پـێچـه‌وانـه‌ی بـه‌ڵـێی نـه‌زه‌ریـیـه‌ دێتـه‌دی. ئـه‌و ته‌وجیهه‌ش كه‌ بڵێ فه‌رق نییه‌ له‌وه‌دا حكوومه‌ت ببێ به‌ میلله‌ت یا میلله‌ت ببێ به‌ حكوومه‌ت كه‌م و زۆر خزمایه‌تیی نییه‌ له‌گه‌ڵ راگه‌یاندنی نه‌زه‌رییه‌كه‌، چونكه‌ نه‌زه‌رییه‌ ده‌ڵێ (سلطه‌) نامێنێ و میلله‌ت بێ (سلطه‌) خۆ به‌ڕێوه‌ ده‌با. نه‌مانی (سلطه‌)ش وه‌ك بدیهیه‌یه‌ له‌ناو نه‌زه‌رییه‌كه‌دا چونكه‌ كه‌ گوتی له‌ هه‌وه‌ڵه‌وه‌ (سلطه‌– حكوومه‌ت) بۆ تاكه‌ مه‌به‌سی چه‌وساندنه‌وه‌ی چینی خواره‌وه‌ په‌یدا بووه‌، دیاره‌ نابێ (سلطه‌) بمێنێ كه‌ (چین) نه‌ما یاخود چه‌وساندنه‌وه‌ نه‌ما. من لێره‌دا عه‌یب ناگرم له‌ داهێنه‌ری نه‌زه‌رییه‌ چونكه‌ ئه‌و به‌پێی تێگه‌یشتنی خۆی و چاوه‌نۆڕكردنی له‌ ره‌وتی مێژوو به‌سه‌ر رێبازی خه‌باتی چینایه‌تیدا چیی به‌ راست زانیوه‌ ئه‌وه‌ی به‌ ئێمه‌ گوتووه‌، ره‌نگ بوو ئه‌گه‌ر بۆ خۆی ژیابا تا به‌ چاوی خۆی ده‌یدیت واقیع شتێكی جودایه‌ له‌ رواڵه‌تی فه‌رمانی نه‌زه‌رییه‌، وازی له‌ نه‌زه‌رییه‌كه‌ بهێنابا بۆ واقیع. گله‌یی بكرێ له‌و كه‌سانه‌ ده‌كرێ كه‌وا بیر و باوه‌ڕێكی له‌ سه‌ره‌تاوه‌ ناوی (علمانی) و (مادی)ی له‌ خۆ ناوه‌ ده‌یكه‌نه‌وه‌ دینێكی نوێ كـه‌ نـابـێ هـه‌ڵـه‌ی تـێدا بـێ. نـه‌زه‌ریـیـه‌كـانـی مـادی بـه‌ر لـه‌ هـه‌مـوو شتێك جلی (تقدیس)یان له‌به‌ر عه‌قیده‌كانی لێره‌ به‌پێشه‌وه‌ دارنی و به‌ خه‌لقیان گوت ئه‌و بیر و بـاوه‌ڕه‌ی بـه‌ زاده‌ی ئـاسمـان و فـریشتـه‌ و بـێ پـه‌ڵـه‌ و گـه‌رد داده‌نـران لـه‌ چڵكنتـریـن سه‌رچاوه‌ی مادییه‌وه‌ هه‌ڵستاون، به‌دوا ئه‌و گوته‌یه‌دا چه‌كوچیشیان دا ده‌ست خه‌لق كه‌ ورد و خـاشیـان بـكـه‌ن. ده‌وجـا كـه‌ حـاڵ وابـێ بۆ ده‌بـێ مـرۆڤێكی (علمـانـی–مـادی) له‌عاست بیر و باوه‌ڕی (علمانی–مادی) دا سه‌رله‌نوێ ببێته‌وه‌ سۆفی و ده‌روێش و له‌ نووكه‌وه‌ ئه‌فسانه‌یێكی ده‌سكردی (مادی) بكا به‌ خه‌رمانه‌ی تقدیس له‌ دوری باوه‌ڕ و

نـیـگـا و تـصوریك کـه خـۆی لـەدژی غـەیب و تـقـدیسە؟ ئـەم (تـنـاقض)ە فـکـریـیـەی (داخـلـی–نـاوەکی) بـۆ بـکرێ بـە کـۆڵـەگـەی فـەلسەفـە؟ تـاوانـبـارکـردنـی رەخـنـەگرتن لـە فـەلسەفـەیێك کە خـۆی لـە بنـەڕەتا رەخـنـەگرتنە لـە هـەرچی بـاوەڕێکی غـەیری خـۆیەتی، راست وەك ئـەوەیە کـابرایێك بڵـێ من مرۆڤێکی زۆر بـەرەحمم هـەرچی پێم بـاوەڕ نەکا لـە گـەردەنی دەدەم! فـەلسەفـەی مـادی کە بـەوە بـنـازێ خـەلقی رەسـاندووە لـە ئـەفسانـەی (تقدیس و پـاك سروشتی) نـابێ پـەیڕەوەکـانی بێن و پێمـان بڵێن (فـەرموو کڕنوو ببەن بۆ ئـەم فـەلسەفـە مقدس و پـاك سروشتە)! بـەلای منـەوە راستی لـە هـەموو نـەزەرییە و بیر و بـاوەڕێك مقدسترە. مـافی نـەتـەوایـەتیی هـەرە گرنگی میللـەتی کـورد کە دامـەزراندنی حکوومـەتە لـە سـەرانسـەری کوردسـتـاندا، ئـەم مـافـە کە نـەکـەوتـە دەستی میللـەتی کوردەوە سووچێکی ئـاغـا و مـەلا و شێخ و زەید و عـەمری کوردی تێدا نـەبووە، فـەللاح و کرێکار و کـەسـەبـەی کوردیش لـەوەدا گونـاهبـار نین. بـەلای بـاوەڕی منـەوە دامـەزراندنی کیـانێکی کـورد لـەو زەرفـە مێژووییـیە کە کـوردی تێدا ژیـاوە کـارێك بووە هێندە زەحمـەت وەك (مستحل) وابووە. هێزی میللـەتی کورد بـە هـەموو مرۆڤ و سروشت و ئـابووری و کـۆمـەڵایـەتـی و سـەقـافـی و گـیـانـی نـیشتـمـانـپـەروەریـیـەوە بـخـە لایێکـەوە و هـێزی بـەرهـەڵستیکردنیش لـە پێکهـاتنی ئـامـانجی نـەتـەوایـەتیی کورد بـە هـەموو بـارێکیەوە بـخـە لایـێکـی تـرەوە بـێ گـومـان هـێزی بـەرهـەڵست گـەلـێك زیـاتـر بـووە لـە هـی کـورد. بـەرهـەڵستییەکـەش هـەر تـاکێك نییە، هـەڵبـەت ئـەو دەوڵـەتـانـەی کوردیـان ژێر دەست کردووە بـەر لـە هـەموو بـەرهـەڵستەکـان دێنە بـەرچـاوی بینـەر، بـەڵام بـەپێی بـاوەڕی من لـە مـاوەی دوور و درێژی چـەند هـەزار سـاڵـەی مێژوو یـەکـەم بـەرهـەڵست زێدە شڕیی بـاری ئـابووریی کورد بووە بـەو جۆرە بۆم بـاس کردی. دوژمـنـانی کـورد و داگیرکـەرانی کوردستـان دەهـاتن و دەچوون، یـەکیـان دەفـۆتـا یـەکێکی دیکـەی دەهـاتـە جێ. لـەو سێ نـاوچـەی دەوری کوردستـاندا چـەندین جـار دەوڵـەت گـۆڕاون، هـەر جـارە بـەهـۆی بـوونـی ئـابووریی ئـەوتـۆوە حکوومـەت بـەڕێوە ببـا یـا داگیرکـەرەکە حوکمڕانی کردووە یـاخود میللـەتـە ژێردەستـەکـە سـەرلـەنوێ دەسـەڵاتی گرتـووەتـەوە دەست خـۆی، پـوختـەی قسە ئـەوەیـە وەزعی لـەبـاری ئـەو سێ دراوسێیـەی کوردستـان بـەدرێژاییی مێژوو بووە بـەهـۆی ئـەوە بـە دائیم حکوومـەتی تێدا ببێ. ئـەگـەر هێزی لاوەکی (جـانبی) حکوومـەتی یـەك لـەو پـارچـانـە بـڕووخـێنـی بـەپـێی داخـوازی ئـەو وەزعـە لـەبـارە سـەرلـەنـوێ دەسـەڵاتـی حکوومـەتی دروستکردنـەوەی تێدا کـۆدەبێتـەوە. سرنج لـەوە بگرە ئـەو داگیرکـەرانـەی کە

دەهاتن و لە بابل و ئەنەدۆڵ و ئێران حکوومەتیان دروست دەکرد جارێك لە جاران کوردستانیان نەکرد بە ناوچەی حوکمڕانی خۆیان، بێ گومان هەمان سەبەبی ئابووری کە ناوم نا (لەبەر رویشتن– نزیف– ی ئابووری) داگیرکەرەکەی کوردستانیشی هێندە بێ هێز دەکرد نەتوانێ حکوومەتێکی بەردەوام بەڕێوە ببا.

سەیرێکی یەمەن بکە، کوردستان چەند کەوتووەتە سەر خەتی جموجمووڵ و هاتوچۆی ژیاریی میانی رۆژهەڵات و رۆژئاوا، یەمەن ئەوەندە لاتەریك دوور لە تاوی ژیاری بووە، بەو پێیە دەبوا بە درەنگەوە توانایی و شیاوی دامەزراندنی حکوومەتی هەبێ، کەچی بەهۆی ئەوەوە بەروبووم و داهاتی بە شکڵی (نزیف اقتصادی) لەبەری نەڕۆیشتووە و نەڕژاوەتە وڵاتی ترەوە، لەناخۆیدا بووە بە هۆی چالاکیی ئابووریی بەرەو زیادبوون لە ئەنجامی کاردا خەرمانبوونی داهاتەکەی ئابووریی لەناوخۆی، پێزی دانانی حکومەتی پێ داوە بووە بە خاوەن حکوومەت. بەلای منەوە ئەمەیە هۆی بنجی لە چارەنووسی یەمەن، عاملی دیکە کە هەبێ، هەیشە، بەدوا ئەودا دێن. یەمەن دووڵای دەریایە و لایێکیشی بیابانە، خاکەکەیشی وەك خاکی کورد بەپیت و بەرەکەتە، ناوناوە بێگانە داگیری کردووە بەڵام زەرفی ئابووری یارمەتیی داوە لە هەموو داگیرکەرێك رزگار ببێ. وەك یەمەن حەبەشە و یۆنان و گەلێ وڵاتی تریش عەمباربوونی داهاتی ئابووری تێیاندا بووە بەهۆی یەکەم لە پێکهێنانی حکوومەتەکانیان.

قەناعەتی من ئەوەیە ئەگەر یەك لەو سێ وڵاتە دراوسێ بەهێزەی کورد چۆڵ با، با بڵێم یا دەریا یا بیابان یا شاخاوییەکی ئەوتۆ با دەستی نەدابا بۆ تێدا حەوانەوەی حکوومەتێکی گەورە، کورد لە دەمێکەوە دەگەیشت بە مافی نەتەوایەتیی خۆی. من لەو باوەڕەدام، دەمێکە لە نێوان کوردا ئەوەندە هۆش و گۆش و خوێندەواری و هەستی نەتەوایەتییە هەیە ئەگەر لانی ئابووری یارمەتیی دابا حکوومەتی چەسپاو و دائیمی لە سەرانسەری کوردستاندا پێك بێنێ، لانی ئابووریی لێ دەرکە، لە هەموو روویێکی دیکەی لیاقەتی حکوومەت دانانەوە بەراوردی کورد بکەی لەگەڵ یەمەن و حەبەشە کورد پێشکەوتووتر بووە. ئەو بەگلگ و حوکمدارییەی لێرە و لەوێ بۆ ماوەی کورت کورت لە کوردستاندا پەیدا بوون، بێ گومان، لە یەمەن رێکوپێکتر بوون. من کە یەمەن و حەبەشە بە نموونە دێنمەوە دەمەوێ لە واقیعی جیهانی کۆن دوور نەکەومەوە دەنا دەتوانم (ئەزتێك و ئینکا)ی ئەمەریکای سەروو و خواروو بکەم بە نموونە، کە لە هەر

دوواندا حکوومەت پێك هاتبوو سەدان ساڵ بەر دۆزینەوەی ئەمەریکا و پەڕینەوەی ئەوروپاییبیان بۆ ئەوێ. هیچ کامێك لە ئەزتێك و ئینکا و Mayans کە سێ گەلی هەرە پێشکەوتووی جیهانی نوێ بوون، هێشتا نەیاندەزانی خوێندن و نووسین چییە، لەلانی بیرکردنەوەی فەلسەفیشەوە، کە مەلاکانی کورد هەزار ساڵە بە دەرسی دەڵێنەوە، تێکڕای دانیشتووەکانی ئەمەریکا لە گڕوگاڵێکی منداڵانە بەولاوە تێپەڕیان نەکردبوو. جارێکی دیکەش نزیك کەوینەوە لە کوردستان و ئەرمەنەکان بە میسال بێنینەوە کەوا لە زووێکەوە حکومەتیان بووە لە ئەرمێنیا، ئەوسا واتە لە مێژوویێکی کۆندا، دەورە نەدرابوون بە هێزی گەورە، شاخەکانی قەفقاس شوورەییێکی مەیلەو بێ مەنفەزی لە پشتیانەوە دروست کردبوو، تا رادەییێکیش دوو دەریای خەزەر و رەش چەپ و راستیانی ئاسوودە کردبوو، خولاسە ئەو مەرجانەی کە بە بیری مندا دێن بۆ پێکهێنانی حکومەت و لە کوردستان نەبوون، بەنیسبەت ئەرمەنەکانەوە هەبوون. بەپێی باوەڕی من ئەوان لە شوێنی کوردان بان وەك کورد بێ حکومەت دەبوون، کوردیش لە جێی ئەرمەنەکان با وەك ئەوان حکوومەتی دەبوو. لە فەرزی جیاوازیش هەبا لە بەینی کورد و ئەرمەن لە رووی تایبەتییەکانی سەقافییەوە و لیاقەتی ئەوان زیاتر بوویا لە کورد بەهۆی ئەو تایبەتیانەوە، دیسانەوە حوکمی واقیعی کوردستان خۆی فەرز دەکرد بەسەریاندا و فەرقەکەی سەقافیی بێ بایەخ دەکرد، یاخود پەکی دەخست.

من لە لانی ئابووری مەبەسم گوزەرانی نەمر و نەژی (کولەمەرگ) نییە، بەڵکو ئەو دارایی و سامانەیە کە حکومەت و دەسەڵات بەخێو دەکا و لە گوێرەی پێداویستیی وەزعی کوردستان کە لە هەموو لایێکەوە دەورە دراوە بەهێزی گەورە سوپای بەرگری پێك دێنێ، دەنا ئەگەر ئەو زاهیرەیەی لەبەر رۆیشتن (نزیف)ی ئابووری نەبا کە نەیهێشتووە سامانی گەورە لە کوردستاندا کۆبێتەوە، خاکی کوردستان بە زەوی و ئاوی زۆریەوە و هەمەچەشنەییی داهاتەکانی سروشتی و ئاژەڵییەوە دانیشتووی خۆی باش بەخێو دەکا و ئەوەندەش ئامادەیە کەوا لەگەڵ رەوتی بەرەو پێشەوەی کورد سەرچاوەی تازەی گوزەران بە دەستەوە بدا. بەڵام بێ گومان گوزەرانی ساڵانەی سەروبەر نابێتە چاوگی هێزێك حکوومەتی پێ دابمەزرێ کە ئامانجێکە گەلێك بەولای گوزەرانی عادەتییەوە. رەنگە مبالغە نەبێ لەوەدا کە دەڵێم لە سەرانسەری کوردستان بانکێك بە پارەی کورد دانەمەزراوە و پردێك لەسەر ئەرکی کورد بەسەر زێ و رووبارێکەوە نەکراوە، پرۆژەییێکی گەورەی کشتوکاڵ و جۆگە لێدان لە کوردستاندا رێك

نەخراوە، لە چەند جێگەیێکی مەیلەو شار نەبێ کارگە و پیشەسازیی بچووکیش نەبووە بەرهەمی (محلی) بەکار بێنێ. خولاسە سەرمایە لە کوردەواریدا پەیدا نەبووە تاکو تاوی ژیاری خۆی بێنێ بۆ ناو شیرازەی کۆمەڵایەتیی گەلی کورد و بەپێی داخوازی سروشتی خۆی کوردان بە یەکدی ببەستێتەوە لە رێی پێوەندیی ئابووریی گشتیی فراوانەوە کە زوربەی گەلی کورد تێیدا بەشدار بن و لە دەوری بئاڵێن و بەرهەم زیاد کەن. راستییێکی مەعلوومە بوونی بەرژەوەندیی گشتی بە تێپەڕینی کات هەستێکی تێکڕایی دروست دەکا، هەستێکی چاوکرایەوە و خاوەن خواهشت و ئامانج، نەك هەستێکی عاتیفیی رووت کە ئەگەر بشکەوێتە بزووتنەوە نازانێ هەنگاو هەڵێنێ و تەقەللای خەلق ئاراستە کا و بەرەو هەدەفێك تەقەللاکە لێ خوڕێ. گیروگرفتی گەورە لەپێش مافی نەتەوایەتیی کورد پەیدانەبوونی بەرژەوەندیی ئابووریی گەورە و گشتیی زوربەی کوردە بەر لە هەموو شتێکی دیکە کە ببێتە بەرهەڵست، بەدوا ئەودا بوونی هێزی زلە لە دەوری کوردا کە بەرهەڵستیی کردووە لە پێکهاتنی دەسەڵاتێکی کوردی.

ئەم بیرو باوەڕەی من دەفتەری چەند هەزار ساڵەی کورد دەخوێنێتەوە نەك هی رێکەوت و رووداوێکی تاك، حوکمدارێکی کورد پەیدا بووە و راستەوخۆ لەلایەن شاهەنشاهـ و سوڵتانێکەوە تەفر و توونا کراوە. دیارە هۆی کوتومتی لەناوچوونی حوکمدارەکە ئەو شاهەنشاهـ و سوڵتانە بووە، بەڵام ئیمکانی لەناوبردنی حوکمدارەکە دەگەڕێتەوە بۆ چارەنووسێکی کۆنتر و فراوانتر لەو چەند مانگ و ساڵەی حوکمدارەکەی تێدا راست بووەوە و رووخێنرا، وەزعی مێژوویی (لەبەر رۆیشتن–نزیف)ی ئابووریی چەند هەزار ساڵەی کورد لە کۆنەوە بڕیاری لەناوچوونی ئەو حوکمدارەی داوە. لەناونەچوونی حوکمدارەکە شتێکە دژی بڕیاری واقیع یاخود مێژوو. لەم مەیدانە زۆر کۆن و فراوان و قووڵەی هەڵڕژانی خوێنی کورد (کە داهاتەکەی بێ) بۆ ناو رشتەی خوێنی دراوسێکانی، گوزارشاتی بچووك و تەسك و مەحدوودی رۆژانەی ژیانی کورد دەخلێکی یەکجار کەم و بێ تەئسیری هەبووە، یا هەر نەیبوە. نە خەباتی چینایەتی و نە پەلەی ژیان و نە ناکۆکیی ناو چینەکان هیچیان چارەنووسی کوردیان مۆر نەکردووە. جگە لەو باری ئابووریی یەکجار تایبەتی کە لەناو کوردا هەبووە هەرچی بارێکی دیکەی تێدا هەبووبێ لەناو میللەتەکانی دراوسێی کوردیشدا هەبووە کەچی نەبووەتە بەرهەڵست لە گەیشتنیان بە پلەی دروستکردنی حوکمی قەومی. هەڵبەت ئەگەر کوردیش هەر بە قەدەر ئەوان

دووچاری گیروگرفت و بەرهەڵست بووبا لە رەوتی سیاسی بەرەو دروستکردنی (کیان) دەبوا ئەویش بگەیشتایە ئەو ئەنجامە کە ئەوان پێی گەیشتن. خۆ کورد سیحری لێ نەکراوە زێدە لە میللەتان.

ئەوەندەی دیبێتم نووسەرێکی مادی لەبارەی مەوزووعی سەر بە کوردەوە نووسیبێتی هەر لە رێبازە کلاسیکییە نەزەرییەکانی مادییەوە بۆ مەوزووع چووە و هانای بردووەتە بەر پلەی گۆڕان و هۆی بەرهەم (وسیلة انتاج) و فیۆدال و بۆرجوازی، خەریك بووە لە پەناو پەسیوان بەڵگە بدۆزێتەوە، واش بووە بەڵگەی دروست کردووە، بۆ ئەوە مێژووی کورد و کۆمەڵایەتی کوردیش وەك هی هەموو جیهان راستیی نەزەرییەی مادی ئیسپات بکەن، لەوەدا هەر دەڵێی مەبەسی ئەسلی ئەوەیە کورد و مێژووی بکرێن بە خزمەتکاری نەزەرییە نەك نەزەرییە ببێتە خزمەتکاری کورد. لەو تەرزە نووسینانەدا زۆر جار دیومە، کە نەزەرییە پێویستی بوو، قوربانیی بێ سووچ و تاوان لە ئەرز دراوە بۆ سەپاندنی راستیی فەلسەفەی نووسەرەکە ئیتر بەپێی داخوازی ئەو سەپاندنە تاقمێك لە چینی تاوانبار بەلای نووسەرەوە ریسوا کراون و ئابڕوویان بووە بە رەنگی ئەو نەقشە جوانە کە رواڵەتی فەلسەفەی بێ ئارایشت دراوە. وابووە نووسەری ئەوتۆیی، لە ترسی بریندارکردنی هەستی قەومیی خەلق، قەڵەمەکەی هەڵنگاوتووە لە قارەمانێکی قەومی کە دەرەبەگێك یاخود پیاوێکی ئاینی بووە، بەڵام دە جاران تۆڵەی ئەوەندە هەڵنگاوتنەی ساندووەتەوە لە فیۆدال و پارەدار و خاوەن ناو و شۆرەت کە بەپێی باوەڕی خۆی دەبێ (خائن) بن لەبەر (انتمای طبقی)یان، با لە واقیعدا خائینیش نەبن. هەر بەو رێبازە کلاسیکییانەدا تحلیلی مێژووی کوردیشی کردووە و ویستووەتی ژیانی (عقلی)ی کورد بکاتەوە بە ئاوێنە بۆ ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسیی کورد، ئیتر لە بەیتێك تیشکی دەرەبەگی و لە گۆرانییێك خەباتی چینایەتی و لە مەتەڵێك زرینگەی دراوت بۆ بخاتە سەر کاغەز و پێت بڵێ ئەمەتە بەڵگەی راستی و دروستیی فەلسەفەکەم کە وا دڵۆپ دڵۆپ لە واقیعەوە دەڕژێتە ناویەوە. باوەڕم نییە هیچ فەلسەفەیێکی ناودار و ناسراو بۆ خۆی هێندە تەسك بێ کە بەم جۆرە محتاج بێ بە تەسککردنەوە و وێکهێنانەوەی مێژوو. بەشی زۆری وەتەنگهاتنی فەلسەفە لە تەعلیلی واقیع و رووداو گوناهی تەنگی نیگای پەیڕەوەکانیەتی. هەندێ جار کورتبینیی نووسەر لە گێڕانەوەی رووداو بۆ سەرچاوەی (چینایەتی) وا رادەگەیەنێ سەرانسەری ئادەمزاد یەك هۆزە، هەندێکی خوێنمژ کە

تێکڕایان دۆست و شریکی یەکدین لەو خوێن مشتنەدا، هەندێکیشان خوێنمژراو کە ئەوانیش هەموویان دۆست و هاوشعوری یەکدین، ئیتر خەریك دەبێ لەو کولانەی وەك کونی دەرزییەوە قافڵە و قەتاری مێژوو تێپەڕ بکا لە حاموورابییەوە بۆ سەردەمی لۆلۆمبا. حەز ناکەم ناوی کەس بێنم، ئەوەی دەیڵێم لە زۆر نووسیندا دەیخوێنیتەوە.

هەر ئەم نیگایە تەسکە کە دەکرێ بە دووربین بۆ سەیرکردنی مێژوو، سەیری ڕۆژانی ئێستاکەشی پێ دەکرێ و مۆری پەسندی و ناپەسندیی پێ لێ دەدرێ لە ڕووداو و ئەشخاس و بزووتنەوە و ڕێکخراوی سیاسی و هەڵوەست و گوتار و کردار.. من دەخلێکم نییە بەسەر کاری ئەم تەرزە نیگایە تەسك و تروسکەدا لە ڕۆژگاری ئێستاکەمان، بۆیەیە ناچمە سەر چینەکردن لەو قسە و نووسین و هەڵوەستانە کە لە نیگای وەها تەسکەوە هەڵدەقوڵن. من لەگەڵ ڕابردوو خەریکم بایی ئەوەی کە پێوەندیی هەبێ بە شریتەی ئەو لاباسانەوە کە لە مەوزووعی حاجی قادرەوە هەڵدەستن. هەر ئەوەندە دەڵێم وەك بدیهیە کە نیگا و نۆڕینێك لە مێژووی ڕابردووی بێ گیان نەگا دیارە لە ئێستاکەی زیندوو و بزۆز پتر بە سەهوو دەچێ. قەسابێك نەتوانێ کەلەشی مەڕی سەربڕاو پەل پەل کا بۆ چێشت لێنانێکی ڕێکوپێك، هەڵبەت ناتوانێ مامزێك پەل پەل کا کەوا لە هەڕاکردندایە.

بیر و ڕایێك کە لێرەدا خوێندتەوە لەبارەی وێك نەچوونی دوو لانی (عقلی و مادی)ی ژیانی کورد، لە زیمنی ئەویشدا مەوزووعەکانی سەر بە باری کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیریی کۆیێ، هەموویان و تێکڕایان ئەوەندە پان و قووڵن چەندین دیراسەی درێژ و سەربەخۆیان دەوێ. هەندێك لەو دیراسانە نووسەرێك پێیان ناوێرێ ئەگەر خۆی بۆ تۆژینەوەیان تەرخان نەکا، هەندێکیشیان جێیان نابێتەوە لەژێر ناونیشانی (لاباس) لەو ڕووەوە دەبێ ئەوانیش بکرێن بە دیراسەی سەربەخۆ. ڕەنگە ئەوەندەی منیش نووسیم، کە کەمیش بوو، پێی بگوترێ لادان لە باسی بنجی، بەڵام بە پێی باوەڕی خۆم لەوەندە کەمتر بایی پەیداکردنی چ قەناعەتێکی نەدەکرد زۆر بێ یا کەم. خۆ ئەوەی ڕاستی بێ قەناعەت هێنان بە بیر و باوەڕی ئەوەندە دوور لە بیر و باوەڕی پەرەسەندوو تەمایێکی هێند گەورەیە بە نووسین هەر نایێتە دەست، گۆڕانی بیر و باوەڕی پەرەسەندوو لەسەر واقیعی ڕەق و بەئازار نەبێ نابێ. کەواتە نووسینەکەم کەمیش بێ زەرەری نەبەخشیوە لەو ڕووەوە کە ئەگەر زۆریش با سوودی کەم دەبوو، یا هەر نەدەبوو لەعاست قەناعەتی پەرەسەندوودا.

پوختەی قسە ئەمەیە:

١- زانستی کورد لە رابردوودا یەکجار دەوڵەمەندتر بووە لە ئابووریی کورد.

٢- شاری کۆییَ لە جێگایە هەرە پێشکەوتووەکانی کوردستان بووە، چ لە رووی زانستەوە بێ چ لە رووی ئابوورییەوە. ئەم پێشکەوتنەشی شوێنی دیاری خۆی هەیە لە پلەی گۆڕانی ناوچەی سەر بە کۆییَ و لە پەیدابوونی بیری ئازاد تێیدا.

٣- باری مادی یارمەتیی کوردی نەداوە دەنا لە هەموو رووێکەوە کورد لێی دەوەشایەوە بگا بە مافی نەتەوایەتیی خۆی وەك ئەو میللەتانەی دراوسێی کە بە مافیان گەییون.

بەڵام دەبێ ئەوە لەبیر نەکەین چی لێرە بەپێشەوە گوتم خوێندنەوەی مێژوو و رابردووی کوردە، ئێستاکە و دواڕۆژی کورد لە زەرفێکی یەکجار جیاواز دەژی لەچاو زەرفی کۆنی. لاتەریکی و بێ پێوەندی و نەبوونی تێکەڵییێکی ئابووری بەهێز لە میانی ئەمسەرەو سەری کوردستان کە لە مێژووی کۆندا ئەو دەورە زلەی بووە هەمووی کز دەبێتەوە لەبەر تاوی رادیۆی ترانزیستۆر و رۆژنامە و چاپەمەنی و فڕۆك و دەمەتەقەی میللەتە یەکگرتووەکان (لە راستیدا یەك نەگرتووەکان) و سەدان هۆی بەیەکەوە بەستنەوەی سەرانسەری جیهان نەك هەر کوردستان. بۆمبایێکی ئاتۆم لە دەریای (هێمن PACIFIC) دەتەقێ لە هەموو شاخ و دۆڵ و سەحرای دوورەدەستی ئەرزدا دەنگ دەداتەوە. وا دەبێ ئافرەتی ٧٠ ساڵی لێت دەپرسێ ئەرێ بەینی ئەمەریکا و چینی میللی چیی لێ هاتەوە! گەز و گزێی تازە داهاتوو کە زەرفی مادیی سەردەمی نوێی پێ دەپێورێ، هەر بەجارێ حیسابی کلاسیکی تێك داوە و کردووەتی بە کۆنینەیێکی مۆزەخانە. مومکینە ئیمرۆ یەك دوو چاڵە نەوت لە جێگەی مناسبدا حکومەتێك دروست کەن.

خۆ رووناککردنەوە بە چرای دوێنێ کۆنەپەرستیی بێ فڕوفێڵە. چەرخی تازە بەتەواوی نوێیە.

***

لێرەدا کۆتاییی بەشی یەکەم هات.

ئەمە دووەم جارە لەم نووسینەدا دژی خواهشت خۆم دەبزوومەوە، جاری یەکەم ئەوە بوو نووسینەکە لە گوتارەوە بوو بە کتێب و کەلێنی بێ ماوەیی و بێ دەرفەتی و بێ سەرچاوەیی خۆی بەدیار خست بەو جۆرە کە لە شوێنی تایبەتی خۆیدا باسم کردووە.

جاری دووەم ئەوەیە کە کتێبەکە بە ناچاری کرایە بە چەند بەشێك. هەرچەند سەرپاکی بەشی دووەمیش ئێستا ئامادەیە بۆ چاپکردن، بە هۆی ئەوەوە ئیمکان نییە هەموو نووسینەکە لەگەڵ بەرپاکردنی پەیکەرەکەی حاجی بە چاپ رابگا، لە کۆڕەوە بڕیار درا، خۆیشم بڕیارەکەم پەسند کرد، کەوا ئەو هێندە بەسەرهاتەی حاجی کە دەکەوێتە پێش گەشتی خوێندنی لە باڵەکەتی و کوردستانی ئێران ببێتە بەشی یەکەم.

لە دڵدا حەزم بەوە دەکرد هەموو ژیانی حاجی بەر لە راگوێستنی بۆ ئەستەمبۆڵ ببێتە یەك کتێبی سەرانسەری بێ پچڕانەوە، چونکە وەك دیارە تێکڕای ئەو ژیانەی دەبێتە قۆناغێکی سەربەخۆ کە رابگیرێ لە بەرامبەر قۆناغێکی سەربەخۆی وەك ژیانی ئەستەمبۆڵی. بەڵام کە چار نەما و نووسینەکە لە یەکدی پچڕایەوە، جێی خۆیەتی ژیانی بەر لە سەفەری بۆ ئەستەمبۆڵی، ئەویش بکرێ بە دوو قۆناغی گردەبڕ، یەکێکیان پێش گەشتەکەی خوێندنی، ئەوی تریشیان لەو گەشتەوە تا رۆیشتنی لە کۆیێ بەرەو تورکیا.

نووسینی بەشی یەکەم و دووەم لە نیسانی (١٩٧٢)ەوە گەڵاڵە کراوە و کەمێکی کۆتاییییەکەی بەشی دووەم نەبێ هەمووی پاکنووسیش کراوە. لە بەشی دووەمدا کۆمەڵێك باسی نوێ دەخوێنیتەوە کە تا ئێستا کەس لەسەری نەنووسیون. بۆ خۆم جارەها بەقسە لێیان دواوم، واش بووە هەندێکم لەو قسانە بۆ هاتووەتەوە لەم و لەو بێ ئەوە بگوترێ کە بە ئەسڵ لە خۆم بیسترابن، لەمەدا وەتەنگ نایێم و پەرۆشیشم نییە قسەی من خاوەنی تری بۆ پەیدا ببێ، لەم روونکردنەوەیەدا هەر هێندەم مەبەسە بەخوێنەری کورد رابگەیەنم کە ئەگەر لەو ماوەیە تا بەشی دووەمی نووسینەکەم دەردەچێ چی ئەوتۆی لە نووسینی خەلق بکەوێتە بەرچاو کە لەو بەشەی دووەمدا سەرلەنوێ بیخوێنیتەوە وەنییە من لە خەلقم وەرگرتبێ، بە پێچەوانە رەنگە قسەی من

بەرگوێی خەلق کەوتبێ یاخود بە لانی کەمەوە ئەو کەسەش وەك من لەلای خۆیەوە گەیشتبێتە هەمان باوەڕ. بە نموونە دەڵێم من لە بەشی دووەمدا رایەکی نوێ دەردەبڕم لەبارەی پەیدابوونی نالی و سالم و کوردی لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەم و لەو رایەدا دەوری شۆڕشی فەرەنسە و عەبدوڕەحمان پاشای بابان، بە بەڵگەی مێژوویی و نووسرایەوەوە، روون دەکەمەوە. جا ئەگەر لە ئێستاوە تا ئەوسا کەسی تر لە نووسەرانی کورد رایەکی ئەوتۆیی دەربڕبێ نووسینەکەی من لەوی وەرنەگرتووە. لەنێوان برادەران شایەدم زۆرە کەوا من دەمێکە گەییوم بەو باوەڕەی وا ئێستا ئیشارەتم بۆی کرد، لای دەیان کەسیش بە دوور و درێژی لێی دواوم، جا ئەگەر یەکێك لەوان بۆ خۆی ساغ کاتەوە بەپێشدەستیکردن لە نووسینی، هەر هێندە بۆ من دەمێنێتەوە پاکانەی ئەوە بکەم من لەوم نەدزیوە. وەك ئەم رایەش گەلێکی تری نوێ لەو بەشەدا دێتە ناوەوە. خۆ ئەوەی راستی بێ من لەسەر پاکی نووسینەکەم باسی شتێکم نەکردووە کەس باسی کردبێ، لە رێباز و دەربوونەی ئەوتۆوە بۆ پەرستگەی حاجی قادر رۆییوم شوێن پێی لێرە بەپێشەوە تێدا نەبێ، زاتەن کاڵای وەها نوێ نەبێ لایق بە خوێنەری کوردی نابینم، چی نووسیومە نوێیە، جا ئەگەر راست ئەگەر هەڵە.

بەشی سێیەم جارێ هەر تارماییی پەیکەرەکەی لەمێشکمدا دەجمێ. کەمێکی یەکجار کەم نەبێ، کە رەنگە راست بێ پێی بگوترێ چش، لە سەرگوزەشتی رۆژانی حاجی لە تورکیادا لێم مەعلووم نییە. کە بمەوێ لەگەڵ ئەو هەموو بێ مەعلووماتییەمدا لەبارەی حاجیی ئەوسا بنووسم، دەبێ بکەومە سەر لێککردنەوەی (معمی)ی خزمایەتیی شیعرەکانی لەگەڵ رووداوی ئەوتۆ لێی بوەشێتەوە شیعری وەها بەرهەم بێنێ، واتە دەبێ شیعرێکی حاجی بگرمە دەست و بگەڕێم بەدوا رووداوی ئەوتۆ کە لە سەردەمی حاجی قادردا قەومابێ و بشێ ببێتە دایکی شیعری وەها. تۆ سەیری چەند بێ مەعلووماتین دەربارەی ئەو رووپەڕەی ژیانی حاجی لە تورکیادا، تەنانەت نازانین پێوەندییەکەی لەگەڵ بەدرخانییاندا چۆن بوو، لەگەڵ کامیان بوو، هەوراز و نشێوی ئەوان چ تەئسیرێکی دەکرد لە گوزەران و ژیانی حاجی... لێرەدا دەبێ ئەوە بڵێم چی نووسیومە دەربارەی (یەزدان شێر– عزالدین شێر) کە گۆیا مەبەسی حاجی ئەو بووبێ ئەو لەو یەك دوو بەیتەی بە تعبیرێکی توێکڵدار وشەی (شێر)یان تێدایە، دەمەتەقەیێکی باش هەڵدەگرێ لە زۆر رووەوە کە ئێرە جێی لێدوانیان نییە، هەڵبەت لە

بەشی سێیەمی هەوڵ دەدەم پرسیاری ئەم یەك دوو بەیتە یەكلا بكەم.

كەواتە لێبوونەوە لە نووسینی بەشی سێیەم كاتێكی یەكجار دوور و درێژتری دەوێ لەوەی دوو بەشەكەی پێشووتر خایاندی.

بێ گومان تەواوكردنی باسی حاجی قادر هەر بە گێڕانەوەی سەرگوزەشت و روونكردنەوەی گۆشە تاریكەكانی ژیانی نابێ، بە دوای ئەو ئەركەدا ئەركی شەرح دانی دیوانەكەی دێ كە كاكڵی فەلسەفە و بیر و باوەڕی لەوێدایە. من كە شەرحیدیوانەكە و واتا و راگەیاندنی شیعرەكانیم خستە دوای هەموو كارێكەوە لەو رووەوە بوو كە دیوانەكەی لە بەردەستاندایە و هەڵنایێ، خەلقیش لە زۆر واتاكانی شارەزا بوون، چی ئێستا پێویستە بگوترێ ئەوەیە كە كەس نایزانێ یاخود كەس بۆی نەچووە. مەتەڵ دەڵێ (بە پێیان بگرن بێ پێ هی خۆنە)، چ مەعلووماتێك و بیر و باوەڕێكی تایبەتی لە كەس نەبیستراو یاخود گۆشەی نیگاییێكی تازە داهاتوو بۆ نرخاندن و سەنگاندنی دەلالەتی رووداو هەبێ ئەوەیە (بە پی) و رەنگە كە زوو نەخرێتە بەر چاوانەوە لە دەست بچێ، هەر نەبێ لەبەرئەوە كە مومكینە خاوەنەكەی بمرێ بەر لە تۆماركردنی... مردنیش شەرمی لە كەس نەكردووە. جگە لە مردن هۆی بەرهەڵست و تەگەرە لەپێش نووسین زۆرن وەك ئەوەی بیرو باوەڕ لەوانەن كە تۆمار نەكرێن لە بیربچنەوە، یاخود كە كاتی لەباری تۆماركردنیان بەسەرچوو جارێكی تر هەل دەست نەكەوێتەوە، وا دەبێ لەبیریش نەچوونەتەوە و هەلیشیان لە دەست نەچووە كەچی خاوەنیان هێزی نووسینی كەم بووەتەوە... هتاد.

بەدوا شەرحدانی دیوانەكەی، پەراوێزەكانی حاجیش بە دەوری رووپەڕەكانی كتێبی (سیوطی) داخوازی خەریكبوونێكی گەورە دەكا، بە راستی ئەم پەراوێزانە (حاشیە) گەنجێكن لە حاجییەوە بەجێ ماون ژووررووی هەموو نرخێك. بڕوا دەكەم وا دەبێ لەو حاشیانە تووشی هی وا بێیت زیاتر لە شیعرەكانی بە حاجیت بناسێنێ لەو رووەوە كە شاعیر لە كاتی شیعردانانادا ئارایشتدانی خۆی لەبیر ناچێ، واتە شەخسیەت و دڵ و دەروونی دەكەوێتە ئەودیو پەردەی ئارایشتەوە، بەڵام فەقێیەك كە حاشیە دەنووسێ یاخود حاشیە دادەنێ ئاگای لەو لایەنەی خۆڕازاندنەوە نامێنێ بەو پێیە حاشیەكەی گەلێك سادەتر و لە خۆی نزیكتر دەبێ تا شیعرەكەی.. خۆ هەر نەبێ حاشیەكان بە خەتی حاجی نووسراونەوە، خەتیش رابەرێكە بۆ ناو دەروون.

پوختەی گوتار ئەمەیە تێکڕای نووسین لەبارەی حاجییەوە، کە بە تێر و پڕی بکرێ، کارێکی ئینسایکلۆپیدییە، ئەو هێندەی من تا ئێستا نووسیومە شتێکی سەرەتاییە، جارێ با بکرێ بە دیارییێکی هەژارانە بۆ یادگارێکی دەوڵەمەند.

سپاس

کارێکی کەمم کردووە و زۆری تێدا قەرزدار بووم بەو چاکەی دۆست و دڵسۆزان بۆیان کردووم:

جارێ لەپێشەوە دەبێ ئەوە بڵێم ئەگەر ئەرکی دەیان ساڵی بێ وچانی خوشکم یا نەجیبە نەبا بەشی هەرە گرنگی کەلەپووری کۆچکردووان کە لای ئێمە ماوە هەموو دەفۆتا. ساغکردنەوەی گەلێك حاشیە و نووسینی وردیش کە خەبەری مێژوویی وەیا دەلالەتی بێ گرفتی لێ وەرگیراوە کردەوەی بێ هاوبەشی خۆیەتی. بەداخەوە بەرهەمی هەرە زۆری کردوکۆشی ٢٠ ساڵەی دوای مەرگی باوکم لە کەین و بەینی هاوینی ١٩٦٣دا بوو بە خۆراکی ئاگر، وەك کوردستانی ئەوسا، ئەوەی سووتا بەنیسبەت ئەوەی ماوە وەك رووبار و جۆگەلە وایە، لە ژووروویی نرخاندنەوە، کەلێنیشی بە هیچ شتێك پڕ نابێتەوە.

جگە لە یا نەجیبە، لە خزمانی خۆم، کاك مەجید و حەمەعەلیی ئامۆزام چی لە دەستیان هاتووە بۆیان کردووم لە وەدەستهێنانی وەرامی ئەو پرسیارانەی هاتوونە بەر نووسینەکەم، لەوەدا تەواوێکیش ئەرك و زەحمەتی هەمەچەشنەیان کێشاوە.

مەلا قادری کانی دەربەندی، کە دۆستی خۆم و فەقێی باوکمە، گەلێك لە پێویستی دۆستایەتی زیاتری بۆ کردووم، پەرۆشێکی برایانەی بێ گەرد وای کردووە هەندەم بۆ ماندوو بێ.. هەر ئەو بوو نامێلکەی مەلا عەبدوڕەحمانی بۆ وەرگرتم لە مەلا ئەنوەر و درەختی خانەوادەی حاجی قادری خستە جغزی ئیمکانمەوە. جارێکی دیکەش چاکەی خۆی گەیاندە ئەودیو سنووری برایەتییەوە بەوەدا کە دوای چەند جارێك سەفەر و هاتوچۆ بو باڵەکەتی کتێب و دەستنووسی نایابی مەلای (ئیبنو ئادەم)ی بۆم وەرگرت لە مەلا وەیسی، کە نەوەی ئیبنو ئادەمە، بەو کتێبەش ئەسڵی نووسینەکەمی دەڵەمەندتر کرد دەربارەی رووپەڕەیێکی گرنگ لە ژیانی حاجی قادر کە پێوەندی هەیە بە مەلای ئیبنو ئادەمەوە. ئەم ماجەرایە لە بەشی دووەمدا دێتە بەر چاوان.

مەلا عەلی حاجی تۆفیق و مامۆستا جەلال حەمەد و شێخ جەمالی سەید ئەحمەد و مامۆستا حەمەدەمین مەعرووف و یەکێك لە بنەماڵەی شێخ رەحیم، کە نامەکەی ون بووە و ناوەکەیشی لەگەڵ نامەکەی لێم پەنهانە، بەپێی توانایان وردە خەبەرێکی کە

لایان هەبوو بە نامە بۆیان ناردم.

خوا لێخۆشبووی مامۆستا (صابر اسماعیل) چرایێکی بۆ ئەم نووسینە هەڵکردووە بەوەدا کە خۆی یەك لە شایەدەکانی قسەی مەلا شێخ کەریم بوو لە هەبوونی دوو شاعیر بە ناوی (حاجی قادر)، هەر خۆیشی راگەیێنی چوارینەیێکی (کەیفی جوانڕۆیی) بوو، بە موناسەبەی جێگە لە بەشی دووەمدا دەیخوێنیتەوە.. رەوانی شاد بێ.

خێرەومەندانی تریش کە هەبن و یارمەتییان دابم دەبێ ببوورن کەوا لێرەدا ناویان نەهاتووەتە ناوەوە بەهۆی لە بیر چوونەوە، نەك هۆیێکی تر.

لە براگەلی سەر بە کۆڕی زانیاری کوردیشەوە سوپاسی مامۆستا هەژار و دکتۆر کەمال مەزهەرم بەسەر شانەوەیە کە هەریەکەیان لە لای خۆی و مەیدانی تایبەتی دەسەڵاتیەوە بۆ وەرامی هەموو پرسیارێکم و هەڵگرتنی ئەرکی هەر خواهشتێکی کردبێتم لە خۆم ئامادەتر بوون.